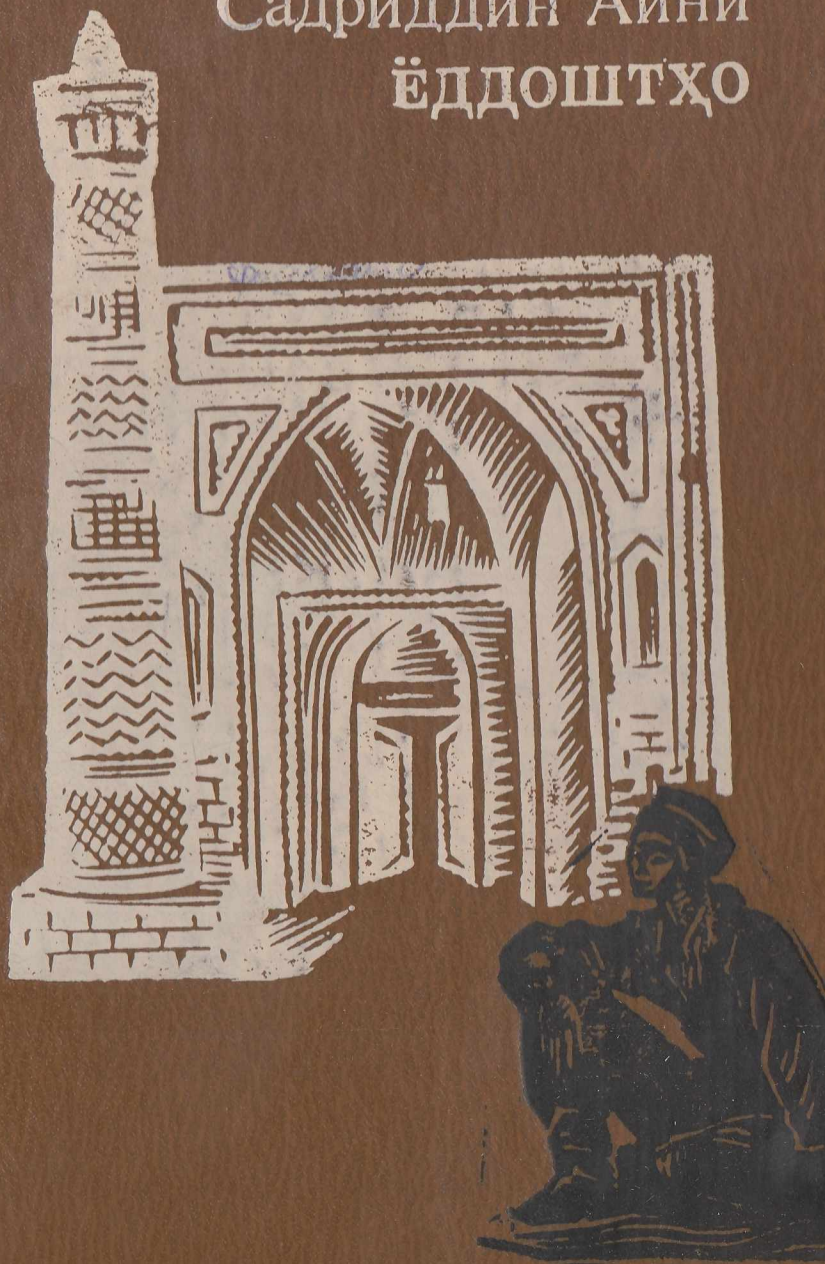

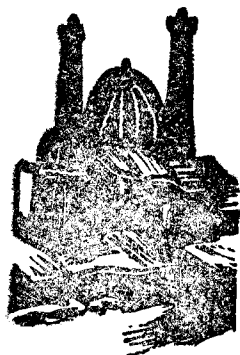
Садриддин Айни
ЁДДОШТҲО

НАШРИЕТИ «АДИБ»

Садриддин Айни ЁДДОШТҲО

ДАР ДУ ЧИЛД

ДУШАНБЕ
«АДИБ»
1990

Садриддин Айни ЁДДОШТҶО

ЧИЛДИ ЯКУМ
(Қисмҳои 1 ва 2)

ДУШАНБЕ
«АДИБ»
1990

24503

10 қисми
10 қисми
қў

Таҳияи нашр ва тавзеҳот аз
Қ. Айнӣ ва *М. Шукuroв*
Муҳаррири масъул
Қамол Айнӣ

Муҳаррир *Абдулвайс Азиз*

А 40 **Садриддин Айнӣ. Ёддоштҳо, қисми 1, 2.** Душанбе:
Адиб, 1990.— 352 саҳ.

Ёддоштҳо на танҳо асарӣ тарҷимаҳои, инчунин қомуси ҳаёти асрҳои XIX ва XX халқ аст. Асар аз боби қафомондагии иқтисодӣ ва ҳоли бадӣ халқ, қатлу ғорат, тақдирӣ фоҷиавии равшанфикрону бузургони аҳли адаб ва бедоршавии шуури омма сарчашмаи хеле мӯътамади воқеӣ ва бадеист.

Садриддин Айнӣ.

Это автобиографическая книга Садриддин Айнӣ — своеобразная энциклопедия жизни таджикского народа на рубеже XIX и XX веков. В ней устод рассказывает об экономическом отсталости и жестоких нравах в эмирской Бухаре, её мыслителях и поэтах.

С 4702540201 — 80
М 503(12) — 90 1 — 90

Тоҷик 7—4

Нашриёти «Ирфон», 1981
© Нашриёти «Адиб», 1990

ISBN 5—8362—0171—4

МУНДАРИЧА

ҚИСМИ ЯҚУМ

ДАР САҲРО 6

ҚИСМИ ДУЮМ

ДАР ШАҲР 174

Садриддин Айнӣ

ВОСПОМИНАНИЯ

ЧАСТЬ 1 И 2

(на таджикском языке)

Оронши Т. Самандаров

Муҳаррири оронш А. Муҳаммадиев

Муҳаррири техникӣ М. Саидова

Мусахҳеҳон Шералӣ Сангинмурод ва Обидаи Қарим

БИ № 461

Ба матбаа 4.07.89 супурда шуд. Ба чопаш 08.02.90 имзо шуд. Формати 60×84¹/₁₆. Қоғазӣ типографӣи № 2. Гарнитураси адабӣ. Чопаш барҷаста. Чузъи чопии шартӣ 20,46. Чузъи рангаи шартӣ 21,406. Чузъи нашрию хисобӣ 21,828. Адади нашр 40000. нуса. Супориши № 6028. Нарҳаш 1 с. 80 тин.

734003. Душанбе, кӯчаи Рӯдакӣ, 33, нашриёти «Адиб».

Матбааи аввалини Комитети давлатии РСС Тоҷикистон оид ба матбуот,
734025. Душанбе, хиёбони Ленин, 37.

Ин хона зи хишти кӯҳна андохтаам,
Дар вай чашне зи рафтагон сохтаам,
То аҳли замони мо бидонанд, ки ман
Як умри ҷавонӣ ба ҷӣ раҳ бохтаам.

Муаллиф

ЕДДОШТҲО ҚИСМИ ЯКУМ

ДАР САХРО

ЯК-ДУ СУХАН БА ҶОИ САРСУХАН

Аз бозе, ки ман ба даст қалам гирифта ба қатори нависандагони советӣ даромадам, ният доштам, ки хотирот ва ёдоштҳои худро таҳрир намуда, ба хонандагон, хусусан ба баҷагон ва ҷавонон, пешкаш намоям. Азбаски ёдоштҳои ман ба бештари романи, повестӣ, очерк ва ҳикояҳои таърихӣ ба сифати материалҳои асосӣ хизмат кардаанд, мумкин аст дар инҳо ҷоҳои фондабарӣ барои ҷавонон бисёр ёфт шаванд. Чун ба фикри ман ёдоштҳои аз романи ва ҳикояҳои душвортар менамуд, ман ин корро ба бисёртар таҷриба пайдо кардани худ мавқуф гузошта будам. Зеро, чунон ки кас то зиндагонии гузаштаро покиза ба тарзи воқеа-реалӣ надонад, қимати зиндагонии имрӯза — зиндагонии советии социалистиро ба хубӣ тасаввур карда наметавонад, инчунин то касе дар соҳтмони советӣ — социалистӣ, хусусан дар адабиёти вай дуруст таҷриба пайдо накунад ва ин соҳти зиндагиро комилан аз худ нанамояд, зиндагонии гузашта — зиндагонии феодалиро пурра ва ба тарзи воқеа-реалӣ тасвир карда наметавонад.

Ин маълум аст, ки таҷрибаи ҳар кас дар ҳар кор дар охири умраш ба қамол мерасад ва ин ҳам маълум аст, ки ҳеҷ кас охири умри худро ба тарзи қатъӣ наметавонад. Аммо аз он ҷо, ки умрам аз ҳафтад гузашта, рӯз то рӯз сустии аъзо зиёдтар гардида, қувваи қорам қамтар шудан гирифт, ман тахмин кардам, ки вақти ба анҷом расонидани ин кор, ки назар ба дарёфти худам хеле муҳим буд, расидааст ва бинобар ин фурсати танги ин зиндагии боқимондари ғанимат шумурда ба ин вазифа шуруъ намудам.

Тартиби таҳрири ёддоштҳоям тахминан ба тарзи зерин мешавад: дар сахро; дар шаҳр, ки вай ҳаёти мадрасаи кӯҳна, программаи дарсҳои вай, табақаҳои гуногуни аҳолии шаҳри Бухоро ва машғулоти онҳоро дар бар мегирад, рӯзҳои ҳаракат ба муқобили сохтмони амири ва саргузаштҳои худ; муҳоҷират ба Самарқанд ва воқеаҳои, ки дар байни революцияҳои февраль ва октябри соли 1917 ва дар рӯзҳои Октябрь дар ин ҷо — дар Самарқанд рӯй додаанд, — инҳоянд программаи иҷмолии ёддоштҳои ман.

ДАРОМАДИ СУХАН

Азбаски зиндагонии кӯдакӣ ва хурдсолии ман дар сахро, асосан дар ду деҳа гузаштааст ва ин деҳаҳо аз ҳам дур буда аз чихати ободонӣ, маданият ва урфу одат аз ҳам фарқ доштанд, ман мехоҳам пеш аз сар кардани ёддоштҳои худ дар бораи ин ду деҳа як қадар маълумоти географӣ, этнографӣ ва тарҷимаи-холоӣ дода гузарам, то ки фаҳмидани ҷои ин ёддоштҳо барои хонандагон осонтар шавад.

1. *Деҳаи Соктаре*. Ин деҳа аз тобеоти райони Ғичдувон буда, як фарсах — 8 километр дуртар аз маркази район ва дар тарафи шарқии он дар қанори дарьёи Зарафшон воқеъ аст.

Азбаски ин деҳа дар наздикии дарьёи Зарафшон воқеъ шудааст ва аз байни деҳа ҳам ба номи Мазрангон як ҷӯи қалон мегузарад, сероб ва обод буда, бештарини хавлпӯяш рӯидаричадор, чорбоғнок ва пурмева аст. Заминҳои ин деҳа хосилхез буда, дар онҳо киштҳои гуногун мерасиданд ва аз шолӣ гирифта то сабзавот, ки киштҳои серобиталаб мебошанд, дар ин деҳа кишта мешуданд.

Бошандагони ин деҳа аз чихати ирк ба номи тоҷикон, арабон, урганҷиён ва хочагон — асосан ба чор ҷамоа тақсим ёфта, хочагон ба номи миракониҳо, сайндатоиҳо, ғичдувониҳо ва соктарегиҳо — чор қабиларо ташкил меоданд.

Аҳолии асли-қадимии ин деҳа тоҷикон ва хочагони соктареги буда, урганҷиён аз Урганҷ, миракониён аз Машҳад, ғичдувониён аз қалъаи Ғичдувон, сайндатоиҳо аз Сайндато ном деҳан райони Шофирком муҳоҷир шуда омадагӣ буда, арабҳо аз боқимондагони муҳоҷирони араб ба шумор мерафтанд.

Забони аҳолии ин деҳа асосан тоҷикӣ буда, аз хочагон сайндатоиҳо ўзбекӣ гап мезаданд ва, бар хилофи одати арабони дигар, арабони ин ҷо ҳам бо забони ўзбекӣ гуфтугузор менамуданд.

Қасби асосии аҳолии ин деҳа дехқонӣ буда, бештаринашон камзамин ва безамин буданд. Бештарини заминҳои милки² ин деҳа аз миракониҳо дар дасти ду хонавода буд, ки онҳоро қозибачаҳо ва мутаваллиҳо мегуфтанд. Камзаминҳо ва безамин-

хо чорьяккорӣ, ятимӣ ва ё ба ягон касби дигар машғулӣ менамуданд. Бештарини тоҷикон заминҳои амлок³, яъне заминҳои подшоҳиро киштукор мекарданд ва бештарини урганҷиён майдабаққоли доштанд.

Хоҷагон, хусусан хоҷагони мирақонӣ ва ғичдувонӣ, ба дуохонӣ ҳам машғулӣ мекарданд: мардум беморон ва девонагонро аз атроф ба хонаҳои онҳо меоварданд ва онҳоро ба сари беморони барҷомондаи худ бурда мехонданд ва бо ҳамин восита ба он беморон «шифо» меҷустанд.

Хоҷагони солхӯрда ҳар пагоҳ дар масҷид баъд аз намози бомдод бо овози баланд «авроди фатҳия» ном дуоеро бо як овоз ва ба оҳанги махсусе мехонданд. Ба умеди ин дуоро шуғлида «шифо ёфтан» беморон ва нимбеморон аз дехоти атроф ҳар пагоҳ ба ин ҷо гирд меомаданд.

Ин деҳа дар пеши масҷид мактабе дошт, ки тобистону зимистон давом мекард ва инчунин мадрасачае ҳам дошт, ки дар ин ҷо дарсҳои ибтидоии мадрасагӣ хонда мешуд. Бинобар ин, дар он давра пеш аз он деҳа маданиятноктар ва серхату саводноктар ҷое набуд.

Идораи рӯҳонии ин деҳа ба дасти мутаваллиҳо буд, ки онҳо аз ҷумлаи серзаминони хоҷагони мирақонӣ буданд ва идораи мулкӣ-маъмури дар дасти тоҷикон буд, ки арбоб⁴ ва оқсақол⁵ барин маъмуриони маҳаллӣ аз серзаминтарини онҳо «интиҳоб» (таъин) меёфт.

Падару бобоҳои ман аз ҷумлаи хоҷагони соқтарегии ин деҳа буданд;

2. *Деҳаи Маҳаллаи Боло.* Ин деҳа дар як фарсаҳии (8 километри) ғарби шимолии қалъаи Ғичдувон дар доираи хоки тумани (райони) Шофирком, аз ҷумлаи дехоти Дехнави Абдуллоҷон, дар домани реги равоне, ки ба дашти Қизил мепайвандад, воқеъ шудааст.

Ин деҳа бинобар поёноб буданаш камоб буд, хусусан баъд аз он, ки рӯди кӯҳнаи Шофиркомро, ки аз шимоли ин деҳа мегузашт, рег пахш карда ботил кард ва рӯди нав аз тарафи ҷанубаш, ки нисбат ба ин деҳа чуқуртар буд, кашида шуд, гӯё тамоми беоб монд. Бинобар ин дар ин деҳа меваи сердарахтӣ гӯё ҳеҷ набуд ва ҳоҷихонӣ ном як навъ себи турш дар ин ҷо расад ҳам, дар рошҳои заминҳои кишт ҷо-ҷо буда боғчаи алоҳидае нашофт. Аз меваҳо дар ин ҷо танҳо ангур бисёр буд ва ба хубӣ дар байни регзорҳо мерасид.

Бештарини заминҳои ин деҳа замини подшоҳӣ — амлок буда, қисман ба зами амлок будан вақфи⁶ мадрасаи Мири Араб буданд, ки даҳъяки ҳосил ба вақф ҳам дода мешуд.

Аз ҷиҳати камобӣ бештарини кишти ин ҷо гандум, ҷав, ар-

зан, кӯноқ ва мош буда, сабзавот ҳеч кишта намешуд, барои эҳтиёҷи маҳаллӣ ғӯза (пахтаи ҷойдорӣ) кишта шавад ҳам, аксар тамоман беоб монда намарза мерасид ва дар ҳар бутта як ё ду дона кӯрак мебаст.

Бинобар ин, ин деҳа аз ҳад зиёд кашшоқ буда, аксари хонахоҷаш поҳсагӣ буд. Дар ин деҳа як-ду нафар бои калон ва ду-се нафар деҳқонони миёнаҳол буда, боқимондагони аҳолии имрӯзро ёбанд, фардуро намеёфтанд. Қасби асосии аҳолии ин ҷо деҳқонӣ бошад ҳам, зиндагонии ҳеч як аз оммаи аҳолии аз деҳқонӣ намегузашт, ҳатто аз деҳқонӣ зарар кашида, ҷои ин зарарро бо қасбҳои дигар пур мекарданд.

Бойҳои калон, ки ба зами савдогарӣ замини бисёреро ҳам соҳиб шуда буданд, аз ҳосили замини худ ба подшоҳӣ андоз намедоданд, ё ин ки бисёр кам медоданд, чунки онҳо ба ҳокимон — амлоқдорон наздик буданд ва ба ин восита борҳои андози худро ҳам ба гардани деҳқонони камбағал бор мекарданд, ки ин ҳол ба харобтар шудани аҳволи омма боз як сабаби дигар мешуд (ман ин аҳволро дар романи «Ғуломон» тасвир кардаам)⁷.

Дар ин деҳа саноати ҳунармандӣ гӯё ҳеч набуд, аз қосибон танҳо кӯҳнадӯзон буданд, ки онҳо ҳам ба монанди худ побараҳнагон хизмат мекарданд. Дар маркази деҳа — дар Деҳнави Абдуллоҷон тағламадӯзон — қасоне ки ба соқи мӯзаи кӯҳна тағ ва рӯй мебанданд, бошанд ҳам, дар ин ҳисор — монополияи тағламаҷаллобон буданд ва самарани меҳнати онҳоро он ҷаллобон меҳӯрданд (ин ҳол ҳам дар романи «Ғуломон» тасвир ёфтааст)⁸.

Як қисми аҳолии деҳаи Маҳаллаи Боло ҷӯпонӣ, хезумкашӣ, мекарданд, ё ин ки ба бойҳо ятимӣ — батрақӣ менамуданд. Қасби асосии зимистонии оммаи аҳолии ин деҳа пахтакашӣ буд. Пахтакашон аз пахтаҷаллобон ғӯзаи ҷойдориро гирифта бо даст кашида, аз ҳаллоҷӣ гузаронида пахтаи тоза карда, бо пунбадонааш ба хӯчаин месупурданд ва дар ин қор ҳаққи ноҷизе мегирифтанд. Музди муайяне, ки дар ин қор ба пахтакашон мемонд, кокул — пӯчоки ғӯза буд, ки вайро дар оташдон ва дар гулханашон месӯхтанд (ман ин аҳволро дар «Ғуломон» шарҳ додаам)⁹.

Бобои модариям ва тағоноҳоям аз ҳамин деҳа буданд.

Дар байни Соктаре ва Маҳаллаи Боло 16 километр роҳ бошад ҳам, нисбати ҳар дуи инҳо ба шаҳри Бухоро баробар ва 40 километр дуртар аз он буданд, фарқ дар ин ҷо буд, ки Соктаре дар шимоли шарқтари шаҳр ва Маҳаллаи Боло дар шимоли шаҳр воқеъ шуда буд.

Назар ба накли падарам — Сайид Муродхоҷа, падари ӯ — Сайид Умархоҷа одами хату саводнок буда, аз хунарҳои дастӣ дӯконбофӣ ва дурудгариро хуб медонистааст. Хусусан дар дурудгарӣ шӯхраташ дуруст будааст.

Боре масҷиди деҳаи Маҳаллаи Боло ғалтидааст, аҳолии он ҷо ба талаби устои дурудгар баромадаанд ва бо дарак додани касе бобои падариам — Сайид Умархоҷаро барои таъмири масҷид ба деҳаи Маҳаллаи Боло бурдаанд.

Бобоям масҷидро бо зебӣ таъмир намуда, дар сутуни он бо хати худ калимаҳои «амали Сайид Умархоҷаи соктареғӣ»-ро кандакорӣ кардааст.

Аҳолии деҳа, ки дар он ҷо ягон нафар ҳам одами саводнок набудааст, ҳатто мактаби пешимасҷидӣ ҳам надоштаанд, хату саводнок будани як устои дурудгарро дида дар ҳайрат афтадаанд! Ва ба ӯ рӯ оварда аз номи ҷамоат аз вай талаб кардаанд, ки имоматии масҷидро, ки худ таъмир кардааст, қабул намояд, шояд ба «шарофати ӯ» дар деҳаи онҳо ҳам одамони саводнок пайдо шаванд, чунки имоми собиқашон худ бесавод буда, танҳо баъзе сураҳои қуръон ва дуоҳои намозро аз ёд медонистааст. Ба зӯми ин дурудгариашро ҳам кардан гирад, ки дар ин давра пеш ба ин касб талаб бисёр аст.

Ба бобоям ин таклиф маъқул афтадааст. Чунки ӯ бо вучуди хунарманд будан, дар Соктаре аз касби дурудгарии худ дуруст ғоида бурда наметавонистааст, зеро дар он ҷо ҳатто аз хешовандони хунаш ҳам як чанд нафар дурудгарони хунарманд будаанд. Дар ин ҷо бошад, ғайр аз харротони чархи ресандагӣ ва ҳаллоҷисоз дигар дурудгаре нест. Ба болон ин дар наздикии ин деҳа — дар деҳаи Болон Рӯд, дар Сарваре ва Табарийн ном деҳаҳо чандин санги осӣ будааст, аммо устои чархиосӣтарош ҳеҷ набудааст. Бобоям дар ин кор ҳам хунарманд буда, назар ба фикри ӯ, аз ин роҳ ҳам дар ин деҳа барои вай даромади иловагӣ пайдо мешуд. Даромади имоматӣ бошад, бозбӯғти барзиёд.

Бобоям ба ҳамин мулоҳизаҳо ин таклифро хуш қабул кардааст, барои ӯ дар аввали кор меҳмонхонаи Ҳамроҳон номеро, ки ҳавлиаш дар ҳамсоягии масҷид будааст, бошишгоҳ қарор додаанд.

Бобоям чандин сол дар ин деҳа ва дар ҳамин меҳмонхона зиндагонӣ намуда, шабона, ки аз кори дурудгариаш фориг мешудааст, Деҳқон ном писари калони соҳиби ҳавлиро хонанда ӯро ҳарфшинос кардааст.

Дар он вақтҳо писари калони бобоям, ки падари ман бошад,

дар Бухоро мехондааст, писари хурдаш, ҳамширагони аз шавхар мондааш, ҳамширазодагонаш ва занаш дар Соктаре зиндагонӣ мекардаанд.

Окибат танҳой ва мусофирати дуру дароз ба дили бобоям зада, аз охири тарафи ғарбии деҳаи Маҳаллаи Боло заминеро ба даст дароварда, барои худ ҳавлии рӯидаричаноке бино кардааст ва дар рӯидарича ниҳолҳои дарахти зардолу шинондааст, ки обро кам талаб мекунад ва баъд аз тамои шудани бинокорӣ аҳли хонаводаи худро тамоман аз Соктаре кӯчонда ба ин ҷо овардааст.

Аммо баъд аз ду-се сол бобоям дидааст, ки ҳавлӣ ва рӯидаричае, ки дар Соктаре дошт, хароб шуда рафта истодаанд ва замини дар он ҷо доштааш ҳам аз кишт монда аз кор баромада меравад ва худаш ҳам пир шудааст, ки монанди пештара бисъёр кор карда наметавонад, маҷбур шудааст, ки падарамро хонадор карда аз хондан бозмононад.

Бобоям чун ин фикрашро ба аҳли деҳаи Маҳаллаи Боло маълум мекунад, онҳо дарҳол арӯс меёбанд ва яке аз духтарони Ҳамроҳхонро, ки фарзанди сеюми ӯ буда Зеварой ном доштааст, барои падарам муносиб дидаанд. Азбаски Ҳамроҳхон аз деҳқонони миёнаҳол ва одами оддӣ будааст, тӯй ҳам камхарҷ шудааст ва барои маҳр рӯидаричае, ки бобоям дар Соктаре доштааст, муқаррар гардидааст.

Вақте ки падарам ин қисми саргузашти худро ҳикоя мекард, меғуфт:

— Ман барои хондан ишқу ҳаваси бисъёр доштам, бинобар ин намехостам, ки хонадор шуда аз хондан бозмонам. Аммо дидам, ки падар ва модарам пир шудаанд ва баъд аз ин бе ёри ман зиндагониашон душвор аст, ночор ин корро қабул кардам. Тобистон бо модарат дар Соктаре истода деҳқонӣ карда сардарахтихоро меғундоштем ва дар зимистон дар деҳаи Маҳаллаи Боло бо падар зиндагонӣ карда чархисоётарошӣ ва бофандагӣ менамудам. Лекин бо ҳамаи ин шавқи хонданро ҳеҷ аз ёд набаровардам: «мо худ нарасидем, ту шояд бирасӣ» гӯён тағоят — Мулло Деҳқонро, ки ҳарфшинос буд, дарсҳои ибтидоӣ хондам ва якчанд нафар бачагони деҳаро саводхон карда, ҳамаашонро ба Бухоро бурда дар мадраса ҷойгир кундам. Тағоят хонданро давом кунонд, аммо дигаронашон баъд аз ду-се сол дар мадраса истодан ба саҳро баромада, ҳар кадом дар деҳе имом шуда мардумфиребиरो ривоч доданд. Меҳнатҳои ман сӯхт.

Рӯзе аз шогирдони падарам Мулло Бобоҷон, Мулло Ҳамроҳ, Мулло Абдулвоҳид ва Мулло Собит номон ба хонаи мо — ба пеши падарам омада буданд. Аз ин ҷумла Мулло Бобоҷон

дар деҳаи Рӯбаҳо, ки дар ҷануби Маҳаллаи Боло буд, имом шуда буд. Падарам ба ӯ хитоб карда ва ба дигарон ишорат намуда:

— Инҳо фарзандони одамони дорам буданд, инҳо ба сахти истикомати мадраса тоб оварда натавонистанд. Аммо ту фарзанди одами бечора будӣ, бачагиат дар сахтӣ гузашта буд, қобилиятат ҳам дуруст буд. Ман умедвор будам, ки ту дар душворихои зиндагонии мадраса тоб оварда шер мешавӣ. Афсӯс, ки калони рӯбаҳо шудӣ.

Мулло Бобоҷон, баъд аз хандидан, ба шариконаш ишора карда:

— Пас, инҳо чӣ шуданд? — гуфта пурсид.

Падарам ба онҳо баъд аз он, ки як назари нимгазабслуд ва нимистехзокорона андохт, гуфт:

— Инҳо гургзода буданд, гург шуданд, чунки «окибат гургзода гург шавад» гуфтаанд.

Мақсади падарам маълум буд: мақсади ӯ танқид кардани Мулло Бобоҷон набуд, чунки ӯ ба сабаби кашшоқӣ имконияти дар мадраса истикомат кардан надошт, асли мақсадаш саҳт задани дигарон буд, ки онҳо, бо вучуди имконият, хонданро партофта, дар дехот баромада имом шуда буданд (Мулло Собит писари Абдурахимбой буд, ки як қисми романи «Ғуломон»-ро ишғол кардааст).

Дере нагузаштааст, ки аввал модари падарам ва баъд аз ду сол падараш вафот кардаанд. Аммо падарам баъд аз сари онҳо ҳам истикомати дучоягиро тарк накардааст — тобистон дар Соктаре ба деҳқонӣ ва бофандагӣ машғули намудааст ва дар зимистон дар Маҳаллаи Боло ба ҷархисоистарошӣ ва бофандагӣ. Бофандагии падарам фақат барои пӯшок ва кӯрпаболиши хонавода буда, ҷархисоистарошиаш барои фурӯш буд.

Ба ҳамин тариқа таваллуди ман дар деҳаи Соктареи райони Ғичдувон воқеъ шуда, айёми бачагии томактабиам тобистон дар Соктаре ва зимистон дар Маҳаллаи Боло гузаштааст.

ТҶИ

Як ҳавлии як дараҷа васеъ се тарафи ин ҳавлиӣ бо чор поҳса девор ихота ёфта, тарафи ҷанубаш бе девор буда ба боғча — рӯндарича мепайваст, ки вай бо девори дупоҳсагӣ аз заминҳои кишт ҷудо мешуд. Тарафи шарқии ин ҳавлиӣ ба ҳавлии ҳамсоя, тарафи ғарбиаш ба ёбони киштзор ва тарафи шимолӣ ба кӯҷаи калони деҳа мерасид, ки дарвозааш ҳам аз ҳамин тараф буд.

Дар пеши дарвоза ва пайваста ба дарвозахона як оғили похсагӣ ва дар қатори оғил як соботи чорбандии похсагӣ буда, дар рӯ ба рӯи оғил ва собот як меҳмонхонаи хиштихомӣ бо суфааш бино ёфта буд. Дар пойгаҳи меҳмонхона як дӯкони бофандагӣ шинондагӣ буда, дар тарафи ҷануби меҳмонхона ва пайваста ба вай як айвонча ва дар зери айвонча як дӯкони чархисётарошӣ буд. Пеши айвонча ва тарафи ҷануби меҳмонхонаро дарахтони зардолуи боғча дар тобистон сояндозӣ мекарданд. Дар тарафи шимолӣ меҳмонхона як суфаи тобистоннишинӣ буд, ки як дарахти тути калони балхӣ дар вай ҳам хизмати мевадорӣ ва ҳам вазифаи соядориро ба ҷо меовард.

Дар поёни суфаи меҳмонхона то собот як чуқурӣ буд, ки вайро таафдон меномиданд, пору ва хокрӯбаҳои ҳавлӣ дар он ҷо ғун карда мешуданд.

Ин доира ҳавлии берун номида шуда, аз паҳлуи собот бо як роҳрав ба тарафи ҳавлии дарун гузашта мешуд. Дар ин ҷо — дар пушти оғил ва собот ду хонаи ҷӯбқорӣ ба ҳам рӯ ба рӯ бино ёфта буданд, ки ҳар кадоми ин хонаҳо чор дар — ду аз тарафи шимол ва дуи дигар аз тарафи ҷануб доштанд. Дарҳои ҷанубии хонаи ҷанубӣ ба тарафи рӯидарича — боғча ва дарҳои шимолии хонаи шимолӣ ба тарафи девори баланди кӯча кушода мешуданд. Байни ин ду хона рӯи ҳавлӣ ба шумор рафта, боқии дарҳшон ба ҳамин тараф кушода мешуданд ва рӯи ҳавлиро ду дарахти зардолуи калон соядорӣ мекард.

Дар тарафи шарқии рӯи ҳавлӣ ду айвонча буд, ки яке барои хонаи ҷанубӣ ва дигаре барои хонаи шимолӣ вазифаи сш-хонагӣ ва танӯрхонагиро адо менамуданд. Айвончае, ки ба хонаи шимолӣ оид буд, дар қатори оташдон як дӯкони чархисётарошӣ ҳам дошт.

Хонаи ҷанубӣ бе даҳлез буда, кафшканааш дар пойгаҳи худаш буд, хонаи шимолӣ даҳлез дошта бошад ҳам, вай танҳо барои даромад ва кафшкани набуда, дар он ҷо як дӯкони бофандагӣ ҳам бино ёфта буд.

Дар тарафи ғарби рӯи ҳавлӣ — дар пушти оғил ва собот ва пайваста ба онҳо як суфаи дароз буд, ки бошандагони ин ду хона дар айёми тобистон — шабона дар он ҷо менишастанд.

* * *

Дар рӯзе, ки ман аввалин бор ин ҳавлиро ба ёди худ гирифтам, хонаи ҷанубӣ ва рӯи суфа пур аз меҳмонони мардина буда, хонаи шимолӣ пур аз меҳмонзанон буд. Дар рӯи ҳавлӣ — дар байни ду ошхона як деги калони мис шинондагӣ буда, ошпаз аз он дег ба табақҳои сафоли бесир оши палав

кашида медод ва ҷавонон он табакҳоро бурда ба пеши меҳмонони мардина меғузоштанд ва табакҳои холишударо оварда ба ошпаз медоданд. Ба ҳонаи занон бошад, як зани кухансол, ки ўро баъзеҳо ходимона ва баъзе дигар бибикайвонӣ меғуфтанд, бо якчанд кампири дигар, ки ба сарашон ҷомача буд, ошқашонӣ мекарданд.

(Меҳмонони мардинаро падарам, амакам, бобои модариам, тағоиҳоям ва дигар хешовандон «хуш омадед, хуш рафтед» меғуфтанд, меҳмонзанонро модарам, модаркалонам, занони тағоиҳоям ва зани амакам меҳмондорӣ мекарданд.)

Дар як гўшаи суфа як нақорачӣ, як сурнайчӣ ва ду доирадаст нишаста менавохтанд ва доирадастҳо гоҳо бо ҳам ва гоҳо ҳар кадом ба танҳои ғазалҳои мекарданд. Дар рӯ ба рӯи созиандагон — дар поёни суфа ҷавони баландқомате, ки миёнаш аз рӯй бастагӣ буд, дар ду дасти худ ду ҷуфт қайроқча гирифта онҳоро бо ҳам зада, аз онҳо мувофиқи оҳанги доира ва нақора садо мебаровард ва ракс мекард.

Ман ва бачагони дигар дар пеши созиандагон ғун шуда онҳоро тамошо мекардем ва нағмаву усулҳои онро гўш мебудем. Ман худро аз бачагони дигар ҳам хурсандтар ҳис мекардам, чунки дар он рӯз дар тани ман чунон либосҳои буд, ки ман пеш аз он монанди онҳоро напўшида буда, ё ин ки пўшида бошам ҳам, дар ёд надохтам: дар барам курта-лозимии сафеди суфта буд ва аз рӯи вай ҷомае пўшида будам, ки гулҳои порча-порча дошт ва дар сарам каллапўши нав буд, ки модарам гулдўзӣ карда буд.

Ин гуна либосҳои тоза, хусусан курта-лозимии сафеди шаффоф на танҳо маро хурсанд карда буд, ҳатто диққати бачагони дигарро ҳам ба худаш ҷалб менамуд: яке аз бачагон, ки аз ман калонсолтар буд, домани куртаи маро дар миёнаи ду ангушташ молиш дода дида, як бачаи дигарро, ки аз худаш калонсолтар буд, ҷеғ зада куртаи маро ба ў нишон дода:

— Ин аз чист? — гуфта пурсид.

Он бача, баъд аз он, ки ба тарафи куртаи ман як назари нофораме андохт:

— Суф! Ин куртаи суф аст! Падари ман дар тўи ман ба ман куртаи шоҳӣ карда дода буданд, — гуфт ва илова намуд: — Эргаш*, ки падараш ғуломи падари ман будааст, имрӯз вай ҳам курта-лозимии суф пўшида гаштааст.

— Ба Эргаш ҳам он курта-лозимиро падари ин пўшонд, —

* Ин Эргаш бо бародари калони ман ширҳора буд, бинобар ин падарам ба ў ҳам дар қатори мо либос карда, ҳамроҳи мо тўй карда будааст. Ин ҳамон Эргаш аст, ки дар романи «Ғуломон» роли мусбатро бозӣ мекунад.

гӯён он бачае, ки чӯён чигунагии куртаи ман буд, ба он бачаи мағрур** чавоб дода ба тарафи ман ишора кард.

Аммо ман он вақтҳо фарқи суф то шоҳиро намедонистам ва ҳамин қадарро медонистам, ки куртаи худам нисбат ба газворхое, ки падарам мебофт, хеле сафед ва суфта буд. Бинобар ин бо сангзаниҳои он бачаи мағрур хурсандие, ки маро аз он курта-лозимӣ пайдо шуда буд, кам нагардид, факат нафратам ба он бача, ки маро чанд бор дар кӯча — дар вақти бозӣ зада буд, зиёд гардид.

Вақте ки созандагон асбоби созу навози худро ғундошта ба рафтаи тайёри миданд, ман хабардор шудам, ки меҳмонон ҳамагӣ пароканда шуда рафтаанд ва дар ҳавли танҳо хешовандон мондаанд.

Падарам музди хизмати созандагонро дода, онҳоро гусел мекард, ман аз ӯ хоҳиш кардам, ки созандагонро ба рафтаи намонад, чунки онҳо ба ман бисёр хуш омада буданд.

Яке аз созандон ба ман гуфт:

— Мо ҳозир ба як тӯйхонаи дигар меравем, дар бозгашт ба хонаи шумоён боз меоем.

Онҳо ба харошон савор шуда равон шуданд.

— Ин тавр бошад, ман ҳам ҳамроҳи шумоён ба ҳамон тӯйхона меравам,— гӯён аз дунболи созандагон давидам. Аммо падарам бо як хез аз ду бозуям нигоҳ дошт ва ман бошам, по-як зада гириякунон ва фаръедзанон «меравам-меравам» гӯён нола мекардам. Бачагони дигар бошанд, пеш-пеш нақорачихо давида ба умеди тӯйхонаи дигар мерафтанд ва маро ҳам ҳар замон ба тарафи худ имо мекарданд.

Бобоям ба неши мо расида омада:

— Рафтаи даркор нест,— гуфт,— мо дар ин ҷо нақора ва сурнай месозем; ту нақора менавозӣ, ман сурнай.

Ин таклиф ба ман маъкул шуд, гириям сустан ва дилам кушодатар гардид: ба назари ман аз шунидани нағмаи нақора худ нақоранавоз шудан беҳтар ва хуштар менамуд. Аммо бовар намекардам, ки бобоям ба ман нақора ёфта диҳад ва ба ҳамин мулоҳиза ба ӯ гуфтам:

— Дурӯғ мегӯед, маро фиреб мидиҳед, шумо аз кучо нақора меёбед? *Ам ! мқ.*

Ӯ риши калони сафедашро, ки рӯи синаашро пур карда паҳн шуда фуromaда буд, бо дастони худ гирифта ба вай нигоҳе андохта:

— На ин ки ман бо ҳамин риши сафед ту барин як кӯдак-

** Ин бачаи мағрур писари ҳамон Абдурахимбон ғуломдори пахтачаллоб аст, ки дар романи «Ғуломон» роли манфии манфуреро бозӣ мекунад.

ро фиреб диҳам!— гуфт ва ба тарафи хонаи занон рафта аз он чо як лаъличаи биринҷӣ гирифт, ба ошхона рафта аз он чо наи оташпӯфкунии модарамро гирифт ва аз шохи дарахти зардолу ду химчаро шикаста гирифта, ҳамаи ин чизҳоро ба рӯи суфа овард. Лаъличаро чаппа гузошта маро ба пеши вай шинонда химчаҳоро ба дастонам дод ва худаш ба паҳлуям нишаста найро ба лабонаш дошт. Ман химчаҳоро ба лаълича зада садои дангар-дангар мебаровардам, ӯ ҳам, гӯё ки сурнай менавохта бошад, хуштак мекашид... *А... - 11*

Дар ин вақт бародари калонам ва Эргашро кофта ба ҳар тараф саросемавор давидани падарам ва дигарон ба нақоранавозии ман халал расоид. *А* Аз набудани онҳо дар дили ман як ҳисси рашк пайдо шуд: ман гумон кардам, ки «онҳо маро партофта худхошон бо созандагон рафтаанд».

Аммо касе хабар овард, ки онҳо дар рӯидарича бар болои дарахти зардолу баромада, «пинҳон шудаанд». Ин хабар маро аз он гумони бад баровард ва ман ҳам барои дидани «пинҳоншудагон» ба катори дигарон ба тарафи рӯидарича давидам.

Падарам акаамро таъна карда гуфт: ✓

— Муҳиддин, ту писари калони дарсхон мебошӣ, ба ту айб аст, ки тарсида гурезӣ. Додарат, ки аз ту 8 сол хурд аст, дидӣ чӣ навъ хандону шукуфон нақоранавозӣ карда гаштааст, биё фуру!

— Ханӯз ақли ӯ намегирад,— гуфт бародарам ва гирия карда сар дода илова намуд:— намефуроям! *А - 11*

Қурбонниёз ном тағоиям, ки як ҷавони тануманд буд, дар ҳол ба дарахт печида боло баромад, аввал акаамро ва баъд аз он Эргашро аз шоҳхо ҷудо кара ба поён овезон кард, дигарон онҳоро ба рӯи даст гирифта бар замин ниҳоданд, аммо нагузоштанд, ки онҳо гурезанд, ва рост бурда ба хонаи ҷанубӣ дароварданд.

Аммо ман бо ғуруре, ки аз таърифи падарам дар дилам пайдо шуда буд, ба тарафи суфа — ба пеши нақораи худ давидам, чунки ҳамин нақора сабаби ифтихори ман шуда буд. Бобоям ханӯз дар он чо менишаст:

— Биё, сурнай бе нақора ҳеҷ садо набаровард,— гуфт ва ман ҷӯбакҳоро ба даст гирифта нақоранавозиро сар кардам. Падарам ба катори дигарон ба хона надаромада ба пеши мо омада ба лаби суфа нишаста, гӯё ӯ ҳам ба нақораи ман гӯш медод. Ин ҳол боз як сабаби ифтихори ман гардид, ки ҷӯбакҳоро боз ҳам сахттар мезадам...

Баъд аз фурсате тағоиям — Қурбонниёз аз хона баромада ба

пеши мо омада ба ман таклиф кард, ки ба хона даромада дар он ҷо нақоранавозӣ кунам.

— Дар хона суфа нест,— гуфтам ман дар ҷавоби ӯ.

— Дар хона аз кӯрпачаҳо як суфаи бисёр хуб сохтем,— гуфт тағоиям.

Ман бо нигоҳи машварат ба «шарики худ» — ба Бобоям ни-гаристам.

— Майлаш, меравем,— гуфт Бобоям ва илова кард,— ака-хоят хунари туро дида коил мешаванд.

Ин далели иловагӣ ба ман бисёр маъқул шуд. Ман ҷӯбак ва нақораамро бардошта ба нияти зудтар коил кардани ака-хоям ба тарафи хона давидам, бобо ва тағоиям — аз дунболи ман. Аммо падарам дар ҳамон лаби суфа монд.

Дар рӯи хона се ҷойгаҳ буд, ки дар дуи онҳо акаам ва Эр-гаш рӯ боло меҳобиданд ва маълум буд, ки ҷойгаҳи сеюм «су-фаи нақоранавозии ман» буд. Вақте ки ман ба тарафи ҷой-гаҳи худ мегузаштам, чашмам ба чашми акаам афтод: ҳоло ӯ гирия намекард, балки ба тарафи ман бо нимхандаи дандон-намое нигоҳи шармгинонае мекард. Ман лаби болои худро дар зери лаби зерини худ дароварда ба он ҳаракати ӯ бо як ҳа-ракати тааҷҷубкоронае ҷавоб додам. Чунки ман аз ҳамаи он корҳо чизеро намефаҳмидам ва ҳамаи ҳавасам ва хавосам ба нақоранавозии худ банд буд, ки вай сабаби ифтихори ман шу-да буд, боз бояд бо ин кор акаҳои худро ҳам дар ҳайрат ме-андохтам.

Ман рост ба ҷойгаҳи худ, ки суфачаи нақоранавозии ман ба шумор мерафт, баромадам. Бобоям ҳам баромад ва ӯ ба ман гуфт:

— Ба рӯи кӯрпачаи нарм нақора дуруст садо намебарорад, ту пушт ба замин дароз хобида ҷӯбакхоро ба даст гир, ман лаъличаро бар рӯ ба рӯи ту медорам, ту навохтан мегири. Дар он вақт он гуна овози ҷарангосӣ мебарорад, ки зангӯлаи уш-турони Абдурахимбой ҳам он гуна садо бароварда наметаво-над.

Ман қабул кардам ва навохтан гирифтам, дар ҳақиқат лаъ-лича садоҳои зангӯладор мебаровард.

Дар ин вақт, намедонам, кӣ буд, поҳон маро аз ҳам дур карда бо дастони пурзӯраш зер кард. Ман хостам аз ҷой хе-зам, аммо Бобоям бо лаъличае, ки дар дасташ буд, аз сари синаам зер карда маро ба чунбидан роҳ надод ва баногоҳ як озори ҷонгудоze дар баданам пайдо шуд, ки нафасам дар да-руи афтод ва баъд аз нафасамро рост гирифтам бо панҷаҳои бо-рики нотавонам, ки аз ғазаб монанди панҷаи хурӯс нештар ба-рин шуда буд, рӯи боборо ханҷол кашидам ва аз риши даро-

заш печонида гирифта бо куввати ғазаболуде, ки доштам, ба тарафи худ кашидам ва бо фаръеди ҷонхароши гирияолуд:

— Бо ҳамин риши сафед, охир шумо маро фиреб додед,— гуфтам. #

Хона пур аз ғулғулаи хандаи бошандагон шуд. Ростӣ, бо вучуди ин, ки аз шиддати дард худро аз гирия боздошта наметавонистам, худам ҳам дарун-дарун механдидам. Чунки бо боям бо хамаи он калонсолӣ ва мӯйсафедӣ аз озори рӯю мӯй монанди бачагон воҳ-воҳгӯён фаръед кашида буд ва дар чашмонаш об чарх мезад.

Ин воқеаи тӯи хатнаи мо буд. Ин аввалин ёддошти ман аст, ки дар ёдам мондааст. Ман дар он вақт бисъёр хурдсол будам. Бо вучуди ин дар ёдам мондани он воқеаҳо шояд барои аз ҳад зиёд аламовар будани он ҳодиса, бисъёр завқбахшо будани нағмасароӣ ва гуворо будани интикомгирӣ бошад, ки хамаи инҳо дар як ҷо аввалин бор ба сари ман чамъ шуда буданд.

Он ҳавлие, ки дар боло тасвир ёфт, ҳавлие буд дар деҳаи Маҳаллаи Боло, ки бобои падариам барои истикомати муваққатии худ ва авлоди худ сохта будааст. Дӯкони бофандагӣ ва дӯкони чархиосиётарошӣ, ки дар доираи берунии он ҳавлӣ буд, корхонаи падари ман буд.

Хонаи ҷанубии ҳавлии дарун аз онӣ мо ва хонаи шимолӣ аз онӣ амакам буд. Дӯкони бофандагӣ, ки дар даҳлези хонаи шимолӣ бино ёфта буд ва дӯкони чархиосиётарошӣ, ки дар зери айвони ошхонаи он хона буд, корхонаи амакам буд.

БАЪД АЗ ТҶҶ

Ман гумон мекунам, ки баъд аз тӯӣ аҳволи зиндагонии хонадони мо хеле танг шуда буд. Ман ин ҳолро бевосита ҳис накунам ҳам, аз сӯҳбатҳои ғамолудонаи падару модарам, ки қариб ҳар шаб то вақти хоб дар байни онҳо воқеъ мешуд, дар натиҷаи он тӯӣ рӯӣ додани ягон чизи ногуворро пай мебардам.

Шабе падарам ба сабаби тӯӣ хеле қарздор шудани худро ба модарам ҳикоя карда гуфт, ки:

— Хайрият, ки ман ин қарзро аз ягон ғоидахӯр нагирифтаам, ё ин ки таклифи қозизодаҳоро қабул намуда, замини Соктареро ба онҳо гарав намондам, вагарна аз замин ва ҳавлии Соктаре чудо шуда, дар ин деҳаи хароб абадулобод мусофир шуда мемондем.

— Пас, қарзро беғоида бардоштед? — гӯён модарам тааҷҷубкунон пурсид.

— Албатта, бефоида!— гуфт падарам ва шарҳ дод:— ман қарзхоямро аз ҳар кас кам-кам қардам, аз ҳар кас аз 20 танга (3 сӯм) то 30 танга қарз гирифтам. Қарзи калонам 50 танга аст, вай ҳам аз падари туст, ки барои пули ғӯру кафанаш ғундошта монда будааст. «То вақти мурданам диҳед, мешавад, лекин Алихон* нафаҳмад»,— гуфт. Ту ҳам ба касе нафаҳмон.

— Ҳамаашон бефоида доданд? — гуфта пурсид модарам боз тааҷҷубкунон.

— Албатта, ман аз ягон каси бегона ва ё аз ягон касе, ки фоидахӯриро ба худ касб қарда бошад, қарз напурсидам, ҳамаи қарзхоямро аз хешовандони соқтарегӣ ва аз ошноҳои наздикам гирифтам. Ҳатто онҳо дар вақти қарз пурсиданам пулро дода истода: «ин маблағи ночизро қарз ҳисоб накунед, балки тӯёна шуморед» ҳам гуфтанд. Ман дар ҷавоб: «дар ҳамин вақт ба ман қарзи ҳасана (бефоида) доданатон тӯёна аст, маро миннатдор қардед ва ҳол он ки шумо ҳам аз ман доратар нестед» тӯён изхори хурсандӣ намудам.

— Агар тӯйро дар Соқтаре меқардед, ба фаҳми ман, ин қардар харҷ намешуд, ин деҳаи мо — деҳаи гушнагон аст, дар ин ҷо сад дег ош пазед ҳам, боз сер намешаванд,— гуфт модарам хасраткунон.

— Аввал ин ки,— гуфт падарам,— барои зиёд шудан ё кам шудани харҷи тӯй гушнагӣ ё ин ки серии тӯйхӯрҳо дахл надорад, балки калонгир ё ки бечора будани тӯйхӯрҳо дахл дорад: бечораро агар як чиз диҳанд, хурсанд шуда мекӯрад ва агар надиханд, харчанд гушна бошад ҳам, талаб намекунад. Аммо калонгир, харчанд сер бошад ҳам, ба пеши ӯ ба ҷои як табақ таом се табақ мондан лозим аст, вагарна «маро ҳурмат нақарданд» гуфта қаҳр мекунад. Ба фаҳми ман, агар мо ин тӯйро дар Соқтаре меқардем, харчи мо сечанд мешуд, боз калони он ҷо, хусусан миракониён, аз мо розӣ намешуданд. Зеро онҳо ба тӯйҳои одамҳо рафта бисёр ҳурмат дидаанд ва ҳурмати онҳо ҳам иборат аз ин аст, ки ба пешашон бисёртар таом мекашиданд ва дар охир ҷома мепӯшониданд, ҳеҷ набошад, қаллақанд меоданд. Албатта, мо ҳеҷ кадоми инҳоро қарда наметавонистем.

Падарам баъд аз қадаре ором гирифтаи сухани худро давом куноида гуфт:

— Дуюм ин, ки ман баъд аз хонадор шуда ба маъракаву мавриди мардум ҳамроҳ шуданам, дар Соқтаре ғайр аз хешовандони худамон қариб тӯй касеро нахӯрдам, чунки ман зимистонҳо дар он ҷо набудам, тӯйҳо бошанд, одатан дар зи-

* Алихон — фарзанди панҷуми бобон модарнам буд.

мистон мешаванд. Аммо дар ин ҷо аз ҳар кадом хонаи ҳамин бечорагон, ки ту «гушнагон» гуфтӣ, ман як бор-ду бор тӯй хӯрдаам. Бинобар ин ба ман лозим буд, ки ба ҳаминҳе тӯй карда диҳам, хешовандон ва ошноҳои соқтарегиям бошанд, ба ҳамин ҷо меоянд ва омаданд.

— Дар ҳамин муддати як сол, ки аз тӯй гузашт, аз қарзатон чӣ қадарашро кандед? — гуфта пурсид модарам.

— Бисьёр не, аввал қарзи падаратро додам ва боз як-ду майда қарзро, ки соҳибонашон бисьёр мӯхточ буданд, адо намудам.

— Қарзи падарамро ҳозир намедодед ҳам, мешуд, он кас, ки «то вақти мурданаи диҳед, мешавад» гуфта бошанд, аз ҳама пештар додан чӣ даркор буд?

— Аввал ин ки, — гуфт падарам дар ҷавоб, — кӣ медонад, ки аввал ман мемурам ё он кас, дуюм ин ки, дар назари одами пир аз ҷавонон дида пул ширинтар аст. Аз бозе, ки ин қарзро ман аз ӯ гирифтаам, аҷаб нест, ки ҳар шаб ба болои ҳамин пул фикр кунад, бинобар ин аз ҳама пештар хотирчамъ қардани пиракиро лозим донистам.

Падарам баъд аз қадре фикр карда истодан сухани худро давом кунонда гуфт:

— Мақсади ман аз ин гапҳо аз қарзҳо ҳисоб додан ё ин ки дили туро сиёҳ қардан набуд, балки мақсади ман ин аст, ки агарчи гоҳе дар қори рӯзгор тангӣ кашӣ, аз бозор гӯшт нахарем, ё ин ки кам харем, хафа нашав. Бояд чанд вақт — то сабук қардани қарзҳо ба обу явғони хона ва ба ширу ҷурғоти гов қаноат кунем. Аз бозор гоҳе биринҷ харем мешавад, ки шабҳои бозор, ё ягон меҳмон омада монад, ширбиринҷ мекунем.

— Биринҷ харидан ҳам даркор нест, — гуфт модарам.

— Чаро? — гуфта пурсид падарам, — охир шир бе биринҷ хӯрок намешавад.

— Биринҷ ҳаст!

— Дар кучо? — падарам тааҷҷубкунон аз ҷои хобаш нимхез шуд.

— Вақте ки, — гуфт модарам, — биринҷи тӯйро оварда будед, ман як халтаро аз вай биринҷ пур карда гирифта дар сандуқ пинҳон карда монда будам, ки ягон вақт танг шавем, қор мефармоем. Акнун, ки аввал қарзҳоро қандан лозим аст, ҳамон биринҷро қор фармудан мегирием.

— Боракалло! — гуфт падарам, — бе сабаб «сарфан сари ғашдон — савдогари Ҳиндустон» нагуфта будаанд.

Акаам бо ман дар як ҷо хобида буд, ман ба гуфтугузори падару модар бо диққат гӯш меодам ва гумон доштам, ки ӯро

хоби сахт рабудааст. Як вақт дидам, ки сараш дар таги кӯрпа, аммо пиқ-пиқ гирия мекунад. Падару модарам овози гирияи ўро шунида якбора аз ҷо хеста ҳар дуяшон баробар аз ў:

— Ба ту чӣ шуд? Чаро гирия мекуни? — гуфта пурсиданд.

— Акнун ман чӣ навъ ба Бухоро барои хондан меравам? Тӯй намекардед, намешуд-мӣ? — гуфт гириякунон.

— Чӣ навъ меравӣ? Вақташ шавад, худам бурда мемонам. Барои ин гирия чӣ лозим аст? — гуфт падарам.

— Пул-ку надоред, бе пул дар шаҳр чӣ гуна истода хонда мешавад? — гуфт боз бо ҳамон овози гириялулуд.

— Хафа нашав, писарам, — гуфт падарам, — то Бухороравии ту ду соли дигар ҳаст, то он ҷо ман қарзхоро меканам ва барои харчи таҳсили ту пул ҳам меёбам.

* * *

Дар пагоҳии он шанбе, ки дар хонаи мо сӯхбати дар боло накл кардашуда гузашт, модарам ҳалвои қоктӣ пухт, ман ба ў дар оташмонӣ ёрӣ додам: аввал як миқдор ордро дар дег бо равған бирьён карда гирифт. Баъд аз он шиннии тут, ки аз Соктаре пухта оварда буд, як коса барин дар дег андохта киём гирифт. Вақте ки ғафсии шиннӣ атола барин шуд, орди бирьёнро дар вай ҳамроҳ карда лат зад. Баъд аз лат задан орду шиннӣ хамир барин шуд. Пас аз он бар рӯи лаъли орд пошида, он хамирро ба рӯи вай гардонида паҳн кард ва баъд аз сард ва сахт шудан аз вай як порча бурида ба дасти ман дод, дигарашро порча-порча бурида бар рӯяш орд пошида дар як куттӣ чида монд.

Ман он як порча ҳалвои қоктиро, ки модарам ба ман дода буд, катар-катаркунон хӯрда ба кӯча баромадам, ки акаам аз тарафи даруни деҳа меояд. Ў маро дида гуфт:

— Ин ҳалво нест, ин нони қок, ҳалво — ҳалвои равғанӣ аст.

— Шумо дар кучо ҳалвои равғанӣ хӯрдед?

— Дар хонаи бобом. Қурбонниёз тағоиям оварда будааст. Ба ман ҳам доданд. Як бомаза ки, — гуфт акаам ва суханашро давом кунонида аз ман пурсид:

— Ту ҳам мехӯрӣ?

— Бошад, мехӯрдам, набошад, ҳамин ҳалвои қоктӣ ҳам шудан мегирад.

— Ман ёфта диҳам, мехӯрӣ?

— Албатта!

— Ин тавр бошад, ба падарам «ҳалвои равғанӣ гирифта диҳед» гуфта зорӣ кун!

— Магар шумо намехӯред?

— Ман ҳам мехӯрам.

— Ин тавр бошад, худатон чаро аз падар намепурсед?

— Ман метарсам, ки «ин харҷ барои ту шуд» гуфта Бухоро рафтани маро дер намононанд.

— Ман ҳам Бухоро рафта мехонам.

— Ту холо хурд, то вақти бухорорав шудани ту падарам пули бисъёр меёбанд ва ин харҷҳо аз ёдашон баромада меравад.

— Хуб, ман мегӯям,— гуфтам. Ману ӯ ҳар ду ба сари дӯкони бофандагии падарам рафтем. Ман дар ҳолате, ки аз ҳалвои коқтии дар дастам будагӣ газида гирифта катар-катар меҳондам, ба падарам гуфтам:

— Ба ман ҳалвои рағғани гирифта диҳед!

Падарам, бе он ки чашмаширо аз тег (шона) ва моку барқанда аз кор бозистод, ба ман гуфт:

— Ҳамон ҳалвое, ки дар даст дорӣ, рағған ҳам дорад, боз чӣ гуна ҳалвои рағғани мехохӣ?

— Ман як ҳалвои рағғание, ки бисъёр бомаза аст ва аз ин пеш нахӯрдам, аз ҳамон мехоҳам.

— Хӯрда надида бошӣ, бомаза будани вайро аз кучо фаҳмидӣ?

— Акаам гуфтанд.

Акаам патаррос зада аз сари дӯкони падарам гурехт. Чунки аз ин ҷавоби беэҳтиётонаи ман бо иғвои акаам будани ин талаби ман ба пеши падар ошкоро шуда буд. Падарам хандида ба ман гуфт:

— Рав, бибиатро гӯй, акаатро ба пеши ман гирифта биёрад.

Ман ба пеши модарам рафта ин фармоиши падарро расонидам. Акаам дар он ҷо буд. Ӯ маро коҳиш кард:

— Бамаза будани ҳалвои рағғаниро ба падар чаро аз забони ман накл кардӣ? — гуфт.

Ман дар ин коҳиш акаамро ҳақнок медонистам, лекин гарданам ёрӣ намедод, ки худро дар пеши ӯ гунаҳгор шуморам. Бинобар ин ба ӯ гуфтам:

— Хуб, дар ҳамон вақт дар ҷои ман шумо мешудед, ба он пурсиши падар чӣ ҷавоб медедед?

Акаам ба ин савол ҷавоб ёфта натавописта суп-сурх шуд. Чунки дар он вақт дигар гуна ҷавоб додан мумкин набуд. Хатой ман дар ин буд, ки бо вучуди хӯрда надиданам, ҳалвои рағғаниро ба пеши падар бамаза шумурда будам. Аммо ин хатой ман ба хотири акаам нарасид.

Ҳарчанд акаам розӣ нашуда бошад ҳам, модарам ӯро кашола карда ба пеши падарам бурд. Мо ҳамагӣ гумон доштем, ки падар ӯро ба сабаби иғвогариаш коҳиш хоҳад кард.

Аmmo ū ин тавр накард ва хандакунон айнакашро аз чашмаш бардошта ва вайро пок карда истода ба акаам гуфт:

— Мухиддин, ту деҳаи Болои Рӯдро медонӣ?

— Медонам.

— Дар он ҷо дар лаби рӯд ҷӯи осие ҳаст. Дар вақти тамошо додани осие ман ба ту нишон дода будам-а?

— Ха-ха!

— Медонӣ?

— Медонам!

Баъд аз он падарам ба модарам нигоҳ карда гуфт:

— Ҳар дуи инҳо маслиҳат кардаанд, ки ман имрӯз ба инҳо ҳалвои равғанӣ гирифта диҳам. Майлаш, имрӯз рӯзи бозор аст, шаби бозорашон ҳам ҳамин мешавад. Дигар чиз пухтан даркор не. Ту аз ҳамин вақт сар карда ноҷа (найча)-андозӣ кун. Ноҷаҳо қариб тамош шудаанд. Ба ҷои ошпазӣ ҳам ноҷа-андозӣ мекунӣ. Ман тарсида будам, ки агар Мухиддин Болои Рӯдро надонад, бояд барои ҳалвохарӣ худам мерафтам. Ҳар чи ин ҷохоро медонистааст, худаш рафта меорад, ман аз қорам наменонам.

Падарам аз қисааш як танга (15 тин) бароварда ба акаам дода гуфт:

— Аз ҷӯи осие, ки ғузаштӣ, пули рӯд сар мешавад, вақте ки аз болои пул мегузарӣ, дар он тарафи рӯд як ҳавлии калон ҳаст, ки дарвозааш дар рӯ ба рӯи пули рӯд аст, ин ҳавлии Усто Бароти ҳалвогар аст. Дар даруни ҳавлӣ як хонаи калон ҳаст, ки вай ҳалвогархона аст, ба ҳамон хона даромада, ҳар касе, ки дар он ҷо бошад, салом дода, маро ном гирифта ҳамин як тангари деҳ ва «маро фиристоданд, ки як қабза ҳалво барам» гӯӣ. Як қабза ҳалворо дар қоғаз печонда медиҳад, гирифта меорӣ.

— Як қабза ҳалво ҷӣ қадар мешавад? — аз падар ман пурсидам.

— Як лӯнда!

— Як лӯнда ҳалворо ман мехӯрам ё акаам? — гуфта таачубкунон боз пурсидам.

Падарам дастғаи бофандагӣ ва мокуро ба ҳолашон гузошта ду қафи дастонашро бо ангуштонаш ҷанголмонанд ҳам карда ва ҳар дуи онҳоро ба ҳам часпонда ба ман нишон дода:

— Ана ҳамин қадар як лӯндаи калон мешавад, — гуфт ва илова намуд: — ин қадар лӯндаи калон ба ҳамаамон мерасад.

А, ^кАкаам ба рафтан тайёр шуд, бо руҳсати падару модар ман ҳам ба ū ҳамроҳ шудам. Мо барои ҳалвохарӣ ба деҳаи Болои Рӯд равон шудем.

Деҳаи Болои Рӯд дар шимолии рӯди кӯҳнаи Шофирком ва

дар байни ин ду деҳа тахминан ҳазор кадам роҳ буд. Аз назди ҳавлии мо, ки дар охири деҳа буда, пешаш ёбони кушода буд, дарахт ва иморатҳои Болои Рӯд намуда меистод. Мо аз болои заминҳои кишт, ки пурбарфи яхбаста буд, яхмолаққунон рафта ба болои рӯд расидани худро нафаҳмида мондем.

Деҳаи Болои Рӯд дар шимолии рӯди кӯҳнаи Шофирком ва дар канори он воқеъ шудааст. Бинобар ин, он деҳаро Болои Рӯд номидаанд. Дар канори ҷанубии он рӯд як ҷӯйчаи осие буд, ки дар вақти пуроб шуданаш аз вай як санг осие мегардидааст.

Дар вақте ки мо ба он ҷо расидем, дар ҷӯи осие ҳеч об набуд ва дар даруни рӯд ҷо-ҷо обҳои кӯлмаки яхбаста менамуд. Ман аз ақаам хоҳиш кардам, ки ба ман осиеро нишон диҳад. Бинои осие 20 кадам поинтар аз гузаргоҳи рӯд намуда меистод.

Ақаам ин хоҳиши маро қабул карда осиеро ба ман тамошо дод.

ҲАЛВОГАРХОНА

Мо осиеро тамошо карда шуда баромадем; азбаски дар рӯд об набуд, барои аз вай гузаштан ба сари пул нарафтем, балки бар рӯи кӯлмакҳои яхбастаи рӯд яхмолакбозикунон ба пеши пул омада аз он ҷо ба канори шимолии рӯд баромадем ва ба ҳавлие, ки дарвозааш рӯ ба рӯи пул кушода мешуд, даромадем.

Дар рӯи ҳавлӣ як хонаи бисёр калон ва баланди поҳсагин буд, ки калоннаш аз хонаҳои нишасти нӯхболори муқаррарӣ қариб чор баробар меомад. Ин аз тарафи ҷануб як дари дутабақа ва як дари яктабақа дошт, ки ҳар дуи онҳо ҳам пӯшидагӣ буд.

Мо дари яктабақаро, ки ба даромадгоҳи дарвоза наздик буд, кушода ба даруни хона даромадем. Дар тарафи поини хона як қатор оташдонҳо буд, ки дар онҳо дегҳоро қач, яъне лабҳои пушти онҳоро баланд ва лабҳои пешашонро ба тарафи пеш паст ва ҳам қарда шинонда буданд. Дар баъзеи ин дегҳо шини ҷӯшонда қиём мегирифтанд, дар баъзе дег оби беҳро бо як даста химҷаи ба ҳам басташуда, ки вайро чилҷӯб меномиданд, зада кафк мекунонданд. Дар охири қатори оташдонҳо як дегро ба рӯи оташдон ба тарзи оддӣ монда буданд, ки дар вай рағган доғ мекарданд. Дар як деги қалони қач шинондашуда қасе орди бирёнро кам-кам ба қиём мерехт ва ду қаси дигар бо ду бели ҷӯбин он қиёмро лат медоданд ва қиёми бо орд омехтаро ба рӯи бел ба ҳаво бардошта бо шиддати тамои баргардонда ба даруни дег мезаданд. Як одами миёнсоли гандум-

гуни ришкалон, ки қади баланде дошт, ба дигарон корфармой мекард ва роҳи корро нишон меод.

Дар тарафи дигари ин хона як суфаи васеи баланд буд ва бар рӯи вай як лаълии тахтагини бисёр васеъ, ки кутраш — кӯндалангиаш тахминан ду метр меомад, ниҳода шуда буд. Бар гирдогирди ин лаълӣ пӯстакчаҳое ба замин паҳн карда шуда буданд. Дар канори суфа ва наздик ба лаълии чӯбин дар як куттӣ орд буд.

Як вақт корфармо омада бо бели оҳанини новашакл аз он куттӣ орд гирифта бар рӯи лаълии чӯбин пошид ва баъд аз он боз ба сари деге, ки дар вай ордро бо қиём меомехтанд, рафта ба рафти кор нигоҳ карда истод. Вақте ки орди бо қиём омехташуда монанди хамираи нон ғафс шуд, корфармо ба белзانون:

— Бас кунед, кашонед! — гуфт.

Белзانون бар рӯи белҳои худ хамираи қиёмиро бардошта бурда, бар рӯи лаълии чӯбин рехтан гирифтанд.

Дар ин вақт корфармо, ки магар аз корҳои заруриаш фиришуда буд, ба мо нигоҳ карда:

— Ба кӣ кор доредон? — гуфта пурсид.

Акаам салом дода як тангари ба ӯ дароз карда аз номи падарам:

— Як қабза ҳалво диҳед, будааст! — гуфт.

— Бисёр хуб, — гуфт корфармо, — лекин ҳалвое, ки пагоҳонӣ пухта будем, ба бозор рафт, камтар тамошо карда истедон, ҳалвои тоза тайёр мешавад, медиҳам. •

Хамираи қиёмиро бар рӯи лаълии тахтагӣ кашонда шуданд. Ҳамаи он касоне, ки дар сари дегҳо буданд, дастхошонро то оринҷ шуста пок карда омада дар гирдогирди лаълии тахтагӣ бар рӯи пӯстакчаҳо дузону нишастанд. Дар пешгоҳи ин дара худӣ корфармо ҳам нишаст. Фақат як кас, ки ҷавони хурдсоле менамуд, бели оҳанини новашаклро гирифта ба пеши куттӣ орд рост менстод.

Ҳалвогарон хамираи қиёмиро бо дастони худ як лӯлаи дарозе сохта ду нӯги он лӯларо ба ҳам пайванд дода як ҳалқа карданд ва ҳамашон бар рӯи лаълӣ ҳам шуда он ҳалқаро молиш дода-молиш дода як ҳалқаи васеи карданд, ки канорҳои ҳалқа ба канорҳои лаълӣ расид. Баъд аз он ҷавони белдор бар рӯи он ҳалқаи хамирин қадаре орд пошид ва ҳалвогарон он ҳалқаро ҷапу рост дуқат карда бар рӯи ҳам партофта як ҳалқаи дуқабатаи хурд ба вучуд оварданд ва баъд аз он боз он ҳалқаро молиш дода-молиш дода як ҳалқаи васеи мисли аввала ба вучуд оварданд; боз ҷавони белдор бар рӯи он ҳалқа

орд пошида, боз ҳалвогарон он ҳалқаро ду қабат карда як ҳалқаи хурд сохтанд, ки дар вай чор қабат ҳамир буд.

Ҳалвогарон кори худро ҳамин тарз давом доданд: дар дафъаи сеюм як ҳалқаи 8 қабата, дар дафъаи 4-ум як ҳалқаи 16-қабата, дар дафъаи 5-ум як ҳалқаи 32-қабата, дар дафъаи 6-ум як ҳалқаи 64-қабата, дар дафъаи 7-ум як ҳалқаи 128-қабата, дар дафъаи 8-ум як ҳалқаи 256-қабата, дар дафъаи 9-ум як ҳалқаи 512-қабата, дар дафъаи 10-ум як ҳалқаи 1024-қабата пайдо шуд ва ба ҳамин тариқа кор давом намуда дар 25 дафъа як ҳалқае пайдо шуд, ки қабатҳои вай монанди торҳои калова борик менамуд.

Устои ҳалвогар ба коргарони худ:

— Акнун бас,— гуфт ва худ корди калонеро ба даст гирифта он ҳалқаро ба дарозии як ваҷаб-як ваҷаб бурид ва яке аз он лӯндаҳоро дар тарозуе, ки дар як гӯшаи он суфа истода буд, ниҳода баркашид, ҳалво қадаре сабук баромад. Аз як лӯндаи дигар қадаре ҷудо карда ба болои он монда баркашашро баробар кард. Баъд аз он лӯндаи аввалиро дар коғаз печонда ба дасти акаам дода:

— Инро ба падарат бар!— гуфт ва ҳалвои бўлакеро, ки дуҷумбора ба тарозу ниҳода буд, ду тақсим карда ба дасти дуҷумон дода ва:

— Инро хӯрда-хӯрда раветон!— гуфт.

Мо давон-давон ба тарафи хона равон шудем, ки рӯз хеле бевақт шуда буд.

РЕГҶУЧИ

Баҳорон буд, зардолуҳои рӯидаричаи мо гул карда бо шукуфаҳои худ дар бӯғча зинати хубе дода буданд. Дехқонони деҳаи Маҳаллаи Боло ба заминрӯи, ҷӯйковӣ ва тоққушӣ машғулӣ мекарданд. Дехқонбачагон говон, гӯсфандони худ, ё аз онӣ хӯҷаинашонро дар лаби ҷӯҳои навсабзида ва дар заминҳои ҳанӯз ронданашуда мечаронданд.

Дар яке аз чунин рӯзҳо ман ба тамошои шукуфаҳо ва сабзаҳои рӯидаричаи худ каноат накарда хостам ба ёбон — ба киштзорҳо баромада сайругашт намоям. Ин фикри худро ман ба акаам гуфта аз ӯ хоҳиш кардам, ки дар ин сайругашт ба ман ҳамроҳӣ намояд, ӯ ин таклифи маро қабул намуд, аммо аз падару модар рухсат гирифтаниро ба гардани ман бор кард.

Ман аввал ба пеши модарам рафта фикри худро гуфта аз вай рухсат пурсидам.

— Аз падарат ҷавоб гир, агар он кас шумоёнро ба тамо-

шон ёбон ҷавоб диҳанд, ман монё намешавам,— гуфт мола-
рам.

Ман ба пеши падар рафтам. Ӯ дар зери айвончаи мехмон-
хона ба чархосиётарошӣ машғул буд, ба чашмаш айнак гу-
зошта сӯроҳҳои паррагузаронии чархро бо як диккат ва ғайрат
бо искана мекофт. Баъд аз қадаре кофтаи бо як чӯбча, ки дар
вай бо сиёҳӣ хатти бисёре кашида шуда буд, чуқурии ҷои
кофтаи худро андоза карда дид. Баъд аз он бо як калами фӯ-
лодин, ки дамаш аз дами искана тунуктар буд, он сӯрохро
суфта кард ва пас аз он ба ман нигоҳ карда:

— Ҳа, чӣ мегӯӣ? — гуфта пурсид.

— Ба ёбон ба тамошо мебароем, ба ҷавоб гирифтаи ома-
дем.

— Бо кӣ?

— Бо акамулло.

— Акаат ҳеҷ ҷой намеравад, ӯ дарсҳои якҷафтагиашро так-
рор карда аз ёд накардааст. То ҳамон дарсҳоиашро ёд карда
аз пеши ман нагузаронад, ман ӯро на ба тамошо ва на ба
бозӣ — ба ҳеҷ ҷо рухсат намедиҳам. Худат раӣ, майлат,—
гуфт.

— Ин тавр бошад, худатон маро бурда тамошо диҳед!

— Худат рафтаи гири! Туро гург намехӯрад, ёбон пур аз
бача, дар лаби рӯд Эргаш акаат ҳам будагист, ӯ подаи худро
бештар дар ҳамон ҷоҳо мечаронад.

Ман ба ёбон баромадам. Ёбон аз рӯндаричаи мо васеъ ва
хушхавотар буд, боди сабуке мевазид ва ба димоғи кас як бӯи
хуши нозукеро меовард. Майсаҳои ҷаву гандуми тирамоҳ киш-
ташуда замини сиёхро пӯшонида сабзу хуррам карда буданд.
Сабза ва себарғаҳои лаби ҷӯӣ ва дигар алафҳои худрӯ ба на-
зари кас ҳим-ҳим тофта чашми одамро мебурданд. Ҳаво на
сард буду на гарм ва бағоят форам буд. Дехқонбачагон дар
кашшукҳо ба хархшон нурӣ бор карда оварда, вайҳоро дар
заминҳои кишта шудани мерехтанд ва дар бозгашт харҳои аз
бор халос шудаашонро савор шуда бо ҳам пойга мемонданд
ва хартози мекарданд.

Ман рост ба лаби рӯд рафтам, ки дарахтҳои канори вай аз
пеши ҳавлии мо намуда менстод. Дар ин тараф — дар тарафи
ҷануби рӯд касе набуд, фақат бар шохҳои дарахтони бед, ки
нав сабзимадон¹⁰, баста буданд, фароштурукон ва гунҷишкон
нишаста хониш мекарданд ва хониши онҳо ҳам монанди ҳа-
вои он ҷо ба кас мефорид.

Дар он тараф — дар тарафи шимоли рӯд, бар болон хомаи
пастаки рег ҷӯпонбачагон бо ҳам гӯштигирӣ мекарданд. Дар
миёни онҳо Эргаш ака ҳам буд. Ман бар лаби рӯд гӯштиги-

ри онхоро тамошо карда нишастам. Азбаски дар рӯд андак об буд, аз гузаштан тарсидам.

Як вақт чашми Эргаш ба ман афтода «биё-биё!» гӯён худ ба лаби рӯд фуромад ва сухани худро давом дода:

— Биё, гузар, оби рӯд аз бучулаки поят намеояд, натарс! — гуфт.

Ман эзорпочахоямро боло карда ба об даромадам, дар ҳақиқат ҳам оби рӯд ба бучулаки поям нарасид. Аз рӯд гузаштам ва бо Эргаш ба пеши бачаҳо баромадем.

Баъд аз баромадани мо бачагон гӯштигириро монда ба гириракбозӣ даромаданд: яке мегурехт ва дигаре ўро пеш карда ба вай расида медошт ва агар дошта натавонад, бой додагӣ ба шумор мерафт. Аммо реги сурхи шафоф, ки монанди орди бехташуда маҳин ва нарм буд, дар зери пой бачагон намеистод, яке аз паси дигаре поҳшон ба рег рӯтида ё лағжида меафтоданд.

Ин гуна бозӣ ба зудӣ бачагонро монда кард, баъзеҳо бар рӯи реги нарм дароз кашида ва баданашонро дар зери офтоби баҳорӣ тофта ёзиданд, баъзе дигарашон аз паси пода ва рамашон рафтанд.

Ба ман аз бачагон дида баррагон ва бузғолагони навзод хунармандтар намуданд: инҳо дар рӯи рег оромтар ва осонтар медавиданд. Бузғолагон ҳам монанди бачагон ба ҳам шох ба шох монда чангбозӣ мекарданд, яке мегурехт, дигаре пеш мекард ва баррагони дар вақти чаро аз модар дурмонда аз кафои рама баъосзанон медавиданд, аммо ҳеҷ кадоми инҳо намеғалтиданд.

Эргаш акаам ба ман гуфт:

— Ту ба падару модарат савғой намебарӣ?

— Аз ёбони регзор чӣ гуна савғой бурда мешавад? — ман таҷҷубкунон аз ӯ пурсидам.

Эргаш боз пурсид:

— Ту занбӯруғ хӯрдаӣ?

— Не, нахӯрдаам, агар хӯрда бошам ҳам, дар ёдам намондааст!

— Бо таъсири борони дирӯза дар регзор чунон бисъёр занбӯруғ рӯидааст, ки ҷувол-ҷувол чидан мумкин аст. Ман барои хонаи худхому як халта чидам. Агар хоҳӣ, барои ту ҳам чида медиҳам.

— Майлаш, — гуфтам ман дар ҷавоби ин таклифи ӯ.

Эргаш ҷӯбдасти подабонии худро ба даст гирифт ва ҳарду аз ду хомаи пастаки рег гузаштем, дар хомаи сеюм, ҳар гоҳ ӯ ҷои дамидагии регро медид, бо нӯги ҷӯбдасташ он ҷоро мекофт ва аз таги пардаи тунуки рег занбурӯғҳо намудор мешу-

данд. Ман ба чидан сар кардам ва қариб доманамро пур кардам будам, ки Эргаш ба ман гуфт:

— Доманатро кушо, бинам, ки ту чихо чидай?

Ман кушодам, ӯ ба занбӯруғҳо як нигоҳ карда:

— Ба замин рез!— гуфт. Ман рехтам, ӯ занбӯруғҳои бар замин рехташударо ба ду қисм чудо кард, як қисми онҳо калон-калон ва кӯтоҳгардан буданд ва қисми дигарашон дароз ва борикгардан буда, сарқошон монанди пулакча паҳи ва тунук буданд. Эргаш қисми калон-калони онҳоро, ки хеле кам буданд, ба ман нишон дода:

— Ана инҳо хӯрдашудани ва бамазаанд,— гуфт ва гарданборикҳоро нишон дода, сухани худро давом кунонид:

— Инҳо талх ва захрдоранд, инҳоро хӯрдан мумкин нест.

Мо як-ду хомаро ғант карда як каллапӯш занбӯруғи хӯрдашудани ҷидем. Дар ҳамин вақт шамол хеста ҳаво вайрон шудан гирифт, то ба лаби рӯд омадани мо вазиши бод шиддат карда хаворо гарду ғубор фуру гирифт. Молҳо бесаришта шуданд. Бачагон «ҳою бош» гуфта ба пароканда шудани онҳо монӣ мешуданд. Эргаш ҳам подаи худро тӯб карда ба канири рӯд, ки як қадар аз регзор чуқуртар буд, фурувард.

— Рег кӯчида истодааст,— як бача аз болони хоман рег бо оҳанги ҳаяҷонomez гуфт.

Эргаш давида ба болони хоман рег баромад ва ман ҳам аз дунболи ӯ давидам. Шамол аз тарафи ғимолӣ шарқӣ меомад: Ман пуштамро ба тарафи омади шамол карда, якрӯя роҳ рафта базӯр ба рӯи хоман рег баромадам. Рег монанди оби истодае, ки дар шамол лаппиш хӯрад, лаппида-лаппида, оҳиства оҳиства пеш меомад ва қабатҳои рӯи рег лаппиш хӯрда ба канири рӯд мешориданд ва қабатҳои зерин лаппида аз дунболи онҳо ба ҳаракат мебаромаданд. Шамол торафт шиддат мекард ва рӯи ҳаво аз ғубор тиратар мешуд.

Бачагон пода ва рамаҳои худро ба тарафи деҳа ронданд, молҳо, гӯё ки онҳоро гург пеша карда бошад, бо як ҳароси ваҳшиёна ба тарафи деҳа медавиданд. Ман ҳам як каллапӯш занбӯруғро ба сари синаам маҳкам часпонда роҳи хонаро пеш гирифтам. Замини киштзор монанди регзор режонак набуд ва шамол ҳам аз дунбол — аз тарафи пушт мевазид. Бинобар ин ба тарафи хона рафтан он қадар душворӣ намекард. Лекин дар замин ва ҳаво аз он таровате, ки ман дар вақти ба сайругашт баромаданам дида будам, асар намонда буд, майса ва сабзаҳо дар зери гарду ғубори рег монда пажмурда шуда буданд.

Ман ба хона расидам, падарам ханӯз ба кофтани сӯроҳҳои чархи осие машғул буд, ӯ чунон машғул буд, ки ҳатто аз ман

«чихоро тамошо кардӣ, то кучохо рафтӣ» гуфта напурсид. Ман баъд аз қадаре ба кори падарам нигоҳ карда истодан ба пешни модарам рафтам ва занбӯруғхоро ба ӯ дода хоҳиш кардам, ки зудтар шухта диҳад, чунки бисъёр гурусна монда будам.

Модарам занбӯруғхоро дид:

— Эҳе! Ин бисъёр, ба ҳамаамон мерасад,— гуфт.

Акаам, ки дар пешгаҳи хона нишаста дарс тайёр мекард:

— Хабардор шавед, мабодо ӯ занбӯруғҳои захрдорро чида намомада бошад,— гуфт ба модарам.

— Ман занбӯруғи хӯрдашуданиро аз занбӯруғи захрдор фарқ карда метавонам,— гуён ба акаам мағрурона ҷавоб додам.

— Ҳамааш занбӯруғҳои хуби хӯрданбоб!— гуён модарам сухани маро тасдиқ кард ва барои тоза карда дар равшан бибриён ҷардан ба сари оташдон бурд.

Падар то вақте, ки чашмаш қор мекард, ба болои ҷархи осмӣ қор кард, аммо он рӯз аз ҳаррӯза барвақттар рӯз торик шуд, бод шиддат карда, аз ҳавои гарду ғуборолуд реғборон сар шуд, реғ монанди борон борида, дар андак фурсат рӯи заминро реғфарш кард, ҳар чанд дарҳои хонаро пӯшонда ҷароғи гиронда будем, аз тарқишҳои дар реғ ба хона ҳам мебаромад.

Баъд аз хӯрдани занбӯруғибриён, ки нахустин бор меҳнати ман ҳам дар вай ҳамроҳ шуда буд, ман базудӣ хобидам. Мондагӣ онрӯза маро чунон ба хоб фарқ кард, ки ман баъд аз сафед шудани рӯз, дар вақте, ки падарам ба модарам бо ҳаяҷон ва бо оҳанги андӯху надомат гап мезад, бедор шудам. Назар ба нақли падарам, бисъёр ҷоҳ ва деҳахоро реғ зер кардааст, бисъёр киштзорхоро нобуд намудааст ва аз ин ҷумла боғи ангири бобоямро ҳам реғ пахш кардааст.

— Ҷоятро зудтар тайёр кун, барои халос кардани як қисми тоқҳои падарат ва барои дар оянда пештири ҷардан аз ин гуна ҳодисаҳо ба онҳо ёрмандӣ карданим дарқор аст,— гуфт падарам.

Ман аз ҷой хеста берун баромадам, ҳаво соф ва ором буд, боди сабуке мевазид, аммо рӯи ҳавлӣ ва замини рӯндарича ба реғзоре монанд гашта буд; дар реғи рӯи ҳавлӣ ва замини боғча кафш то пошнааш меғутид, шукуфаҳои дарахтони зардолу монанди мурдаҳои занбӯруғҳои асал ба назар менамуданд, сабза ва майсаҳо бошанд, дар зерин реғ тамоман ношадид гардида буданд, боғчае, ки дирӯз бо шукуфа ва сабзаҳои навхези худ шодӣ бар шодии кас меафзуд, имрӯз монанди хонаи мотамзадагон андӯхӯвар ва ғамангез гардида буд.

Ман дасту рӯи худро шуста ба хона даромада дар паҳлуи

падарам нишастам, чои қаймоқиро бо ҳам хӯрдем. Акаам дар гӯшаи худ ба сари дарстакроркуниаш рафт. Падарам ба мо- дарам фармуд, ки табар, дасттеша, дастарра ва дасткола (ток- бур)-ро тайёр кунад ва худаи чомаҳои кориашро пӯшида, ми- ғнашро аз рӯи баста барои рафтан ба ёри бобом тайёр шуд.

— Ман ҳам меравам,— гуфтам ман ба падарам.

— Майлат, дирӯз заминҳои сабзу хуррамро тамошо карда омадӣ, имрӯз биёбони регзори бенамро мебинӣ. Дар зиндагӣ хар кадоми инхоро дидан даркор аст,— гуфт падарам.

Мо — падар ва писар — аз хона баромада ба ҳавлии бобоям рафтем. Дар он ҷо Қурбонниёз, Равшанниёз ва Ниёзхон, ки ин- хо писарони бобоям — тағоиҳои ман буданд, ба кор тайёр шу- да буданд. Аммо Алихон, ки фарзанди панҷуми бобоям буд, ба аспаш хӯрчини пурҷояшро бор карда рафтагори бозор буд, чунки ӯ чойфуруши чорбозоргард¹¹ буд.

— Ту чаро ба дафъи ин фалокати умумӣ ҳамроҳӣ накар- да дар ҳамин рӯз ҳам бозор рафта истодаӣ? — гуфт падарам ба ӯ.

— Ба ман на боғ даркор, на замин. Барои ман бозор бо- шад бас. Оламо ро обу азоб гирад, парво надорам,— гуфт Али- хон дар ҷавоб.

— Сиёҳдили бадботин,— гуфт падарам худ ба худ ғур- ғуркунон.

Аз хона овози бобоям шунида шуд:

— Ба ӯ гап назанед, ӯ аз мо нест, ӯ хук аст,— мегуфт ӯ. Маълум мешуд, ки бар болои ҳамин кор — яъне кори ба ёбон рафта як қисми тоқҳо ва киштҳои аз рег халос кардан па- дару писар ҳам ҷанг карда будаанд.

Тағоиҳо каланд, табар, дасткола ва дигар асбобҳои дар ғалтакҳо ниҳода пеш ронданд. Бобоям нон, чойчӯш ва дигар чизҳои ба хӯрчин андохта ба хар савор шуд ва маро ҳам ба пушти ӯ ба хар савор карданд ва падарам пиёда,— ҳамагӣ ро- хи ёбонро пеш гирифт. Модаркалонам баланд-баланд дуо хонда дафъи фалокатро аз худо мепурсид ва барои ба кор рафтаи стодагон ривочи кор металабид.

МУБОРИЗА БО РЕГИ РАВОН

Боғ ва киштҳои бобоям дар охири ёбони Қо-ко буд. Ёбони Қо-ко дар тарафи шарқии Маҳаллаи Боло буда, ба киштҳои деҳаи Қарахонӣ, ки боз ҳам шарқитар буд, мепай- васт. Ёбони Қо-ко дар ҷануби рӯди кӯхнаи Шофирком буда, то он рӯз аз серобтарини заминони он давра пеш ба шумор ме-

рафт. Вакте ки мо ба он ёбон расидем, ғайр аз биёбони регзор дигар чизеро надидем, дар тарафи шимоли шарқии ин ёбон хомаҳои калон-калони реги равон пайдо шуда буданд ва дар тарафи ҷануби ғарбиаш дараҷа ба дараҷа рег камтар шуда омада, дар охириҳои ин майдон то ба қадимии одам рег паҳн шуда мехобид.

Дар ёбон одамон монанди мӯру малах дар ҳаракат буданд: дар тарафҳои шимоли шарқии боғҳои ангур ва заминҳои кишти худ шох мебастанд, тоқхоеро, ки баъд аз кушодан дубора дар зерини рег монда буданд, дубора мекушоданд, дар ҷойҳои, ки рег бисёр ғун шуда кишт ё тоқро дар ҷуқурии зерини худ гузошта буд, бо ғалтак ва ҷуволча регкашонӣ мекарданд ва он регҳоро бурда ба ҷойҳои безарартар ё камзарартар мепартофтанд...

Мо ба боғи бобом расидем. Бобом ду боғ дошт, яке аз онҳо ду таноб (ним гектар) буда, бедевор ва дигаре як таноб буда, се поҳса девор дошт. Боғи бедевор тамоман дар зерини рег монда, дар ҷои боғи ангур хомаи калони рег пайдо шуда буд, боғи девордор, ки дар канори рӯд буд, рег кӯчида омада аввал рӯдро тамоман ғӯронида баландии худро ба девори сепоҳса расонида ва аз он ҷо шорида даромада сеяки вайро паҳн кардааст. Ҷои тарс дар ин ҷо буд, ки бо вучуди ором гирифтани ҳаво ва суст шудани бод ханӯз рег аз шимоли шарқӣ ба ҷануби ғарбӣ оҳиста-оҳиста ҳаракат мекард ва ба боғи девордор ханӯз рег монанди обе, ки аз роши ҷӯи пуроби саршор шорида фурида, кам-кам мефуromaд ва лангон-лангон бошад ҳам, оҳиста-оҳиста пеш мерафт ва наваҳои пунакбастаи тоқро дар оғӯши нарми худ мекашид.

Бобом дар зерини дарахти чинигучум, ки дар сарҳавзи боғи бедевор буд ва дар он ҷо ё то ду рӯз пеш нишаста боғ ва рӯдро тамошо мекард, хӯрчин ва кӯрпачан худро паҳн карда нишаст. Фақат ҳозир дар он ҷо на ҳавз буд ва на рӯд, дар ҷои онҳо як хома рег буд, ки баландиаш қариб ба шохҳои он дарахт мерасид.

Падарам ба тағоиҳоям фармуд, ки шохҳои дарахтони бедевор, тут ва гучумро бурида як қисми он шохҳоро ба пешини девори боғи девордор кашонанд ва дигарашро ба тарафи шимол ва шарқии боғи бедевор бурда ҳар ҷо-ҳар ҷо мондан гиранд.

Тағоиҳо шохҳоро ба пешини боғи девордор бурдан гирифтанд, падарам бо дасткола аз он шохҳо ҳодаҳои дароз-дароз ҷудо кард ва он ҳодаҳоро дар байни рег ва девор аз тарафи беруни боғ мехмонанд зада қатор кард ва баъд аз он шохҳои

майда ва химчаҳоро дар байни ҳодаҳои қатор сабадвор бофт ва дар охири ин кор ба тағоихоям гуфт:

— Агар шумоён як рӯз ғайрат карда регҳои даруни ин боғро ба беруи кашонида резетон, ин боғ тамоман аз ҳалокат ҳалос мешавад.

Баъд аз он падарам ба сари боғи бедевор рафт, дар тарафи шимол ва шарқии он боғ ҳам як қатор ҳода зада баромад ва дар байни онҳо шох бофтандро ба тағоихоям фармуд.

Падарам то тамом кардани ин кор на нон хӯрд ва на чой нӯшид, тағоихо ҳам, албатта, ба вай пайравӣ карданд ва баъд аз тамом шудани ҳодазанӣ ҳамашон ба пеши бобом гуишуда хӯрок хӯрданд. Баъд аз таом падарам ба бобом гуфт:

— Ман акнун меравам, бачаҳо шокбофиро хуб омӯхтанд, ҳудашон бофтанд мегиранд, регкашонӣ ва тоқҳоро аз рег пок кардан бошад, меҳнати дуру дарозро талаб мекунад, шумо сар шуда истед, писарҳо ин корро ҳам ба анҷом мерасонанд.

Бобои пир ва қариб барҷомондашуда падарамро дуо ва миннатдорӣ карда гусел намуд ва дар вақти ба роҳ даромадани мо Қурбонниёз тағоиям ба падарам гуфт:

— Язнамулло! Ман шумо барин бағайрат шудандро меҳонам.

— Агар хоҳӣ, ман баринак не, аз ман зиёдтар бағайрат, коркун ва кордон шуда метавонӣ, ҳама гап дар хоستان ва хоҳиши худро ба кор даровардан аст. Агар танбалон ва танпарварон медонистанд, ки кор чӣ гуна бадани касро сахт мекунад ва дилӣ касро ҳузур медиҳад, ҳеч гоҳ дар сояи бекорӣ намехобиданд.

* * *

Мо ба роҳ даромадем. Аммо падарам бо роҳи омадагиамон ба тарафи деҳа нарафта аз болои рӯде, ки сар то сар пур аз рег шуда буд, роҳро пеш гирифт.

Мо ба деҳаи Болои Рӯд расида дидем, ки дар он ҷо ба ҷои он деҳаи ободе, ки то дирӯз буд, як харобазори ваҳшатоваре пайдо шудааст. Ҳама ҳавлиҳои ин деҳа аз рег пур буд ва гӯшам боми баъзе хонаҳо ҷо-ҷо намоён мегардид. Занон, духтарон ва бачагон тӯб-тӯб шуда бар рӯи хомаҳои рег ва дар ҳавои кушода менишастанд, дар пеши ин тӯдаҳои одамони беҳонумонгардида парчапалосҳо, кӯрпа-болишҳо ва дегу табақҳо ҳам менамуданд.

— Мардон барои сарпаноҳовӣ ба деҳаҳои дигар рафтагӣ барин менамоянд,— гуфт падарам худ ба худ ва ба ман шунавонда.

Мо ба ҳавлии Усто Бароти ҳалвогар расидем, дар ин ҷо аз

иморат танҳо боми ҳалвогархона ба назар менамуд, ки вай аз тамоми биноҳои он ҳавлӣ ва он деҳа баландтар буд. Се тарафи ин бино ҳам то лаби бом пур аз рег буда, танҳо тарафи ҷанубаш қадаре кушодагӣ дошт, дарвоза ва дарвозахона аз рег пур буда, аз ҳар ҷо — аз болои тӯдаҳои рег ба пеши он хона даромадан мумкин буд.

Падарам аз болои рег ба пеши хона фуromaда:

— Усто Барот! Шумо дар кучо? — гӯён овоз дод.

— Ман дар ин ҷо бо бачагон зинда дар гӯр шуда нишастаам,— гуфта ҷавоб дод касе аз даруни хона ва аз даре, ки мо аз вай ба он хона барои ҳалвогарӣ даромада будем, баромада бо падарам салом-алеҳ ва вохӯрдӣ кард.

Дар ҷавоби аҳволпурсии падарам ӯ эзоҳ дод:

— Вақте ки рег ҳучум карда омад ва ҳонаи нишастамон дар зерӣ хавф монд, ман зан ва бачагонро бо асбобу анҷомашон ба ин хона кӯчондам ва худам бо писарҳо болои бом баромада монанди он, ки барф мерӯфта бошем, регҳои ба боми хона ғуншударо бо бел рӯфта истодем. Ҳамин тарз шуда аз тамоман бесарпаноҳ мондан халос шудем,— гуфт ӯ ва ба ҷашмонаш об ҷарх зад.

— Шукр кунед, дигарон тамоман бесарпаноҳ мондаанд,— гӯён падарам ӯро тасаллӣ дод ва мо ба роҳи худ давом кардем.

Дар пеши ҳавлии Усто Барот на рӯд буду на пули он, на ҷӯи осие буд ва на осиеҳона ба назар менамуд. Бо вучуди ин падарам то ҷои бинои осиеҳона рафт. Бинои фарсудани осиеҳона бо вазнинии рег дар даруни гум фуру рафта, ҳамаи асбоби осие ҳам дар зер мондааст ва дар берун танҳо ҳомаи рег ба назар намоён буд.

Мо ба ҳавлӣ омадем. Дар пеши дарвоза амакам моро пешвоз гирифт. Ӯ чанд рӯз пеш ба деҳаи Тезгузар барои бинокорӣ касе рафта буд ва имрӯз аз он ҷо омадааст ва ба падарам хабар дод:

— Киштзорҳои Боғи Афзал, Тезгузар, деҳаи Қараяғоч бо киштзорҳояшон, тарафи шимоли Деҳнави Абдуллоҷон, Муҳаммад Боқӣ ва як қисми Қочихӯрон тамоман дар зерӣ мондаанд. Мегӯянд, ки ҳучуми рег то деҳаи Сайидато ва кӯрғони Вардонзе расидааст.

— Акнун рӯд нест ва рӯдро тамоман рег гирифт. Аз ҷоҳе, ки аз ҳучуми рег берун мондаанд, ҳам умеди беҳбудӣ нест, ҳозир гуфтан мумкин аст, ки тумани Шофирком як биёбони беобу алаф гардид,— гуфт падарам ва мо ба хона даромадем.

Модарам, баъд аз рафти кори бобомро пурсида аз падарам ҷавоби даркориро гирифтани ба ӯ гуфт:

— Шумо имрӯз ба кори падарам рафта аз кори худатон

мондед ва ҳол он ки чархи дар даст доштаатонро зудтар та-
мом кардан даркор мегуфтед.

Падарам ба ин сухани модарам сарашро пасу пеш чунбон-
да нимхандае кард ва баъд аз он дар ҳолате, ки бар рӯй ва
чашмонаш асари андӯҳ зиёдатар гардид, гуфт:

— Ба ман ин чархро осиебони осиеи лаби рӯд супориш кар-
да буд ва 20 танга пешакӣ ба ман дода, хошиш карда буд, ки
дар як ҳафта тайёр карда диҳам. Рӯзи ваъда фардост. Аммо
ҳозир ба чарх ҳеҷ эҳтиҷ намонд, чунки осие бо чӯяш нест
шуд. Ҳозир ман дар ғами онам, ки аз кучо пул ёфта пули осие-
бонро мегардонда бошам,— гуфт ва ба модарам чой фармуда,
худ ба шунидани дарси акаам машғул гардид.

ДАР СОКТАРЕ

Ман дар ин чо пеш аз он, ки дар Соктаре чӣ навъ рӯз гу-
заронидани худро нақл намоям, бояд ҳавлии дар деҳаи Сок-
таре доштаи ҳудамонро тасвир кунам.

Ҳавлии мо дар Соктаре дар тарафи шимоли масҷиди ин
деҳа воқеъ шуда буд. Аз тарафи ғарби масҷид бо тангкӯчае,
ки аз кӯчаи калони деҳа ҷудо мегардид, ба он рафта мешуд.
Тарафи шарқи ин тангкӯчаро мактаб, масҷид ва чорбоғи вай
ва тарафи ғарбашро як ҳавлии калон, ки даромадаш аз кӯ-
чаи калон буд, иҳота мекард.

Дар охири ин тангкӯча ба тарафи ғарб дар як гардишгоҳ
якчанд ҳавлӣ бошад ҳам, дарвозаи ҳавлии мо рост ба танг-
кӯча нигоҳ карда менестод. Аммо он ҳавлӣ махсуси хонадони мо
набуд, дар як доираи васеъ ҳамаи ҳешутаборон ҷойгир шу-
да буданд ва ҳар кадом қисме аз ин доираро соҳибӣ менаму-
данд.

Барои ин ҳавлӣ аз ғарб ба шарқ тахминан 150 метр буда,
дарозияш аз ҷануб ба шимол тахминан дусад метр меомад.
Ин масоҳа ба чор қисм тақсим ёфта, қисми якум, ки ба да-
ромади дарвозаи рост меомад, аз онҳо мо буда, се қисми ди-
гараш, ки дар тарафи шарқи мо буд, ба амак ва амакбача-
ҳои падарам тааллуқ дошт.

Ин ҳавлӣ, ё ин ки ҳавлиҳо аз тарафи ҷануб бо як девор-
чаи якунимпоҳсагӣ аз чорбоғи масҷид ҷудо шуда аз тарафи
шарқ ва ғарб бо деворҳои ҳамсоя иҳота ёфта буд, тарафи ши-
молаш бо деворҳои дупоҳсагӣ аз ёбон ҷудо мешуд ва дар пе-
ши ҳар қисми ин ҳавлиҳо ба тарафи ёбон роҳи баромад ҳам
буд.

Дар вақтҳои, ки ман аввалин бор ба ёд гирифтаам, дар ҳав-

ли даруни мо як хонаи чӯбкори кӯҳна барои нишаст ва як хоначаи хишти хом барои дӯкони бофандагӣ буд.

Аз тарафи шарқ ҳамсоия бевоситаи мо амаки падарам буда, дар вақтҳое, ки ман дар ёд дорам, ўро «90 сол умр дорад» мегуфтанд. Ӯ дар хавлии дарун як хонаи фарсуда дошт, ки дар вай зани писараш менишаст ва дар хавлии берун як меҳмонхонаи чоркунҷаи миёнсутундори масҷидшакл дошт, ки дар вай худаш истикомат мекард.

Ин кӯҳансол, ки Абдуллоҳоча ном дошт, дар вақтҳои аввал дурудгар буда, камтар замин ҳам доштааст. Аммо писараш ноқобил ва сарсаригард шуда, на дар замин ва на дар дурудгарӣ кор накардааст. Вақте ки худӣ ӯ пир шуда аз кор баромадааст, падар ва писар заминро фурухта хӯрдаанд. Дар вақтҳое, ки ман ёд дорам, ин бечора ҳеҷ даромад надошт ва таоми ўро хешони дигар медоданд. Ӯ дар меҳмонхона менишаст ва ба касе чизе намегуфт, бар рӯи суфа фақат барои қазои ҳоҷат ва таҳорат мебаромад.

Аммо писараш дех ба дех мегашт. Ӯ хату савод дошт. Мегуфтанд, ки ӯ дуохонӣ карда мегардад. Маълум буд, ки ӯ дар ин кори бемеҳнат ҳам сиёдук буда, кораш пеш намерафт. Дар ҳар 15—20 рӯз як бор ба хонааш меомад, аммо хӯрокворие, ки дар ҳар омадан меовард, ба занаш ва хоҳарзодаи худаш, ки бо занаш меистод, намерасид ва ба падараш чизе намедод, падарам ўро «фосики маҳрум» номида буд.

Номи ин одам Иброҳимхоҷа буд. Боре падарам ўро барои ба падараш нигоҳубин накарданиш бисъёр таъна ва туфу лаънат кард ва дар охири суханаш ба ӯ гуфт:

— Агар Иброҳим пайғамбар барои ризои худо писарашро қурбон карда бошад, ту барои танбалият падаратро қурбон кардӣ. Хайф ба ту ва лаънати олам ба ту!

Аммо ӯ дар ҷавоби ин ҳама суханҳои талх заҳрханде кард ва ҳарашро савор шуда ба сарсаригардиаш баромада рафт.

Дар тарафи шарқи амаки падарам як кампир буд, ки ўро «Тўтапошшо» мегуфтанд. Номи аслии ўро ман намедонам ва ҳар кас, ки унвони пуртантанаро мешунид, гумон мекард, ки он зан бояд як зани соҳибҳашамат буда, куртаҳои шоҳиро болаи ҳам пӯшида, бар болои чандин қабат кӯрпача нишаста, хизматгоронро кор мефармуда бошад. Аммо дар ҳақиқат ин тавр набуд. Дар тани ӯ як курта-лозимии ҳазориямоқ буда, аз асбоби хона танҳо як пӯстаки кӯҳнаи пашмаш рехта, як намадҷаи дарида, як кӯрпа ва чанд лўла-болиши чағбуташ намоёншуда дошт.

Умри ўро аз ҳаштод боло мегуфтанд, қашаҷи чунон ҳам шуда буд, ки агар менишаст, сари синааш бар рӯи зонуяш

кариб мерасид, роҳ рафтан ва ништастан барои ӯ душвор буд. Бинобар ин ӯ ҳамеша рӯйнокӣ мехобид, чунон ки дар зери сараш болишхоро баланд мегузошт, инчунин дар зери ронхояш ҳам болишҳои баланд мениход ва ба ин тарз мувозанати комати хамгаштаи худро дар вақти хобидан нигоҳ медошт.

Ин зани Абдуллоҳоҷа ном амаки падарам буд, ки ӯ кайхо мурда рафта будааст. Ин зан Шарофҳоҷа ном як писар дошт, ки вай ҳам коргурез буд. Баъд аз мурдани падараш замини ба мерос мондари фурухта хӯрдааст, пас аз он ба тарафҳои Қаршӣ рафтааст, ки дар он ҷо ҳам хешовандони мо буданд. Маълум мешуд, ки Шарофҳоҷа дар Қаршӣ ҳам ғайр аз сарсаригардӣ кори дигаре надоштааст, дар ҳар сол як бор барои дидани модараш меомад ва чизе, ки меовард, дар рӯзҳои худаш дар ин ҷо будан, ки аз 15—20 рӯз зиёд набуд, тамом мешуд. Баъд аз баромада рафтани ӯ нафақаи Тӯтапошшоро хешон ва ҳамсоягон медоданд.

Дар қисми охири ин ҳавлӣ дар тарафи шарқ писари амаки падарам зиндагонӣ мекард. Дар вақтҳои, ки ман ёд дорам, ӯ тахминан 50-сола буда, устони дурудгари бисёр хунарманд буд. Мегуфтанд, ки дар хунари ҷӯбтарошӣ ва кандакорӣ дар Бухоро ҳам монандаш кам ёфт мешуд. Номи ӯ Ҳидоятҳоҷа бошад ҳам, ба сабаби устони хунарманд буданаш, мардум ӯро Устоҳоҷа мегуфтанд. Ӯ соҳиби хату савод буд ва ба мардум забони хуш ва муомилаи нек дошт.

Ӯ ду писар дошт, ки аз зани собиқаш таваллуд ёфта буданд, писари калонаш Сайидақбар ном дошта, бо акаи ман ҳамсол ва дар пеши хатиби деҳа дарс мехонд, писари дуюмаш Икромҳоҷа ном дошта, кӯрсаовод буд ва ба корҳои падараш ёрӣ медод.

Устоҳоҷа баъд аз мурдани зани аввалинаш зани дуюм гирифта буд, ки аз ин ду духтар дошт. Духтарҳои хурдсол буданд, занаш ҷавон ва аз *ҳоҷагони хатчагӣ*¹² буда хеле калонгир буд, ғайр аз пухтупаз ба дигар кор даст наметад. Зардулоҳо рехта набуд шуда мерафтанд, аммо ӯ ғундошта намехушконида.

Устоҳоҷа ҳарчанд хунарманд бошад ва аз қори қасон кам форир шавад ҳам, рӯзгораш аз рӯзгори мо беҳтар набуд, бо вучуди ин ба Абдуллоҳоҷа ва Тӯтапошшо ёриро дарег намедашт.

* * *

Дар соле, ки рӯди Шофиркомро рег пахш карда деҳаи Маҳаллаи Болоро беоб монанд, падарам моро аз ҳарсола пештар ба Соктаре кӯчонид, дар солҳои пеш мо дар вақти тутпазӣ аз

Маҳаллаи Боло мекӯчида бошем, он сол тутҳо ханӯз ғӯра на-
баста кӯчидем.

Дар Соктаре акаам бо Сайидакбархоҷа ба пеши хатиби
деха дарс сар кард, ман бо бачагони ҳамсоли худ дар ин де-
хаи сероб ба ҷӯйчабозӣ даромадам. Падарам дар ин фикр
афтод, ки зимистони он сол ҳам моро ба Маҳаллаи Боло на-
барад, чунки дар он ҷо оби нӯшокиро ҳам ёфтан душвор ва аз
чоҳи деха кашидан ва ба хона кашондан даркор буд.

Бинобар ин падарам хонаи нишасти фарсударо вайрон кар-
да, аз сари нав як хонаи мадондор, як айвонча барои ошпазӣ,
як оғил ва як коҳхонаи поҳсагӣ сохт. Дар ин бинокориҳо ба
падарам Устохоҷа ёрӣ дод. Дар лойкориҳои иморат Икромхоҷа
ва акаам ҳам ба қадри кувваташон ёрмандӣ карданд, аммо
Сайидакбар бо вучуди таклифи падараш ёрӣ надод, «ман хуш-
хат шудан мецоҳам, агар ба лой ва хишт даст расонам, дастам
аз қалам дур мешавад» гуфт.

Он сол бештарин машғулоти ман, Хомидхоҷа — хоҳарзо-
даи Иброҳимхоҷа ва духтарони Устохоҷа бо Тӯтапошшо шуд,
ӯ ба мо ҳикояҳои ғалатӣ ва шугҳо — афсонаҳои аҷиб нақл ме-
кард. Ӯ қиссаҳои Рустам, Исфандиёр, Сиёвуш ва Абӯмуслим-
ро аз ёд медонист ва такрор ба такрор ба мо аз он афсона-
ҳо нақл мекард. Ӯ кадоми мо ба ӯ нон, ғӯлунг ва ягон чи-
зи дигари хӯрданӣ бурда ӯро ба гап мебаровардем. Ӯ дар ҳо-
лате, ки рӯиноки сару поҳояшро бар рӯи болишҳо баланд кар-
да мехобид, ба мо ҳикоя мегуфт.

Ӯ боре ба мо дар бораи як ятими доно ва бои фиребгари
нодон ҳикояте кард, ки ханӯз аз ёдам набаромадааст.

ЯТИМИ ДОНО ВА БОИ ФИРЕБГАРИ НОДОН

Назар ба қавли Тӯтапошшо, будааст-набудаст як бои фи-
ребгар будааст. Ӯ ҳамеша ятимон ва хизматгориҳои худро муфт
кор мефармудааст, ҳар вақт ки онҳо ҳақ талаб кунанд, ягон
тӯҳмат ёфта онҳоро қарздор мекардааст ва то адо кардани он
қарзи тӯҳмати онҳо аз дасти вай халос шуда наметавониста-
анд. Агар хизматгоре он қарзи нокардаашро адо кунад, боз
ягон тӯҳмати дигар ёфта дубора ӯро қарздор мекардааст. Ҳа-
мин тарика шуда хизматгориҳои ӯ аз дасти ӯ то мурданашон
халос шуда наметавонистаанд.

Охир кори он бой ба дараҷае расидааст, ки касе хизматго-
рӣ ва ятимии ӯро қабул намекардагӣ шудааст, ҳар касеро,
ки ба хизмати худ таклиф кунад, «ту фиребгар, ту тӯҳматчӣ»
гуфта таклифи ӯро рад мекардааст. Ӯ чанд ваъдаҳои хуб ди-
ҳад ҳам, касе гапҳои ӯро бовар намекардааст.

Охир хизматгорони кӯҳнааш хамагӣ мурда рафтаанд ва ӯ тамоман беҳизматгор ва бедастъёр мондааст. Як рӯз камбағалони деҳаро дар пеши масҷид гун карда, дар пеши имом аз занталоқӣ қасам хӯрдааст, ки агар қасе хизмати ӯро қабул кунад, ҳақ меदिҳад ва тӯҳмат намекунад.

Аммо камбағалон ин гапи ӯро ҳам бовар накардаанд, «худат чӣ, ки қасамат бошад» гуфтаанд.

Баъд аз он бой фикр карда-фикр карда як роҳи фиреби дигарро ёфтааст: дар он деҳа як писарбачаи бепадару модари хурдсол будааст. Ӯро: «Писарам, ба хонаи ман биё, ман ба ту гапи зарур дорам» гуфта ба хонааш овардааст ва дар он ҷо ба ӯ гуфтааст:

— Писарам, ту падар надорӣ ва ман писар надорам. Агар ту ба хонаи ман омада дастъёри кунӣ, ман туро ба фарзандӣ қабул мекунам ва духтарамро, ки ягона фарзанди ман буда, ҳозир 5-сола аст, баъд аз қадрас шуданаш ба ту медиҳам, туро хонадомод мекунам. Баъд аз сари ман хамаи молу мулки ман ҳам аз они ту мешавад.

Бой баъд аз гуфтани ин гапҳо духтарашро оварда ба он ятим нишон додааст.

— Ана ҳамин духтараки азизи дӯстрӯяки ман оқибат за ни ту мешавад, — гуфтааст.

Писарчаи бепадару модар ин таклифи бойро қабул кардааст ва ҳамон рӯз ба дастъёрии бой даромадааст.

Рӯзҳо, ҳафтаҳо, моҳҳо ва солҳо гузаштан гирифтаанд, ятим ба бой аз тахти дил фарзандвор хизмат кардан гирифтааст, нафъи бойро нафъи худ, зарари бойро зарари худ донистааст, «ман ки домоди ӯ мешавам, хамаи чизҳои ӯ аз они ман мешавад» гуфтааст.

Ба духтари хурдсоли бой ҳам ҳар гуна бозичаҳо сохта дода, гапҳои ширини галатӣ ёфта гуфта, ӯро дӯстдорӣ карда ҳамеша вақти ӯро хуш мекардааст.

Духтарак ҳам ба ин ҷавони хушзабони меҳрубони хушмуомила муҳаббати покдилона монда аз вай ҷудо шудан ва як нафас бе ӯ монданро намехостааст.

Вақте ки духтарак қадрас шудааст, ваъдаи падарашро дар бораи хонадомод кардани ятимбача ба хотир оварда, он вақт ба ӯ монанди шавҳари оянда ва рафиқи умрии худ нигоҳ карда муҳаббаташ нисбат ба ӯ боз ҳам зиёдтар шудааст: ба корҳои дастъёрии ӯ ёри дода, кӯшиш мекардааст, ки бори хизматгории ӯ сабуктар шавад ва аз он пеш ба ӯ «ака» гуфта хитоб мекарда бошад, кам-кам «акаҷон-акаҷон» мегуфтагӣ шудааст.

Ятим ҳам ӯро аз аввала зиёдтар дӯст дошта, соате бошад

хам, аз ӯ дур шудан ба худаш бисъёр душворӣ мекардагӣ шу-
дааст, ҳар вақт ки аз хона ба кори ёбон мебаромадааст, гуё
ки ягон чизи бисъёр азизи қиматбаҳош дар хона монда бо-
шад, лаҳза ба лаҳза рӯи худро ба қафо гардонда ба тарафи
ҳавлини бой бо дилкашоли нигоҳ мекардааст. Хизмати бойро
бошад, аз пештара ҳам хубтар, бисъёртар мекардааст, ки ӯ
диллаш гарм шуда, зудтар тӯй карда ду дилдодаро ба мурода-
шон расонад.

Бой ҳам ба ӯ муомилаҳои хуб мекардааст. Масалан, дар
вақти кор фармудан ба ӯ намегуфтааст, ки «ғўзаро хишова
кун» ё ин ки «гандумро дарав», балки мегуфтааст, ки «ғўзаат-
ро хишова кун, гандуматро дарав».

Аммо духтар бетоқат шудан гирифтааст ва охир ба ятим
гуфтааст, ки ба воситаи ягон кас зудтар тӯй карданро аз па-
дараш талаб кунад.

Ятим ин тақлифи духтарро қабул накардааст:

— Аз ғайри талаби ман худаш тӯй кунад, бехтар,— гуф-
тааст.

Вақте ки духтар 17-сола шудааст, аз ҳар тараф ба ӯ дух-
тарбинҳо ва хостгорҳо омадан гирифтаанд. Духтар аз паси дар
ба онҳо чӣ навъ муомила кардани модарашро шунида ва фаҳ-
мида меистодааст: модари духтар талаби ҳеч кадоми он хост-
горҳоро рад намекардааст ва ба онҳо «духтарам номзад дорад
ва сараша бастагист» намегуфтааст, балки зимнан дар болои
харочоти тӯй гап зада ба духтараш баҳои баланд мемондааст
ва чунончи:

— Агар насибаву тақдир рафта бошад, мо аз шумо бех-
тар кудо ёфта наметавонем, лекин дадеш мегӯянд, ки «ман дар
ин вилоят аз чорта якта шуда омадам, тӯи мардумро бисъёр
хӯрдам, барои тӯи духтари ман даҳ ман биринҷ бо асбобаш
лозим мешавад. Албатта, либос ва нақдинаи тӯй ҳам мувофи-
қи духтарашон шуданашро талаб мекунам, агар насиба раф-
та бошад кудошаванда ҳамин чизҳоро тайёр карда тавонад,
мо як духтар не, сад духтар дошта бошем ҳам, медихем».

Духтар аз ин гапҳо пай бурдааст, ки ҳеч гоҳ падару мо-
дараш ӯро ба ятим нахоҳанд дод, онҳо дар ҷустуҷӯи ягон до-
моди хушпул мебошанд, ки ӯро бо баҳои тамом ба вай фу-
рӯшанд. Бинобар ин ятимро дида воқеан хостгорон ва ҷаво-
би модарашро ҳикоя карда:

— Ту зудтар ба воситаи ягон кас маро аз падарам талаб
кун, агар ту талаб накуни ё падарам маро ба ягон каси ди-
гар диҳад, доништа мон, ки ман худамро мекушам,— гуфтааст.

— Худо накарда агар падарат туро ба ман надихад, ё ба
ягон каси дигар доданро хоҳад, аввал ман худамро мекушам,—

гӯён ятим рост ба пеши имоми деҳа рафта муддаои худ ва ваъдаи бойро ба вай фаҳмонда, аз ӯ хоҳиш кардааст, ки дар байни ӯ ва бой миёнравӣ кунад.

Имом хоҳиши ятимро қабул карда, талаби ӯро ба бой расондааст. Бой дар ҷавоби ин талаб баъд аз хандидан ба имом гуфтааст:

— Ҷавоби ятимро ба худӣ ман ҳавола кунед, агар ӯ аз шумо: «бой ба талаби ман чӣ гуфтанд?» гуфта пурсад, «худашон ба ту гап мезананд» гӯед.

Ҳамон дам бой ба пеши ятим омада ба ӯ хандакунон гуфтааст:

— Писарам, ту дилтангӣ нақун ва ҳар касро дар миёна наандоз, ман пасу пеши худро дида асбоби тӯйро тайёр кунам, амри хайри шумоёнро пеш мегирам. Ту аз омада рафтани хостгорҳо бадгумон нашав. Ба хушбахтии ту бахшидаат (духтар) баднамо нест, бинобар ин ба ӯ толиб бисёр аст. Мо ягон касро ранҷондан намехоҳем, бинобар ин ба хостгорҳо «равед, мо ба шумо духтар намедихем» намегӯем, лекин чунон ки «маҳри духтари нододанӣ вазнин аст» гуфтаанд, ба ӯ баҳои баланд мемонем. Ба ҳамин восита ҳар гуна хостгорро, бе он ки ӯро ранҷонем, аз дари худ меронем.

Ятим, чунон ки худ ба ин гапҳои бой бовар кардааст, духтарро ҳам бовар кунанда, ӯро оромонидааст ва худ аз пештара ҳам бештар ва бештар хизмат карда гаштан гирифтааст.

Як рӯз дар пеши дарвозаи бой як қатор шутур пайдо шудааст, чулу ҷағозҳои он шутурҳо ҳама аз қолинҳои нав буда, ба гардан, ба дум ва ба зонҳои онҳо зангӯлаҳои нуқракӯб овехта буданд. Бар болои чанд шутур ҷуволҳои биринҷ, бар чанд шутур ҷуволҳои орд, бар чанд шутур канду наботу шакару ҳалво, бар чанд шутур пӯшокворихои атласу адрасу шохиву баҳмалу кимҳобу зарбафт бор карда шуда будаанд. Шутурҳоро ба пеши дарвозаи бой ҷўконида борҳоро фуруварда ба хонаи ӯ даровардан гирифтаанд.

Ҳама фаҳмидааст, ки бой духтарашро ба як бой номзад карда будааст ва ин чизҳо сартўй будааст, ки дар ҳамон наздикиҳо тўн фотиҳа меводаанд.

Ятим, ки ин ҳолро дида ҷашмонаш сиёҳ рафта сараш гаштан гирифтааст, гӯё осмон ба сари ӯ фуру омада, монанди санги осӣ гардида танагро гандумвор орд мекарда бошад, тамоми баданаш ба ларзиш даромадааст.

Ятим аввал худро куштан хостааст, аммо боз дар дили худ фикр кардааст, ки «худкушӣ ҳар вақт мумкин аст, бояд то ҷон дар рамак дорам, барои халосии худ ва духтар кӯшиш ку-

нам. Агар ба ин кор комъёб нашавам, дар он вақт худро хо-
хам кушт».

Ятим ба ҳамин мулоҳиза дар вақте, ки ҳама ба тӯйфурорӣ
ва дидани либосвориҳои арӯсу домод машғул будаанд, ӯ ба
ҳавлии дарун даромада духтарро дида ӯро имо карда ба як
гӯшае бурдааст.

Духтар ба ятим рӯ ба рӯ шудан замон гирья карда сар
додааст ва аз таги куртааш як ханҷарро бароварда нишон
дода:

— Ман фурсат меҷӯям, ки синаи худро чок карда худро
кушам,— гуфтааст.

— Ман ҳам дар ҳамин фикр будам,— гуфтааст ятим,—
лекин тадбири ба хотирам омад, ки бо вай худро ва туро ха-
лос мекунам...

Духтар бо шунидани ин гап дастони худро ба гардани ятим
партофта нахустин бор ӯро бӯсида, гуфтааст:

— Зудтар тадбиратро гӯй, ки метарсам аз хурсандӣ шо-
димарг шуда роҳи халосиро нашунида монам.

— Ҳозир сабр кун, ба падару модар ва ба дигарон худро
чунон нишон деҳ, ки ту ба ин тӯй, гӯё, розӣ ва хурсанд ме-
бошӣ. Аммо ҳамеша ба гурехтан тайёр бош. Ҳар вақт ки фур-
сат ёфт шуд, ман пинҳонӣ омада туро гирифта мегурезам,—
гуфтааст ятим ва илова намудааст:— Аммо ман дар ин тӯй,
ки дар ҳақиқат мотама ману туст, дар ин ҷо истода намета-
вонам ва ба ҷое рафта пинҳон шуда ба паи кор меафтам. Ле-
кин баъд аз тӯй як бор ба падарат вохӯрда аз вай ҳаққи хиз-
мати 12-солаамро талаб мекунам. Азбаски ӯ аз занталоқӣ қа-
сам хӯрдааст, бояд ҳаққи маро диҳад. Инро ҳам аз барои ҳа-
мин талаб мекунам, ки баъд аз гурехта рафта намон то ягон
кор ёфтан ба мо пул даркор мешавад.

Аз ҳамон дам сар карда ятим аз он деҳа ғоиб шудааст ва
баъд аз ягон ҳафта гузаштан аз тӯй ятим ба деҳа омадааст,
ки бой дар пеши масҷид бо имом ва калоншавандагони деҳа
нишаста будааст.

Ятим ба бой нигоҳ карда:

— Амаки бой, нону намакаторо бисъёр хӯрдам, хизмата-
торо кам кардам, акнун аз ман розӣ шавед. Агар ҳаққи ма-
ро медед, инро дар бораи худ охири некии шумо дониста,
аз шумо бисъёр миннатдор мешудам,— гуфтааст.

— Чӣ ҳақ? — бой оташинона пурсидааст.

— Ҳаққи хизмати 12-солаам, он ҳақке, ки шумо дар пеши
домулло бобом аз занталоқӣ касам хӯрда будед, ки хоҳед дод.

Чашмони бой калон кушода шуда аз шасташ фуromaдааст.

— Ҳақ талаб кунӣ, ҳақ медиҳам,— гуфтааст мулоимона.—

Пагоҳонӣ ба нияти ба осие бурдан аз анбор ним чувол гандум бароварда монда будам, ба дари анбор истодааст. Ана ҳамон гандумро гирифта бар.

— Магар ҳаққи 12-сола хизмати ман ним чувол гандум мешавад? Шумо бо ин кор меҳоҳед, ки зани ҳалоли худро ба худ ҳаром гардонед?

Бой бо шунидани ин суҳанони ятим дар пеши мардум аз беномусии «занталоқӣ» тарсида саросема шуда бо назари мададталабӣ ба имом нигоҳ кардааст, ки ӯ шохиди қасами ҳудаш буд.

Имом ҳам ба зудӣ ба ёри бой расида аз ятим пурсидааст:

— Вақте ки бой туро ба дастёри худ гирифта буданд, ба ту ҳар сол чӣ қадар ваъда карда буданд?

— Ҳеч ҳақ ваъда накарда буданд, фақат туро домод мекунам гуфта буданд.

— Домодкунӣ ҳақ намешавад. Ҳар сол музди хидмат аз мол ё пул чӣ ваъда карда буданд?

— Ҳеч чиз ваъда накардаанд.

— Бисёр хуб,— гуфтааст имом,— ин тавр бошад, ҳар чизе, ки бой муносиб бинанд, ҳамон ҳаққи хизмати ту мешавад. Холо, ки ним чувол гандум додан меҳоҳанд хурсанд шуда гирифтанд гир. Агар як коса гандум медоданд ҳам, ту ба зиёда талаб қардан ҳақ надоштӣ ва қасами ин кас бо ҳамон ба чояш меомад. Аз рӯи шариат, модом ки ба ту ҳақ доданд ва бемузд кор нафармуданд, занашон талоқ намешавад.

Ятим бо шунидани ин ҳилоҳи шаръии имом аввал оташин шуда бошад ҳам, фикре ба хотираш расида худаширо ором додааст ва ба бой нигоҳ карда:

— Хуб, ҳар чизе, ки шумо муносиб бинед, ман розӣ, лекин агар ман гандумро бурдан хоҳам, бибибой надиханд, чӣ кор кунам?

— Агар ба гапи ту бовар накунад, ба вай гӯй аз дарвоза баромада ба ман нигоҳ кунад, ман «дода фиристон» гуфта ишорат мекунам.

Ятим давон-давон ба ҳавлии бой омада аспро зин пахш қардан гирифта, ба бибибой гуфтааст:

— Амаки бой «гандумро осие бар, хоҳаратро ҳам ҳамроҳ бар, ки пеш аз тӯй шуда рафтани осиеро тамошо карда монанд» гуфтанд, ба хоҳарам гӯед, ки тайёр шуда барояд.

— Дурӯғ мегӯй,— гуфтааст бибибой,— духтари қадраси нав фотиҳа шудагиро ҳеч гоҳ ба ту ҳамроҳ карда намефиристонанд.

— Агар бовар накунад, бароед, дар таги дарвоза аз худашон пурсед,— гуфтааст ятим.

Бибибой чомачаро ба сараш гирифта ҳамроҳи ятим аз дарвоза баромадааст. Аз пеши дарвозаи бой одамони дар пеши масҷид гап зада нишастагӣ менамудаанд. Ятим бо дасташ ишорат карда бо овози баланд ба бой гуфтааст:

— Ин кас гапи маро бовар накарданд, ба ман намедиҳанд.

Бой ҳам дасташро баланд карда ишорат намуда, бо овози баланд ба занаш:

— Майлаш, мон, гирифта барад,— гуфтааст.

Ятим тозон-тозон ба ҳавлӣ даромада ҳувули гандумро ба асп бор карда худ савор шудаасту ва духтар, ки ҳамеша тайёр шуда нишаста мунтазири фурсат будааст, ба пушти ӯ ба асп савор шудааст.

Ятим аз дарвоза баромада аспро ба тарафи дигари деҳа, ки дар муқобили тарафи масҷид будааст, давонда рафтааст ва то хабардор шуда аз дунбол асп давондани бой, ятим бо духтар аз назарҳо ғоиб шуда рафтаанд ва ба як вилояти дурдаст рафта ҳар ду бо хурсандӣ зиндагонӣ карда ба муроду мақсадашон расидаанд.

* * *

Тӯтапошшо ин ҳикоятро бо образҳои бисёр равшан ва бо тасвирҳои соддаи халқӣ бағоят дилчасп нақл карда буд, бо вучуди хурдсолӣ ман ва дигар шунавандагон бо шунидани ин воқеа ба ҳаяҷон омада будем. Хайфо, ки ман таъбир ва тасвирҳои он кампирро аз ёд баровардаам ва дар ин вақт, ки аз замони шуниданам ин ҳикоятро шасту чанд сол гузаштааст, маҷбур шудам, ки бо забони худ нависам, лекин ба қадри имкон кӯшиш намудам, ки умуман содда шавад. Дар ҳар ҳол ман он кампири 80-солаи бесаводро дар ҳикоябандии воқеаҳо устои аввалини худ медонам ва ӯро ҳар вақт ба некӣ ёд мекунам.

Тӯтапошшо дар ҳикоянақлкунӣ умуман бисёр хунарманд буд. Як бегоҳӣ, ки ҳанӯз шаб торик нашуда буд, модарам ба ман як коса ширбиринҷ дод, ки ба кампир бурда диҳам. Ошро бурда додам, кампир ба ман гуфт:

— Андак нишин, ман ошро хӯрда косаро медиҳам, гирифта мебарӣ ва модарат дар қатори деғу табақ инро ҳам шуста мемонад.

Ман нишастам. Дар ҳамон вақт писари Устохоҷа — Икром-хоҷа омад ва дар паҳлӯи ман нишаста аз кампир талаб кард, ки ягон ҳикоя гӯяд. Кампир гуфт:

— Ман ин шаб ба ҳикоягӯӣ ҳавсала надорам, ҳудамро бисъ-

ёр суст мебинам, аз гушнагӣ хобам набурда истода буд, ошро ки хӯрдам, мехобам.

Икромхоҷа бачаи як дараҷа дағал буд, хусусан ба кампир хеле ҳазлҳои азобдиҳанда мекард:

— Агар ҳикоя намегуфта бошед, ман шуморо ба ош хӯрдан наместонам,— гуфт ва косаи ошро аз пеши кампир гирифта гурехта дуртар рафта истод.

Кампир маҷбур шуд, ки ягон ҳикоя гӯяд ва ваъда дода ошро аз дасти Икромхоҷа гирифта хӯрд ва ба ҳикоягӯӣ сар кард:

ҲАР ҚОР ЯК ВАҚТ ДОРАД

Назар ба қавли Тӯтапошшо, будааст-набудаст як муллои кашшоқ будааст. ӯ дар як хучраи яке аз мадрасаҳо истиқомат доштааст. ӯ як ошно доштааст, ки ӯро ҳар вақт зиёфат мекардааст. Ин муллои кашшоқ ҳамеша орзу мекардааст, ки ягон чиз ёфта ҳеҷ набошад, ягон бор он ошнояшро зиёфат кунад.

Рӯзе як кабӯтари (кафтари) ёбӣ нохост парвоз карда омада ба хучрааш даромада мондааст. Мулло бо чобуки аз ҷояш хеста давида рафта дари хучраро бастааст ва кабӯтари даруни хучра мондари дошта, вайро кушта ва пар канда дарунашро тоза кардааст. Баъд аз он ба ҳамсояхучрааш рафта, воқеаро ба ӯ ҳикоя кардааст, ва аз вай як чумча равған талабидаст, ки он кабӯтарро бӣрӣён карда ошнояшро зиёфат кунад.

Ҳамсояш равған додааст. Мулло кабӯтарро дар он равған бӣрӣён карда дегро пӯшонда монда, ба овардани ошнояш рафтааст.

Вақте ки мулло аз хучра баромада рафтааст, ҳамсояш як кабӯтари зиндари дошта оварда кабӯби тайёрро аз деги мулло кашида гирифта ва кабӯтари зиндари ба ҷои вай андохта, боз дегро монанди аввала пӯшонда мондааст.

Мулло баъд аз фурсате мехмони худро оварда ба пешгоҳи хучрааш шинондааст, дастонашро шуста, остинҳояшро то оринҷ барзадааст, табакро шуста дар пеши оташдон бар рӯи сандалича ниҳодааст ва кафгирро ба дасти росташ гирифта бо дасти чапаш ҳамин ки сарпӯши дегро бардоштааст, кабӯтар аз даруни дег париди баромада парвозкунон ва муаллақзанон аз даруни хучра берун шуда ба ҳаво рафтааст. Мулло бо дидани ин ҳодисаи ногаҳонӣ, ки ҳамаи орзуҳои ӯро барбод дода буд, қариб аз хуш рафтааст: кафгир аз дасташ ба замин афтадасту ду дасташ ба ҳаво баланд шудааст ва ӯ ба осмон нигоҳ карда гуфтааст:

— «Худоё, худовандо, зинда гардонидани баъд аз миронидан ҳақ аст ва рост аст, лекин ҷой дорад-дия. На ин ки ту бо зинда кардани кабӯтари кушта ва бирӣён кардашуда маро дар пеши меҳмон шарманда ва аз таоми балаззат маҳрум кунӣ».

Кампир баъд аз тамом кардани ҳикояи худ ба Икромхоҷа гуфт:

— Писарам, мисли гуфтаи ҳамон мулло ҳикоягӯӣ ҳам вақт дорад-дия, на ин ки ту дар вақти бемориам маро ҳикоя гӯенда азоб диҳӣ.

Ҳикояҳои аз Тӯтапошшо шунидаам бисъёранд; мумкин аст, ки баъзе аз онҳоро дар рафти таҳрири ёддоштҳои худ, дар мавридҳои муносиб нақл намоям. Дар ин ҷо ҳаминро қайд карданам даркор аст, ки кампири 80-солаи умрашро дар саҳти гузаронида бо гуфтани як-ду ҳикоя ё шуг — афсона монда мешуд, лекин бачагон ӯро танг мекарданд, ки боз гӯяд. Хусусан Икромхоҷа барои бисъёртар ҳикоя гӯендан ӯро азоб меод. Баъзан болишҳои зери сар ва зери пой ӯро гирифта мегурехт, ки дар он вақт кампир ба дарди миён саҳт гирифтормешуд.

Дар ин гуна мавридҳо кампир барои халос кардани худ аз дасти он бачагони шум ҳикояи деви ачинаро сар мекард, ки бо шунидани он гуна ҳикояҳо бачагон тарсида аз пеши ӯ мегурехтанд ва ӯ ҳам бо осудагӣ ба осмон нигоҳ карда дукат чаппа, яъне сар ва поҳашро бар рӯи болишҳо баланд карда меҳобид.

Хусусан ҳикояи «Деви ҳафтсар»-и ӯ бисъёр воҳимаангез буд, ҳарчанд он деви баттоли бадкирдори бачадуздак дар охири дар «Кӯҳи Қоф» дар дасти Рустами дoston кушта мешуд, аммо аввалҳои ҳикоя бисъёр тарсовар буд. Аз бачагон танҳо ман будам, ки ҳикояи «Деви ҳафтсар»-ро то охираш шунидаам (ман дар рӯзҳои Чанги Бузурги Ватанӣ Гитлер ва фашистонии немисро ба ҳамин деви ҳафтсар монанд намуда, онҳоро дар дасти Рустами достони замонӣ — Армияи Сурх кушонда будам, ки он дар вақташ дар газетаҳои «Тоҷикистони Сурх», дар «Коммунисти Тоҷикистон», ҳам дар газетаи «Ленин Йӯли» нашр шуда буд).

Аз калонҳои зани Иброҳимхоҷа, ки Султонпошшо ном дошт, ба шунидани ҳикояҳои деви парӣ бисъёр шавқманд буд, хонаи ӯ бо хонаи Тӯтапошшо девор ба девор ва суфааш бо суфаи вай пайваста буд. Дар шабҳои тобистон ҳар дуи инҳо дар суфаҳои худ меҳобиданд. Султонпошшо ба шунидани ҳикояҳои оддӣ майл надошт, ҳар вақт дид, ки Тӯтапошшо ҳикояи деви

ачинаро сар мекунад, \bar{u} аз ҷояш хеста омада ба пушти кампир менишаст ва \bar{u} ро ба гуфтани ҳикояҳои дев ташвиқ мекард.

Султонпошшо ҳикояҳои ба деву ачина оидро, ки аз Тўтапошшо мешунид, ба онҳо аз худ чанд чизи дигар баста ба бачагон ва ба занон нақл мекард.

Назар ба қавли Султонпошшо, вай ҳар гуна деву парихоро ва аз ин ҷумла деви ҳафтсарро дидааст. \bar{U} мегуфт, ки дар пушти меҳмонхонаи амакбобо (\bar{u} падаршўяшро, яъне Абдуллоҳочаи 90-соларо амакбобо мегуфт) деви ҳафтсар ҳаст, аввал вай ба сурати гурба менамояд, баъд аз он ба сурати саг, гург, хар ва монанди инҳо мебарояд, дар охир ба шакли одами сиёҳи баднамо бадал гардида, дар худ ҳафт сар пайдо мекунад ва ба осмон нигоҳ карда дароз шуда рафта мегирад, ба ҳадде, ки рафта-рафта сараш ба осмон мерасад. Агар ҳамон вақт ба назараш ягон одам — хусусан бача намояд, ба дасташ гирифта ба осмон расонда молиш дода-молиш дода ба офтоб бирён намуда майда-майда карда меҳўрад. Ман аз вай пурсидам:

— Шумо, ки вайро дидед, магар \bar{u} шуморо надидааст, ки гирифта нахўрдааст?

\bar{U} гуфт:

— Акамуллот (шавҳарашро мегўяд, ки Иброҳимхоҷа ном дошта, чунон ки дар боло қайд шуд, дуохони нобарор буд) ба ман «исми аъзам»-ро ёд додаанд. Ҳар вақт ман деви ҳафтсарро дидам, «исми аъзам»-ро мехонам ва \bar{u} ба ман зарар расонида наметавонад.

Боз илова мекард:

— Ҳикояҳои дев ва ачинаро дар ягон ҷой нақл накуни, ки даррав ба ту зарар мерасад. Ман ва Тўтапошшо, ки аз деву ачина наметарсем, мо «исми аъзам»-ро медонем, вай ба мо зарар намерасонад.

Ман аз ҳамон вақт сар карда бисёр тарсончак шудам, шаб ки торик шуд, ҳар чизе, ки ба назарам намояд, «дев» ё «ачина» гумон карда дар ларза меафтадам, азбаски Султонпошшо маро аз нақл кардани ҳикояҳои деву ачина тарсонда буд, ба пеши падару модари худ ҳам аз он воқеаҳо лаб намекушодам¹³.

«ДЕВ» ВА «АЖДАҲО»

Умуман дар Соктаре, ки деҳаи «девбандон» ва дуохонон буд, афсонаҳои дев, чин ва аждаҳо бисёр буд. Дар шимоли ғарбии ҳавлии мо мазоре буд, ки аз ҳавлии мо то он ҷо тахминан чорсад метр роҳ буд. Мазор иборат аз як тал буд, ки бо-

ло аз атрофаш аз қабр пур буд. Дар гӯшаи шимоли ғарбии ин тал як ғор буд. Афсонапарастон мегуфтанд, ки дар ҳамон ғор аждаҳо ҳаст ва ҳар шаб баъд аз хобидани тамоми мардум вай аз ғор мебарояд, ба лаби Зарафшон меравад, ба дарёе даромада лаби зеринашро дар зери об ва лаби болояшро бар рӯи об медорад, бо ҳамин оби Зарафшон баста шуда, ҳамааш дар даруни вай меравад. Ҳар вақт, ки вай аз об сер шуд, ба хонааш бармегардад. Агар дар рафтуомади аждаҳо касе ба вай вохӯрад, он касро зинда ба зинда фуру мебарад. Аждаҳо танҳо аз шамол метарсад ва ҳар вақт, ки шамол хест, ӯ ба нолиш медарояд.

Ман ин гапхоро бовар мекардам ва ҳар вақт ки шамол хест, ба тарафи мазор гӯш медодам. Дар ҳақиқат дар вақтҳои шамоли баланд аз он ғор овози ғурриш мебаромад.

Дар ҷониби ғарбии ин мазор як пуштачаи паст буд, ки вайро Ғарибмазор мегуфтанд. Дар вай мурдаи касони мусофиреро, ки онҷой — соқтарегӣ набошанд, мегӯрониданд. Ғарибмазор пур аз ҷангали хордор буд, ки дар миёни он ҷангал касе даромада наметавонист. Шабҳо аз он ҷо ҳам овози нола ва ғурриш мебаромад. Афсонапарастон он нӯлаҳоро овози ачина медонистанд. Ман аз вай ҷангал ҳам метарсидам.

* * *

Як вақт модарам барон дида омадани падару модараш аз Соқтаре ба Маҳаллаи Боло рафт ва акаам ӯро гирифта бурд. Ман бо падарам дар ҳавлии Соқтаре танҳо монда будем. Дар рӯидарича дар зери ниҳолҳои зардолу падарам гандум кишта буд, ки вайро дарав карда гирифта буд. Дар он вақтҳо деҳқонони бодикқат ҷои гандум ва ҷавро дар як рӯзи шамол об медоданд, ки хасҳояш ба як тараф ғун шуда замин тоза шавад.

Дар яке аз ҳамон шабҳои танҳой, ки шамол аз сари шом сар шуда буд, падарам ба замини гандумпоя об сар дод. Аммо пеш аз пур шудани замин аз об шамол хобид. Падарам маро дар рӯи суфа танҳо монда бар рӯи дарича баромад, ки бо шох оби гандумпояро лат дода, хасҳоро ба як тараф ғун кунад.

Вақте ки падарам дур шуд ва шаб ҳам торик шудан гирифт, ба ёди ман «деви ҳафтсар»-и Султонпошшо омада дар поёни суфа як гурба ба назарам намуд, фурсате нагузашта сагу харҳои бисёре пайдо шуданд. Дар миёни харҳо як чанд курраҳои хушрӯ ҳам буданд, ки ман борҳо ба он гуна курра соҳиб шуда савор шуданро орзу мекардам. Дар вақте ки ман

ба тамошои курра ғарқ шуда будам, он хайвонҳо дар як чо ғун шуда ба шакли одами сиёҳи ҳафтсардор даромаданд ва он одам ба тарафи осмон баланд шуда рафта гирифт. Ман як бора «вой мурдам» гӯён фаръеди сахте кашидам.

— Чӣ шуд, чӣ шуд? — гӯён овози падарам баромад ва бо шунида шудани овози вай он одами сиёҳи ҳафтсардор якбора аз назарам ғойб гардид.

Падарам расида омада аҳвол пурсид, ба ӯ ҳикоя кардам ва деви ҳафтсар будани он одами сиёҳро бо сухани Султонпошшо таъкид намудам.

Падарам хандид ва гуфт:

— Шайх Саъдӣ ном як одами калони донишманд гузаштаанд ва он кас гуфтаанд, ки «дев бо одам наёмезад, матарс,— бал битарс аз одамони девсор» Бинобар ин дев ба одам зарар расонда наметавонад ва аз ҳама чиз одам зӯр аст. Агар ҳар вақт ба назарат чизе намояд, натарс ва ҳамин сухани Шайх Саъдиरो ба ёдат ор, ки он кас ҳеҷ гоҳ дурӯ намегуфтаанд.

Ман пурсидам:

— «Одамони девсор» кихоянд, ки аз онҳо тарсидан даркор будааст?

— Одамони девсор дар ҳама чо ҳастанд, аммо дар деҳан мо бисъёранд, онҳое, ки дуохониро ба худ касб карда гирифтаанд ва худро «девбанд» гуфта мардумро фиреб медиханд, одамони девсор мебошанд. Инҳо аввал одамонро аз дев метарсонанд ва баъд аз он «девро мебандем» гуфта аз онҳо пул мегиранд.

Падарам ба андеша фурӯ рафта қадаре хомӯш монд ва баъд аз он илова кард:

— Ин амакбачаи ман — Иброҳимхоҷа ҳам одами девсор шудааст. Лекин ин девсори аҳмақ аст, агар дигар девсорон аз дунболи девбандӣ ва дуохонӣ бой шаванд, ин аҳмақ лоақал шиками худашро ҳам сер карда наметавонад. Бо вучуди ин аз пай ин касб наметавонад. Худаш бас набуд, ки занаш ҳам барои ёрӣ додан ба касби шавҳараш девсор шудааст. Ту минбаъд ба пеши Султонпошшо нарав ва ба ҳикояҳои ӯ гӯш наандоз ва агар дар хусуси деви парӣ гап занад, гапи ӯро бовар нақун.

Ман бо ин суханони падарам хеле шердил шудам, бо вучуди ин воқеаи ғор, аждаҳо ва иҷинахона будани ҷангали Ғарибмазор дар дилам шубҳа меандоخت, чунки ғурриши ғор ва нӯлаи аз ҷангал барояндаро худам бо гӯши худ шунида будам. Бинобар ин чӣ будани он ҳодисаҳоро аз падар пурсидам.

Падарам гуфт:

— Он овозе, ки аз ҷангали Ғарибмазор шунидӣ, нӯлаи

шағолон аст. Чангали Ғарибмазор шағолхона аст, имсол шағоле, ки ду мурғи моро бурд, аз шағолҳои ҳамон ҷо буд. Аммо ҷӣ будани садоеро, ки аз ғор шунидӣ, ман фардо ба ту нишон медиҳам.

Фардои он шаб падарам маро ба нишон додани ғори «аждаҳона» бурдан хост. Лекин пеш аз рафтани ман ба пеши ман як кӯзаи холиро овард ва гуфт:

— Даҳонатро ба даҳони кӯза наздик карда як пуфи дароз кун!

Ман пуф кардам, аз даруни кӯза як овози ғуввоси баланд баромад.

— Ана, ҳамин садоро аз ёдат набарор, ки дар вақти дидани ғор ба ту кор меояд, — гуфт ва маро ҳамроҳ гирифта ба мазор — ба пеши ғор бурд.

Ман то он вақт аз тарси «аждаҳона» ба наздикии он ғор нарафта будам. Он рӯз дидам, ки дар гӯшаи шимоли ғарбии тал тахминан 5 метр болотар аз замин ба шакли айвон як камари айвонмонанд кофта будаанд ва барои фуру нарафтани он айвони хокӣ аз хишти пухта як сутун сохта сари вайро ба сакфи он айвон расонда мондаанд. Дар зери он айвон, дар пеши девораш, ки шиками тал ҳисоб меёфт, як ғор будааст, ё кофта будаанд, ки он ғор дар шиками тал нишебона чуқур шуда мерафт.

Падарам баъд аз нишон додани онҳо ба ман гуфт:

— Ҳар вақт ки боди саҳт мехезад, омада ба ин айвон мезанад, азбаски роҳи дигар надорад, бо зӯрии худ ба даруни ғор мебарояд, азбаски ғор ҳам пешбастааст, бод дар он ҷо ҳам роҳ наёфта бо ҳамон зӯрӣ бозгашта мебарояд ва он ғуррише, ки дар рӯзи шамол аз ин ғор мебарояд, садои даромадбаромади бод аст ба ҳамин ғор.

Падарам баъд аз ба хотири ман овардани ба даҳони кӯза пуф карданам, илова кард:

— Дидӣ, ки ба як пуфи ту кӯза ҷӣ қадар ғуввос зад. Қувваи шамол чандин ҳазор бор зиёдтар аз пуфи туст, калонӣ ва чуқурии ғор ҳам аз кӯзаи мо аз ҳад афзун зиёда аст. Бинобар ин бо вазидани бод аз ин ғор садои тарсоваре мебарояд. Вагарна дар ин ҷо на аждаҳо ҳаст ва на овози вай.

Падарам ба будани дев ва ачина боварӣ дошт ва фарқи ӯ аз дигарон дар ҳамин буд, ки вай «деву ачина ба одам зарар расонда наметавонад» мегуфт ва дар ин ақидаи худ далели ӯ байти мазкури Саъдии Шерозӣ буд.

Дар ҳамон вақт аз тарси деву чин маро бароварда тавонистанаш ба ман бисёр фоидаи калон дод. Баъд аз он воқеа ман на аз танҳои метарсидам ва на аз шаби торик. Ҳатто баъд аз

калонсолтар шуданам, бо бачагоне, ки аз чангали Ғарибмазор «ачинахона» гуфта метарсиданд, гарав баста шабона ба пеши он чангал рафта корд зада омадам (ман ин ёддошти худро бо чанд ёддошти дигарам, ки ба хамин мавзӯ оид буд, дар «Аҳмади девбанд» ном очерки худ тасвир кардаам).

Дар тирамохи он сол падарам бо Устохоҷа маслиҳат карда, дар байни худ қарор доданд, ки писарони калони худро барои хондан ба Бухоро фиристонанд. Бурда ба Бухоро мондан ва ҷои истиқомат ёфта доданро падарам ба гардан гирифт.

Дар аввалҳои моҳи сентябрь, ки пеш аз сар шудани соли таҳсили мадрасаҳои Бухоро мешавад, падарам писари калони Устохоҷа — Сайид Акбархоҷаро бо акаам, ки Муҳиддин ном дошт, ба Бухоро бурда монда омад. Назар ба қавли падарам, ба инҳо роҳбарӣ қарданро тағоням, ки Мулло Деҳқон ном дошт, ба гардан гирифтааст.

Баъд аз ин воқеа ман дар оила яккаписар ва дастъёри ягона шуда мондам. (Ҳарчанд Сироҷиддин ном як додарам бошад ҳам, ҳанӯз вай хурд ва назар ба қавли падарам ҳоло вай дар қатори фарзандон надаромада буд.) Ман ҳамеша кӯшиш менамудам, ки ба қадри қувваи худ ба падар ва модар ёрмандӣ намуда, набудани акаамро ба онҳо ҳис накунонам.

Баъд аз хазонрезӣ ҳучуми шағолҳои Ғарибмазор ба мурғони деҳа қувват гирифт. Қурбони аввалини ҳучуми шағолон мурғони мо ва мурғони ҳамсояғони дигарамон мешуданд, ки хавлиҳоямон ба тарафи шимоли деҳа буд, ба шағолхона бо киштзорҳо мепайвастанд. Бинобар ин он сол падарам аз деҳаи Маҳаллаи Боло аз тағои ҷӯпонам як сағи зотии ҷӯпонии шашмоҳа овард, ки Хайбар ном дошт.

ХАЙБАР

Хайбар сағи бисъёр хушъёр буда, дар андак вақт ҳамаи гуфтаҳои моро фаҳманда ва вазифаи асосии худро донанда шуда монд. У фаҳмида гирифт, ки хавфи асосӣ дар ин хонадон барои мурғон ва он ҳам аз тарафи шағолон аст. Бинобар ин вай ҳамеша дарахтонеро, ки дар онҳо мурғон мехобиданд, дидбонӣ мекард ва гоҳ-гоҳ ба тарафи рӯидарича рафта то роҳи омади шағолон гашт карда, тафтиш намуда меомад.

Айёми баҳорон буд, зардолуҳо ба шукуфтаи сар карда буданд. Сағ ҳам қариб яқсола шуда буд. Як саҳар баъд аз рӯз сафед шудан падарам барои намози бомдод ба масҷид рафт. Ман бедор будам. Ногаҳон овози «қоқ» гуфтани як мурғро шу-

нидам, дар паси ин овоз садои аз болои бом ба замин афтодани як чизи вазнин ҳам шунида шуд.

Ман ба рӯидариҷа рафта аз он ҷо ба тарафи ёбон баромадам ва Хайбарро садо кардам. Ҷавоб надод ва ӯ дар он ҷо набуд. Ба зери дарахтон рафта мурғонро аз назар гузаронидам. Як мурғ ҳам набуд. Маълум шуд, ки як мурғро шағол бурдааст.

Ман ба рӯидариҷа рафта аз он ҷо ба тарафи ёбон баромадам. Акнун рӯз тамоман сафед шуда буд ва ҳар чиз ба назари кас аз дур ҳам бошад, равшан менамуд. Ман тахминан дусад метр дуртар аз худ Хайбарро дидам, ки рӯ ба тарафи ҳавлӣ истодааст ва ӯ ҳам маро дида овози махсусе бароварда гӯё маро ба пеши худ ҷеғ мезад. Дар ҷавоб ман ҳам ўро ном гирифта ба пеши худ ҷеғзадам.

Вай як чизро аз замин ба даҳони худ бардошта пештар омадан гирифт. Баъд аз тай кардани нимаи роҳ он чизро ба замин гузошт ва пас гашта дунболи худро бодикқат аз назар гузаронид, баъд аз он ба тарафи ман тирвор давон омад ва ба ман расида аз доманам газида маро пеш кашид ва бо овози махсусе садо бароварда, маро сар дода, худ боз ба ҳамон ҷобукӣ ба пеши он чизе, ки дар замин гузошта буд, рафта истод.

Ман пай бурдам, ки сағ мурғро аз чанголи шағол раҳонидааст, аммо худ бардошта оварданро барои ҳаёти вай хавфнок мепиндорад ва бинобар ин маро таклиф мекунад, ки худ рафта мурғро гирифта оварам.

Ман ба пеши сағ рафтам, дар ҳақиқат мурғ дар замин меҳобид ва зинда буд. Вайро бардоштам, дар тахтапушташ, дар шинкамаш ва дар бозуяш андак-андак захми дандон ва чанголи шағол менамуд.

Ман мурғро ба хона гирифта овардам, пеш-пеши ман Хайбар бозикунон ва шодикунон медавид. Вақте ки ба пеши модарам расидем, Хайбар ба замин ғел зада гӯё ҳам ба гуноҳи худ, ки ба сабаби мусоҳилақории вай мурғро шағол бурда буд, уер мегуфт, ҳам барои мурғро халос карда тавонистанаш изҳори шодмонӣ мекард.

Хайбар одатан ҳар шаб то аз хона баромадани падарам намехобид, вақте ки рӯз сафед шуд ва падарам ба таҳорат баромад, вай хотирчамъ шуда ба боми дӯконхонаи падарам мебаромад, ки дар он ҷо хасбеда зер карда буданд ва ӯ дар он ҷо дар байни он хасҳо даромада меҳобид.

Шағол, ки ҳамеша дар пай мурғ буда, фақат аз тарси Хайбар пеш омада наметавонист, ин одати сағро омӯхта гирифтааст ва баъд аз хобидани сағ рӯз сафед шуда бошад ҳам, ба омада гирифтани мурғ ҷуръат кардааст. Баъд аз он, ки Хай-

бар ин гуна хиёнатгарона хучум овардани шағолро доништа гирифт, дигар бо сафед шудани рӯз баромада нахобид ва то бедор шуда баромадани ҳамаи ахли оила ва фуромадани мурғон аз дарахт вазифаи посбонии худро давом дод.

Хайбар бағоят бо ору номус буд: рӯзе ба айвони ошхона омада табақеро, ки дар он ҷо будааст, бӯидааст. Модарам инро дида бо тароша ўро задааст. Баъд аз ин ҳодиса вай хўро-кашро нахўрдааст. Рўзона тамоман дар даруни хасбеда ме-хобид ва шабона аз бом фуромада мурғонро посбонӣ мекард.

Модарам ба падарам хабар дод, ки:

— Хайбар бемор шудааст, ду рӯз аст, ки хўрок намехўрад.

Ин хабар маро бисъёр парешон кард, чунки ман ба вай зиёда омўхта шуда будам, хусусан баъд аз воқеаи мурғу шағол боз ҳам зиёдтар ўро дўст дошта будам, бинобар ин бо шунидани ин хабар як порча нон гирифта ба пешаш рафтам, то ки аз вай ҳолпурсӣ кунам. Ў дар бом буд, ҷеғ задам, фуромад. Нонро пешаш партофтам, хўрд. Нон хўрданаширо ба падару модарам хабар додам. Падар ба модарам фармуд, ки ў ҳам ба Хайбар нон диҳад. Оварда дод. Аммо сағ ба нони вай нигоҳе ҳам накард. Ман дубора нон додам, дубора ҳам хўрд.

Падарам ин ҳолро дида ба модарам гуфт, ки:

— Хайбар аз ту ранчидааст, сабабаш чӣ бошад?

Модарам воқеаи заданаширо ҳикоя кард. Падарам гуфт:

— Дар ин сурат сағ ҳақ дорад, ки аз ту ранчад, чунки ин сағи чўпонист, чўпонон ба сари деғу табак омадани сағро манъ намекунанд. Бинобар ин вай беибо ба сари деғ омада табақро бӯидааст. Дар он вақт туро лозим буд, ки ба ў нодуруст будани ин корашро бо забони хуш ва ишорати нарм мефаҳмондӣ. Модом ки нодуруст будани ин ҳаракаташиро нафаҳмонда задӣ, албатта, меранчад.

Сағ дар ҳақиқат саҳт ранчида буд, то чанд рӯзи дигар аз дасти модарам чиз нахўрд. (Ман характери ин сағро бо номаш дар романи «Фуломон» акс кунондаам)¹⁴.

* * *

Дар вақте, ки мо ба Соктаре омадем, падарам ба модарам таъин карда буд, ки ҳар чизе, ки пазад, ба амакаш — Абдуллоҳоча аз вай як коса диҳад ва ба ман таъин кард, ки ҳар вақт таоми ўро ман бароварда диҳам ва ҳамеша аз офтобааш хабардор бошам, агар ҳолӣ бошад — об пур карда бурда монам.

Ба ин сабаб ман ҳар рӯз чандин бор ба пеши вай, ки ўро амақбобо меғуфтем, мерафтам. Ў қади баланд, бадани доғар, чеҳраи гандумгун, риши миёнаи на он қадар сафед (бо ву-

чуди ин ки худ 90-сола буд) ва абрӯҳои баланди дарозмӯ дошт. Мӯҳои абрӯвонаш чунон дароз буданд, ки чашмонашро пӯшонда меистоданд. Агар ӯ ба ҷое ё ба касе нигаристан хоҳад, маҷбур буд, ки бо пушти сарангушташ мӯҳои абрӯвонашро аз болои чашмонаш бардорад.

Аммо ӯ ба касе нигоҳ намекард ва ҳарфе намезад, ҳамеша дар гӯшаи меҳмонхона хомӯшона менишаст. Аммо ӯ нисбат ба синнаш боқувват буд, рӯзе як-ду бор ба рӯи хавлӣ мебаромад, таҳорат мекард, ҳаво меҳӯрд ва боз ба гӯшаи хомӯшиаш мебаромад.

Меғуфтанд, ки ӯ дар умри худ бемор нашудааст ва дар вақти вафоташ ҳам бемор нашуд. Як бегоҳӣ ман ош бароварда ба пешаш гузоштам. Пагоҳонии ҳамон шаб ширу нон баровардам. Ӯ ёзида хобида буд; косаи оши холишуда ҳам дар пешаш буд. Ман ширу нонро дар пеши ӯ нагузошта гардонда бурдам, ки гурба нахӯрад, ва ба падарам хобида буданашро хабар додам.

— Ӯ дар ин вақт намехобид, ҳар саҳар ду соат пеш аз баромадани офтоб мехест. Хабар гирифтаним даркор аст,— гуфт падарам ва хеста пеши ӯ рафт, ман ҳам ҳамроҳ рафтам.

Падарам пеш аз ба меҳмонхона даромадан офтобаи обро дид, ки дар дами дар истода буд.

— Офтоба холӣ аст! Маълум мешавад, ки саҳар хестааст,— гуфт падарам ва ба пеши ӯ рафта нишаста аввал дасташро, баъд аз он дилашро дид.

— Мурдааст, ҳозир мурдааст ва баданаш гарм аст,— гуфт

Падарам маро фармуд, ки Усто амакро ҷег зада биёрам. Рафта ӯро гирифта овардам. Ҳар дуяшон мурдари тахт карда монданд. Асбоби кафанашро ҳам ҳар ду ба тариқи шарикӣ тайёр карданд. Писараш дар ин ҷо набуд ва дар кучо буданаш ҳам маълум набуд, ки ӯро хабар диҳанд.

Мардуми деҳаро хабар доданд ва ҳамон рӯз баъд аз пешин мурдари бардоштанд ва ба хавли масҷид бурда ҷаноза хонданд. Баъд аз ҷаноза хондан мардум газвори гирди тобути ӯро талаш карда порча-порча дарронда гирифтанд.

Ман аз падарам пурсидам:

— Ҷаро гирди тобутро мардум дарронда гирифтанд?

Падарам гуфт:

— Гирди тобути ӯро табаррук гуфта мегиранд, аҳмакҳо! Ва ҳол он, ки ҳамин одамҳо дар зиндагии ӯ ягон бор аҳволи ӯро напурсиданд. Баъд аз мурданаш гирди тобуташ, ки ман аз хонаи худ баровардам, барои инҳо табаррук шуд.

Зимистон бннокориҳои мардум хобида буд, Усто амак, яъне Устохоҷа дар хавлии беруни худ, дар зери айвончае дарсозӣ мекард; дарҳое, ки вай месохт, аз ҷӯби гучум буд. У тахтаи ҷӯби гучумро чунон сайқал мезад, ки акси ҳар чиз ба тарзи хира бошад ҳам, аз вай намуда меистод. Дар он тахтаҳои саҳт, ки онҳоро «тахтаҳои оҳанин» номидан мумкин аст, бо қаламҳои пӯлодини гуногуни худ кандакорӣ мекард. Нақшҳои кандакории вай чунон нозук ва хушнамо буданд, ки гӯё наққошони забардаст бо қалами мӯин дар коғаз он нақшҳоро кашида бошанд.

У одами пешонакушода, хушзабон, хушмуомила ва як дараҷа ширинкор ҳам буд. Асло калонгариро намедонист, аз калону хурд забони хуши худро дарег намедошт. Худро бо ҳама баробар мегирифт. Ба ман ҳам, ки як бачаи хурдсол будам, бо назари ҷиддӣ нигоҳ мекард ва ҳар чизе, ки дар бораи қораш мепурсидам, бо тафсил ҷавоб медод ва кӯшиш мекард, ки нозуқиҳои санъати худро ба ман фаҳмонад. Қораш, ки ба назари ман хеле дилгиркунанда менамуд, ўро ҳеҷ дилгир намекард, аз сафед шудани рӯз то торикии бегоҳӣ аз болҳои қори худ намечунбид.

Рӯзе ман аз вай пурсидам:

Амак! Шумо ин қадар хунарро ба кӣ шогирд шуда омӯхтед?

У ҷавоб дод:

— Хешовандони мо ҳама дурудгариро медонанд. Намабинӣ, падарат усто, амакат усто, амакбобоят ҳам усто буданд, бобо ва бобокалонҳои мо ҳам усто буданд. Аммо ҳеҷ кадоми онҳо ба касе шогирд нашудаанд ва аз якдигар дида омӯхтаанд, баъд аз он мувофиқи қобилият ва ғайрати худ баъзе хошон бисъёр хунарманд ва баъзеашон камхунартар шуда монданд. Ман ҳам тешазаниро ба қори падару бобо нигоҳ карда омӯхтам. Баъд аз он ақли худро қор фармуда хунари худро пеш бурдам. Дар кандакорӣ ман аввалин намунаҳоро аз сангҳои мазори худамон гирифтам ва баъд аз он бо ақли худ нақшҳои шинами хушнамо ёфтам.

Усто амак як нақшро, ки дар коғазе кашида шуда буд, ба ман нишон дода гуфт:

— Ин нақшро дувоздахгиреҳ меноманд,— ва коғазии дигареро ба ман нишон дода давом намуд:— ин ҳам ҳамон дувоздахгиреҳ аст, фарқ дар ин ҷост, ки дар ин коғаз дар байни гиреҳҳои дувоздахгона ситораҳо ва бодомчаҳо нақш ёфтаанд. Мебинӣ, ки ин дувоздахгиреҳ назар ба он дувоздахгиреҳи ка-

димӣ чӣ қадар хушнамо ва назаррабо шудааст. Ана ҳамин майдақори ба дувоздағиреҳи қадимӣ ман аз ақли худ бароварда ҳамроҳ кардам.

Усто амак қоғазхоро, ки онҳоро худ андоза меномид, ба ҷузғири чармини худ гузошт ва боз сухани худро давом дод:

— Агар шогирд танҳо ба омӯхтани ҳунари устои худ қаноат мекард, дар дунё ҳеҷ ҳунар пеш намерафт, ривочдиҳандаи ҳунароҳе он шогирдон мебошанд, ки аз ақли худ чизҳо ёфта ба ҳунари устои худ зам мекунанд,— гуфт ва баъд аз он:— исто-исто, ман ба ту як чизи ғалатӣ сохта диҳам,— гӯён аз ҷояш хеста ба ҳавлии дарунаш даромад ва аз он ҷо як най гирифта баровард, ки ним метр дарозӣ дошт ва сӯроҳии дарунаш ҳам тахминан ним сантиметр меомад.

Усто амак ҷӯбсари лӯлашақли худро гирифта даруни он найро соида суфта кард, баъд аз он дар як нӯги най аз шикамаш як чоки дарозрӯя зад, ки баробари ними рӯи ноҳуни ангишти дасти одамӣ меомад. Баъд аз он як порча меширо тунук тарошид, аз вай ба андозае бурида гирифт, ки чоки найро пӯшонда метавонист, дар як нӯги он чарм як ришта ресмонро бо сӯзан дӯхта банд кард. Аз тарафи болои чоки най бо бигиз як сӯроҳча кушод. Баъд аз он риштаи ба чарм банд кардашударо аз даруни най ба сӯроҳча рост кард ва аз берун бо як симчаи нӯгкаҷ он риштаро берун кашида гирифт. Бо саҳт кашидани ришта чарм омада аз дарун ба болои чок банд шуд, ба тарзе, ки нӯги чарми овезон шудаистода аз тарафи дарун даҳони чокро тамоман банд мекард. Баъд аз он як ҷӯбчаро пробкавор тарошида ба он тарафи сӯроҳи най, ки аз он ҷо шиками най чок карда шуда буд, зада банд кард. Пас аз он як химчаи хушки дарахти тутро ёфта оварда дар як сари вай як парраи чорчилликшақл баровард, аз пеши парра то нӯги химча тарошида бориктар кард, аз мешии тунуккардашуда як порчаи пулакчамонандро ба андозае, ки сӯроҳи даруни найро тамом гирифта тавонад, бурида гирифт, аз миёнаҷои он пулакча сӯроҳ карда аз вай тарафи борики химчаро гузаронида пулакчаро бурда ба парра расонда банд кард.

Аз тарафи дигари най, наздик ба даҳонаш, аз шикамаш як сӯроҳ кушода дар вай як нойчаи бофандагиро банд кард.

Баъди вай дар сатил қадаре об рехт, химчаро, ки даста меномид, аз тарафи паррадораш дар даруни най даровард, тарафи чокдори найро дар даруни оби сатил фурӯ дода, тарафи дигарашро рост нигоҳ дошт.

Вақте ки дастаро боло-поин ҳаракат дод, об аз сатил ба даруни най даромада ва аз он ҷо боло рафта аз нойча берун рехтан гирифт.

Ман аз дидани ин ҳол дар ҳайрат афтода, чӣ навъ ба даруни най даромада ба чӣ сабаб боло рафтани обро аз Усто амак пурсидам.

У эзоҳ дод:

— Дастаро, ки боло мекашем, пулакчаи бар рӯи парраи даста банд кардашуда ҳавои даруни найро боло мебарорад. Вақте ки поини най аз ҳаво холӣ шуд, об аз чок зӯр карда даромада чарми рӯи чокро бо зӯрии худ бардошта ҷои аз ҳаво холишудан найро аз худ пур мекунад. Вақте ки мо дастаро поин фуру медихем, бо зӯрии оби пасгашта чарми болои чок рӯи чокро баста роҳ намедихад, ки об боз гашта ба сатил барояд, дар вақти фуру додани даста бо зӯрии об пулакчаи рӯи парра бардошта шуда, об аз он ҷо гузашта ба тарафи болои най мебарояд ва ҳамин тариқ шуда бо 2—3 бор боло-поин ҳаракат додан даруни най аз об пур шуда аз нойча берун рехтан мегирад.

Усто амак дар охири эзоҳи худ он асбобро ба ман дода:

— Ин барои ту бозичаи хуб, инро «обкашаки навбаромад» ном монӣ, мешавад,— гуфт.

Ман аз ин ҳунари ӯ ба ҳаяҷон омада аз вай пурсидам:

— Ин бозичаро шумо аз ақли худ баровардед?

— Не,— гуфт ӯ,— калонтари ин обкашакро бобои ман, ки Сайид Аҳмадхоҷа ном дошта, бобокалонии ту, яъне бобои падарат мебошанд, сохта буданд. Он кас як чӯби ғафси дарози сафедори самаркандиро (сафедореро, ки дар Самарқанд шамшод меноманд) рост арра карда ҳар кадоми онҳоро ба шакли нова кофта боз дуяшро бо ҳам бо елим ҷафс карда ба тарзе, ки дар ин най дидӣ, сохта буданд ва дар рӯи он ду-се ҳалқаи оҳанин ҳам гузаронида буданд, ки бо зӯрии об накафад. Бобокалонат баъд аз сохтани он асбоб, дар як рӯзи чумъа, ки мардуми атроф барои намози чумъа дар пеши масҷиди мо гун шуда буданд, ба воситаи он асбоб аз хавзи масҷид ба боми масҷид об бароварда ҳамаро дар тааҷҷуб андохта буданд. Лекин обкашаки он кас чунон зӯр буд, ки як кас дастаи вайро чунбонда наметавонист, дар сари даста як чӯби кӯндаланг банд карда буданд ва ду ҷавони зӯрманд аз ду тарафи он чӯб гирифта боло-поин мекарданд, оби вай, ҳамчунон ки аз даҳони кӯза резад, шаррос зада мерехт.

Усто амак ба сари кори худ нишаста ва қаламҳои пӯлодинашро бо қайроқ тез карда истода илова кард:

— Ҳамон сол дар Зарафшон аввал об кам шуда, дар вақти тобистон тамоман хушкид, киштҳои канори даръё, ки одатан беоб ва бо нами даръё мерасиданд, бе нам монда, онҳо ҳам ба хушкидан рӯ оварданд. Дар он вақт деҳқонон ҳамон

обкашаки бобокалонатро ба канори Зарафшон бурда, ба во- ситаи вай киштҳои худро аз қўлмакҳои дарёе об доданд.

Усто амак кори худро сар карда гуфт:

— Аз акли худ барорандаи он асбоб ана ҳамон кас бу- данд, ки ман дар он вақт ҳафтсола будам. Чӣ гуна сохта шу- дани вай дар ёдам буд. Ту бачаи хунардӯст менамоӣ, барои ҳамин аз рӯи он асбоб ба ту ин бозичаро сохта додам. Рав, бозӣ кун. (Баъд аз даҳ соли ин воқеа ман навъи мукамал кардашуда ва аз металл сохташудаи ин асбобро дидам, ки аз Россия оварда шуда буд, бо вай аз бочкаҳо карасин ва рав- гани сафед мекашиданд ва номашро «насос» мегуфтанд).

* * *

Усто амак мехост писари хурди худ — Икромхочаро устои хунароманд кунад. Аммо ӯ ба таълимоти падараш гардан на- мефурувард ва корҳои падараш фармударо, ки ба кандакорӣ оид буданд, қасдан вайрон мекард.

Рӯзе Усто амак аз писаронаш шикоят карда ба падарам гуфт:

— Сайид Акбар мувофиқи номи худаш* аз қадаш зиёдтар калон шуда рафтааст. Ӯ ба хунаромӯзӣ майл накард ва ин кор- ро ба худ ор донист. Ман ҳам ӯро «майлаш, акнун, ки ӯ ху- нароманд шудан ва одам шуданро намехоҳад, кӯр шавад, мул- ло-пулло шуда равад» гуфта ба хондан мондам. Аммо ин хур- диаш боз як тамгаи дигар шуда баромад. Худам ду сол зӯр задам, се сол дар мактаб мондам, гайр аз кӯрсаводӣ дигар чизеро ҳосил накард, хунаро бошад, ҳеч ба гардан намегирад. Акнун ин на одам мешавад ва на мулло, рафта-рафта ин хар мешавад.

— Аз муллои муқаррарӣ шуданаш, хар шуданаш бехтар аст,— гуфт падарам дар ҷавоб.

Дар ҳақиқат ҳам Икромхоча хеле гарданшах буд. Рӯзе па- дараш дар як тахта нақши ислимиро¹⁵ кашида дод, ки барои машқ кор кунад. Аммо ӯ ҷоҳоеро, ки мондан даркор буд, канд ва ҷоҳои кандашуданиро ба ҳоли худ гузошт. Ҳарчанд ман ни- шондодҳои падарашро ба ёдаш овардам, қабул накард ва «ту намедонӣ» гуфт.

Вақте ки ин кори худро ба падараш нишон дод, ӯ дар ға- заб шуд ва дастаи пойтешаро, ки тарошида истода буд, кал- таквор ба дасташ гирифта ба писараш хитоб карда гуфт:

— Гурез, ки мезанам!

* Акбар (арабӣ) — яъне калонгар

Икромхоҷа як-ду қадам пасттар рафта истод. Усто амак бо ҳамон вазъияти ҳамлакунандагӣ аз ҷояш хест ва такрор кард:

— Гурез, ки мезанам!

Икромхоҷа давида ба тарафи ҳавлии дарун гурехт ва Усто амак ҳам ўро пеш карда рафт: ман дар тарс афтодам, ки агар ў бо ҳамон ҷўб писарашро занад, ягон ҷояшро маиб накарда наместонад. Ман ҳам «амакҷон, назанед» гӯён аз дунболи онҳо давидам. Икромхоҷа аз ҳавлии дарун ба рӯидарича гузашта ба баромадгоҳи ёбон рафта истод. Усто амак ҳам ба миёнҷои рӯидарича рафта нишаст ва баъд аз фурсате нишаста нафаси худро рост гирифтани боз аз ҷояш хест ва боз фармон дод:

— Гурез, ки мезанам!

Икромхоҷа гурехт, ў пеш кард ва ман «назанед» гӯён фаръёд мекардам. Ба ҳамин тариқа падару писар ёбонро ду давр заданд. Охир Усто амак ба писараш фаръёдкунон гуфт:

— Биё, акнун наместанам, хашмам фуру нишаст. Баъд аз ин коратро дониста кун.— Худ ба тарафи ҳавли бозгашт, ман ҳам аз дунболи ў, ва дар роҳ ба ман гуфт:

— Ту тарсидӣ, ки ман Икром акаатро мезада бошам, не, ман наместанам. Хар бачаашро наместанад: гов бачаашро наместанад, одам ҷаро фарзанди худро занад, ман ўро хунар ёд гирад, гуфта, пӯписа кардам. Ин кори маро ба падарат нагӯй, ки ханда мекунад.

Усто амак ғайр аз хешӣ бо падарам дӯсти бисъёр наздик ҳам буд, ҳар як ба они дигар «ҷўра» гуфта хитоб мекарданд. Дар фикр ва дар ақидаашон дар ҳаққи одамон ҳам ҳар ду як буданд. Фақат фарқ дар ин ҷо буд, ки Усто амак ширинзабон, хушмуомила ва ширинкорнамо буд ва кори бади одамонро бо ширинсуханӣ ба рӯяшон мезад. Чунончи, мо Азизхоҷа ном ҳамсоя доштем. Ў Эълмхоҷа ном писарашро ба дарахт баста сахт задан гирифт. Усто амак фаръёди Эълмхоҷаро шунида ба ҳавлии онҳо гузашта ва дасти Азизхоҷаро дошта:

— Бас кунед, эшон амак, тавба кардааст, минбаъд аз гуфту фармони шумо намебарояд,— гуфт.

— Ин девона шудааст, инро зада хушъёр кардан даркор аст, ин тавбаро намедонад,— гӯён Азизхоҷа ҷандала мекард, ки аз дасти Усто амак раҳой ёфта писарашро занад.

Усто амак гуфт:

— Эшон амак, шумо галатӣ одам будаед, магар ду девонаро дар як ҳавли наместонанд ва ҳол он, ки дар деҳаи худамон даҳ ҳавлиро медонам, ки дар ҳар кадомаш ду-се девона ҳаст.

Усто амак бо ин сухани худ худи Азизхоҷаро девона гуфта буд ва инчунин дигар эшонҳои девонахони он деҳаро низ санг зада буд. Лекин ҳамаи ин гапҳо низ бо ширинзабонӣ гуфта шуда буданд, шунаванда ба худаш дахлдор будани ин суханхоро фаҳмад ҳам, ба ҷавоб гардондан сухани муносиб намеёфт.

Аммо падари ман як дараҷа дағал ва сахтгап буд, ӯ корхон ба худаш номақбулро бо суханҳои сахт ва талх фош мекард ва аз ранҷидани тарафи муқобил ҳеҷ парво надошт.

ЛУТФУЛЛО-ГҶППОН

Дар Соқтаре каси дигаре, ки бо вучуди хурдсолиам диккати маро ба худ кашид, Лутфулло-Гӯшпон ном касе буд. Ӯ писари аз дунболи занаш омадаи Авезхоҷа ном ҳамсоии бевоситаи мо буд. Авезхоҷа деҳкони беамин буд. Ӯ дар замини заминдороне, ки худ кор намекарданд, ӷ кор карда наметавонистанд, чорьякқорӣ ва бо истилоҳи он вақт корандагӣ мекард. Авезхоҷа ду писари хурд дошт, калонаш Низомхоҷа ном дошт, ки ӯро ба хондан монда буд ва дигараш ҳамсоли ман буда, ханӯз аз дасташ кор намеомад. Худи Авезхоҷа бошад, одами серғапи камкор буд, 20 таноб (5 гектар) заминро, ки ӯ ба корандагӣ гирифта буд, танҳо ҳамин Лутфулло-Гӯшпон кор мекард.

Дар Соқтаре деҳкони умуиан каланди устодӯстбой (аз Ғичдувон) кор мефармуданд, ки ҳар кадомаш 4 килограмм вазн дошт. Меғуфтанд, 10 кас ҳаст, ки ҳар кадоми онҳо ба Устодӯстбой каландгар каландҳои 5-килограммӣ фармуда гирифтаанд. Яке аз он 10 нафар ҳамин Лутфулло-Гӯшпон буд.

Аммо мардуми он ҷо Лутфулло-Гӯшпонро аз дигар 9 нафар калонкаланд фарқ мекунонданд ва «ин девқор аст» меғуфтанд. Назар ба қавли онҳо, Лутфулло-Гӯшпон аз нагоҳонӣ то вақти хӯроқи пешин ва аз пешин то шом дам нагирифта каланд мезадааст ва дар таомхӯрӣ ҳам чор баробари дигар коргарон хӯрок меҳӯрдааст.

Рӯзе ман дар лаби ҷӯи Мазрангон, ки аз даруни деҳа мегузашт, бо обкашакам бозӣ мекардам. Абдушуқурхоҷа ном аз сайидатоиҳо бо ду-се ҷавон омад, ки ҷӯро баста ба чорбоғи худ об барад. Аммо одамони ӯ ҷӯро баста натавонистанд, ҳар лой ва ҳоке, ки дар ҷӯй мерехтанд, об шуста мебурд.

Дар ин вақт Лутфулло-Гӯшпон пайдо шуд ва баъд аз қадаре кори ҷӯйбандии онҳоро тамошо карда истодан, ба Абдушуқурхоҷа гуфт:

— Амаки эшон! Ман танҳо худам ҳамин чӯйро баста дидам, чӣ медихед?

— Якта нон ва як қабза ҳалвои рағнаӣ,— гуфт Абдушукурхоҷа.

Лутфулло-Гӯппон қабул кард ва ғайр аз эзор ҳамаи либосҳояшро кашида ба қор даромад. Аввал дар ду қанори чӯй ду тӯда хок ғундошт. Душвории қор дар ин ҷо буд, ки дар он ҷо чим ва лои шитта набуд. Даруни чӯй тамоман рег ва атрофаш хоки регомез буд. Бо вучуди ин, Лутфулло-Гӯппон аз он қор ватарсид ва ба об даромада хоки дар як тараф тӯда қардашро ба даруни чӯй кашида сеяки вайро баст, баъд аз он ба тарафи дигари чӯй рафта аз он ҷо ҳам сеякашро банд кард. Зӯри қор акнун сар мешуд, оби чӯй танг шуда омада аз сеяки миёнҷои чӯй бо шиддат мегузашт ва хокҳои нарми нав рехташударо шуста бурдан мегирифт.

Лутфулло фурсат нагузаронида дар ҷои гузаргоҳи об кӯндаланг хобид, хокҳои дар як тараф рехташро бо сару гарданаш ва тарафи дигарро ба поҳояш нигоҳдорӣ кард. Танаи ӯ дар гузаргоҳи об гӯё кундае буд, ки об аз болои он шорида мегузашт.

Лутфулло дар ҳамин вазъият каланди дӯстбояшро бо суръат зада аз даруни чӯй аз тарафи омади об лой кашида ба танаи худ банд мекард. Дар он вақт бозувони ӯ чунон бо суръат ҳаракат мекарданд, ки ман ба ҷизе монанд қарда натавонистам. Фақат баъд аз он, ки аз хоки Бухоро роҳи оҳан гузашт ва ман ҳаракати бозувони оташхонаи поездро дидам, ба хогирам суръати ҳаракати бозувони Лутфулло-Гӯппон расид. Ман дар он вақт дар байни ин ду ҳаракат як монандии пурраро дидам.

Баъд аз он, ки банди миёнаи чӯй аз танаи Лутфулло баландтар шуд, ӯ аз ҷояш хеста ба паси банд дузону нишаста ва банди худро бо шиками худ нигоҳдорӣ қарда боз ба ҳамон суръат ва ҷобукии аввалиаш каланд зада аз тарафи омади об лой кашида банди худро баланд ва мустаҳкам кард ва пас аз он аз об баромада ба болои банд хоки хушк партофта, бандро аз хавфи оббарӣ эмин намуд.

Усто амак, ки вай ҳам дар ин тамошо ҳозир шуда буд, ба Лутфулло хитоб қарда гуфт:

— Додар, илоҳӣ ҳазорсола шавӣ, намури!

Абдушукурхоҷа хандид ва ба Усто амак гуфт:

— Устохоҷа, шумо Лутфуллоро дуое қардед, ки қабул шуданаш мумкин нест ва ба ӯ якпула ғоида надорад, кист, ки дар дунё ҳазорсола шавад, кист, ки дар дунё намурад? Ба

чои ин агар мегуфтед, ки «илоҳӣ бой шавӣ ва шикамат аз нон сер шавад», бехтар буд.

Усто амак бо ҳамон шукуфтарӯи одатнаш ба Абдушукурхоҷа гуфт:

— Рухсад диҳед, ака эшон, ки ман маънии дуон худро ба шумо фаҳмонам.

— Марҳамат кунед!— гуфт Абдушукурхоҷа.

— Маънии ҳазорсола шудани як одам он нест, ки,— гуфт Усто амак,— ӯ дар зиндагии худ ҳазор солро аз сар гузаронад, балки маънии ин сухан ҳамин аст, ки ӯ дар зиндагии муқаррариаш корхое кунад, ки одами дигар дар ҳазорсола умри худ, ба шартӣ зинда мондан, он корхоро мекарда бошад. Инчунин маънии намурдани як одам ҳам ин нест, ки вай монанди одами афсонавии «оби ҳаёт» хӯрда, зиндан балтар аз мурда шуда то киёмат монад, балки маънии ин сухан ин аст, ки ӯ чунон корхое кунад, ки номаш дар дунё зинда монад.

Абдушукурхоҷа истехзокорона ва хандаомезона пурсид:

— Хӯш, Лутфулло чӣ кор карда метавонад, ки кори ӯро дигар кас дар ҳазор сол кунад ва номи ӯ бо кадом кораш дар дунё зинда мемонад?

Усто амак ҷавоб дод:

— Лутфулло 30 сол умр дидааст, дар ҳамин умри худ аз бозе, ки ба дасти худ каланд гирифтааст, як хонаводаро бо меҳнати худ сер карда омадааст. Аммо шумо дар шастсола умратон бо меҳнати худ аҳли хонавода он сӯ истад, шиками худатонро сер накардаед.

— Чаро? — гуфта савол дод Абдушукурхоҷа бо оҳанги истехзокорона ва илова кард:— ман хама вақт дар муридавкунӣ мегардам. Аз ин кор ҳар моҳ 100—200 танга меёбам. Бо ҳамин кор рӯзам ва рӯзи хонаводаам бо подшоҳӣ мегузарам. Боз чӣ кор карданам даркор буд?

— Боракалло,— гуфт Усто амак бо ханда,— ҳар чӣ худатон иқрор кардед! Охир, «муридавкунӣ» кор нест. Дуруст аст, ки шикори ҳайвонот ва паррандагон як касб аст, аммо муридавкунӣ, ки шикори одамон аст, чӣ маънӣ дорад?

— Фиребгарӣ, фиреб дода ба доми худ кашидани одамон,— гуфт касе аз гӯшае.

Хама хандиданд ва Абдушукурхоҷа аз ҳиҷолат суп-сурх шуд ва худаҳам дар қатори одамон хандида:

— Биёед, монед ин гапхоро. Акнун аз меҳнати худ чӣ гуна қалво хӯрдани Лутфуллоро тамошо мекунем,— гуфт ва ба дастҳои худ фармуд, ки аз хона якта нон ва аз баққолии урганҷиён як қабза қалво биёрад.

Гўппон як нонро чор порча карда, халворо ҳам ба чор қисм таксим намуда дар онҳо печонда чор дахон карда хўрда ва ду кафашро дар як чо чумча сохта аз чўй об нўшид ва гуфт:

— Лаб гуфт: «омад», дахон гуфт: «даромад», шикам гуфт: «дар боло чї буд, ки поин нафуромад».

Хама хандиданд ва чавоне ба ӯ гуфт:

— Лутфулло ака, агар ҳамин вақт бошад, чанд қабзаи дигар халво хўрда метавонед?

— Агар ҳамин вақт бошад, се қабзаи дигар, агар бегоҳонї бошад, чор қабза,— гуфт Лутфулло.

— Гапи бекор, як қабзаи дигар ҳам хўрда наметавонед,— гуфт чавони дигар.

— Халворо тайёр кунед, бинед, ки ман чї навъ мехўрам,— гуфт Гўппон.

— Гарав мебандем,— гуфт чавони дигар,— ҳалвои бекор дар кучост?

— Ҳар шарте, ки кунетон, ман розї, халворо тайёр кунед,— гуфт Лутфулло.

— Се қабза халво, се танга пул,— гуфт чавоне, ки ба гарав чеғ зада буд,— агар хўрда тавонистед, халво нўши ҷонатон шавад, ба болояш се танга пул ҳам мегиред. Агар натавонистед, се танга пули халво ва се танга гаравї — 6 танга медуед. Чї мегўед?

— Чї мегуфтам? Аз ҳазм шуда рафтани халвои хозир хўрдагиам пештар биёред, ки сер шуда монам, мегўям-дия!— гуфт Лутфулло.

Халворо оварданд. Лутфулло ба хўрдан даромад, аз бо-лон ҳар як дахан халво як култ об менўшид ва баъд аз хўрда тамом қардан аз гаравбастагон се танга ҳам гирифт.

— Дар ҳақиқат шумо 6 танга не, 7 танга бурдед,— гуфт ба Лутфулло касе, ки халворо оварда буд ва эзоҳ дод:— се қабза халвои муқаррарї се нимча (якуним килограмм) ме-омад. Ман барои фиреб додани шумо чор нимча (ду килограмм)-ро се қабза бурронда оварда будам, ки чор танга ме-истад.

— Бисьёр нағз карда буед,— гуфт Лутфулло ва ба Абдушукурхоча ишорат карда давом намуд:— амаки эшонам одамонро фиреб дода пулашонро хўранд, шумоён маро фиреб дода пул хўрондетон. Ин бисьёр нағз.

Хама хандида аз чо хеста пароканда шуда рафтанд. (Ман дар «Аҳмади девбанд» ном асари худ Лутфулло-Гўппонро ёд кардаам)¹⁶.

Падарам дар Соктаре баъд аз фориғ шуданаш аз кори деҳонӣ ҳамеша ба бофандагӣ машғул шуд. Аз хама бештар карбос бофт, ӯ як қисми вайро ба шуштагар¹⁷ дода, шитта кунонда¹⁸ ба худ курта-лозимӣ дӯзонид, дигарашро абра ва остари кӯрпаву кӯрпача, болиш, дастархон ва дигар чизҳои даркори хона дӯзонда ба читгар дода ранг кунонда гирифт. (Читгарҳо одатан ҳар чизро мувофиқи ҳудаш нақш ва ранг мекарданд. Бинобар ин аввал дӯхта, баъд аз он ба ранг додан даркор буд).

Қаламӣ монда ба мо курта-лозимӣ ва ба ҳудаш, ҳам ба мо яктаҳ дӯзонид. Алоча монда ҳудаш ва ҳамаамонро бо чомаҳои таҳпӯшӣ ва рӯпӯшӣ таъмин кард. Танҳо ба акаам, ки ӯ Бухоро мерафт, як чуфт курта-лозимии суф ва як яктаҳи чит аз моли фабрика харида дӯзонда дод. Дигар ҳамаамон аз матои хона мепӯшидем. Падарам бештарин ранги чизҳои бофта-ниашро ҳам худ тайёр мекард: аз испарак¹⁹ ранги наҳӯдӣ зард, аз норпӯст ранги сиёҳча, аз омехтани испарак намедонам бо кадом чизи сиёҳ ранги pistaгӣ, аз рӯян ранги сурх ва дигархоро месохт. Танҳо ранги зайтунӣ²⁰ ва нилобиро бо рангрез ранг мекунонид, ки онҳо ин рангҳоро аз нили Ҳиндустон тайёр мекарданд.

Ба ҳаман ин корҳо модарам ёрмандии калон меод: баъд аз ғундоштани сардарахтиҳо бештарини умри ӯ ба чархресӣ — ресмонресӣ, калова, зағӯта ва ночатайёркунӣ мегузашт. Корҳои каловарангкуниро ҳам бо нишондоди падарам ӯ мекард.

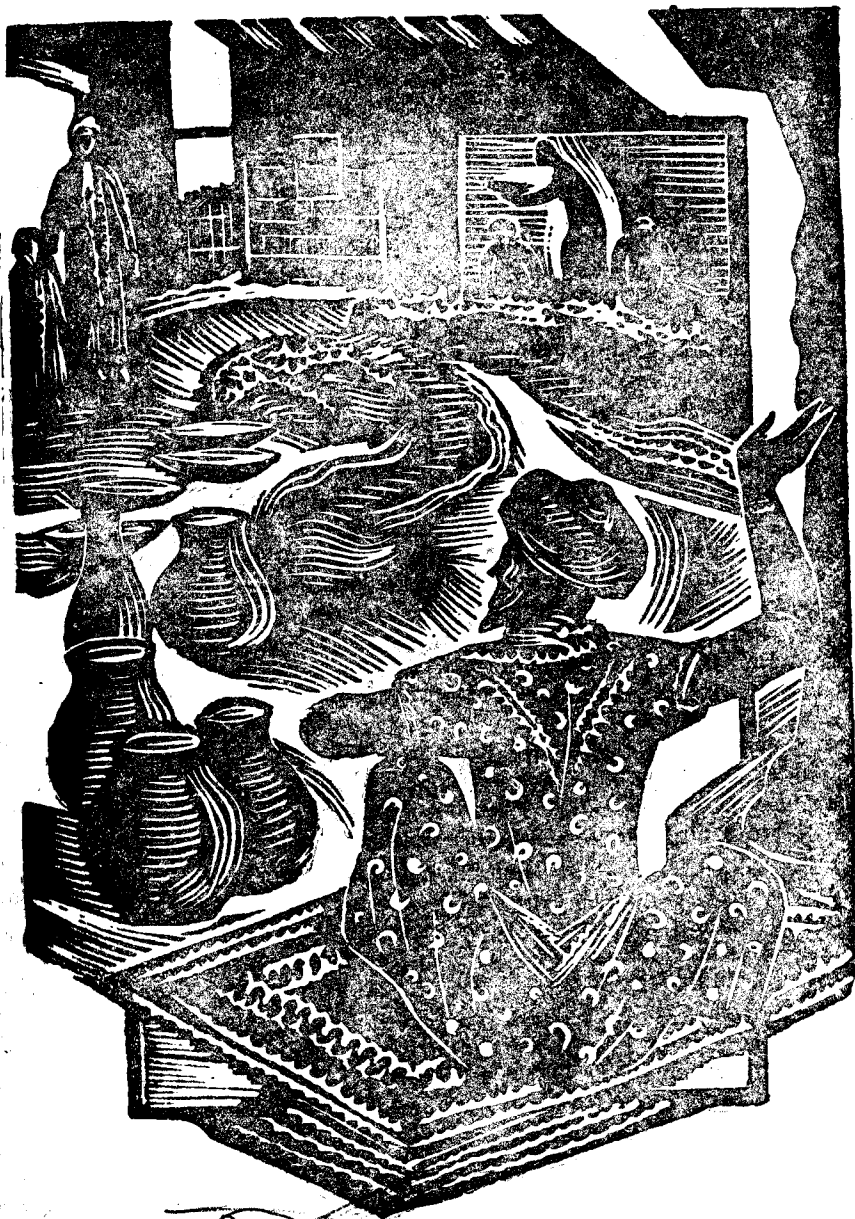
Дар охири зимистон падарам ба Маҳаллаи Боло рафтани хост, ки дар он ҷо ҷӯбҳои дар даст доштаашро чархи осие тарошад, чархи тайёр ва чархҳои тайёршуданиро ба осиеҳои атроф фурушад.

Модарам дар як ҳавлии вайрон бо ду бачаи майда аз танҳо мондан тарсида ба рафтани ӯ норозигӣ баён карда бошад ҳам, нашонид:

— Шумоёнро гург намехӯрад, агар фарз кардем, ки гург биёяд ҳам, Хайбар ҳаст,— гуфт ва баромада рафт.

РУДИ НАВИ ШОФИРҚОМ

Баҳор омад, давҷаҳо аз гул баромаданд, навдаҳои тутҳои балхӣ ғӯра бастанд, дарахтони хасактут барои хӯроки кирмакҳои пилла каллак шудан гирифтанд; ҷӯи Мазрангон бо лойоби селҳои баҳорӣ пур аз сурхоб шуда мешорид; деҳқонон

чуфт мебастанд, замин меронданд, дандонамола мекарданд ва мекиштанд; фароштурукҳо лойҳои шиттаро ба шакли пунбадона лӯнда карда оварда ба шифтҳои хонаҳо — дар паҳлуи болорҳо бо камолӣ маҳорат ба тарзи нимкишти барои худ хона месохтанд. Лаклакҳо бар пештоки дарвозаи мазор барои худ ошӯна мебастанд ва аз дарёёбод, аз миёни сусзорҳо морҳои обиро шикор карда оварда мехӯрданд. Мурғони титави то-вусранг, ки болу парҳшон бо рангорангтобӣ назаррабо буданд, аз лаклакҳо хӯсида аз тағи буттае ба тағи буттаи дигаре меҷаҳиданд ва бо қалқоси ҳаяҷономези худ ҳамчунсхошонро аз хавф огоҳ мекарданд. Хулоса, аз одамони гирифта то паррандагон ва растаниҳо — ҳама чиз дар ҳаракат буд.»

Дар яке аз он рӯзҳо, ки абри баҳорӣ аз партави офтоби шаъшадор одамони кориро соядорӣ мекард, падарам аз деҳаи Маҳаллаи Боло омад. Ба ман, ки дар он вақт дар паскӯҷаи пушти масҷид Хайбарро савор шуда «хартозӣ» мекардам ва шодикунон ӯро пешвоз гирифтам, ҳеҷ илтифот накард, Хайбарро ҳам, ки бо думҷӯлонӣ ва бо садои махсуси сағона гӯё ӯро «хуш омадед» мегуфт, ҳеҷ дӯстдорӣ нанамуд ва харро дар зери дарахти тут баста ва хӯрчинро ба даст гирифта ба ҳавлии дарун даромад. Ман ва Хайбар аз вай пештар ба хона даромада модарро аз омади падар хабар дода будем, ӯ ҳам аз хонаи давида баромада хӯрчинро аз дасти падарам гирифт ва саломатнашро пурсид.

Ба ӯ ҳам ғайр аз пурсуҷӯи оддӣ ва расонидани саломи падару модараш чизе нагуфта ба хона даромад. Модар хӯрчинро дар айвонҷаи ошхона гузошта зуд ба хона даромада салла ва ҷомаи падарро гирифта ба меху девор овехт ва дар ҷои нишастӣ ӯ кӯрпача паҳн намуда лӯлаболишхоро дар паҳлӯяш гузошт.

Падар бо ҳамон вазъияти андӯҳгинона ба модарам;

— Зудтар самовор монда чой дам кун ва аз даруни хӯрчин гӯштро гирифта саришта кун, ки гурба набарад,— гуфт ва худ лӯлаболишхоро дар сарғаҳи кӯрпача гузошта дароз кашид ва ман дар ҷое, ки рӯи ғамолуди ӯ намуда менстод, хо-мӯшона нишастам.

Модарам баъд аз чой дам карда овардан ба пеши падар дастархон кушод, нон ва ғӯлунғоб ниҳод. Падар аз чояш ҳеста нишаста ба чойнӯшӣ ва нонхӯрӣ даромад ва ҳоло ҳам пешонааш кушода намешуд. Модарам бояд барои фаҳмидани ин вазъияти падар бошад, ки аз вай пурсид:

— Магар чархҳо фурӯш нашуданд?

— Фурӯш шуданд, ду дарахти гучум ҳам харида ғалтонда

ба андозаи чарх бурида мондам, ки дар айёми тобистон рафта метарошам,— гуфт дар ҷавоб ва боз хомӯш монд.

— Худо накарда, магар дар мизочатон гаронӣ доред, ки ин қадар пажмурда ва ғамгин менамояд? — гуфт модарам.

— Ин гаронӣ дар ман аз мизочам не, балки аз аҳволи тумани Шофирком омад,— гуфт падар ва боз хомӯш монд.

Модар нӯги каловаи чигилшудаи аҳволи падарамро ёфта буд. Аммо тафсилот мехост. Бинобар ин гапковӣ карда пурсид:

— Мегуфтанд, ки дар Шофирком рӯди нав баровардаанд, магар ин рост аст?

— Рост аст,— гуфт падар ва илова намуд:— кошкӣ рӯди нав намебароварданд. Кори ин рӯди нав ба болои он харобие, ки ба сари мардуми он ҷо аз регпахшкунӣ омада буд, «болои мурда сад чӯб» шуд.

Падар як қадар кушода шуда ба хикоя даромад. Назар ба накли вай, мардуми тумани Шофирком тирамоҳи гузашта ба сари худ кӯшиш кардаанд, ки рӯди кӯхнаро аз сари нав кофта об чорӣ кунанд, аммо натавонистаанд, чандин бор регкашонӣ карда то ёбони Қо-қо як чилдиروба чорӣ намудаанд, аммо аз миёна ду рӯз нагузашта аз лабҳои рӯд ба дарунаш боз рег шорида фуромада дубора гӯронидаст.

Баъд аз он ки калоншавандагон ва арбобу аминҳои туман ба амир арз кардаанд, ки рӯди нав бароварда диҳад, харҷ ва корашро аҳолии туман ба гардан мегиранд.

Амир ба чор ҳокими туман — ба козиву раису амлоқдору миришаби Шофирком фармон фиристодааст, ки сар шуда кори рӯдинавбарориро ба анҷом расонанд. Онҳо баъд аз муайян кардани ҷои кашида шудани рӯди нав ҳашар эълон карда ба кор даромадаанд. Аммо аз сари зимистон то ҳол, ки аз миён шаш моҳ гузаштааст, базӯр ним санг (чор километр) ҷойро қовондаанд ва лекин дар ин муддат бақияи дорони мардуми он ҷо, ки аз харобии регзеркунӣ монда будааст, ба харҷи чор ҳоким рафтааст.

Падарам рафти кори рӯдковиро ба тарзи зерин хикоя кард:

— Рӯзе ман барои дидани рафти кори ҳашар ба сари кор рафтам, чор ҳоким бо одамони худ ва арбобу аминони туман қариб дусад кас шуда дар ёбони васеи чодир зада нишастаанд. Садҳо нафар мардуми ҳашарчӣ ҳам ҳар ҷо-ҳар ҷо хобиданд. Қассоб гӯсфанд мекушт, ошпазҳо оши палаву қабоб ва нонвойҳо фатири рағнаӣ мепухтанд. Аспони он гурӯҳи дусаднафарӣ дар пеши чодир соҳибонашон бедаи қабуд мехӯрданд ва ҷуволҳои пурҷав барои еми шабонаи он чорпоҳо омода буданд. Оксақолони деҳаҳо ба харҷи бор карда биринҷ, ҷав ва орд меоварданд. Дар ҳар ҷо-ҳар ҷои пеши чодирҳо само-

ворҳои калон дар ҷӯш буданд. Он гурӯҳи дусаднафарӣ палав ва кабобро хӯрданд, ҷой ҳам нӯшиданд. Вақт ҳам хеле гузашта ба офтобфуруравӣ тахминан ду соат монда буд. Дар он вақт аминҳо аз ҷодирҳошон баромада ҳар қадом пойкорҳои²¹ даҳаи худро ҷеғ зада фармуданд, ки ҳашарчихоро гундошта ба қор дароранд. То ғун шуда қор сар қардани ҳашарчиён ҳам қариб як соати дигар гузашт. Вақте ки қор сар шуда ҳар даҳа аз саҳми худ тахминан як-ду газ замин кофта буд, ки рӯз ҳам торик шуда омад ва бо фармоиши аминон пойкорон ба ҳашарчиён нидо дардоданд, ки: «имрӯз қор тамома, фардо барвақтар ба қор оянд, вагарна «бокипулӣ» хоҳанд дод». Ана рафти қор ҳамин тарз аст,— гуфт падар дар охири сухани худ.

— Аз ин тавр кашола қардани қор ба чор ҳоким чӣ фоида? — гуфта модарам пурсид.

— Агар қори ҳашар тамома шавад, он гурӯҳи дусаднафарӣ он палав, кабоб ва фатирро аз қучо меҳӯранд ва аспҳошон беда ва ҷавро аз қучо меёбанд? — гуфт падарам дар ҷавоб.— Ва ҳол он, ки фоидаи онҳо бо ин хӯрок намемонад: агар ҳар рӯз даҳ ҳазор танга барои харҷи ҳашар аз мардум ҷамъ қарда гиранд, нимаи онро нақд медузданд ва нимаашро пухта меҳӯранд.

Падарам як пиёла ҷой нӯшида қадре хомӯш монд, дар вақти хомӯшӣ дар чашмонаш як нури ҷасорати ифтихоромезе дурахшид ва ба модарам нигоҳ қарда:

— Ман як қор қарда омадам, намедонам, фоида медиҳад ё не. Ба фикри худам, фоида медиҳад,— гуфт. Аммо чӣ будани он қори қардаашро нагуфт ва боз хомӯш монд.

Модарам қадре мунтазир шуда истод, дид, ки ӯ дар бораи он қор ҷизе намегӯяд, аз вай пурсид:

— Чӣ қор қардед?

— Ҳоло аз ваҷҳи он қори ман ба касе ҷизе гуфтан дуруст нест. Ту ҳам аз он ваҷҳ ба касе ҷизе нагӯӣ,— гуфт ва ба шарҳи қори қардаи худ даромад:

— Ман дидам, ки мардуми туман тамома бехонумон мешаванд ва рӯди нав ҳам намебарояд. Як тахта қоғазӣ калонро пур қарда ба амир ариза навиштам. Дар ариза рафти қорро ба тарзе, ки ҳозир гуфта гузаштам, шарҳ додам. Ба талаб қардам, ки барои пеш бурдани қори ҳашар ягон каси худотарсро фармояд, ки ин қор зудтар тамома шавад. Дер мондани ин қор ҳам ба халқ зарар дорад, ҳам ба давлат. Зеро вақте ки рӯд кофта нашавад ва об ҷорӣ нагардад, албатта, заминҳо аз кишт мемонад, дар он сурат подшоҳ хироч ва молиётро аз қучо мегирад?

— Аризаро аз номи кӣ навиштед? — гуфта модарам пурсид.

— Аз номи худ навиштам,— гуфт падарам ва тафсил дод:— лекин номи худро маълум накардам. Дар охири ариза навиштам, ки «нависандаи ин ариза дар ин туман на замин дорад ва на барои ӯ об даркор аст. Ин ахвол холисона, ба умеди манфиат расондан ҳам ба халқ ва ҳам ба давлат ба чаноби олий арз карда шуд».

— Аризаро ба амир расонидед? — гӯён пурсид модарам ба оҳанги шодиёна.

— Бояд расад,— гуфт падар ва илова кард:— аризаро навишта ба бародари ту Қурбонийез, ки ҷавони бочасорати оқил аст, супурдам, ки ӯ Бухоро рафта дар рӯзи ҷумъа, дар вақте ки амир аз арк баромада ба масҷид меравад, дар миёнаи ғурӯҳи мардум истода дар вақти аз пешаш гузаштани амир аризаро баланд бардорад. Шотир гирифта ба амир медиҳад. Амир баъд аз хондани ин ариза бояд ягон чора бинад. Чунки фоидаи худаш аст.

Баъд аз он ки падар ҳикояи кори худро кард, гӯё ки аризааш натиҷаи амалӣ дода бошад, рӯҳаш баланд ва рӯяш кушода шуд ва аз он андӯхе, ки дар вақти омадан дошт, дар баъшарааш асаре намонд ва ба корҳои ҳаррӯзааш мисли пештара машғул гардид.

* * *

Баъд аз 15 рӯзи аз Маҳаллаи Боло омадани падарам ақам бо Сайид Акбархоҷа таҳсилро тамом карда аз шаҳр омаданд ва баъд аз ду ҳафта дам гирифтанд ҳар дуяшон ба пеши хатиби деҳа боз даре сар карданд.

Баъд аз як моҳи дигар тағоиям Мулло Дехқон барои дидани хоҳараш — модарам ба хонаи мо омад. Аз рӯи кавли ӯ, вай дар Бухоро бо писари козии Ғичдувон — козии Абдулвоҳид шарикдаре будааст. Баъд аз тамоми таҳсил ҳар ду ба Ғичдувон омадаанд, ки дар он ҷо, дар пеши козии дарсхониро давом кунонанд. Аммо аз амир ба номи козии мазкур муборакнома (фармон) омадааст, ки вай дар тумани Шофирком рафта ба кори рӯдинавбарорӣ роҳбарӣ намояд ва корро ба тарзе ташкил кунад, ки то охири тобистон дар рӯди нав об қорӣ шуда, деҳқонон барои киштиҳои тирамоҳӣ аз он об фоида бурда тавонанд.

Падарам бо шунидани ин сухани тағоиям аз шодӣ гӯё қадқад мепарид ва ба назарам чунон менамуд, ки дар ҷои нишастагиаш, гӯё, қадаш ба тарафи осмон баланд шуда рафта истодааст ва гарданаширо рост карда сари синаширо ба тарафи пеш мебаровард. Маълум мешуд, ки хурсандии аз ин хабар

пайдошуда ба дилаш намеғунчид ва сандуки синааш васеъ шуданро мехост. Бо ҳамаи ин, ғайр аз як нигоҳи маънидори бо табассуми шодиёна омехтае, ки ба модарам кард, дигар чизе нагуфт ва аз хусуси аризаи худаш лаб накушод ва аз тағоиям пурсид:

— Хӯб, баъд аз таъин шудани саркори нав кори ҳашар чӣ тавр рафта истодааст?

— Вакте ки ман дар Ғичдувон будам,— гуфт тағоиям дар ҷавоб,— ин фармон ба қозидомуллои мо расид, ӯ дарсгӯиро хобонда ба сари ҳашар рафт. Ман якчанд рӯзи дигар бо шарикам қозизода дар он ҷо мондам ва аз он ҷо ба ин ҷо омадам, ки ҳамшираро бинам, баъд аз он ба пеши падару модар равам. Бинобар ин аз рафти кори ҳашар хабар надорам. Ҳамин қадар шунидам, ки амир чор ҳокими Шофиркомро, ки то ҳол дар ҳашар роҳбарӣ мекардаанд, аз мансабашон бекор карда молу мулкашонро яргу (мусодира) намудааст.

* * *

Тағоиям баъд аз даҳ рӯз дар хонаи мо истодан ба пеши падару модараш рафтан хост, падарам ҳам хост, ки ҳамроҳи ӯ рафта, рафти кори ҳашарро дар зери раҳбарияти қозии Ғичдувон тамошо кунад. Ман ҳам талаб кардам, ки маро ҳамроҳи худ барад. Падарам розӣ шуд, мо ҳар се ба Маҳаллаи Боло рафта рост ба хавлии бобоям фуromaдем. Мӯйсафедони деҳа барои дидани падар ва тағоиям омадан гирифтанд ва ҳар қадамашон аз дуруст роҳбарӣ қардани роҳбари нав дар кори ҳашар гап мезаданд ва изҳори хурсандӣ менамуданд. Назар ба қавли онҳо, қозии Ғичдувон ҳашарчиҳоро фармудааст, ки ҳамагӣ дар аввали рӯз ба ҳашар ҳозир шуда ба кор дароянд, то торикии рӯз корро давом диҳанд. Вақти пешин барои хӯрокхӯрӣ як соат дам гиранд.

Ҳар ҳашарчӣ нони худро аз хонаи худ оварда хӯрад, арбобу аминҳо ҳам хӯроки худашонро аз худ биёранд ва аз деҳқонон барои харчи ҳашар чизе наситонанд. Худи қозӣ ҳам ба сари кор бо ду одамаш меомадааст, яке барои ба ҳар ҷо хату хабар бурда овардан, дигаре барои хизмати худаш ва худаш ҳам хӯроқашро аз хонааш меовардааст. Дар муддати 10 рӯзе, ки қозӣ Абдулвоҳид кор сар кардааст, андозаи кор ба миқдори кори шашмоҳаи гузашта баробар шудааст.

Падарам баъд аз шунидани ин хабарҳо аз аввали ҳам зиёдтар хурсанд шуд ва ба тағоиям гуфт:

— Биёед, мо ҳам рафта кори ҳашарро тамошо кунем ва ба ҳашарчиён «монда нашавед» гӯем.

Тағоиям розӣ шуд. Падарам маро ҳам ҳамроҳи худ гирифт. Чои ҳашар ба деҳаи Рӯбаҳо, ки дар ҷануби Маҳаллаи Боло буда, дар байни ду деҳа ҳазор қадам барин роҳ буд, расида будааст. Мо ба он ҷо рафтем. Қозӣ, дар ҳолате ки миёнаш аз рӯй бастагӣ ва ба дасташ як асои ҷавбеда дароз буд, дар лаби рӯди нав рост меистод. Ӯ як одами лоғарбадани миёнақад, сабзичаҳеҳра, ришаш миёна ва сафед ва абрӯҳояш монанди абрӯҳои амақбобӣ ман ғафс ва дарозмӯ буд.

Тағоиям бо таъзими шоғирдона ҳам шуда бо ӯ вохӯрдӣ кард ва падарамро ҳам «язнаам» ва «барои зиёрати шумо омаданд» гуфта шиносо кунонид.

Қозӣ бо падарам вохӯрдӣ карда истода ба тағоиям гуфт: — Он касе, ки саводи шуморо бароварда ба мадраса бурда мондааст, ҳамин шахс бояд бошанд?

— Ҳамин кас,— гуфт тағоиям дар ҷавоб. Қозӣ ба падарам нигоҳ карда:

— Ман аз писари худ, ки шарикӣ додарарӯси шумост, ба хондани ин ҷавон сабаб шудани шуморо шунидаам,— гуфт ва дуҷумбора бо падарам вохӯрдӣ кард.

Вақте ки чашми қозӣ ба ман афтод:

— Ин писари кист? — гӯён аз падарам пурсид.

— Писарчаи ман,— гуфт падарам дар ҷавоб.

Қозӣ маро баробари сараш бардошта баъд аз он ки ба замин гузошт ва:— илоҳӣ калон шавӣ, мулло шавӣ, доно шавӣ!— гӯён аз кисабағалаш як дона конфети ҷойдорӣ, ки ба коғази сурх печондагӣ буд, бароварда дод ва аз падарам пурсид:— писарча мехонад?

— Ҳамин тирамоҳ ба мактаб мемиҳам,— гуфт падарам дар ҷавоб.

Тағоиям — Қурбонниёз, Равшанниёз ва Ниёзхонҳо ҳам дар байни ҳашарчиҳо буданд, омада бо падар ва тағоиям вохӯрдӣ карданд.

— Инҳо кӣ? — гуфта пурсид қозӣ.

— Додарҳои ман,— гуфт тағоимулло.

— Бисъёр нағз, инҳо хуб кор мекунанд,— гуфт қозӣ ва ба тағоиям нигоҳ карда:— хуб шумоҳо ба сари кор равед, шабона бо инҳо сӯхбат мекунед,— гӯён падар ва тағоиямро нишон дод ва ба Қурбонниёз тағоиям фармуд, ки ӯ як дақиқа ин ҷо бошад. Қозӣ баъд аз ба кор рафтани ду тағоиям ба тағоимулло нигоҳ карда давом намуд:

— Ин додарат (Қурбонниёзро нишон дода ва суханашро аз «шумо-шумо» ба «ту-ту» гардонда) коркуни бисъёр гузарост. Монанди ин коркун дар байни ҳашарчиён 10 нафари дигар ҳаст. Лекин дар ақл ва ҷасорат ин аз онҳо пеш аст...

Магар рост истода гап задан ба қозии пир зӯр омад, ки ба асои ҷавбедаш такъя карда нишаст ва ҳам ҳамсӯҳбатонашро ба нишастан фармуд ва сухани худро давом дод:

— Ман рӯзи аввали ба сари кори ҳашар омаданам ба аминҳо фармудам, ки даҳ нафар устои дурудгар ёбанд, то ки баробари рӯдковӣ, пул (кӯпрук), дарғот ва тахтаваргхоро²² ҳам сохта равем. Яке аз аминҳо гуфт: «Ҳар як устои дурудгар ҳар рӯз бе 5 танга кор намекунад, 10 усто ҳар рӯз 50 танга меистад. Шумо, ки аз мардум хароҷот ҷамъ карданро манъ кардед, музди кори дурудгархоро кӣ медиҳад ва аз кучо медиҳад?» Бо шунидани сухани он амин ин ҷавон (Қурбонниёзо нишон дода) ба ман нигоҳ карда:— Таксир, арз дорам,— гуфт. — Гӯй гапатро,— ман фармудам. Ӯ гуфт: «Дар байни ҳашарчиён 50 нафар дурудгар ва харротон ҳастанд, ки дар қатори дигарон рӯдковӣ мекунанд. Агар онҳо аз кори заминковӣ озод карда шуда, ба кори дурудгарӣ фармуда шаванд, хурсанд шуда бепул кор мекунанд». Ман даррав устоҳон дурудгарро ғун карда аз байни онҳо 10 нафар ҳунармандтаринашонро ба кори пул, дарғот ва тахтаваргсозӣ мондам, ки он корҳо ҳам баробари рӯдковӣ пеш рафтанд. Ақл ва ҷасорати ин ҷавон маро қоилад кард. Агар ҷасорат намедошт, ақли ӯ дар ин ҷо ба вай фоида намерасонд ва дар пеши аминҳои худписанд омада ба ман маслиҳат дода наметавонист. Бинобар ин барои ҳар кас ақли боҷасорат лозим аст. Инчунин ҷасорати беақлона ҳам фоида надорад.

— Қозӣ боз сухани худро давом дода ба тағоимуллоҷ:

— Ин додартро дар хизмати ман мон. Ман аз ин хурсанд мешавам,— гуфт ва илова карда пурсид:— Савод дорад?

— Не,— гуфт тағоимуллоҷ.

— Майлаш, ақл ва ҷасорат ки дорад, маро хурсанд карда метавонад ва худаш ҳам бисёр чизхоро меомӯзад.

Қозӣ ба Қурбонниёз фармуд, ки ба қораш равад ва одами худашро фармуд, ки ҷой биёрад. Хизматгор аз шохи дарахт як халтаи чарминро, ки дар он ҷо овектагӣ буд, гирифта кушода аз даруни вай як пиёла ва як ҷойҷӯши биринҷиро бароварда аз ҷойҷӯш ба пиёла ҷой рехта ба қозӣ дод. Қозӣ бо ду хӯрт он ҷойро нӯшида ба пешхизмат фармуд, ки ба ҳамсӯҳбатонаш ҳам ҷой диҳад ва ба падарам нигоҳ карда гуфт:

— Ин ҷойро аз Ғиҷдувон дам карда оварда будем, сард шудааст. Айб накунед, ҳар ҷӣ бошад, аз оби сарди хом беҳтар аст.

Баъд аз он, ки падар ва тағоиям якпиёлагӣ ҷои сард нӯшиданд, қозӣ аз ҷояш хест, дигарон ҳам ба по рост шуданд. Қозӣ ба онҳо гуфт:

— Биётон, ҳашарчиҳоро «монда нашавед!» гӯем.

Қозӣ пеш даромад, падар ва тағоям дар паҳлуи ӯ, аммо аз вай қадаре пастар ба роҳ даромаданд. Ман ҳам аз дунболи онҳо. Қозӣ дар пеши ҳар гурӯҳ аз ҳашарчиён «монда нашавед!» гӯён қадаре меистод. Коркунони дурусттарро ба тарзи ҷудогона «Ҳай борақалло!» ё ин ки «офарин!» мегуфт ва боз пеш мерафт.

Амин ва арбобҳо, ки миёнашонро аз рӯй баста дар сояи дарахтон менишастанд, аз дур намоён шудани қозиро дида аз ҷо хеста ба болои ҳашарчиён медавиданд ва овозашонро баланд карда «инча бизан!» мегуфтанд. Як вақт як амини бисёр фарбеҳ аз зери дарахте хеста ба сари ҳашар омад. Ва ӯ ҳам ба қозӣ шунавонда ба ҳашарчиён чӣ навъ қор карданро нишон додан гирифт. Вақте ки қозӣ ба ӯ наздик расид, ӯ салом дода таъзимкунон истод ва қозӣ ба вай:

— Амин, шумо аз ҳад зиёд фарбеҳ шудаед. Ин ҳолат ба шумо бори зиёдатӣ аст ва шуморо ноором мекунад. Бо ин қоре, ки шумо дар пеши ман монанди арбоб ва аминҳои дигар мекунед, боратон сабук намешавад. Муносиб он аст, ки шумо гоҳе аз дасти ҳашарчиён каландро гирифта қадаре қор кунед, то ки ҳам бори худатон ва ҳам бори ҳашарчӣ сабук шавад.

Амин «хӯш, тақсир» гӯён давида ба рӯд даромад ва аз дасти ҳашарчиё каландро гирифта ба замин зада хок кандан гирифт. Аммо баъд аз 10—12 бор каланд задан чунон дар арақ ғӯтид, ки гӯё ба сари ӯ аз сатил об рехта бошанд ва суст шуда бар замин нишаста монд, ҳашарчиён қаҳ-қосзанон хандиданд. Қозӣ ба амин гуфт:

— Дидед, ки коркунӣ аз корфармоӣ чӣ қадар душвор будааст. Шумоҳо ҳамон корфармоии осонро ҳам накарда дар сояи дарахт шикам хорида мехобед.

Мо пеш рафтем. Баъд аз қадаре роҳ рафта қозӣ ба пас нигоҳ кард. Ҳамаи арбоб ва аминҳо дар сари ҳашар ҳаракат мекарданд.

Мо аз деҳаи Рӯбаҳо баромада ба ҷое расидем, ки аз он ҷо, аз тарафи шимоли рӯд сари ҷӯи Маҳаллаи боло ва аз тарафи ҷанубаш ҷӯи Истамзе сар мешуд. Дар пеши сари ин ду ҷӯй устоҳои дурудгар тахтаварро сохта тамом карда буданд ва барои хубтар бо ҳам ҷафс шудани тахтаҳо паҳлуи онҳоро ранда мекарданд. Тахминан то 50 қадам поёнтар аз тахтаварг рӯд тайёр шуда буд ва дар поёнтар аз он ҷо қор давом мекард.

Қозӣ ба ҳашарчиён фармуд, ки дар охири ҷои тайёршудаи рӯд банди баланде банданд ва миробро, ки ба тахтаваргсозӣ

назорат мекард, фармуд, ки рафта банди Қо-коро кушода обро поин сар диҳад.

Мироб «хӯш, тақсир» гӯён аспашро аз дарахт кушода савор шуда ба тарафи ёбони Қо-ко давонд. Қозӣ ба падарам нигоҳ карда гуфт:

— Ман корро ба ҳамин тартиб ниҳодам, ки аз паси хашарчиён об ҳам меояд. Хашарчӣ, ки дар вақти кори душвори худ самарайи вайро дар пеши назараш мебинад, қувват ва ғайраташ ду чанд мешавад. Хашарчиён ҳар китъаро, ки қанда тайёр мекунанд, фардои он рӯз дар он китъа об меояд. Мо фардо обро то Рӯбаҳо ва пасфардо то Деҳнав мебарем.

Қозӣ ба дарахте такъя карда саридупо нишаст ва ҳамсӯҳбатонаш ҳам дар рӯ ба рӯяш нишастанд. Қозӣ гоҳо суханоне мегуфт, ки ман аз онҳо чизе намефаҳмидам ва онҳоро ба забони тоҷикӣ шарҳ меод, лекин аз он шарҳҳо ҳам ман чизе намефаҳмидам. Падарам монанди шогирдони мактаб бо эҳтиром суханони ӯро гӯш меод ва гоҳо аз шунидани суханони ӯ завқ карда бо тамоми баданаш пасу пеш мечунбид.

Дар ин миён мироб омада омадани обро хабар дод. Қозӣ ва ҳамсӯҳбатонаш хеста ба сари варғ рафтанд. Об кафкҳои чиркини зардчарангро дар дами худ пеш андохта меомад ва ба тахтаварғ расида аз рафтор бозмонда ба боло дамидан гирифт. Аз байни тахтаҳо ба поин об мешорида бошад ҳам, ин ҳол ба боло дамида баромадани вай монев намешуд.

Як вақт дами об ба сари тахтаварғ расида ҳам ба ҷӯи Истамзе ва ҳам ба ҷӯи Маҳаллаи Боло ҷорӣ шуд ва аз болон тахтабанд бо шарроси башиддат шорида фурумада ба банди хокӣ дакка хӯрда истод.

Падар ва тағоиям аз қозӣ рухсат гирифтанд, ки ба хона баргарданд. Мо лаб-лаби ҷӯй ҳамроҳи об оҳиста-оҳиста ме-рафтем, падарам ба тағоиям гуфт:

— Ба болон ин, ки ин одам олимтарин, донишмандтарин, оқилтарин ва боинсофтарини уламои замони мо будааст, баданаш ҳам аз оҳан сохта шуда будааст. Дар ин пирӣ на аз саридупо нишастан монда мешавад ва на аз рост истодану роҳ рафтан. Умраш бояд аз ҳафтод гузашта бошад.

— Назар ба қавли писараш, ҳамин сол 76 солро пур карда ба 77 қадам мондааст,— гуфт тағоиям.

Мо баробари об ба деҳа даромадем. Бачагони кӯча шодикунон ва чапакзанон «об омаду об омад — аз рӯи китоб омад» гӯён фаръед мекашиданд ва лаб-лаби ҷӯ боло-поин медавиданд.

Мо ба пеши бобоям даромадем. Дар он ҷо қаймоки гап кордонӣ ва кордориҳои саркори нави рӯдковӣ буд. Дар он

миён дар бораи ба хизмати ӯ супурдани Қурбонниёз тағоиям сухан рафт. Падарам ин корро маъкул донист ва хизмати си-поҳигарӣ, хусусан мулозимии козиҳоро дӯст надорам ҳам, ин корро дуруст мешуморам,— гуфт.— Хизмати ин қозӣ барои Қурбонниёз як мактаби тарбия хоҳад шуд (ин қозӣ Абдулво-хид, ҳамон қозӣ Абдулвоҳиди Садри Саритахаллус аст, ки ман дар саҳифаҳои 385—391-ӯми «Намунаи адабиёти тоҷик» на-мунаи шеърҳои ӯро нақл карда худаширо ба некӣ ёд кардаам).

АҲВОЛИ ТУМАНИ ШОФИРКОМ БАӢД АЗ ҚОРИ ШУДАНИ РӢДИ НАВ

Дар ҳамон тирамохе, ки рӯди нав бароварда шуд, деҳко-нони тумани Шофирком аз ин қомъёбии худ рӯҳи нав ёфта қор сар қарданд. Гандуми тирамоҳиро кишта гирифтанд, шох-чӯйҳоро қофта тоза қарда барои кишти баҳорӣ тайёрӣ ди-данд.

Азбаски сари рӯди нави Шофирком соз шуда, аз даръёи За-рафшон нисбат ба пештарааш зиёдтар об мегирифтагӣ шуда буд, деҳқонон бо меҳнати худ ва аз ғайри роҳбарии ҳукумати амир рӯди кӯҳнаи Шофиркомро ҳам аз рег тоза қарда, дар вай ҳам аз рӯди нав об гирифтанд ва қисми қалони заминҳои регпахшқардари қушода ва обёрӣ намуда аз сари нав ба ка-тори заминҳои қорам дароварданд ва ба ин восита деҳқононе ҳам, ки пас аз регпахшқунӣ ба тарафҳои ҷануб кӯчида рафта буданд, баргашта ба қоҳон худқошон омада ба қиштқор да-ромаданд.

Илова бар ин, деҳқонони беамин рӯди Чилворро, ки дар домани қўл буда, солҳои бисёр боз ботил ва «хушқрўд» шу-да монда буд, бо ташаббуси худ қофта, дар вай ҳам аз оби фаровони рӯди нави Шофирком об қорӣ қарданд ва заминҳои қанори Чилворро, ки «қарогоҳи беғиёҳ» шуда рафта буданд, обёрӣ қарда ба қор дароварданд.

Ҳамин тариқа шуда дар соли дуюми ба қор даромадани рӯ-ди нав тумани Шофирком монанди як бӯстон обод қардид. Ам-мо ба ин бӯстон аз ҳама пештар қашми қуғзмонанди амир Музаффар дӯхта шуд: ӯ дар он туман Муродбек ном қасеро, ки дар қолмӣ ном бароварда буд, амлоқдор ва Сафӣ ном муллоеро, ки бо «қордонии» худ қили амирро бурда буд, қо-зӣ таъин қард.

Ин ду қорочқар бо гурӯҳи малаҳон — мулозимон ва шо-қирдпешақони худ он бӯстони навобдро қўлистон қардонид-данд: онҳо ба бақонаи ин, ки «ақолии тумани Шофирком як-

чанд сол боз андози замин надодаанд» (бинобар реглахшкунӣ ва беобӣ) баъди бо номи андоз гирифтани тамоми ҳосилоти онсола, деҳқонро карздор ҳам карда монданд, ки бо-яд онҳо дар солҳои оянда аз ҳосилоти замин аз ҳама пештар он «қарз»-ро адо менамуданд.

Қозӣ Сафӣ, ки вазифаи асосиаш қозигӣ буда, бо сифати «шарнатпаноҳӣ» мардумро тороҷ мекард, барои боз ҳам макбултар гардидан дар пеши амири худ ёридихандаи амлоқдор ҳам шуда ба майдон баромад: дар тартиби андозгундории амир одат ин буд, ки амлоқдор дар мавсими ҳосилпазӣ ба сари замин рафта, андози маҳсулоти деҳқонро ба номи деҳқон ҳиссан менавишт. Дар охири тирамоҳ — баъд аз тамоми шудани мавсими ҳосилгундорӣ — қозӣ нархи ҳар маҳсулро аз рӯи бозор ба амир арз мекард ва амир дар бораи бо ҳамон нархи қозӣ арз карда аз деҳқон рӯнда гирифтани пули андозҳои ҳисса ба амлоқдор фармон мефиристонд.

Қозӣ Сафӣ ана дар ҳамин маврид ёрии худро ба амлоқдор ва ба он восита ба ҳазинаи амир нишон дод: ӯ дар вақти нархарзкунии худ ба тарзи сунъӣ нархи бозорро гарон кард, масалан, нархи як ман гандум 20 танга бошад, ба 25 танга баровард ва ҳамон нархи сохта баровардаи худро ба амир арз кард. Амир ҳам мувофиқи аризаи қозӣ дар бораи рӯнда гирифтани пулҳои андоз фармон дод (ин кор бо намуна гирифтани аз қозӣ Сафӣ ба ҳамаи қозихои музофотҳои Бухоро одати умумӣ шуда рафт). Аҷобат дар ин ҷо буд, ки амир сохта будани он гуна нархҳоро равшан медонист. Бинобар ин дар ин гуна мавридҳо бешармона ба надимон ва ҳамсӯҳбатони худ мегуфтааст: «Ман дар ин гуна корҳо дар пеши худо худро гунаҳгор намедонам, ба ин корҳо рӯзи қиёмат қозихо ҷавоб хоҳанд дод».

Дар натиҷаи ин гуна андозгундорӣ деҳқононе, ки дар асл — дар вақти андозандозӣ як бор тороҷ дида буданд, дар вақти пардохтани пули андоз тамоман хонавайрон шуданд ва маҷбур гардиданд, ки баъзеҳолон заминҳолонро бо нархи арзон ба бойҳо фурӯхта, баъзеҳолон хайвоноти қорӣ ва асбоби хонашонро фурӯхта пули андозро диҳанд. Ҳатто баъзе деҳқонон маҷбур шуданд, ки писару духтарҳолонро ба бойҳо фурӯхта «қарзи ҳукумат»-ро адо намоянд, ё ин ки духтарҳолонро бо номи «духтархона» ва писарҳолонро бо номи «ғуломбача» ба ҳукумат ба ҷои андоз баҳо карда диҳанд (амир Музаффар дар охири умри худ аз ҳамон деҳқонбачагони ба андоз баҳо карда додашуда бо номи «ғуломбача» як дастаи сарбози маҳсус ташкил карда буд) ва қасоне, ки бо ҳеч кадоми ин роҳҳо аз андози ҳукумати халос шуда наметавонистанд, ба

зиндон мерафтанд, ё ин ки рӯй пинҳон карда ба дуздӣ кардан маҷбур мешуданд ва ё ин ки гурехта ба Туркистони русӣ рафта дар он ҷо сарсарӣ мегаштанд.

Муродбек ва козӣ Сафӣ канори рӯди Чилвони навобсро ҳам ором нагузоштанд: деҳқонони дар он ҷо киштукоркунанда тамоман бе ҳайвоноти корӣ буда ва фақат бо каланду бел заминҳои маита (мурда)-ро кор карда гашта буданд. Амлоқдор ба онҳо ҳам баробари заминҳои кӯҳнаобод андоз андохт. Онҳо он андозро дода натавониста аз ҳукумат қарздор шуда монданд ва маҷбур шуданд бо ҳезумқашӣ, ки касби асосии онҳо буд, «қарзи ҳукумат»-ро пеш-пеш адо кунанд. (Ман ин аҳволро дар қисми дуюми романи «Ғулмон» тасвир кардам.)²³

Қозихо мувофиқи қонуни понавиштаи амири Бухоро молҳои бесоҳибмондари бо номи «луқата» (дар роҳ афтада монда) ба даст дароварда подшоҳӣ мекарданд. Қозӣ Сафӣ ана аз ҳамин «қонун» фоида бурда, сағони шикори худ — мулозимонашро ба канори рӯди Чилвон баровард, ки онҳо аз он ҷо молҳои луқата ёфта ба даст дароранд. Мулозимон бузу ғусфандони ҳезумқашони канори Чилвонро, ки худ ба ҳезумқашӣ рафта ҳайвоноташонро дар домани ҷӯл ба ҷаро сар меоданд, бо номи «моли бесоҳиб» ба қозихона ронда бурдан гирифтанд ва қозӣ он ҳайвонотро луқата мекард. Агар соҳиби он ҳайвон дар вақти ронда истодани мулозим расида меомад ҳам, моли худро аз дасти вай гирифта наметавонист, мулозим: «ман ба қозихона мебарам, ту аз дунбол гувоҳ бурда, ба шарият ораста карда, аз дасти ман мегири» гӯён талаби соҳиби молро рад мекард.

Албатта, соҳиби ҳайвон ба қозихона гувоҳ бурда ба мулозим даъвогар шуда аз вай моли худро гирифта наметавонист, чунки гувоҳҳои ӯ дар пешии қозӣ, бинобар надонистанашон фарзи айн (зарурияти динӣ)-ро, ё ин ки бо тўҳмати «шарик буданашон бо соҳиби мол» дар сурати ҳамдеҳа ва ҳамсоияи ӯ буданашон ё худ бинобар сохта ва харида буданашон дар сурате аз деҳаи бегона буданашон аз тарафи қозии ислом рад карда мешуданд, аммо агар соҳиби мол баъд аз ба қозихона супурда шудани ҳайвонаш хабардор шавад, ба талаб қардан ва лаб кушодан ҳам ҳақ надошт, чунки дар ин сурат бояд ӯ ба қозӣ даъвогар мешуд, ки ин қатъиян мамнӯъ буд.

Дар натиҷаи ин қорҳо рӯди кӯҳнаи Шофирком ва рӯди Чилвон дубора «хушкрӯд» шуда монданд; аз киштзорҳои рӯди нав ҳам он заминҳое, ки дар дасти деҳқонони камзамин ва миёнаҳол буданд, аз кишт монда ноқорам гардиданд, ё ин ки ба

дасти бойҳои серзамин гузаштанд ва оби барзиёди рӯди нави Шофирком бошад, ба кӯлҳо ва нишебиҳо рехта, он ҷоҳоро вараҷахона кард. (Рӯди кӯҳнаи Шофирком ва рӯди Чилвон то замонҳои охир ботил буданд, аммо баъд аз Революцияи Кабири Социалистии Октябр — дар давраи ислохоти замин ин ду рӯд дубора кофта шуда, заминҳои атрофи худро обёрӣ карданд.)²⁴

* * *

Қозӣ Абдулвоҳиди Садри Сарир, ки худро сабаби аз сари нав обод шудани тумани Шофирком медонист ва он ободиро аз ёдгориҳои айёми пирии худ мешумурд, ба ин ҳол тоқат карда натавонист — ӯ ба боғбоне монанд шуда монд, ки дар пеши назараш ниҳолҳои навсабзашро бурида баранд, гулбунҷошро шикаста партоянд ва бӯстонашро подахона кунанд.

Ӯ дар натиҷаи ин корҳо на танҳо аз қозӣ Сафӣ ва Муродбек нафрат кард, балки аз амир ва мансабдории ӯ ҳам нафрат карда, бе он, ки ба амир аризаи истеъфо диҳад, намоишкорона қозигии Ғичдувонро партофта ба Бухоро — ба хонаи худ рафт ва дар он ҷо якчанд рӯз хобида ғуссамарг шуда вафот намуд. (Қозӣ Абдулвоҳиди Сарир аз ҳамфикрони Аҳмад-Маҳдуми Дониш буд, аммо ӯ ғайрифайзо буда, ғазаби иҷтимоии худро изҳор карда натавонист ва монанди каҳдуд дарундарун сӯхта мурд.)

ДАР РҶЗҲОИ МАКТАБХОНИ

Ман воқеаи мактабхонии худро дар «Мактаби кӯҳна» ном асари худ батафсил зикр кардам. Дар ин ҷо танҳо он воқеаҳоро ёд мекунам, ки дар он асар баён наёфтаанд, ё ин ки ба тарзи кӯтоҳ кайд шудаанд.

Чунон ки дар «Мактаби кӯҳна» гуфтаам, падарам маро дар шашсолагӣ дар мактаби пеши масҷид гузошт. Чун дар он ҷо кори ман пеш нарафт, маро ба мактаби духтаракона дод. Ин мактаб дар ҳавлии даруни хатиби²⁵ деҳа буда, вайро зани ӯ идора мекард. Дар он ҷо аз писарбачагон ман ва боз Абдулло ном як бачаи ғичдувонӣ буд. Азбаски Абдулло калонсолтар ва ҳам як дарача дағалтар буд, духтарон вайро намефоронданд ва аз муомилаҳои ӯ мекебиданд. Аммо ба ман бисёр нармона муомила мекарданд ва монанди бародари худ дӯстдорӣ менамуданд.

Дар соли дуюм, ки ман дар он ҷо мехондам, аз Работи Қа-

зоқ ном деҳа Ҳабиба ном духтаре ба он мактаб омад. Работи Қазоқ дар ҷануби ғарбии деҳаи мо буда, дар байни ин ду деҳа тахминан як километр роҳ буд. Бинобар ин он духтарак ба хонаи худ нарафта шабу рӯз дар хонаи хатиб меистод ва бо духтари хатиб дар як хона зиндагонӣ мекард.

Ҳабиба бо духтари хатиб, ки Қутбия ном дошт, ҳамкад буда, ҳар дуи онҳо калонсолтарини духтарони он мактаб буданд. Аммо Ҳабиба аз духтари хатиб донотар, гапзантар, дар китобхонӣ устотар буд. Ӯ хат ҳам навишта метавонист. Падарам мегуфт, ки «падари Ҳабиба имоми деҳаи худ буда, аз хушсаводтарин имомҳои он давру пеш аст ва духтарашро худ хонда, соҳиби хату савод кардааст», аммо ӯ ҳайрон буд, ки чаро падараш вайро дар он ҷо барои хондан фиристодааст ва дар **пешани хатиб** ӯ чӣ чизи барзиёд меомӯзад? Ва инчунин падар таъҷуб мекард, ки бо вучуди ба бист даромадани ин духтар чаро падараш ӯро то ҳол ба шавҳар намедихад.

Ҳабиба аз ҳамаи духтарони дигар ба ман меҳрубонтар буд, ӯ сабақҳои маро ба ман ёд меод ва ба ман зочаҳо (бозичаҳо)-и хушрӯй сохта меод. Ҳарчанд ман он вақтҳо маънии шеърҳои ишқиро намефаҳмида бошам ҳам, ҳар гоҳ, ки ба ман ғазалҳои Ҳофизро меомӯхт, маъниҳои ишқии онҳоро шарҳ мекард. Сухан ба болои «ёр», «дилдор», «маъшуқа» ё «шоҳид» равад, мисол карда духтари хатибро нишон меод, агар дар байт калимаи «ошиқ», «ошuftа», «дилдода» ё «дилшуда» дида шавад, худаашро мисоли он калимаҳо мешуморид.

Духтари хатиб аз ин кори ӯ зоҳиран дар ҳашм мешуд, пешонаи худро турш, абрӯвонашро чин ва чашмонашро ҳашмгиннамо мекард, лекин дар ҳамон ваъият дар зери лаб механдид ва «ту ҳоло нигоҳ карда ист, ин коратро ба модарам мегӯям, туро ҷунон зананд, ки падарат ҳаргиз туро онҷунон назда бошад. Аҷаб нест, ки туро ба ин корат аз мактаб ҳам пеш кунанд» мегуфт.

Ҳабиба дар ҷавоби ин сухани ӯ «кошкӣ пеш кунанд» гӯён оҳе мекашид ва ин сухани ӯ ба назари кас на шӯхӣ, балки қиддӣ барин менамуд.

Духтарони дигар дар байни худ аз хушрӯии Ҳабиба ва Қутбия гап мезаданд, баъзеи онҳо Ҳабибаро хушрӯитар медонистанд ва баъзеашон Қутбияро. Бо вучуди ин ҳеҷ кадомашон ҳеҷ кадоми инҳоро дӯст намедоштанд. Ва дар ғайби онҳо аз онҳо шикоят мекарданд: дар ҳаққи Қутбия «бадмуомила», бадгап, калонгир ва аз болои падару модараш калонӣ мекунад» мегуфтанд. Дар ҳаққи Ҳабиба бошад, «сабук, сергап, созандаҳо барин газал мехонад, ба хушрӯии худ ғарқа» мегуфтанд.

Аmmo ин гапҳои онҳо ба ман маъқул намешуд, ман ба ягон духтар бадмуомилағӣ, бадгапӣ кардани Қутбияро надида будам ва калонгириширо ҳам ҳис намекардам. Монанди созандагон ғазалҳои кардани Ҳабиба, ки бештар сабаби шикоятҳои духтарони дигар мешуд, ба ман бисъёр хуш меомад.

Дар вақте ки ман дар мактаб як ғазали Ҳофизро, ки бо байти зерин сар мешавад:

Даст аз талаб надорам, то коми ман барояд,
Ё чон расад ба ҷонон, ё чон зи тан барояд...

мехондам, бибихалифа ба ман такрор кунондани он ғазалро ба Ҳабиба фармуд ва худаш ба хонааш барои корҳои хонагириши рафт.

Ҳабиба баъд аз ба ман ду-се бор хонондани он ғазал, китобро ба дасташ бардошта он ғазалро чунон дилсӯзона хонд, ки дар чашмони худаш об чарх зад ва ба ман ҳам оҳанги хазинонаи ӯ чунон таъсир кард, ки пуштам ваҷаррос задан гирифт. Хусусан вақте ки байти зеринро мехонд:

Ҳар дам чу бевафоён натвон гирифт ёре.
Моему останаи, то чон зи тан барояд,

аҳволи ӯ чунон дигаргун шуд, ки ман гумон кардам ҳамин замон беҳуш гардида бар замин хоҳад афтод. Чашмонашро пӯшид, қадаре хомӯш монд. Обе, ки дар даруни чашмаш дар вақти суруд чарх мезад, чакра-чакра шорида ба рӯяш фурумад. Баъд чашмонашро кушода ба тарафи ман як нигоҳи табассумомези шармгинонае кард. Ҳарчанд ман он вақтҳо аз ишқу муҳаббат тамоман беҳабар бошам ҳам, ин ҳолати ӯ ба ман бисъёр хуш омад. Инчунин инро ҳам ҳис кардам, ки ӯ дар дили худ дарде дорад ва орзу мекардам, ки «чӣ мешуд, ягон кор карда он дардро аз дили ӯ мебаровардам, ё ин ки сабуктар менамудам». Албатта, ҳеҷ кор кардан наметавонистам ва чӣ будани дарди ӯро ҳам наметавонистам.

Ҳоло дар ёдам намондааст, ки ҳамон рӯз буд ё рӯзи дигар, Ҳабиба баъд аз тамомияти мактаб аз ман пурсид;

— Дар хонахотон гул хаст?

— Хаст!— гуфтам дар ҷавоб.

— Ба ман пагоҳонӣ як дона гули навшукуфтаи хушбӯй биёр!

— Бисъёр хуб,— гуфтам ман ва ба хона равон шудам. Бо ин супориши он духтар дар дили ман хурсандие пайдо шуда буд ва худ ба худ фикр мекардам: «Шояд бо он гуле, ки ман хоҳам овард, дарди дили ӯ бартараф шавад, ё сабук гардад

ва он орзуе, ки дар вақти ғазалхонии ӯ дар дили ман гузашта буд, ба вучуд ояд.

Дар рӯндаричаи мо ду гулбутта буд, ки яке гули сафед мекушод, дигаре гули гулобӣ. Ман рӯзи дигар пеш аз баромадани офтоб ба пеши он гулбуттаҳо рафтам, ки барои Хабиба гул чинам. Хар дуи онҳо ҳам пур аз гулҳои навшукуфта буданд ва гули ҳар дуи онҳо ҳам хушбӯӣ буд. Ман дар андеша афтодам, ки аз кадоми инҳо чида барам, то ки ба ӯ хуш ояд ва барои интиҳоб кардани яке аз он гулҳо гулҳои ҳар дӯяшро бо диққат тамошо кардам; ранги гули гулобӣ ба ранги рӯи Хабиба саҳт монандӣ дошт, хусусан дар он вақт, ки донаҳои шабнам ханӯз аз рӯи барғҳои вай напарида буданд, ба назарам бисёр хуш ва дилкаш намуд, вай дар он вақт чунон зебо менамуд, ки рӯи ашколуди Хабиба дар вақти суруди мазкур бад-он зебоӣ намуда буд.

Ман гули гулобиро барои он духтар муносиб дида, се дона аз вай чида гирифтам. Бо ҳамин «ачаб нест, ки ба ӯ гули сафед хуш ояд» гӯён се дона аз вай ҳам гирифтам ва ба тарафи мактаб давидам. Вақте ки ба дарвозаи хатиб расидам, аз тарси он, ки мабодо гулҳоро аз дастам духтарон ҷанг зада нагиранд, онҳоро дар зери бағалам пинҳон намудам. Чуни аз дарвоза даромадам, Қутбия дар роҳрав ба ман рӯ ба рӯ омада: — Дар бағалат чист? — гуфта пурсид.

Барои сирри гулҳоро ба ӯ фош накардан:

— Китоб! — гӯён ҷавоб додам.

Лекин аз ин ҷавоби бардурӯғи худ худ тарсидам, чунки китобам дар ҷилд ва дар дастам овезон буд, ин дурӯғи тамоман рӯйрост буд. Агар ӯ ба ин дурӯғи ман пай мебуд, бағаламро кофта дида, гулҳоро гирифтаниш муқаррар буд. Ман ба фикри он ки «ӯ фаҳмид ё не» бори якум ба рӯи вай бо диққат нигоҳ кардам. Рӯи ӯ аз рӯи Хабиба бисёр фарқ дошт: агар рӯи Хабиба ба гули гулобӣ монанд бошад, рӯи ӯ монанди гули сафед намуд. Ба ман бошад, гули сафед он қадар мақбул набуд. Падарам маро бисёрҳо манъ карда буд, ки аз гули гулобӣ наканам, то ки ӯ вайро ғундошта ба аттор бурда дар бадалаш гулоб гирад. Аммо ман ҳар гоҳ, ки ҷашми падару модарро хато мекардам, аз гулбуттаи гулобӣ гул мечидам.

Хар ҷӣ ӯ пай, набурда будааст, бе он, ки ба бағали ман диққат кунад, ба як даре, ки дар он тарафи вай гов мебастанд, гузашта рафт. Ман рафта ба мактабхона даромадам. Ханӯз ягон бача ҳам наёмада будааст ва Хабиба он хонаро мерӯфт.

Ман дар ду дастам ду хел гулро гирифта ба ӯ тақдим кардам. Ӯ «боракалло» гӯён гулҳои гулобиро зуд аз дастам ги-

рифта аввал бӯид, баъд аз он ду донаи онҳоро аз пеши гӯшаш якдонагӣ аз ду тараф дар зерӣ каллапӯшаш гузаронида монда ба оина нигоҳ кард ва як дона гули дигарро ба сари синааш бо сӯзан банд кард. Пас аз он гулҳои сафедро аз дастам гирифта бӯид ва чашмашро қадаре хашмолуд карда ва дасти росташро, ки дар вай гулҳои сафед буд, ба тарафи ман чунбиш дода бо як оҳанги норозиёна:

— Инро чаро овардӣ? — гуфт.

— Шояд ба шумо ҳамин хуш ояд гуфта фикр кардам,— гуфтам дар ҷавоб.

— Ба худат кадомаш нағз менамояд — гулобиаш ё сафедаш?

— Гулобиаш!

— Чаро?

— Сабабашро намедонам, ба назарам нағз менамояд.

Ҳабиба гули сафедро ба рухсорааш ниҳода аз ман пурсид:

— Ба ман кадомаш мезебад — гулобиаш ё сафедаш?

— Гулобиаш,— гуфтам ман.

— Чаро?

— Чунки гулобиаш ба рӯятон ҳамранг аст.

У бо шунидани ин ҷавоби ман «о, балоча!» гӯён хандид ва маро дар бағал саҳт кашида аз рӯҳоям бӯсид. Баъд аз он гули сафедро ба ман нишон дода:

— Ин ба рӯи кӣ ҳамранг аст? — гуфта пурсид.

Ман бе ҳеҷ мулоҳиза ва бо содагии кӯдакона бо илҳоми он фикре, ки ду дақиқа пеш аз он сӯҳбат дар вақти рӯ ба рӯ омаданам бо Қутбия дар дилам гузашта буд:

— Сафедаш ба рӯи Қутбия ойтӯтем ҳамранг аст,— гуфтам дар ҷавоб.

Ин ҷавоби ман ба ӯ магар аз ҷавоби аввалинам ҳам хуштар омад, ки қаж-қосзанон хандид ва маро дубора ба оғӯш кашида сару рӯямро аз бӯсаи сероб тар кард. Баъд аз он маро сар дода:

— Ба ман нигоҳ кун, ба ягон кас ин гапҳоро нагӯй, гули гулобӣ ба рӯи Ҳабиба ойтӯтем, гули сафед ба рӯи Қутбия ойтӯтем ҳамранг аст, нагӯй. Агар гӯӣ, ман аз ту бисёр хафа мешавам,— гуфт ва илова кард:— рав, дар ҷоят нишаста сабақатро хондан гир. (Ман образи Қутбияро бо номаш дар охири романи «Ғулумон» тасвир кардаам)^{2а}.

* * *

Айёми баҳорон, вақти тутпазӣ буд, акаам бо Сайид Акбар-хоҷа аз Бухоро омаданд. Онҳо баъд аз якчанд рӯзи дамгирӣ мо-

нанди ҳарсола ба пеши хатиб дарс сар карданд. Сайид Акбархоҷа, ки аз калонгирӣ ба одамҳои калон базӯр гап мезад, бо ман ёри «бозӣ» шуда монд. Ӯ дар меҳмонхонаи падараш ки ду дари вай ба тарафи чорбоғи масҷид кушода мешуд, менишаст. Ҳар вақт, ки ман аз мактаби духтарон баромада ба тарафи ҳавлӣ меомадам, ҷеғ мезад, ба ман бозичаҳо сохта меод ва аз аҳволи мактаб ва аз ҷӣ гуна хондани баъзе духтарони ҳамсоя гап мепурсид. Дар ин миён аз аҳволи Ҳабиба ҳам мепурсид. Ман бо софдилии кудакона ба ҳамаи саволҳои ӯ ба қадри дониши худ ҷавоб меодам.

Як пагоҳонӣ, ки ман аз ҳавлӣ баромада аз пеши меҳмонхонаи Усто амак гузашта ба мактаб рафта истода будам, Сайид Акбар маро ҷеғ зад. Ӯ одатан маро дар бозгашти мактаб ҷеғ мезад, имрӯз бар хилофи одати худ дар вақти рафт ҷеғ зад. Ман ба ӯ як нигоҳ карда:

— Ба мактаб дер мешавад,— гӯён дар роҳи худ давом кардам.

Аммо ӯ тақрор ҷеғ зад:

— Дер наместонӣ, як даҳан гап мешунавӣ, меравӣ,— гуфт.

Ман ба бозгаштан маҷбур шуда пеши ӯ омадам. Ӯ ба дастам як мактуби сарбаста дода гуфт:

— Ин хатро ба Ҳабиба деҳ ва ҷавобашро гирифта биёр. Эҳтиёт кун, ки ба ӯ хат доданатро ҳеҷ кас набинад.

Ман хатро гирифта бурдам. Албатта, ман он вақт маънӣ ва мақсади он хатро наметонистам. Ҳамон рӯз фурсате ёфта мактубро ба Ҳабиба сунурдам. Ӯ мактубро аз дастам гирифта ба тарафе рафт ва баъд аз фурсате баргашта омад. Чашмонаш аз оташи ғазаб медурахшиданд, лабонаш монанди вараҷагирифтагон меларзиданд, пӯстҳои рӯй ва атрофи чашмонаш мепариданд. Ба ман нигоҳ намекард. Лекин ман ҳанӯз ҷӣ будани масъаларо нафаҳмида будам ва бо нияти ӯро ба ягон кори дигар машғул карда аз фикре, ки ӯро ба ин аҳвол андохтааст, баровардан:

— Ҷавоби хатро кай навишта медихед? — гуфта пурсидам.

Ӯ дар ҳолате, ки оташи хашми чашмонаш аз аввали ҳам зиёдтар гардида буд, ба ман нигоҳ карда аз ҷояш хест ва:

— Ин ҷо биё! — гӯён маро аз дунболи худ гирифта бурд. Ӯ рост ба роҳрави ҳавлӣ рафта аз он ҷо ба тарафи ҳавли говбандӣ гузашт, ман ҳам аз дунболи ӯ ба он тараф гузаштам. Ӯ дар он ҷо кафшашро аз по кашида, ба саргини гов олонда ба пеши ман бо ғазаб партофт ва:

— Ана ҳамин кафшро бурда ба даҳони нависандаи ин хат зан ва «ҷавоби хататон ҳамин будааст» гӯй! — гуфт.

Албатта, ман он кафшро гирифта набурдам. Лекин дар боз-

гашти мактаб, дар вақте ки Сайид Акбар маро ҳеҷ зада ҷӣ шудани хаташ ва ҷавобашро пурсид, ҳикоятӣ «кафш»-ро гуфта додам.

Сайид Акбар оташин шуд, вақте ки ӯ барои гап задан дахон кушод, аз даҳонаш пеш аз сухан кафк мепаррид. Ӯ аз шиддати ғазаб забонаш гирифта-гирифта:

— Хабиба-ку як духтари аҳмаки сабукпо будааст.

Ту бо китғӣ ҷонат ҳар... ки ӯ хӯрдааст, шарм накарда начакконда оварда ба рӯи ман мезанӣ,— гӯён кашидаву кушода як торсаки ба рӯи ман зад.

Ман аввал таачҷуб кардам, баъд оташин шудам ва баъд аз он хандаам гирифт: таачҷуб кардам барои ин, ки ман ба бадали хизмати хатбардории худ ин гуна «музд» мегирам гуфта ҳеҷ наандешида будам; оташин шудам — чунки он ҷазо тамоман ноҳақона буд; хандаам омад — чунки ӯ дар сухани худ «...ҳар фалоне, ки ӯ хӯрдааст, ту шарм накарда — начакконда оварда ба рӯи ман мезанӣ» гӯён худааш худаширо ҳақорат карда буд.

Албатта, ман аз ӯ кинаи сахте дар дили худ гирифтам. Лекин ман аз вай никор гирифта наметавонистам, чунки ман як бачаи хурдсол, ӯ як ҷавони пурқуввати калонсол буд. Ночор сабр кардам, то фурсати интиқомгирӣ расад. Ин фурсат ҳам ба зудӣ расид.

* * *

Писари амаки падарам — Иброҳимхоҷа пас аз вафоти падараш дуохонӣ ва «девбандӣ»-ро дар меҳмонхонаи худ — дар хонае, ки падараш менишаст, сар карда буд. Рӯзе ба пеши ӯ аз деҳае девонаеро оварданд. Ин девона як одами қадбаланди тануманди ришқалон буд. Умраш дар миёнаҳои 30—40 менамуд.

Иброҳимхоҷа ба пой он девона ишқел андохта қуфл кард ва нӯги занҷири ишқелро аз тағи синҷи меҳмонхона тузаронда ба сутуне, ки дар миёнаи он хона буд, бааст. Девона дар рӯи суфаи меҳмонхона менишаст, ё рост меистод, ба ҷои дигаре ҳаракат карда наметавонист.

Усули дуохонии Иброҳимхоҷа барои девонаҳо, монанди усули эшонони дигар, бисёр сода буд: ӯ ба девона дар як шабу рӯз ғайр аз як порча нони қок, ки баробари кафи дасти одам меомад, дигар ҷизе барои хӯрок намедод, ғайр аз ин, ҳар рӯз ду бор — пагоҳонӣ ва бегоҳонӣ пушти девонаро бараҳна карда қамчинкорӣ мекард. Қамчинзании Иброҳимхоҷа ҳам мо-

нанди эшонони дигар ношумур ва то монда шудани дасти худаш буд.

Девона ба ҳар касе, ки ба назараш аз дур менамуд, ё аз пешаш мегузашт, зорикунон: «чӣ мешавад, ки барон худо ба ман як даҳан нон диҳетон, охир, ман ҳам банди худо, як чонзодро аз гушнагӣ куштаи дуруст нест, ба ҳоли ман раҳм куше-тон...» мегуфт ва гирья мекард. Дили ман ба ҳоли ӯ бисёр месӯхт, ҳар вақт нон хӯрам, як парчаашро ба ӯ меодам, ҳар рӯз як каф ғулунг ё тутмавизро аз вай дарег намедоштам.

Кам-кам девона ба ман унс гирифт. Ман аз ӯ натарсида дар пешаш менишастагӣ шудам. Ман аз ӯ ҳаракатҳои девонаворона намедидам. Фақат ӯ баъзе гапҳои ғалатӣ мезад, ки он суҳанони вайро аз девонагӣ зиёдтар ба шӯтқаригӣ ҳамл кардан беҳтар буд. Масалан, ӯ бисёртар рост истода ба офтоб гап мезад, ҳалос кардани худро аз вай мепурсид ва аз ӯ зорӣ карда мепурсид, ки вайро ҳалос карда ба пеши худ барад, то ки ин ҳам мисли ӯ дар осмон озод парида ҳамаи рӯи заминро тамошо карда гардад.

Девона як рӯз ба ман гуфт:

— Чӣ мешавад, ки ба амаки эшонат гӯӣ, ҳеч набошад, рӯзе як бор маро сар диҳад. Ман чорбоғи масҷидро як гардиш карда оям. Ман қавл медиҳам, ки намегурезам ва худам омада ишкелро бо дасти худ ба поям андохта мехобам. Агар ту ҳамин некиро дар ҳаққи ман кунӣ, ман офтобро гирифта ба ту медиҳам, ки савор шуда ҳама чоро тамошо карда мегардӣ.

Дар ҳамин вақт назарам афтид, ки Сайид Акбархоҷа аз мадрасача баромада ба тарафи хавлиаш меояд. Ман дар дили худ гуфтам: «фурсати интиқом расид» ва ба девона ӯро нишон дода гуфтам:

— Эшон туро сар додан хост, аммо ҳамин одам намонд, агар ман ишкели туро кушода сар диҳам, ту рафта ҳамин одамро занӣ, чашмаш ба чояш меафтад, минбаъд ба баста мондани ту далолат намекунад.

— Сар деҳ— гуфт девона дар ҳолате, ки чашмонаш монанди чашмони гурги ғӯсфанддида аз оташи ғазаб шӯълавар гардида буд.

Ман ба мехмонхона даромада нӯги занҷири ишкелро аз сугун кушода сар додам. Девона занҷирро аз таги синчи хона кашида лӯнда карда ба даст гирифта аз ҷо хест. Ба тарафи чорбоғи масҷид нигоҳ карда қадам монд. Бо ишкел қадам мондан душвор буд ва ишкел ба тарзе зада шуда буд, ки дар ҳар қадам мондан як пой аз пой дигар аз як вачаб зиёд пеш намеравад. Агар суст монад, аз назар ғойб шуда рафтани «душман» мумкин аст. Шояд ба ҳамин мулоҳиза бошад, де-

Вона ба ҷои кадаммонии оддӣ ҷуфтак рост кард ва дар ҳар ҷаҳидан ҳар ду пояш аз замин баробар ҷудо шуда, ду-се кадам масофаро тай кардан гирифт ва Сайид Акбар ханӯз ба хонаи худ нарасида ба ӯ бархӯрду ӯро бо ду дасташ аз замин баланд бардошта бар замин зад ва ҳудаш бар синан ӯ нишаста ӯро бо кундазону задан гирифт.

Сайид Акбархоҷа дар аввали бархӯрда аз замин бардоштани девона фаръеди ҷонкоҳе бароварда:

— Девона маро кушт, халос кунетон,— гуфт ва магар беҳуш шуд, ё нафасаш ба дарун афтид, ки дигар садое набаровард. Аммо бо фаръеди аввалини ӯ падараш аз ҳавлӣ ва одамони дигар аз мадрасача ва масҷид давон омада ӯро аз дастии девона халос карданд ва девонаро бурда дар ҷояш бастанд.

Ман дар он вақт хатои ҳудро фаҳмидам, ҷунки агар халоскорон як ҷанд дақиқаи дигар дер мемонданд, Сайид Акбарро куштани девона муайян буд. Дар он вақт никоргирии ман никоргирии золимонае мешуд, ҳоло ҳам интиқом аз ҳад зиёд гирифта шуда буд.

Ҷунон ки ман аз тарси падар зарбаи аз Сайид Акбар хӯрдаамро ба касе нагуфта будам (зеро агар падарам мефаҳмид, ки дар натиҷаи хатбардорӣ он зарба ба ман расидааст, аввал маро танбех мекард, ки ҷаро мактуби як ҷавонро ба як духтари қадрас бурдаам), инчунин ҳам аз тарси падар ва ҳам аз тарси Сайид Акбар воқеаи никоргирии ҳудро ҳам ба касе нагуфтам...

* * *

Усто амак ғайр аз кандакории худ, ба устохонаҳои дигар ҳам нақшҳои шинам кашида меод, аз ин ҷумла косагарон, ҷитгарон ва гилкорон барои кори худ ба ӯ нақшаҳо фармуда мегирифтанд. Ӯ барои косагар ё ҷитгар дар қоғаз нақшҳои муносиб мекашид ва атрофи ҳар гул ва нақшаро сӯзан мезад. Онҳо он нақшаро бурда ба рӯи кори худ монда, аз рӯи қоғаз хокаи ангишт мезаданд ва баъд аз он қоғазро аз рӯи кор бардошта гирифта, ҷои хокаи ангишт нишонкардари ба тарзе, ки дар қоғазии нақша ишора шудааст, бо рангҳои гуногун нақш мекарданд.

Аз ҷумлаи косагарон дар деҳаи Қазокработ устое буд, ки коса ва табақҳои нақшини хеле хуб мебаровард. Ӯ барои ҳар хумдон ба Усто амак супориш дода нақшаҳои тоза ба тоза мегирифт. Он устои косагар писаре дошт, ки тахминан 24—25-сола буд. Ӯ дар вақти хурдсолӣ аз дарахт ғалтида як пояш шикаста будааст ва дар натиҷаи нодуруст бастании шикаста-

банд пои чапаш аз пои росташ ду ангушт кӯтоҳ шуда мена буд. Ҷ дар пиёдагардӣ бисъёр душворӣ мекашид, бинобар ин ҳамеша савора мегашт. Ҷ ҳар ҳафта як бор ба пеши Усто амак омада нақшаҳо супориш карда, рӯзи дигар омада нақшаҳои тайёршударо гирифта мебурд. Аммо дар рӯзҳои охир нақша-супоришкунӣ ӯ зиёд шуд, ҳар рӯз омада супориши нав меод ва баъзан шабона ин ҷо монда нақшаро тайёр кунанда сахарӣ мебурд ва бозгашт омада боз нақшаи дигар супориш мекард.

Ҳама аз бисъёр нақшасупоришкунӣ ӯ дар ҳайрат буданд. Усто амак меғуфт:

— Косагарони муқаррарӣ дар ҳар сол як бор барои коса як нақша ва барои табақ як нақша — ҳамагӣ ду нақшаи нав мегиранд. Косагарони номдор дар ҳар хумдон барои коса ё табақ як нақша мегиранд. Аммо ин косагари казокрабӯтӣ дар рӯзҳои охир чунон нақшаи нави бисъёре аз ман бурд, ки қариб дар ҳар дона табақ ва ҳар дона коса як нақшаи нав мерасад. Дар ин сурат коса ва табақи сафолини ӯ аз косаву табақи чинӣ даҳ чанд қимат меафтад. Намедонам, ин усто барои чӣ ин корро мекарда бошад?

Лекин дар он рӯзҳо воқеае рӯй дод, ки аз ҳама пештар сабаби бисъёр нақша супориш кардани писари косагари казокрабӯтиро ман фаҳмидам. Он воқеа ба ин тарика рӯй дода буд: баъд аз ҳашари рӯди нави Шофирком Қурбонниёз тағоиям ба қозии Ғичдувон — қозӣ Абдулвоҳид ба қори мулозимӣ даромада буд. Дар он миён тағоии қорбозоргардам — Алихон аз Ғичдувон духтари як косагарро ба худ номзад кард. Модаркалонам ба муносибати писараш мулозими қозӣ будан хост, ки оилаи вайро ба тӯй хабар кунад. Ман ҳам, ки аз қозии мазкур илтифот дида будам, хоҳиш кардам, ки бо модаркалонам равам. Падарам розӣ шуд. Мо ба Ғичдувон рафта, дар хонаи косагар хобидем. Нимишабӣ «дузд омад» гӯён ғалоғула шуда зуд хомӯш гардид. Хурду қалон ҳама аз хоб хестанд. Ҳамаи занон тарсону ларзон паст-паст бо ҳам гап мезаданд. Мардон дар ҳавлии берун буданд. Писари косагар хабар овард, ки «омадагон дузд набуда, меҳмон будаанд» ва бо ин хабари худ занонро осуда кард.

Пагоҳонӣ барвақт модаркалонам дастархонашро бардоронда ба қозихона рафт. Ман ҳам ба умеди дубора дидани он мӯйсафеди хушзабон аз дунболи ӯ овезон шудам. Вақте ки ба қозикона даромадем, маҳрамон дастархони модаркалонамро бардошта ба худаш роҳбарӣ карда ӯро ба ҳавлии даруни қозӣ дароварданд. Аммо маро, бинобар писарбача буданам (ҳар чанд хурдсол бошам ҳам), «номаҳрам» гӯён ба ҳавлии дарун

роҳ надоданд. Ман дар хавлии берун дар пеши саиҳона ба девори вай пушт дода сари дупо нишаста мондам. Аз чое, ки ман нишаста будам, козии пираки менамуд. Ӯ дар пеши дари меҳмонхонааш нишаста мурофия мелурсид. Аммо ӯ маро на-дид, ё дида бошад ҳам, нашинохт, агар шинохта бошад ҳам, ба ман гап заданро лозим надонист. Хар чӣ бошад, он илтифоте, ки ман аз вай чашм доштам, ба ман накард.

Дар ин миён ба қозихона писари косагари казокработӣ лангон-лангон даромада омад. Дар паҳлуи ӯ як духтарак буд, ки ба сараш чомача дошт, ӯ домани чомаи косагарзодаи лангро бо дасташ маҳкам дошта мерафт. Мулозимони қозӣ ва тамошобинони кӯчагӣ ҳама чамъ шуда даруни қозихонаро пур карданд. Ҳама «духтари гуреза, никоҳи қозихонагӣ» гӯён бо якдигар завққунон гап мезаданд. Ман аз ҷои нишастагиам хеста аз қафои гурӯҳи мардум ба рӯи суфаи пеши меҳмонхонаи қозӣ баромада бошам ҳам, чизеро дида наметавонистам. Як вақт овози қозӣ баромад:

— Духтарам, туро кӣ аз роҳ баровард?

— Маро ҳеҷ кас аз роҳ набаровардааст, ман бо ихтиёри худ ҳамин ҷавонро ба шавҳарӣ хостам,— ин овози духтар буд, ки бо ҳаяҷони гиръяолуд мебаромад.

— Агар падару модарат ин коратро шунаванд, чӣ мегӯянд? Магар онҳо ба ин кори ту розӣ мешаванд? — Ин саволи ду-юми қозӣ буд.

— Ҳозир падарам ҳамин ҷавон аст, модарам ҳам. Ман ба розӣ ва норозӣ шудани падару модарам қор надорам,— ин овози духтар буд, ки бо оҳанги аз аввал ҳам қиддитар мебаромад.

Қозӣ хутбаи никоҳ сар кард. Баъд аз хондани қисми арабии хутба ва иловаи тоҷикии он, бо забони тоҷикӣ ба писари косагар хитоб карда гуфт:

— Шумо, ки дар ҳолати оқил ва болиғ будан дар ин маҷлиси хайр ҳозир мебошед, ин духтари ҳозир истодаро бо никоҳи мусулмонӣ қабул кардед ба занӣ?

— Қабул кардам.— Ин овози писари косагари казокработӣ буд.

Баъд аз он қозӣ ба духтар хитоб карда пурсид:

— Шумо, ки дар ҳолати оқила ва болиғ будан дар ин маҷлиси хайр ҳозир мебошед, ба ин ҷавони ҳозир истода бо никоҳи мусулмонӣ тани худро ба занӣ бахшидед?

— Ҳазор бор бахшидам!— Ин овози духтар буд, ки акнун ором мебаромад ва ба гӯши ман шинос мерасид. Аммо намедонистам ин овозро аз кӣ ва дар кучо шунидаам.

Гурӯҳи мардум ба болои косаи обе, ки одатан дар маҷ-

лиси никоҳ мегузоранд, дар талош афтоданд. Писари косагар бо духтар аз суфай козӣ фуромада ба тарафи дарвоза рафтанд. Духтар ба тарзе, ки дар вақти ба қозихона даромадан буд, ҳоло ҳам домани писари косагарро дошта дар паҳлуи ӯ мерафт. Ман бо ду хез аз онҳо пештар аз дарвозаи қозихона ба кӯча баромадам, то бином, ки ин овози шинос овози кӣ буд.

Аз кӯча дубора ба тарафи дарвозаи қозихона рӯ овардам. Аммо ба чашмони худ бовар намекардам: духтаре, ки дар паҳлуи писари косагар аз қозихона мебаромад, Ҳабиба буд. Ман бо дидани ин ҳол дар ҳайрат афтода рост истода мондам, ҳатто ба Ҳабиба, ки рост аз рӯ ба рӯи ман баромада буд, роҳ ҳам надода будам.

Ҳабиба ҳам маро дид, аммо ӯ монанди ман дар ҳайрат наафтод — табассумкунон ба ман наздик шуда, бо сарангуштонаш ба сари синаи ман дӯстдорона зада ба роҳ додан ишора карда ва:

— Ҳа, балоча! Ту дар ин чоҳо чӣ кор мекунӣ? Аз ҳама пештар ту фаҳмидӣ-дия, ба ҳама салом гӯӣ,— гуфт ва арӯсу домод хушбахтона аз пеши ман гузашта ба аспе, ки дар пеши қозихона дар кӯча бастагӣ буд, савор шуда рафтанд.

Акнун ба ман маълум шуда буд, ки Ҳабиба чаро он газали Ҳофизро, ки бо байти зерин сар мешавад:

Даст аз талаб надорам, то коми ман барояд,
Ё чон расад ба чонон, ё чон зи тан барояд...

бо овози ҳазин суруда гирья мекардааст. Он духтари қаҳрамон дар шароити истибдоди феодалии асримиёнагӣ маҳз бо сахтиродагии худ ба ҳамаи монеаҳо пуштипо зада ба чонони худ расида буд. Аммо, ростӣ, «чонони» Ҳабиба ба ман мақбул нашуда буд, чунки ӯ ба замми саҳт лағз будан баднамо ҳам буд, лекин ин ҳоли домод дараҷаи муҳаббат, ғайрат, вафодорӣ ва сахтиродагии духтарро боз ҳам баландтар карда нишон медод. (Ман баъд аз калонсолтар шуданам никоҳи духтарони гурезаро дар қозихонаҳои Вобқанд, Зандане, Чоңдор ва Қароқӯл чандин бор дидам. Бинобар ин Ҳабиба дар ин ёддошт, чунон ки як номи реалӣ шуда даромад, дар айни замон ин духтар тили он духтаронест, ки ба муқобили истибдод ва шиканҷаҳои аз ҳад зиёди замони амирӣ исьён ва қаҳрамонӣ нишон дода бо дилдодагони худ мегурехтанд ва ба қозихонаҳо рафта бо овози баланд никоҳи худро талаб мекарданд.)

Акнун ба ман маълум шуда буд, ки чаро писари косагар дар ҳафтаи охирин он қадар бисъёр нақша супориш карда будааст ва, албатта, барои бо духтар алоқаи пинҳонӣ бастан ба баҳо-

наи «накшасупоришкунӣ» ба он чо бисъёртар рафтуой мекардааст.

Акнун ба ман маълум шуда буд, ки дар ҳавлии падарарӯси тағоиям касоне, ки дар нимишабӣ омада аввал «дузд» гумон карда шуда, баъд аз он «меҳмон» шумурда шуданд, ҳамин домоду арӯс будаанд, ки аз Соктаре гурехта омада ба алокаи ҳамкасабагӣ шаб ба он чо фууромада, баъд аз рӯз шудан ба козихона рафта будаанд.

Инчунин акнун ба ман маълум шуда буд, ки бо вучуди хату саводи хуб доштани Ҳабиба чаро падараш ўро ба мактаби бибихалифаи мо фиристода будааст. Албатта, ин кор барои бастании роҳи ишкбозии Ҳабиба бо писари косагар будааст. (Ман образи Ҳабибаро дар «Дохунда» бо номи Гулнор тасвир кардам.)

БАЪД АЗ МАКТАБХОНИ

Ман мактабро тамом кардам. Лекин ханӯз савод надоштам, чизҳоеро, ки дар мактаб хонда будам ва аз ҳамон китобе, ки аз вай хонда будам, хонда метавонистам, аммо китоби нахондаамро ва чизҳои хондаамро аз китоби дигар хонда наметавонистам. Бо вучуди ин падарам маро дар пеши имоми деҳа ба дарсхонӣ монд. Ман дар пеши хатиби деҳа «Аввали илм»²⁷ ном як китобчаи тоҷикӣ, ки дар вай чизҳои динӣ ба тарзи саволу ҷавоб баён ёфтааст, сар кардам ва баъд аз тамом кардани он, ки тахминан дар як моҳ ба анҷом расида буд, «Бидон» ном китобчаро сар кардам. «Бидон» дар забони тоҷикӣ буда, дар вай сарфи арабӣ баён меёфт. Лекин ман аз ҳар дуи ин китобҳо ҳам чизе дурусте намефаҳмидам ва бо фармуди устои худ тўгивор такрор карда, аз ёд менамудам. Барои аз дарсе ба дарсе гузаштан шарт ҳамин буд, ки ман бояд бе ҳеҷ сактаҳои ва забонгирӣ дарсе гузаштаро дар пеши домулло хонда диҳам. Аммо аз он ибораҳои тоҷикӣ, ки бо мисолҳои арабӣ омехта буданд, ҷӣ фаҳмидани маро на домулло мепурсид ва на худ фаҳмидани маънии онҳоро лозим медонистам ва ҳол он, ки аввали китобчаи «Бидон» бо калимаи «бидон!» сар мешавад. Дар рӯзи аввали сар кардани ин китоб домулло якчанд суолу ҷавобро, ки ба аввали ин дарс оид аст, ёд кунонда буд. Суоли аввал ин буд: «мусанниф чаро «бидон» гуфтаасту «бихон» нагуфтааст?» ҷавоб: «Зеро хондан лозим надорад доништанро, аммо доништан лозим дорад хонданро. Бинобар ин мусанниф «бидон» гуфтаасту «бихон» нагуфтааст».

Албатта, ман дар он вақт маънии ин суолу ҷавобро намефаҳмидам, аҷобат дар ин аст, ки он домуллои ман ҳам мақсади амалии ин суолу ҷавобро намефаҳмид, ё фаҳмад ҳам, он мақсадро ба дарсҳои ман татбиқ намуда аз «донистан» ва «надонистан»-и ман чизе намепурсид. Аз ин ҳам аҷибтар ин буд, ки падарам бо ҳамаи он диққаткориаш аз «донистан» ва «надонистан»-и он дарсҳо намепурсид. Фақат ҳар шаб маро таъкид мекард, ки дарсҳоямро шарросӣ аз ёд кунам, то ки фардо ба пеши домулло шарманда нашавам. Баъзан падар дарсҳоямро аз ёд хонанда гӯш мекард. Агар бурро ва бе ғалат хонам, «баракалло, дарсҳоятро ҳамеша ана ҳамин тарз аз ёд кун!» мегуфт.

Дар ҳамаи он дарсхониҳо ва мактабхониҳо танҳо ду чиз ба ман хуб таъсир карда буд: яке аз инҳо ҳисоби абҷад²⁸ буд, ки чунончи дар «Мактаби кӯҳна»²⁹ тафсил додаам, он ҳисобро падарам ба ман дар вақти абҷадхониам ёд дода буд. Ман ба асоси он қоида ҳарфҳои арабиро такрор ба такрор ҳисоб мекардам ва бо рақамҳои нӯхгонаи ҳиндӣ (арабӣ) ва сифр (нол) навишта чамъ менамудам ва аз ин кор завқ мегирифтаам.

Дуюм, аз хондани шеърҳои тоҷикӣ завқ мегирифтаам, ҳарчанд дар он вақтҳо маънии он шеърҳо ро пурра нафаҳмам ҳам, оҳанги онҳо ба ман бисёр маъқул шуда буд ва ғазалҳоеро, ки аз ёд карда будам, дар танҳои замзама мекардам ва завқам боло мерафт. Хусусан он шеърҳое, ки Хабиба маънии ишқии онҳо ба ман фаҳмонда ва махсусан он ғазалҳое, ки он духтар дар мактаб бо овози ҳазин «монанди созандагон» хонда буд, ба ман бисёр таъсир мекарданд. Дар вақте, ки ман он ғазалҳоро дубора мехондам, ҳамон ҳолати Хабиба ба пеши чашмам омада маро ба як кайфияти маҳзунонаи гуворо менадохт ва дар паси он воқеаи ба «ҷонон расидани ҷони Хабиба» ба ёдам меомад, ҳайкали он духтари парипайкари нозукандом ба назарам ба шакли як қаҳрамони афсонавӣ мучассам мегардид ва ин ҳолат ба дилам чунон таъсир мекард, ки дар сарам савдои он гуна қаҳрамон шудан, «даст аз талаб надоштан» меафтод.

Ман мехостам, ки маънии пурраи ҳамаи байтҳоеро, ки медонистам ё мешунидам, фаҳмида гирам. Дар ин бора ягона ёрирасони ман падарам буд, падарам дар ин хусус ба суолҳои ман пурра ва фаҳмонда ҷавоб меод. Аммо вақте ки суол дар бораи маъниҳои ишқии шеърҳо мерафт, пешонаашро турш карда ба абрувонаш чин оварда: «холо ба ту барои фаҳмидани ин гуна чизҳо вақт нарасидааст, калонтар шавӣ, мефаҳмӣ, меравӣ» мегуфт.

Ман он вақтҳо намедонистам, ки дар диёри мо шоирҳо ҳастанд, ақидаи ман ин буд, ки «барои шеър гуфтан «валӣ» будан лозим аст, дар замони мо, ки «охирзамон» аст, «валӣ» шудан мумкин нест, бинобар ин шеър гуфтан ҳам мумкин нест».

Ин ақида ба ман аз бибихалифа — муаллимаи мактаби духтарон талқин шуда буд. Аммо дар он вақтҳо ҳодисае рӯй дод, ки ин ақидаи ман зеру забар шуд ва ман дар замони мо ҳам мумкин будани шеърғуйро фаҳмидам.

Он ҳодиса ба ин тариқа рӯй дода буд: рӯзе падарам барои намози пешин ба масҷид рафт ва зуд баргашта омада дар роҳрави ҳавлӣ истода маро ҷеғ зад ва «зуд биё» гӯён шитобкорона баргашта рафт. Ман ҳам аз дунболи ӯ давидам.

Ӯ дар ҳавлии берун маро бардошта ба болои девори поҳсаи пастак, ки ҳавлии моро аз қорбоғи масҷид ҷудо мекард, гузошт ва худ ба паси девор рост истода ба ман гуфт:

— Ҳозир аз мадрасача домуллои акаат мебарояд, нигоҳ карда исто, ман ӯро ба ту нишон медиҳам.

Дере нагузашта аз мадрасача ду кас баромад, яке аз онҳо хатиби деҳа буд, ки ман дар пеши ӯ дарс мехондам ва дар паҳлуи ӯ як одами миёнақади хушкбадани сабзинаҷеҳрае меомад, ки риши миёнаи сафедшуда дошт, ба сараш як саллаи сафеди хурд ва ба танаш як яктаҳи сафед буд.

Падар ана ҳамин одамро ба ман нишон дода:

— Ҳамин кас аст домуллои акаат,— гуфт ва илова намуд, ки одами бисъёр калон, олими гузаро, донишманди бузург ва шоири забардаст аст.

Ман ба ин тавсифи падарам шубҳа карда пурсидам:

— Шумо ин касро «одами бисъёр калон ва олими гузаро» гуфтед ва ҳол он ки қади ин кас он қадар баланд не ва саллаашон ҳам аз саллаи имоми мо хурд аст-ку?

— Қалонии одам бо қаду коматаш ва олимии ӯ бо саллааш муайян намешавад,— гуфт падарам дар ҷавоб ва илова намуд:— бисъёртарини муллоҳои камилм саллаҳошонро калон мебанданд, ки авом онҳоро дида фиреб хӯрад ва муллои калон донад. Аммо одами доно ва муллои дуруст саллаашро хурд мебандад ва қалонии ин гуна олимро илму донишаш нишон медиҳад.

Ман то он вақт «шеър» ва маънии вайро донам ҳам, калимаи «шоир»-ро нахустин бор мешунидам. Бинобар ин аз падар пурсидам:

— Шумо ин касро «шоир» гуфтед, ин чӣ маънӣ дорад?

— Шоир касеро мегӯянд, ки,— гуфт падарам,— аз дили худ шеър бароварда гӯяд.

Ман мехостам чӣ гуна шеър гуфтани он касро пурсам, ле-

кин ин муяссар нашуд — магар вақти намози пешин расида будааст, ки падарам маро аз девор фуруварда монд ва шояд ӯ суоли дар дили ман омадаро ҳис карда бошад, ки:

— Холо хона рав. Ман баъди аз намоз омаданам шеърҳои он касро ба ту хонда медиҳам,— гуфт ва худ ба тарафи масҷид нигоҳ карда давон рафт.

Падарам аз масҷид омада маро ба хона даровард ва аз тоқҷаи хона як китобро гирифт, ки дар вай бо хати худаш чизҳои гуногун навиштагӣ буд. Дар пушти он китоб дар пасуи пешини яқчанд варақ ба шакли уреб ду-се ғазал навишта шуда будааст. Онҳоро ба ман нишон дода:

— Ана ҳаминҳо ғазалҳои домуллои акаат,— гуфт ва ба хондани онҳо даромад. Он ғазалҳоро ягон-ягон хонда маънии баъзе байтҳои онҳоро (ки назар ба ақидаи худаш шояд фаҳмидани онҳо барои ман фоиданок ё безарар бошад) шарҳ дод. Дар охири ҳар кадоми он ғазалҳо калимаи «Исо» буд. Падарам он калимаро ба ман нишон дода:

— Исо номи ҳамин кас аст ва номи худро таҳаллус қарор додааст,— гуфт ва дар радифи яке аз он ғазалҳо калимаи «қашшоқӣ» буд, аз он ғазал байти зеринро:

Зи умрам сӣ гузашту ман ҳамон дар қайди ифлосам,
Ба панҷоҳу чихил шояд раҳам аз шасти қашшоқӣ

тақрор хонда:

— Исо ин ғазали худро дар вақти сисолағнаш гуфтааст ва умед кардааст, ки «дар чихилу панҷоҳсолағӣ шояд аз шасти қашшоқӣ раҳой ёбад». Лекин афсӯс, ки дар чихилу панҷоҳсолағӣ он тараф истад, холо, ки умраш аз шаст гузаштааст, ҳанӯз ҳам «аз шасти қашшоқӣ раҳой наёфт», бо дарсгӯии бемадраса, бо китобати китобҳо умр мегузаронад,— гуфт ва сухани худро ранги умумӣ дода илова намуд:

— Зотан, одамони донишманд аз байни қашшоқон мебароянд, аммо афсӯс, ки қашшоқзодагон барои хондан имконият надоранд, бойбачагон, хусусан маҳдумон (писарони муллоҳои калон), бештарин аҳмак ё ин ки нобакор мешаванд, инҳо хонанд ҳам, бисёртаринашон ягон чиз намешаванд, агар шаванд ҳам, аксарашон одамони бад мешаванд. Бесабаб нест, ки дар китобҳо гуфтаанд: «илм дар дасти одами бад шамшери буррандаест дар дасти одами маст...»

Падарам хомӯш монда дар хаёл фуру рафт ва дар ҳолате, ки дар пешонааш осори андӯх пайдо гардида буд, оҳе қашида гуфт:

— Ман ҳам мадрасаро агар тамом мекардам, аҷаб набуд, ки ягон чиз мешудам. Афсӯс, ки ҳамин қашшоқии сабиълмон-

да ба ман имкон надод.) Ту хон, бо ҳар гуна душворӣ бошад ҳам, хон. Умедворам, ки ягон чиз шавӣ, «мо худ нарасидем, ту шояд бирасӣ».

Падарам аз як ғазали дигари Исо ин байтро:

То ба кай зи бекорӣ бо фарсудагӣ мурдан?
Нусхае ба каф дорӣ, чамъ созу аҷзо кун!

хонда шарҳ дода ва илова намуд:

— Дидӣ, ки ин одам чӣ қадар доност: бекориро баробари мурдан мешуморад, ҳар чӣ бошад, ягон кор кун мегӯяд. Баъд аз он падарам аз тоқчаи хона ду-се варақ қоғазӣ парешонро кашида гирифта, онҳоро такурӯй карда байти зеринро ёфта хонд:

Ба дӯши таваккул манех бори худро!
Валинеъматӣ хеш дон кори худро!

— Мебинӣ, ки одамони калон чӣ гуна ба якдигар ҳамфикранд. Бобо Соиб (падарам Соиби Исфаҳониро бисъёр дӯст ме-дошт, шеърҳои ӯро, чунон ки бачагон наботро макида мазакунон мехӯрда бошанд, лаззат гирифта мехонд ва аз рӯи эҳтиром ӯро «Бобо Соиб» мегуфт), ки 250 сол пеш аз замони мо гузаштааст ва Исо, ки одами замони мост, ба як мазмун гап мезананд ва мардумро аз таваккул ва аз бекорӣ ба тарафи кор мекашанд.

(Ин сӯҳбат барои ҳаёт ва фикри ман таъсири бузург кард, чунон ки саллаҳои калони олимтарошонро бад меидагӣ шудам, инчунин аз бекорӣ ҳам нафрат мекардагӣ гардидам.)

Ман дар натиҷаи ин сӯҳбат дониستم, ки дар замони мо ҳам шоир шудан мумкин будааст. Акнун як шубҳаи дигар монда буд: «оё барои шоир шудан вали — соҳибқаромат будан шарт набудааст, ё ин ки Исо вали будааст».

Барои ҳалли ин шубҳа аз падар пурсидам:

— Магар барои шоир шудан вали будан шарт нест?

— Албатта шарт нест,— гуфт ӯ ва илова кард:— Ман ҳам дар таърихи айвони масҷидамон, ки ҳамин сол Усто амакат (Хидоятхоҷа) сохт, як таърихи шеърӣ гуфтаам,— гуфта порчаи зеринро хонд:

Хидоятхоҷа — он устоди мохир,
Ки бошад дар хунармандӣ ягона,
Ба соли «мурғ» ин айвон бино кард,
Бидех бар мурғи ӯ ту обу дона.

ва эзоҳ дод:— «мурғ» дар ҳисоби абҷад 1240 мебарояд, агар ба вай «обу дона», ки 63 мебошад, дода шавад, 1303 мебарояд, ки таърихи ҳиҷрии ҳамин сол аст.

Ман, ки ҳисоби абҷадро медонистам, ҳисоб карда дидам, ки ҳақиқатан 1303 баромад.

Ман дар натиҷаи ин сӯхбат на танҳо аз ин хурсанд шудам, ки падарам шеър гуфта метавонистааст, инчунин ман аз ин ҷиҳат ҳам хурсанд шудам, ки дар бораи имконияти шоир шудан бе «валӣ» будан дар дили ман ҳеҷ шубҳае намонда буд, чунки «валӣ» набудани падари худро медонистам.

Ман хостам, ки шеърҳои дигари падарамро ҳам шунавам ва илтимос кардам, ки байтҳои дигарашро ҳам барои ман ховад.

У гуфт:

— Ман шоир нестам, одам бо як байт-ду байт гуфтан шоир намешавад, ҳар касе, ки андаке шуур дорад, метавонад як байт-ду байт гӯяд. Дар асл решаи калимаи «шеър» ва «шуур» як аст. Аммо барои шоир шудан инҳо кифоя намекунад. Шоир боид Исо барин, Бобо Соиб барин, Бедил барин, Ҳофиз барин дар ҳар маврид шеърҳои хуб гуфта тавонад.

Азбаски падарам аз шоирони замон ғайр аз Исо каси дигарро ном нагирифт, ман гумон кардам, ки ӯ бояд ягона шоири замони мо бошад. Барои фаҳмидани дуруст ӯ нодуруст будани ин гумони худ пурсидам:

— Дар замони мо ғайр аз Исо шоир ҳаст?

— Албатта, ҳаст,— гуфт падарам,— ва бисёр аст. Яке аз шоирони хуби замони мо қозии Ғичдувон аст.

Ман бо шунидани ин сухан афсӯс хӯрдм, ки чанд сол пеш ба сӯхбати ӯ расида аз ӯ илтифот дида бошам ҳам, дар он вақт шоир будани ӯро намедонистам, дар ин вақт дар дилам гузашт, ки ман ҳам шоир шуда метавониста бошам ӯ не? Албатта, ба ин суоли дарунии худ худам ҷавоб дода наметавонистам, бинобар ин ин суолро ба падар додам.

У гуфт:

— Шоир шуданат мумкин аст, лекин барои ин шеърҳои шоирони калонро бисёртар хонданат, ёд карданат ва навишта гирифтнанат ва бо шоирҳои калон ҳамсӯхбат шуда, аз онҳо омӯхтанат лозим аст. Ҳоло, ки ту хурдсол ҳастӣ, вазифаи ту дарс хондан, шеър хондан, шеър ёд кардан ва шеър навишта гирифтнан аст. Ҳоло ба фикри шеърҳои худро овора накун.

Аз ғайри тавсияи падарам ҳам ман шеър хонданро дӯст медоштам, аммо китобхоро дуруст хонда наметавонистам. Аммо навиштан барои ман ҳеҷ мумкин набуд, чунки ман ғайр аз рақами нӯхгонаи ҳисоб, ки дар абҷадҳои аз падар омӯхта будам, ягон ҳарфро навишта наметавонистам ва ночор роҳи омӯзиши хатнависиро аз падар пурсидам ва ӯ ҳам мутасадди шуд, ки маро хатнавис кунад ва илова кард:

— Хар гоҳ хатнависиро ёд гирӣ, саводат ҳам пухта мешавад ва ҳар чизро хонда метавонистагӣ мешавӣ.

Ман дар ҳуди ҳамон маҷлис аз шеърҳои Исо якчанд байтро, ки ба ҳудам хуш омада буданд, ёд карда гирифтаам. Ду байт аз онҳо ин буд:

...Дил ба як адо шоқир, чон ба сад чафо собир.
Эй ғурури ноз охир, андаке мадуро кун!
Он баҳори ноз омад, дидаи тараб бикушо!
Барг-барги ин гулшан назри он кафи по кун!

(Ман дар саҳифаҳои 418—428 «Намунаи адабиёти тоҷик» намунаҳои шеъри Исоро бо мухтасари тарҷимаи ҳолаш нақл кардаам).

ХАТМАШҚКУНИ

Вакте ки ман аз падар илтимос намудам, ки хатнависиро ба ман омӯзад, ӯ гуфт:

— Хати ман бад аст, агар дар пеши ман хат машқ кунӣ, бадхат мешавӣ. Сабр кун, Сайид Акбар аз шаҳр ояд (ин кас дар Бухоро бо акаи ман мехонд), ӯ хушхат аст, дар пеши ӯ машқ хоҳӣ кард...

Асари зарбаи торсакии Сайид Акбар аз гӯшу рӯям кайҳо рафта бошад ҳам, таъсири он зарба ҳанӯз аз дилам нарафта буд. Дар пеши чунин одам хат машққуниро дилам намеҳост. Лекин ман фикр кардам: «аввал он, ки барои омӯختани ягон ҳунар баъзе номувофиқоро бардоштан лозим аст; дуҷум он, ки ҳарчанд ба воситаи девона ҳам бошад, ман аз вай интиқоми худро барзиёд гирифтаам. Боз барои чӣ кинаи ӯро дар дил нигоҳ дорам?»

Ман бо ҳамин мулоҳиза таклифи падарро бо хурсандӣ қабул кардам. Падарам дар бораи тайёр намудани асбоби хатнависии ман гуфт:

«Қалам — чӯбу снёҳӣ — обу қоғаз — хоку мистар — ҳас
Ба ин асбоби нолоиқ чӣ гуна хат нависад кас?»

гуфтаанд. Бинобар ин пеш аз сар кардани хатмашққунӣ асбоби хатнависии тӯро тайёр кардан зарур аст.

Падарам ба ҳамин мақсад як рӯзи бозори Ғичдувон, ки худ ба Маҳаллаи Боло рафтагор буд, маро ҳамроҳи худ то бозор гирифта бурд ва дар он ҷо ба ман як қаламдон, ду найқалам, як қаламтарош, як қаламқат³⁰, як ҷузгири мешигӣ, як бандча лос³¹ ва чор тахта қоғази машқии хӯқандӣ харида дод

ва маро ба тарафи Соктаре гусел карда, худ ба тарафи Махаллаи Боло рафт.

Ман ба хари бехӯрчин савор шуда, қаламдонро, ки ҳаман асбобхояш дар дарунаш буд, ба ҷузгир ва коғаз ба тарзи лӯла печонда ба пеши худ гирифта аз бозор баромадам ва дар ҳолате, ки хурсандии маро поёне набуд, ба роҳ даромадам. Аммо ин хурсандии ман дароз накашид.

Вақте ки ман аз даҳанаи бозори Ғичдувон баромадам, тӯкуми хар пеш рафт. Дар он ҷо барои дуруст кардани тӯкум аз хар фуромадан даркор шуд. Дар он ҷо ба тарафи дасти чапи роҳ як деворчаи пастак буд, дар пеши вай аз хар фуромада, бастаи асбоби хатнависиро бар болои он деворча монда барои кушодани аил даст дароз карда будам, ки қаламдон аз даруни баста шорида баромада шилти карда ба он тарафи деворча, ба даруни ҷӯй афтод.

Ман бедикатона бастаро қач монда будаам, ки қаламдони шаффоф аз байни коғази лӯлапеч кардашудаи шаффоф гежида баромада ба тарафи ҷӯй шорида рафтааст.

Ман тӯкуми харро ба ҳоли худаш гузошта аз болои деворча сар ҳам карда нигоҳ кардам. Дар ҷӯй об набуд ва қаламдон ҳам дар он ҷо наменамуд. Лекин дар он ҷо дар даруни ҷӯй як чоҳи хандақмонанди дарозшакл канда будаанд, ки қаламдонам — қаламдони чоноҷонам дар даруни он чоҳ ғалтидааст.

Ман ҳеч имконе надоштам, ки ба даруни чоҳ даромада қаламдони худро гирифта барорам, ночор монанди модарони фарзандмурда, ки дар сари қабри ӯ нишаста зор-зор мегириянд, бар лаби чоҳ нишаста бо «ҳой-ҳой» ба гирия даромадам.

Як роҳгузар пешам омада сабаби гирияамро пурсид. Ман хиққосзанон воқеаи қаламдонро гуфта додам. Ӯ либосашро кашидан гирифт:

— Гирия накун! Бо гирияи ту қаламдон аз чоҳ намебарояд, ман бароварда медиҳам,— гуфт.

Ман қадре ором гирифтам. Ӯ чома, салла ва кафшашро кашида бар болои деворча монда тани бакурта ба сари чоҳ рафт ва ба пиллапояхое, ки дар вақти кандани чоҳ дар ду тарафи деворааш шикофта монда будаанд, по нихода ба даруни чоҳ фуромад ва дар як дақиқа қаламдонро ба нифаи эзораш банд карда бароварда дод.

Акнун хурсандии маро поёне набуд. Дар як рӯз, балки дар як соат як қаламдон маро ду бор аз ҳад зиёд хурсанд карда буд. Ман аз падарам ба сабаби ба як танга (15 тин) харида додани ин қаламдон ҷӣ қадар хурсанд шуда бошам, аз ин одами ношинос аз вай зиёдтар хурсанд ва миннатдор шуда

будам. Зеро касе, ки ба ман ин қаламдонро харида дода буд, падари ман буд. Ман ҳақ доштам, ки ҳар чизро ва аз ин ҷумла қаламдонро аз вай талаб кунам. Аммо ин одам ба ман ҳеҷ алоқа надошт, ҳатто як шиноси кӯчагӣ ҳам набуд. Бо вучуди ин, ин ҳама некиро кард.

Ман бо вучуди хурдсолӣ инхоро мефаҳмидам ва бо ҳиссиёти миннатдорӣ ба ҳаяҷон омада будам. Ҳайфо, аз хурдсолӣ намедонистам, ки ба ӯ чӣ гуна изҳори миннатдорӣ кардан даркор аст ва наметавонистам, ки ин ҳиссиёти худро баён наоям. Танҳо ҷашмони навақасе бо андӯхи бепоён гирифтаистодаи худро бо остин пок карда, ба он одам табассумкупон менигаристам ва ҳис мекардам, ки на танҳо лабонам, ҳатто ҷашмонам ҳам бо ҳиссиёти миннатдорӣ табассумкунон медурахшанд.

Қаламдон дар даруни об зарари ҷиддие надида буд, танҳо аз як тарафаш рӯи нохун барин ҷояш пӯстмол рафта буд, ҳатто ба дарунаш ҳам об надаромада буд.

Вакте ки ба падари худ ин воқеаро накл карда ба зарар надидани қаламдон таъҷуби худро изҳор намудам, ӯ ғуфт:

— Ин қаламдон кори Миродили саҳҳоф аст (Миродил падари Қорӣ Ибод буд, ки қорӣ мазкур дар шӯъбаи дастнависҳои шарқии Китобхонаи Давлатии Ўзбекистон дар Тошканд кор мекард ва дар соли 1944 вафот намуд). Миродил аз хунармандтарин саҳҳофон аст. Ӯ ҳарчанд қоғазпорчаҳоро бо ширеш бо ҳам ҷаспонда қаламдон месозад, чунон ҳунар ба кор мебарад, ки монанди ҷӯб саҳт ва обногузар мешавад. Қоғазӣ рӯяшро аз қоғазӣ рағғани Самарқанд мекунад, ки ин қоғаз обу намро ба худ намегирад. Он пӯстмоле ҳам, ки бар рӯи вай рафтааст, аз об нест, маълум мешавад, ки дар даруни ҷоҳ — дар лаби оби вай ҷӯб ё санги нӯгтезе будааст, ки қаламдон дар вақти дар ҷоҳ афтодан аввал ба вай бархӯрда зада шудааст.

* * *

Сайид Акбар аз Бухоро омад. Ман дар пеши ӯ хатмашккуниро сар кардам. Ӯ мувофиқи одати муаллимони хат якҷанд ҳарфи арабиҳо бо қалами ҷалӣ³² дар як қоғаз калон-калон навишта дод. Дар вақти навиштани ин ҳарфҳо маълум шуд, ки ӯ дар майданависӣ хати хоное дошта бошад ҳам, дар ҷалинависӣ бадхат будааст. Ва ҳол он, ки барои навмашкон сармашкҳои хушхати ҷалӣ — калон лозим аст ва низ муаллим бояд тарзи навиштани он ҳарфро ба шогирд амалан нишон диҳад.

Муаллими ман кашӣш ва доманаҳои ҳарфҳои калонро каҷу килеб карда навишт ва баъд аз он ҷоҳи аз қоида берун

баромадан онхоро ба нӯги каламтарош аз дандонхояш охор тарошида гирифта молид, пас аз он бо нӯги каламтарош охорро аз рӯи қоғаз тарошида гирифт, ки бо он охор чоҳои барзиёди ҳарфҳо ҳам тарошида шуданд. Баъд аз он бо нӯги калам аз рӯи қоғаз чоҳои холимондаи ҳарфҳоро сиёҳӣ пур кард. Ба ҳамин тариқа як сархате ба вучуд омад, ки вайро ҳар кас бинад, муаллимо айбдор карда наметавонист.

Сайид Акбар он сархатро ба ман супурда фармуд:

— Ба хона рафта ин ҳарфҳоро чунон машқ кун, ки хатат монанди хати ман шавад. Баъд аз он дар қоғази ҷудогона мисли ҳамин сархат навишта фардо пеши ман биёр, ман мебинам, агар дуруст навишта бошӣ, ба ту сархати дигар меदिҳам. Агар хом бошад, боз машқ мефармоям.

Ман сархатро гирифта ба хона омадам. Бе ҳеҷ гуна машқ ба даст калам гирифта бо дастҳои ларзон он ҳарфҳоро дар қоғазе сархатвор навиштам. Аммо он ҳарфҳо чунон қачу қилеб ва баднамо буданд, ки аз «ҳарф» зиёдтар ба сиёҳии ба рӯи қоғаз пошхӯрда монандӣ доштанд. Лекин ман барои ин ҳеҷ ғам нахӯрдам ва монанди муаллими худ бо нӯги каламтарош аз дандонам охор тарошида ва ба рӯи чоҳои қачи ҳарфҳо молида тарошида гирифтам ва пас аз он чоҳои холимондаи ҳарфҳоро монанди муаллими худ сиёҳӣ пур кардам. Дар натиҷа ҳарфҳои шинохташуданӣ ба вучуд омаданд.

Вақте ки ман ин машқи аввалини худро ба падар нишон додам, ӯ таҳсин кард, чунки ӯ аз он сохтакории ман беҳабар буд. Тааҷҷуб дар ин ҷост, ки чун фардо хати худро бурда ба муаллим нишон додам, ӯ ҳам таҳсин кард; ҳеҷ гумон накард, ки ман аз вай пеш аз омӯхтани хатнависӣ сохтакориро омӯхтаам ва ӯ маро дар рӯзи дуҷум ба сархати дуҷум гузаронид. Ба ҳамин тариқа ман дар андак вақт муфрадот (танҳо-танҳо) навиштани ҳарфҳоро тамома карда, ба мураккабот (пайваста)-нависӣ гузаштам.

Дар вақти сар кардани мураккаботнависӣ муаллим байти зеринро ба тарзи сармашқ навишта дод:

Чун фароғат зи муфрадот омад,
Вақти машқи мураккабот омад.

Азбаски муаллим мураккаботро бо қалами майда навишт, ба чирки дандон корфармоӣ эҳтиёҷ пайдо накард. Аммо ман, ки дастам ҳеҷ машқ надида буд, маҷбур шудам, ки дар мураккаботнависӣ ҳам ҳамон сохтакориро кор фармоям.

Ман машқи хатро тамома кардам, мақсади асосӣ ва аввалинам аз хатнависӣ, ки навишта гирифта тавонистани баъзе шеърҳо буд, ба даст даромад. Лекин ман чунон бад менавиштам, ки

хати маро ба ғайр аз худам ҳеҷ кас хонда наметавонист, ҳатто баъзе калимаҳои худ навиштаамро баъд аз чанд рӯз худам ҳам хонда наметавонистам.

Ҳарчанд бо гузаштани вақтҳои бисёр дар натиҷаи бисёр навиштаи хатам як андоза дуруст шуда бошад ҳам, то ҳол ман бадхати гузаро ҳастам. Ин натиҷаи сохтакории муаллим аст, ки бо кирдори худ ба ман омӯхта буд.

РӯЗАДОРИ ВА РӯЗАФУРӯШИ

Моҳи рамазон дар вақти зардолупазӣ, ки ба моҳи июнӣ рост меояд, омада буд. Рӯзҳои ба ниҳоятӣ дарозӣ расида буданд. Дар ҳамон рӯзҳои дароз ва гарм модарам маро ба рӯза гирифтани даҳлат кард. Ман қабул намудам, аммо рӯз соат 10 на-шуда ҳам ташнагӣ ва ҳам гушнагӣ ба ман зӯр оварданд. Аз модарам пурсидам, ки руҳсат диҳад, то ки ман обе нӯшида ва ноне хӯрда осуда шавам. Қабул накард:

— Ҳар кас рӯзаро хӯрад, гунаҳгор мешавад ва дар дӯзах месӯзад, — гуфт.

— Чан рӯзи рамазон гузашт, ки ман рӯза нагирифтаам. Пас маълум мешавад, ки ман дар оташи дӯзах хоҳам сӯхт. Модом, ки месӯхта бошам, сӯхтан гирам. Як рӯз аз дӯзах халос шуда ҷӣ кор мекунам, — гӯён ман дубора талаб кардам, ки барои рӯзахӯрӣ руҳсат диҳад.

Вақте, ки ту дар саҳар нияти рӯзадорӣ накарда бошӣ, азбаски хурдсол ҳастӣ, рӯза хӯрда гардӣ, зарар намекунад. Ин саҳар, ки нияти рӯза доштан кардӣ, агар рӯзаро хӯрда ниятро шиканӣ, гунаҳкор мешавӣ, — гуфт модар дар ҷавоби баҳсрасони ман.

Ман боз як соати дигар сабр кардам, аммо ҳеҷ тоқатам намонд. Кому забонам то лабонам карахш бастаанд, дар меъдаам як нооромии ногуворе пайдо шуд, гӯё дар он ҷо як кирми оташини гуруснае бошад, ки обу нон мехоҳад ва агар талаби ўро бар ҷо наёрам, гӯё маро сӯхта маҳв мекарда бошад.

Дар ҳамин ҳолати тангии ман буд, ки падарам аз сари дӯкони бофандагии худ хеста пеши модарам омада аз вай нойча талаб кард ва рангу рӯи беморонаи маро дида аз ман ҳолпурсӣ намуд.

Ман ба ў қиссаи рӯзадории худро ҳикоя карда, суханҳои модарамро накл намудам. Ў хандид ва ба модарам нигоҳ карда гуфт:

— Ҳоло ки ин ба балоғат нарасидааст, ягон таклифи шаръӣ ба гарданаш бор намешавад. Шарриатро ки намедонӣ, чаро ба-

чаро аз номи шарият азоб медиҳӣ, зуд ба ӯ ягон чиз деҳ ки хӯрад!

Ман ҳамон рӯз аз ҳаррӯза зиёдтар чиз хӯрдм, чунки баробари шикам чашмам ҳам гушна монда буд. Дар натиҷаи бисёр чиз хӯрдан, ва дар муддати кам хӯроки муддати дарозро хӯрдан ва хусусан ба сабаби зардолуро аз ҳад зиёд хӯрдан ҳамон шаб бемор шудам. Аммо модарам ин бемориро аз «касофати рӯзахӯрӣ» медонист, лекин ин ақидаи худро аз тарс ба падарам изҳор намекард.

Бо ин қадар модарам аз ман даст нақшид ва кӯшиш мекард, ки ҳеҷ набошад, се рӯз маро рӯза доронад, то ки одат кунам ва дар калонсолӣ рӯзахӯр нашоам. Аммо ман дигар ба гапи ӯ гӯш надодам.

Қир модарам ҳилае ёфт, ки ман ба рӯзадорӣ гардан додам, ин ҳила сайри Дарвешобод буд: он вақтҳо ҳар сол дар моҳи мизон (аз 23-юми сентябрь то 23-юми октябр) дар Дарвешобод ном маҳалаи Ғичдувон ҳафтае якрӯзӣ чор шабу рӯз сайр мешуд. Ҳикояти ин сайр ба касоне, ки вайро надидаанд, монанди ҳикояҳои ҳазору як шаб дилкаш ва аҷоиб менамуд. Ҳикояе, ки дар бораи тарфбозӣ, мушакбозӣ, хартозӣ ва тагалчангандозии он ҷо мекарданд, монанди ҳикоятҳои деуи парӣ ҳам даҳшатовар ва ҳам ҳавасангез буданд. Дар райони Ғичдувон кам кас ёфт мешуд, ки ҳеҷ набошад сола як бор рафта он сайро тамошо накунад. Деҳқонбачагони камбағал ҳам ки падартошон барои сайр ҳарҷӣ дода наметавонистанд, кӯшиш мекарданд, ки коре карда ду-се танга пул ёбанд то ки ба он сайр рафта тамошо карда тавонанд: вақти сайр, ки наздик шудан гирифт, пахта ва ғӯзачинӣ мекарданд, ба харбузақашонии деҳқонони бой ба мардикорӣ мебароманд ва агар ҳеҷ қор наёбанд, аз киштзорҳо дуздӣ мекарданд ва монанди инҳо.

Ман ҳам ҳар сол ба дидани ин сайр ҳавас карда аз падар мепурсидам. Аввал ӯ он сайро бад карда нишон медод, албатта, ӯ медонист, ки ин сухани ӯро ман бовар намекардам, баъд аз он хурдсолии маро баҳона мекард ва мегуфт:

— Ту ба танҳои рафта наметавонӣ, ман бошам, намеравам, агар туро ба касе ҳамроҳ карда фиристонам, ҳарҷ зиёд мешавад. Сабр кун, калонтар шавӣ, меравӣ, мебинӣ, орзӯят мешиканад.

Модарам ана аз ҳамин ҳаваси аз ҳад зиёди ман барои рӯза дорондани ман фоида бурдан хост ба ман гуфт:

— Агар ту се рӯз рӯза дорӣ, ба ҳар рӯз яктангагӣ ба ту медиҳам, ки се танга мешавад, бо ин пул ба Дарвешобод рафта тамошо карда омада метавонӣ.

Ман ин таклифро қабул кардам ва барои рӯзадорӣ азми қазме намудам. Модарам ҳамон рӯз маро ба хобидан маҷбур

кард, ки шаб бедор нишаста тавонам, то ки сахар хӯрокро дуруст хӯрам ва рӯзи ояндаро дар хоб гузаронам, ки гузаштани рӯз номаълум шавад. Азбаски худам розӣ шудам, падарам ҳам монев нашуд:

— Рӯза дошта тавонӣ, доштан гир, ман чӣ кор дорам, — гуфт.

Шаб нахобида сахарӣ бо падару модар хуб чиз хӯрд. Рӯзона ҳам то гарм шудани ҳаво бо бачагони кӯча бозӣ карда гашта бедор мондам. Чун хоб ғалаба кард, ба хона омадам, ки бихобам. Модарам дар зери зардолузор ба худаш, ҳам ба ман ҷой андохта монда будааст. Аммо ман хонаи холиро маъқул доништа ҷоямро ба хона бардошта овардам. Падарам бошад, дар рӯзҳои рамазон дар дӯкониҳонааш меҳобид.

Ман дарҳол хонаро баста хобидам, зуд хобам бурд. Як вақт бедор шудам, ки шикамаам гурусна мондааст. Боз чашмамо пӯшонда хобидан хостам, то ки гузаштани рӯзро нафаҳмам. Аммо шиками гуруснаи сабилмонда ба хобидан роҳ намедод.

Хӯроки шабонаро, ки дар вақти ифтор хоҳем хӯрд, ба ёд овардам: фатири гарми рағанизардӣ, ки модарам пухтани онро ваъда карда буд ва шинии тутӣ, ки инро модарам дар вақти тутпазӣ махсусан барои рамазон пухта монда буд, ба назарам хеле дилкаш менамуданд. Ман ин хӯрданиҳои балаззатро ба ёд меовардам, ки шиками гуруснаам шояд тасаллӣ ёбад. Лекин натиҷа баръакс шуд ва иштиҳо талаб мекард, ки ҳозир аз он чизҳо хӯрам. Аз бетокатӣ чашмам кушода шуд ва ба девори хона назар андохтам, ки оё хурмаи шинӣ дар ҷояш ҳаст ё не. Хурма дар ҷояш буд. Бо дидани вай иштиҳоям боз ҳам зиёдтар шуд. Модарам одатан хурмаи шинии рамазониро ба девори хона ба меҳи кадрас овехта мемонд, ки мӯрча зер накунад ва ҳар шаб аз вай ба кадри даркорӣ гирифта боз ба ҷояш меовехт.

Ман аз ҷо хеста ба зери хурма рафтам, аммо қадам нарасид. Ҷои хоби худро ба он ҷо бурда кӯрпачаҳо ва болиштро ба девор такя дода болои ҳам гузоштам ва ба болои онҳо баромада дидам, ки қадам мерасад. Баъд нондонро кушода як порча нонро бурда-бурда карда гирифтам. Миёнамо аз рӯй баста нонпораҳоро дар бағал ҷо кардам, пас аз он ба болои кӯрпачаҳо баромада даҳанбанди хурмаро кушода бо як дастам аз меҳ нигоҳ дошта ва бо дасти дигарам аз бағал нон бароварда ба шинӣ гӯтонда хӯрдан гирифтам. Баробари ҳолӣ шудани бағал аз нон шикам пур шуд. Даҳони хурмаро монанди аввалиаш латтабанд карда, ба лаби пойгаҳ рафта бо офтоба дасту даҳонамро шустам ва ба кадри даркорӣ об ҳам иӯшидам. Пас аз дубор ба худ ҷо паҳн карда хобидам. Маро модарам вақте бедор

кард, ки қариб шом шуда буд ва ӯ дастархони ифториашро ба фатир ва шиннӣ меорост.

Ба ҳамин тариқа ман се рӯз «рӯза дошта», соҳиби се танга шудам, ки вай харочоти сайри Дарвешободи оянда буд.

САЙРИ ДАРВЕШОБОД

Тирамоҳ шуд, вақти сайри Дарвешобод расид. Дар ҳафтаи якум ба сайр рафта падарам розӣ нашуд:

— Ҳафтаи нахустинро одатан бачадавак мегӯянд, дар вай тамошои дуруст ҳеч намешавад. Ҳафтаи дуюм мефиристонам, — гуфт.

Дар ҳафтаи дуюм писари амаки падарам Иброҳимхоҷа ба Дарвешобод рафтагон шуд. Падарам ба дасти ӯ се танга дода ба ӯ фармуд, ки маро ҳамроҳ барад ва чияни худаш — Хомидхоҷаро ҳам гирад, ки хардуи мо бо ҳам бозикунон тамошо кунем ва инчунин ба ӯ таъин кард, ки дар Ғичдувон дар хавлии падарарӯси тағоиям — устои косагар манзил кунем.

Сайри Дарвешобод одатан ҳар ҳафта рӯзи сешанбе пагоҳӣ сар шуда, рӯзи чоршанбе то чоштгоҳӣ давом мекард. Мо пагоҳонии сешанбе аз хона баромада Ғичдувон рафта ба хонаи устои косагар фуromaдем. Хавлӣ аз одам пур буд. Он одамон мехмонон набуда, коргарони устохонаҳои косагарӣ буданд. Ҳамаи онҳо бо чӯшу хурӯш тарф тайёр мекарданд, баъзеи онҳо кулӯх метарошиданд, баъзеашон дору мекӯфтанд, баъзеи дигарашон доруро бо чӯянпораҳои бехта меомехтанд ва баъзеашон тарф чой мекарданд.

Тарф зарфе буд монанди офтобаи чӯянӣ, лекин даста ва нӯл надошт, инчунин тарфи зеринаш ҳам сӯроҳ дошт. Тарфчойкунандагон сӯроҳи зерини вайро аз дарун бо кулӯх банд карда, аз болои кулӯх дору рехта бо чӯбе уғурчадастмонанд зада зер мекарданд, дору иборат аз борут — доруи милтиқ буд, ки барои гулрез кардани оташи он дар вай резаҳои ҳар гуна фулузот — металл ва аз ин ҷумла чӯянрезаҳо омехта буданд.

Раҳбари саёҳати мо Иброҳимхоҷа баъд аз қадре тамошо карда истодани хунари тарфчойкунӣ ва дорусозӣ аз онҳо пурсид:

— Дар ин кор чӣ қадар маблағ сарф мешавад?

— Дар ҳар тарф тахминан даҳ танга! — яке аз онҳо ҷавоб дод.

— Ин харҷро кӣ медиҳад? — Иброҳимхоҷа боз пурсид.

Мо коркунони косагар ва мо барин коркунони корхонаҳои чӯянрезӣ ва дигар корхонаҳо.

— Аз ин кор ба шумоён чӣ фоида?

— Агар мо ба ҳарифони худ, ки вобқандиҳо мебошанд, дар тарфбозӣ ғолиб бароем, барои мо давлати бузург хоҳад буд. Аз ин бехтар дар дунё боз чӣ фоида ҳаст?

Дар рӯи суфа болои кӯрпача мизбони мо — соҳиби хавлӣ, устои косагар чорзону зада менишаст. У ба тарафи Иброҳимхоҷа чашмак зада, бо табассуми истехзокорона ба гап хамроҳ шуд:

— Инҳоро ва умуман коркунони корхонаҳоро «демонабача» меноманд. Инҳо на парвон зану фарзанд доранд, на қами хӯроку пӯшок. Дилхушии ягонаи инҳо соле ду бор дар сайри Дарвешобод ва дар бозори шаби моҳи рамазон тарфбозӣ кардан аст. Инҳо ҷавонони хушбахти хушвакт мебошанд. Ман ҳам орзу доштам, ки дар қатори инҳо буда зиндагонии худро бо хушӣ ва хуррамай гузаронам. Хайф, ки ашғоли дунё, вобастагии зану фарзанд ва ташвиши зиндагӣ маро аз ин қори бӯғамона маҳрум кардаанд.

Иброҳимхоҷа меҳост ба ӯ гап зада ба ин фикри ваӣ муқобил барояд. Аммо усто ба ин кор роҳ наодод ва ба ӯ маънидорона чашмак зада, сухани худро давом дод:

Ҳарчанд худам аз ин бозӣ маҳрум бошам ҳам, бо роҳи ба инҳо ёрӣ додан орзуи дили худро мешиканам.

— А? — гуфт Иброҳимхоҷа таъҷубкунон, — шумо ба ин кор аз ҷайби худ пул ҳам медиҳед?

Усто як бори дигар ба ӯ чашмак зада ҷавоб дод:

— Аз ҷайби худ додагӣ барин як кор мекунам-дия — музди қори яксолаи бештарини инҳо ба тарфбознашон, ки соле ду бор мешавад, намерасад. Бинобар ин ман вақте ки инҳо барои бозӣ ба пул мӯхтоҷ шаванд, аз болои қори ояндашон пешакӣ ба тариқи бунак³³ пул медиҳам. Ана ҳамин барои касе, ки дар дасташ пул нест ва мӯхтоҷ аст, ёрмандии калон мешавад.

Усто баъд аз қадаре хомӯш монда коркунонро аз назар гузаронидан боз сухани худро давом дода илова кард:

— Шумо гумон накунед, ки фоидаи бунак барои коркунон танҳо ҳамин аст, ки онҳо бо ин тарфбозии худро давом медиҳанд. Ин тавр нест. Ин як фоидаи дилхушқунии бунак аст. Фоидаи асосии бунак дар ин аст, ки коркунон ба ин восита ба як корхона баста мешаванд, «дарахт дар як ҷо сабз мешавад» гуфтаанд ва рӯз ба рӯз ҳунар ва малакаашон зиёд мешавад. Агар худо бахташонро кушояд, ҳудашон ҳам бо ҳунари худ соҳибкор шуданашон мумкин аст. Чунончи, ман ҳам дар ҷавонии худ шогирдӣ ва халфагӣ мекардам. Агар ҳамин бунак дар миён набошад, инҳо бо тақозои «демонабачагии худ» ба як танга музди барзиёд фирефта шуда, ҳар рӯз аз корхонае ба корхонае мегу-

заранд. Дар натиҷаи дарбадарӣ аз баланд кардани дараҷаи хунармандии худ бозмемонанд ва ба болои ин, дили соҳибкорон аз инҳо сард шуда, ба корхонае роҳ намеёбанд. Оқибат сарсаригард, киморбоз, ё ин ки дузд шуда мераванд.

Дили ман аз пургӯии мизбонамон танг шуд ва аз Иброҳимхоҷа хоҳиш кардам ки маро зудтар ба сайргоҳ барад.

* * *

Мо ба сайргоҳ рафтем. Сайргоҳ дар тарафи ғарбии роҳи калоне буд ки аз бозори гови Ғичдувон баромада ба тарафи Бухоро мерафт. Ин роҳ аз даҳанаи бозор то мадрасаи Чӯбини Ғичдувон, монанди як хиёбон, васеъ ва рост мерафт. Фақат ду тарафи роҳ бедарахт буд. Дар тарафи ғарбии ин роҳ 10 гектар барин замини чоркунҷ буд, ки сайргоҳ дар он ҷо барпо шуда буд. Ин қитъа ба палҳои яктанобӣ, нимтанобии киштзор ҷудо шуда бошад, ҳам, соҳибони он замин дар аввалҳои моҳи сентябр киштҳои худро ғундошта гирифта барои сайргоҳ муҳайё карда будаанд ва бо пули иҷорае, ки аз дӯкандорони сайр мегирифтанд, зарари кишти барвақт ғундоштаи худро дучанд карда мебаровардаанд.

Ин қитъа сар то сар аз шимол ба ҷануб ба растаҳо ҷудо карда шуда буд. Дар ду тарафи он растаҳо бо бўрьё ва ходачаҳо кашпамонанд дӯкандонаҳо сохта буданд, ки баъзеи он дӯкандонаҳо чойхона, баъзеашон ошхона, моҳипазӣ ва монанди инҳо буданд.

Мо сар то сари ин растаҳоро сайр карда баромадем. Аммо ба фикри ман ҷунун расид, ки ин ҷо ғайр аз бозори оддии дехотӣ дигар чизе нест ва ман ҳайрон будам, ки мардум дар ин ҷо чӣ чизро тамошо мекарда бошанд. Агар ҷои тамошо ҳамон чойхонаҳо ва ошхонаҳо бошанд, беҳтарини инҳо ва озодатаринашон дар растаҳои худӣ Ғичдувон ёфт мешаванд, ки ҳар рӯз кушода буданд, ҳатто чойхонаи бозорчаи сари пули Эшон, ки ба ҳавлии мо наздик буд, аз ин чойхонаҳо хубтар, хушнамотар ва ба сабаби пешаш сарҳавздор ва дарахтзор будан аз инҳо хушқавотар буд.

Ман аз ин ҳол дилтанг шуда, ба Иброҳимхоҷа гуфтам:

— Охир маро ба ягон ҷои тамошо баред!

— Бисёр хуб, — гӯён ӯ маро дар охири ҳамин қитъа, берун аз растанҳои бўрьёпеч, ба зери деворе бурд, ки он девор ин қитъаро аз роҳи калони мадрасаи Чӯбин ва пули баланди ҷӯи Хоҷа Хомонӣ ҷудо мекард. Дар зери ин девор ҳар ҷо-ҳар ҷо мардум давра гирифта рост истода буданд. Роҳбари мо моро ба ҳар кадоми он давраҳо бурда ягон-ягон нишон дод. Дар баъзеи он давраҳо фирғиракбозӣ, дар баъзеашон тасмабозӣ, дар

дигарашон қартабозӣ ва монанди инҳо буд, ки ҳамаи онҳо киморбозӣ буда, камшууртарини одамон атрофи онҳоро фаро гирифта бахтозмой мекарданд ва маблағи ночизеро, ки бояд бо сад душворӣ барои харчи сайр захира карда бошанд, дар он чо бой медоданд.

— Ин чо ҳеч чои тамошо нест,— гуфтам ба роҳбари худ бо оҳанги қадаре норозиёна ва хашмгинона.

— Ту монанди падарат як бачаи ҳам дилтанг ва ҳам душворписанд будай,— гуфт Иброҳимхоҷа оташин шуда ва баъд аз дақиқае қадаре нарм гардида сухани худро давом кунонид:

— Хуб биёетон, шумохоро ба бехтарин чои ин сайргоҳ барам.

Ӯ моро боз як бори дигар аз он растаҳои бӯрӣ гузаронида, ба гӯшаи ғарби шимолии он сайргоҳ бурд. Дар он чо як сарҳавз буд, ки дар тарафи шимолии вай дӯкониҳои нонфуруши ҳалвогарӣ ва мевафуруши чой гирифта буданд. Нонвоҳо нардбонҳои калони тахтагиро ба дарахтони сарҳавз такья кунонда монда, бар рӯи пояҳои онҳо кулчаҳои калони ширмоли дубезаи Ғичдувонро назаррабо карда чида буданд. Ҳалвогарҳо ҳам қуттиҳои пурҳалворо аз нишеб ба фароз пасу пеш чида, рӯи ҳалвоҳашонро бо коғазҳои зарҳал зеб дода буданд, ки хеле иштиҳоовар менамуданд. Ба тарафи шимолии роҳи пеши сарҳавз талчае буд, ки ба болои вай мазори Хоҷа Дарвеш, ки ин сайр ҳар сол ба шарафи вай барпо мегардид, бино ёфта буд ва дар суфаи тарафи шарқии сарҳавз як чойхонаи болокушода барпо шуда буд.

Ман дар ин чо ҳам як чизи қобили тамошое надидам. Дуруст аст, ки кулчаҳои ширмол ва ҳалвоҳои зарҳалпеч хеле дилкаш менамуданд. Аммо агар пул бошад, ба қадри даркорӣ аз инҳо харида бурда дар хона хӯрдан ҳам мумкин буд, барои ин ба сайргоҳ омадан ҳатто сайр ташкил кардан ҳам лозим набуд. Лекин ман ин фикри худро ба роҳбар, ки навакак маро ба «дилтангӣ ва душворписандӣ» айбдор карда сарзаниш намуда буд, нагуфтам.

Аммо шояд ӯ ба ин фикри ман аз вачоҳатам пай бурда бошад:

— Асли сайр шабона барпо мешавад, холо мардум фақат гардиш карда хӯрок мехӯранд ва чой менӯшанд,— гуфт ва илова намуд: — мо ҳам чизе харида хӯрда ба манзил равем, шабона боз меоем.

Роҳбар ба 8 пул ду кулчаи ширмоли хурд, ба ним танга ҳалвои рағғани зарҳалпеч харида, маро ба чойхонаи сарҳавз бурд. Мо дар ин чо чой фармуда, ба хӯрокхӯрӣ даромадем. Дар поёни суфа ба майдончае маддоҳе маърака гирифта ба мардум

аз фазоиلى Хоҷа Дарвеш гап мезад. Назар ба қавли маддох, Хоҷа Дарвеш одами қашшоқ будааст, бо ҳамаи ин худ гурусна гардад ҳам, ҳар чизе, ки дар дасташ афтад, ба маддохон ва гадоён садақа мекардааст. Хатто дар зимистон дар як рӯзи пурбарфу борон бо як қат чома ба кӯча баромадааст. Дар кӯча ба маъракаи маддохе рост омадааст, ки ӯ чома талаб мекардааст. Хоҷа Дарвеш чомаи худро ба он маддох дода худ дар он сармом сахт бо тани ба курта ба хонақоҳи худ рафтааст.

Маддох дар паси ин «хикояи» худ аз мардум аввал чома, баъд аз он танга ва аз ҳама охир пули сиёҳ талаб кард. Ҳама як чиз-як чиз доданд. Дар қатори мардум Иброҳимхоҷа ҳам ба маддох як танга дод. Ман аз ин кори ӯ дар ҳайрат афтодам, зеро падарам мегуфт, ки «Иброҳимхоҷа бо садақан мардум зиндагонӣ мекунад», бинобар ин аз ӯ пурсидам:

— Шумо чаро ба маддох пул додед?

Ӯ ба ман нигоҳи табассумомези маънидоре карда гуфт:

— Магар дар дили ту гузашт, ки ин пулро ба маллоҳ аз се тангае, ки падарат ба ман барои харчи сайри ту дола буд, додаам? Ин тавр нест. Ман ин пулро аз кисаи худ додам.

Бо ин эзоҳи Иброҳимхоҷа шубҳа ва ҳайрати ман дар бораи «ҷавонмардӣ» ва «саҳигии» ӯ ханӯз бартараф нашуда буд ва ҳоло ҳам ба ӯ бо назари суол ва тааҷҷуб нигоҳ карда меистодам. Магар ӯ аз ин кайфияти ман пай бурд, ки ба эзоҳи аввалиаш илова карда гуфт:

— Мардумро ба кори хайр ва садақадихӣ ёд додан даркор аст, ба мадох пул додани ман, ки ба сарам сачлан сафед хаст, ба мардум ибрат ва намуна мешавад ва «агар ба маддох садақа додан лозим намебуд, ин кас ки мулло, эшон ва садақакӯр хастанд, ба ӯ пул намедоданд» мегӯянд ва ба қадри тавонисташон ба ин кори хайр ҳамроҳӣ мекунанд.

Дар ҷанубии марказии Ғичдувон ва наздик ба он деҳае буд, ки вайро Паҳмӯза (Паҳнмӯза) меномиданд. Бештарини қалонсолони он деҳа маддох ва хурдсолхонан «маддохбача» буданд. Маддохон, ҷунон ки мисолаш дар боло нишон дола шуд дар бозорҳо ва сайргоҳҳо маъракаи гирифта хикояти онд ба ҳурфоти динӣ карда садақа металабиданд. маддохбачагон дар ҷойхонаҳо ба давраи ҷойнӯшон нишаста сурудхонӣ карда пул меғундоштанд.

Баъд аз тамом шудани маъракаи маддохӣ ду маддохбача бо як пешхон дар он ҷойхона пайдо шуданд. Маллоҳбачагон тахминан 16—17-сола буда, пешхонашон 25—26-сола менамуд. Инҳо ба ҳар давраи ҷойнӯшон, ки меомаланд, бачагон дар давра менишастанд, пешхон рост истола ягон суруде сар мекард, бачагон ба ӯ ҳамовоз мешуданд. Аммо на бачагон ва на

пешхон он сурудро пурра намехонданд ва ба охир намерасонданд: ҳамин ки пешхон сар кард ва бачагон сурудро аз даҳони ӯ гирифта суруданд, пешхон ба талаб мебаромад. Талаби ӯ ҳам як дараҷа дағалона буд, масалан, мегуфт: «Қанӣ кисая ковед! Сурфа кунед! Инъоматон бояд мувофиқи бургутон бошад. Ӯй ҷавони тӯтибурут! Чаро натақатон намебарояд?...» ва монанди инҳо.

Баъд аз он, ки ҷойнӯшон аз шарм, ё бо далолати якдигар, ё ин ки аз «шалҳагии» пешхон ба ҷон омада як чиз-як чиз доданд, пешхон мегуфт: «Эй дастпарвардагони хоҷаи ҷаҳон Хоҷа Абдулҳолиқи Ғичдувоӣ! Ман аз Бухоро бо нияти хайре ба шумо меҳмон шуда омадам. Ман меҳоҳам имсол ба ҳаҷ равам. Маро «Ҷӯрачулак» меноманд, ки дар гузари Маддоҳони Бухоро зиндагонӣ мекунам. То ҳол шумо ба ман ҳар чизе, ки додед, барои хотири ин ҷавони хушовоз буд ва он чизҳо ҳақи инҳост. Акнун ман барои худо, барои харҷи роҳи Маккаи муборақ — барои худ металабам. Баъд аз мавсими ҳаҷ кадоме аз шумоён, ки барои кори худ ба Бухоро равад, як сари қадам ба гузари Маддоҳон рафта пурсад, ки ман ба ҳаҷ рафтаам ё не, агар касе гӯяд «Ҷӯрачулак ҳаҷ нарафтааст», ҳар қадам аз шумо, ки дар ин ҷо ба ман як танга додааст, аз ман даҳ танга карда гирад».

Албатта, мардум ба пешхон боз як чиз-як чиз доданд.

Ба ман сурудхони маддоҳбачагон хеле хуш омада буд, ҳақиқатан ҳам онҳо хушовоз ва хушхон буданд. Ҳайфо, ки пешхони ноинсоф ба дурусттар хондани онҳо роҳ наметод, бо талаби пай дар пай ва пулғундорӣ ҳамаро ба ҷон мерасонд.

Мо бегоҳӣ ба манзил рафтем, дар он ҷо тарфҳои дору ҷойкардаро монанди офтобаҳои кулолгарӣ болон ҳам ҷида монда буданд. Баъд аз як-ду соат дар он ҷо ёзидан, боз ба сайргоҳ омадем. Дар ҷойхонаҳо ва дӯконҳо шамъҳои калон месӯхт, дар майдонҳо ӯғурҳоро пуру равшан карда дар вай латтакӯҳна гузошта даргиронда буданд, ки машъалвор атрофро равшан мекард. Мо ҷароғони сайргоҳро гардиш карда баромадем. Иброҳимхоҷа ба мо як шадда мушаки қоғазӣ харида дод. Дар ин вақт дар миёни мардум «тарфбозӣ сар мешавад» гӯён ҳаяҷон ва ғалоғула пайдо шуд. Иброҳимхоҷа маро ба болои талча баровард. Ба болои талча ғайр аз мазори Хоҷа Дарвеш боз як хоначаи дигар буд, ки дар қатори иморати мазор бино ёфта буд. Дар байни мазор ва хонача як дарахти тут буд. Аз таркиши дари хонача партави заифи ҷароғи хирасӯзе берун меафтад.

Иброҳимхоҷа маро дар пеши он хонача — дар ҷое, ки аз он ҷо сарҳавз ва дӯкониҳои нонвой, ҳалвогарӣ ва мевафурӯшӣ ме-
намуданд, шинонда:

— Тарфбозӣ дар атрофи ҳамин сарҳавз сар мешавад. Дар он ҷо будани шумоён хавфнок ва дар вақти тарфбозӣ тарсида-
натон ё ин ки дар зерӣ пой мардум монда паҳш шуданатон мум-
кин аст. Дар ин ҷо беозор ва бетарсу бим тарфбозиро ба хубӣ
тамошо мекунад — гуфт ва аз кисааш як куттӣ гӯгирд баровар-
да ба ҷияни худ Ҳомидхоҷа дода илова намуд:

— Агар то сар шудани тарфбозӣ дилатон тангӣ кунад, гоҳо
аз мушак як донаашро даргиронда бозӣ карда шинетон.

Иброҳимхоҷа рафт. Ҳомидхоҷа гӯгирд зада яке аз мушак-
хоро даргиронд. Ҳамин ки овози қарсоти мушак баромад,
аз хона ҳам овози ҷонқоҳи: «вой мурдам!» гуфтани чанд кас
якбора баланд шуд ва дари хона кушода шуда аз он ҷо чанд
кас берун омад. Мо тарсида гурехтем. Ман худро ба даруни би-
ноӣ мазор гирифта пинҳон шудам. Ҳомидхоҷа, ки ба тарафи
дигар гурехта буд, ба даст афтод. Аз хона баромадагон ёро гӯш-
кашак карда, ду-се торсақӣ ба рӯяш заданд ва баъд аз тавба до-
дани Ҳомидхоҷа аз мушакпарронӣ, худашон боз ба хонача даро-
мада дарро бастанд.

Ман охиста аз мазор баромада пеши Ҳомидхоҷа омадам. У
ҳанӯз гирия мекард ва маро дида аз шарм бояд бошад, хомӯш
гардид ва ба ман:

— Биё, бинем, ки дар ин хонача кихоянд ва чӣ кор меку-
нанд, — гуфт.

Мо пеши хонача рафта аз тарқиши дар поидем. Дар он
ҷо 3—4 каси рангкарда нишаста буданд, дар пеши ҳар кадоми
онҳо бар рӯи рӯймолчаи чиркине қандалот, мавиз ва ҳалво ба-
рин ҷизҳои ширин буд. Дар як тараф яке аз онҳо ҷизеро дар
косае фишор медод. Ҳамаи инҳо сари хуро ҳам карда ва
ҷашмонашонро пӯшонда менишастанд, касе ҳам, ки дар коса
ҷизеро фишор медод, сархам ва ҷашмпӯшида буд. Баъзе аз ин-
ҳо бе он, ки сарашро бардорад, ё ҷашмашро кушояд, мағасвор
садои ғинг-ғинги заифе мебаровард. Дигаре аз онҳо дар ҳамон
вазъият ва бо ҳамон садои ғинг-ғинг ёро ҷавоб медод.

Маълум буд, ки инҳо бо ҳам хомӯшона сӯхбат доранд. Ам-
мо чӣ гуфтанишон он тараф истад, садошон ҳам равшан шу-
нида намешуд.

Ҳомидхоҷа, бе он, ки овоз барорад, аз дасти ман гирифта
ишорат кард, ки ба ҷои худ биравем. Чун ба ҷои худ рафта ни-
шастем, ӯ ба ман:

— Инҳо кӯкнорӣ буданд, он ҷизе, ки дар коса салоя меку-

нанд (молиш медиҳанд), ғўзаи кўкнор аст, ки вайро пахш карда обашро нӯшида кайф мекунанд, — гуфт.

— Ту аз кучо медонӣ, ки инҳо кўкнорӣ ва он чиз кўкнор аст? — Ман аз ӯ пурсидам.

— Ман медонам, дар Ғиштӣ ҳамроҳи тағоиям кўкнорхонаро дидаам. Тағоиям яке аз онҳо, ки бемор шуда будааст, барои хондан рафта буд, — гуфт ва илова кард: — инҳо аз овози баланд метарсанд. Ту тамошо кун, ки ман аз инҳо чӣ навъ никори худро мегирам.

Ҳомидхоҷа шаддаи мушакро дар бағал карда рафта ба дарахти тут баромад ва ба нӯги як шохи баланди вай шаддаро овехт. Баъд аз он аз кисааш гўгирд бароварда нӯги ресмони шаддаи мушакро оташ дод ва худ зуд фуromaд ва маро ишора кард, ки ҳар ду аз кўкнорхона дуртар рафта пинҳон шуда нишастем.

Баъд аз дақиқае оташи ресмон ба мушак расид ва садои қарсоси вай баромад. Боз кўкнориҳо монанди аввала фаръедкунон берун давиданд ва ҳарчанд ҳар тарафро кофтанд, аз мушакпаррон асаре наёфта ҳақораткунон ба хона даромада дарро бастанд. Баъд аз рафтани кўкнориён Ҳомидхоҷа:

— Ғўри модари инҳоро нишон додам, — гўён аз шодӣ кийғос мезад.

Мушакҳои коғазӣ ба ришта чунон гузаронида шуда буданд, ки дар байни ҳар ду мушак ба кадри як банди ангушти ресмон ҳолӣ менестод. Баъд аз таркидани мушаки яқум, ришта кам-кам сўхта ба мушаки дуҷум расид. Боз ҳамон қарсос, боз ҳамон фаръеди чонкоҳ ва давида баромадани кўкнориён ва боз ҳамон кийғоси шодӣнаи Ҳомидхоҷа такрор ёфт. Дар таркидани мушаки сеҷум боз ҳамин ҳолат рӯй дод. Ман ба Ҳомидхоҷа гуфтам:

— Агар ҳамин воқеа рӯй наменод, ман аз сайри Дарвешобод чизеро тамошо накарда мерафтам. Акнун метавонам гўям, ки «дар сайр тамошое кардам...».

Дар ҳамин вақт мушаки чорум таркид ва мо ба тамошои фаръед ва давида баромадани кўкнориҳо машғул будем, ки аз қафои мо садои чонкоҳи дигаре баромада фашишосзанон давом намуд ва тамоми давру пеш равшан шуда рафт. Мо ба паси худ ба тарафи сарҳавз нигоҳ кардем. Дар он тараф тарфбозӣ сар шуда буд: дар роҳи танги пеши сарҳавз гурӯҳи одамон чунон зич истода буданд, ки бо таъбири мардуми ҳамон вақт «агар сўзан партоед, ба замин намеғалтид», даруни дўконҳо, болон бомҳои тарафи ғарбии сарҳавз низ аз одам пур буд. Дар ду тарафи гурӯҳи мардум ду ҷавони барҷастакомате буд, ки дастонашон то оринҷ кушода, дар дасти ростӣ ҳар кадоми ин-

хо як тарф буд. Тарф монанди аждаҳое, ки дар афсонаҳо накл мекунанд беист фашшоси даҳшатангез мезад ва монанди ҳамон аждаҳои афсонавӣ аз даҳони худ оташ мебаровард. Забонаи оташи тарф монанди оби фонтан — фавораҳои пурзӯр ба тарафи ҳаво рост мерафт ва бар қуллаи худ хиргоҳе ба вучуд оварда, дар гирдогирди худ шарорапошӣ мекард.

Вақте, ки ин ду ҷавон рӯ ба рӯи ҳам ба якдигар наздик шуданд, оташи тарафи инҳо суст шудан гирифт ва аз ду кано-ре, ки ҳар ду ҷавон омада буданд, дунафарӣ — чор нафари ди-гар дутарфӣ — чор тарфро оташ дода рӯ ба рӯи ҳам омадан гирифтанд. Яке аз ин ҷавонҳо хеле хурдсол буд ва монанди раққосони давраи базм, тарф дар даст, паррик барин чарх мезад. Аз ҳар тараф овоз баромад: «Намур, Абдулло, шо бош! Хақиқатан ту сафдар ҳастӣ!..»

Ман дар рӯшноии оташи тарф рӯи ин ҷавони хурдсолро ди-да ба чашмони худ бовар накардам: ин Абдулло ҳамон бачае буд, ки дар мактаби духтаракона ҳамроҳи ман мехонд ва па-дари ӯ Ботурбон рангрез ўро аз Ғичдувон ба Соктаре бурда монда буд, ки бадахлок нашавад. Аммо ӯ баъд аз он, ки аз Соктаре ба Ғичдувон омадааст, бо вучуди хурдсолӣ ба қатори бӯзбалаҳои он ҷо даромадааст ва барои ҳунарҳое, ки дар ҷанг-ҳои байни олуфтагон нишон додааст, дар хурдсолӣ лақаби «саф-дариро» ҳам гирифтааст.

Баъд аз ба поён расидани оташи тарфи ин ҷавон аз ҳар ду тараф сенафарӣ — шаш нафар шаш тарфро оташ дода ба май-дон даромаданд ва аз байни мардум «гулрез-гулрез» гӯён садо хо баромад. Оташи ин тарфҳо бо рангҳои гуногун — сурху зарду бунафшу сабзу нилобӣ шуда мебаромаданд ва хиргоҳи инҳо ба гулбуттаи бисёре калоне монанд буд, ки гулҳои гуно-гун шукуфта бошанд.

Як вақт аз тарафи поини яке аз тарфҳо оташ баромад ва тарфбоз бо тарфи худ ба замин афтод. Ғулғулаи мардум ба-ланд шуд: «пошна зад, тарфи ғичдувониҳо пошна зад... Вобкан-диҳо бурданд... инҳоро ба ҳавз партоед... ӯй позарезони Мӯлиён. вудтар бароед, ки обрӯи ғичдувониҳо рафт...»

Аз ҷое, ки тарф пошна зада буд, ҷанд касро аз замин бар-дошта бурда ба ҳавз партофтанд, ки аз либоси онҳо дуд ва шарораи оташ мебаромад.

«Позарезон! Позарезон!» Ин садо аз тарафи як гурӯҳи мар-дум бо шодииёна баланд шуд. Тарафи муқобили онҳо ҳам садо дод: «Ба муқобили позарезони Ғичдувон позарезони Вобканд ҳам тайёранд. Мардии ҳар туманро майдон нишон медиҳад. Пешакӣ шодӣ накунед!»

Аз ду тараф 8-тарфӣ 16 тарф намоён шуд. Аммо фурсате

нагузашта яке аз тарфҳои вобкандиҳо пошна зад, баробари ҳамин як тарфи дигари онҳо кафид, ки садои вай тоқатгудоз буд, баробари кафидани тарф нардбони нонвое, ки дар вай кулчаҳои ширмолу дучорьякӣ (чоркилограммӣ) чидагӣ буд, аз ҷояш парида ба ҳавз афтод.

Ман бо Ҳомидхоҷа бо шунидани он садо ва дидани он ҳол рӯ ба замин хобидем. Фаръед, нола, гирья ва зории ёриталабии одамони бисёр бо фашиноси 14 тарф, ки оташпошӣ мекарданд, омехта як ҳолати пурдаҳшате ба вуҷуд оварда буданд. Мо ҳанӯз аз тарс сар аз замин набардоштем. Як вақт фашиноси тарфҳо паст шуд ва садои якчанд одамон баланд гардид: «Бас кунед! вобкандиҳо шикаст хӯрданд! Ҳафтаи оянда адаби ғиждувониҳоро медиҳем, ҳоло пешакӣ шодӣ накумед!...»

Баъд аз он, ки садоҳо тамоман паст шуда дар сарҳавз оромии андӯхгинонае ба вуҷуд омад, мо аз замин сар бардоштем. Ҳомидхоҷа:

— Кӯкнориҳо чӣ шуда бошанд? — гӯён ба тарафи хонача давид. Ман ҳам аз дунболи ӯ давидам. Дари хона кушодагӣ, чароғ хира месӯхт, косаи кӯкнор дар рӯи хона чаппа шуда монда буд, рӯймолчаҳои кӯкнориҳо ҳам бо ҳалқосоҳошон ҷо ба ҷо истода буданд. Аммо аз кӯкнориҳо асаре набуд. Маълум мешуд, ки онҳо бо сар шудани тарфбозӣ ба тарафе гурехта рафтаанд.

Баъд аз фурсате Иброҳимхоҷа омад, ба сари ӯ саллааш набуд ва ҷомаи рӯяш дар даст ва тар буд. Мо аз вай аҳвол пурсидем, ӯ гуфт:

— Вақте ки аз тарафи вобкандиён ва ғиждувониён дутарфӣ чор тарф ба майдон даромад, ман ба ду тарфбози ғиждувонӣ наздик рафта онҳоро дуо кардам: «Худо шумоёнро аз офати тарф нигоҳ дорад ва илоҳӣ аз ин майдони мардон ғолиб бароедон» гуфтам. Яке аз онҳо гуфт: «Агар мо бешикаст бароем, ман ба шумо назри дуруст медиҳам». Ман он ҷавонро дубора дуо кардам. Аммо фурсате аз миён нарафта тарфи ӯ пошна зад, аз ду пояш маҷрӯҳ шуда ба замин афтод ва либосҳояш ҳам даргирифт. Мардум ӯро ва чанд каси дигарро, ки дар вақти пошна задани тарф либосашон даргирифта буд, бардошта бурда ба ҳавз андохтанд. Як вақт дидам, ки ҷомаи ман сӯхта истодааст. Ман ҳам зуд ҷомаро аз тан кашида бурда ба оби ҳавз андохтам...

— Саллаатон чӣ шуд? — гуфта Ҳомидхоҷа аз тағонаш пурсид.

— Ҳоло ҳикояти худро тамоm накардам, — гӯён ба нақли фалокати тарфбозӣ давом намуд. — Ман баъд аз куштани оташи ҷомаам барои хубтар ва осудатар тамошо кардани тарфбо-

зй дар дӯкони писари Назруллоби ҳалвогар — Файзибой чойгир шудам. Он чо ҳақиқатан ҳам осуда буд, ба сабаби берун будан аз гурӯҳи мардум ва дур будан аз оташпошии тарф ба назар ҳеҷ гуна хавфе наменамуд. Аммо вақте ки тарфи шуми вобкандиён кафид, аввалин хавфи пуртахлука дар он чо рӯй дод: дӯкони нонво бо нардбонҳояш ба ҳавз парида рафт, чандин касоне ки дар он чо чойгир шуда буданд, маҷрӯҳ шуданд: дӯкони ҳалвогар сӯхт, дар он чо ҳам чандин касон маҷрӯҳ шуданд ва ман, ки аз пошна задани тарфи ғичдувониён зарар дида будам, бо пошна задани тарфи вобкандиён худро ба канор кашидам. Аммо баъд аз кафидани тарфи вобакандиён касе ба ман гуфт, ки «акамулло, саллаатон сӯхта истодааст». Ман дарҳол салларо аз сар гирифтам, ки бурда ба оби ҳавз партоям, аммо нашуд, чунки саллаи докаи нозук тамоман даргирифта буд ва бо гирифтани аз сарам дастонам сӯхтанд ва ба тағи по партофтам ва саллаам дар пеши назарам сӯхта хокистар гардид.

Назар ба кавли Иброҳимхоча, дастони ҷавони вобкандӣ, ки тарф дар дасти ӯ кафида буд, аз бандхояш ҷудо шудааст ва бақияи дастонаш то бозувонаш сӯхтааст, худаш беҳуш афтадааст. Уро бардошта бурданд. Ҳоло аз зинда будан ӯ мурдани ӯ хабаре набудааст. (Ман як ҳикояти тарфбозии Ғичдувонро, ки дар вақти калонсолии ман дар бозори шаби рамазон дар растан Ғичдувон барпо шуда ба ҳалокати одамони бисъёре сабаб шуда буд, дар «Аҳмади девбанд» ном асари худ нақл кардаам) ³⁴.

* * *

Мо ба манзил рафта хобида пагоҳонӣ боз ба сайргоҳ омадем. Дар сарҳавз он зинати дирӯзаи дӯкондорон намонда бошад ҳам, ба ҳар ҳол асарҳои сӯхторро бархам дода, як дараҷа ба тартиб даровардаанд. Мо дар чойхонаи сарҳавз ба чойнӯшӣ нишастем, намад ва гилемҳои чойхона ҳам порча-порча шуда, шакли сояи дарахти сафеддорро гирифта буданд.

Мо ҳанӯз чойнӯширо тамои накарда будем, ки маддоҳи дирӯза омад ва бо Иброҳимхоча бо эҳтироми муридворона вохӯрдӣ намуда ба пеши мо нишаст ва ба ӯ хитоб карда гап сар кард:

— Ман шунидам, ки дар фалокати дишаба чомаи шумо сӯхтааст, бинобарин яке аз беҳтарини чомаҳоеро, ки дар маъракаи дирӯза бо баракати нафаси шумо ба он дуоғӯй омада буд, ҳадья гӯён ба шумо овардам ва қабулашро илтимос менамоям, — гуфт ва бастаеро, ки дар даст дошт, ба пеши Иброҳимхоча гузошт.

Иброҳимхоча:

— («Дар кори хайр хочати ҳеч истихора нест»,³³) — гӯён чомаро гирифт ва маддох рафт ва баъди аз пеши модур шудани маддох Иброҳимхоҷа ба ман нигоҳ карда гуфт:

— Дидӣ, натиҷаи тангаи ба маддох додаи дирӯзаамро? Пули ман ҳам монанди пули судхӯрон зиёд шуда ба худам бармегардад.

Мо баъд аз чойнӯшӣ ба тамошон хартозӣ рафтем.

* * *

Дар роҳи калони тарафи шарқии сайргоҳ, ки аз даҳанаи бозори гов то мадрасаи Чӯбин васеъ ва рост мерафт, хартозӣ — пойгаҳи харҳо барпо шуда буд. Дар пойгаҳ тахминан 50 хар ништирок доштанд. Ин харҳо ҳама сафед, калон, қорӯбдум, шамшерёл ва сикгӯш буданд. Дар пойгаҳ ду хар, ё зиёда аз онро якбора сар медоданд. Ҳамроҳи ҳар як асп ҳам сар дода мешуд. Дар асп як ҷавони асптози хунарманд савор шуда, ба хар ягон бачаи 12—14-соларо савор мекарданд. Чои ба давиш сардиҳӣ даҳанаи бозори гов — сари бозори асп буда, пиллаҷои охириаш пеши мадрасаи Чӯбин буд ва ҳакамҳо ҳам дар он ҷо меистоданд.

Аввал ду се курраи бачагон ва харҳои харкорони хаваскоро ба пойгаҳ монданд ва баъд аз он навбати харкорони мутахассис ва харбозони номдор расид. Вақте ки ду нафар аз инҳо ба болои тездав будани хари худ аз даҳ танга ё ин ки аз 20 танга гарав мебастанд, «бологаравӣ» сар мешуд. «Бологаравчиён» ҳар кадом тездав будани яке аз ин харҳоро даъво карда байни худ аз 20 танга, 50 танга, ҳатто аз сад танга гарав мебастанд. Ба ҳамин тариқа ба болои тездавии харони одамони дигар, берунаҳо дар байни худҳошон чандин сад танга бурду бой мекарданд — ё мебурданд ё бой медоданд.

Дар охири қор Истам-Хархӯр ном як харбози пурлофубод ба майдон даромад. Хари ӯ хеле калон ва фарбеҳ буд, ҳамчунон маст буд, ки фурсате аз ҳанг задан хомӯш намемонд. Бо вучуди ин, ки худи Истам аз таги нӯхтан вай дудаста маҳкам дошта меистод, вай ҳар замон рост мешуд ва ба харони дигар ҳамла кардан мехост.

Истам баъд аз бисёр таъриф кардани хари худ ҳарифе талаб кард, ки бо дусад танга гарав бандад. Лекин ҳеч кас ба ӯ талабгор набаромад ва ҳама метарсиданд, ки харашон аз хари ӯ пас мемонад ва гаравро бой медиҳанд.

Дар охир Рустами Ашкӣ ном як ҷавони наврас ба муқобили Истам-Хархӯр баромад. Ин ҷавон тахминан 16 — 17-сола буда, се дандони пеши болонаш аз лабонаш баромада меистод ва

хараши ҳам нисбат ба хари Истам-Хархӯр хурд, лоғар ва газгӯш буд. Ҳама ба ҳаракати ин чавон механдиданд ва «беҳуда дусад тангаро аз даст медиҳад» мегуфтанд. Истам-Хархӯр бошад, дар ғазаб омада «ба ман ор аст, ки бо ҳамин бачаи ашкӣ гарав бандам ва «бузи биничоки» худро бо хари маслуҳи ӯ давонам» мегуфт.

Тамошобинон гуфтанд:

— Агар ту харатро бо хари ӯ надавонӣ, мо хари туро мағлубшуда мешуморем.

Истам оташин шуда:

— Хуб, пулро барорад, баъд ман гарав мебандам,— гуфт ва илова кард: — вақте ки ман гаравро мебарам, — аз кучои ин ятимак пул мерӯёнам.

Бача танҳо сад танга доштааст. Ночор ӯ хараширо бо шарт фурухтан хост. Шарт ҳамин, ки агар гаравро барад, сад тангаи харидорро саду панҷ танга карда медиҳад ва хар ба ҳисоби худаш мемонад. Ва агар бой диҳад, ҳар аз он харидор мешавад.

Оқибат як мӯйсафед, ки дар чавониаш харбоз буда, бинобар пириаш ҳоло ин бозиро тарк карда будааст, розӣ шуд, ки бе харидани хар ба Рустам сад танга қарз диҳад ва ӯро тасалли дода:

— Натарс бачем хари ту аз хари Истам мегузарад ва баъд аз бурдан ба пули ман панҷ танга ҳамроҳ карда диҳӣ, мешавад, харат ба худат насиб кунад, — гуфт ва аз ҳамёнаш сад танга шумурда ба Рустам дод.

Истам-Хархӯр бо шунидани сухани пиракӣ, ки мегуфт: «...хари ту аз хари Истам мегузарад», монанди ҳезуми саланг дар гирифт ва ғазаболудона ба мӯйсафед гуфт:

Ман ҳамин харро соли гузашта дусад танга харида будам, як сол боз аз барои ҳамин рӯз парвоу парвариш карда меоям. Агар хари ман аз ҳамин хари маслуҳ монад, номамо мегардонам ва лақаби «Хархӯрӣ» ба ман ҳаром шавад ва бо ҳамин корд (яккакорди худро нишон дода) шиками худро кафонда мепартоям.

Мӯйсафед табассумкунон ба Истам гуфт:

— Оташин нашав, додар! «Мардро майдон нишон медиҳад, харро чавлон» гуфтаанд. Ҳоло, ки харат натохтааст, пешакӣ лофу бод назан ва баъд аз он ки харат гузашт, ҳар чӣ қадар лоф занӣ, майлат!

Пойғаҳи ду хар сар шуд. Хари Истам ҳаллосзанон пеш гузашт. Рустам хари худро ба ягон бачаи беруна надода худ савор шуда буд, ӯ чилави хараширо кашида аз паси хари ҳариф мерафт. Истам саллаи худро ба осмон ҳаво дода фаръёди шодӣна мекашид. Ҳамин ки ҳар ду хар нимаи майдонро тай кар-

данд, Рустам чилави хари худро сар дода овоз дод: «ҳай, қонвар, мондаатро гир!» Хари Рустам чорпокунон ба хари Истам расида пирифт. Ҳар ду хар аз назари тамошобинон ғоиб шуданд. Баъд аз фурсате ҳакамхо омада гузаштани хари Рустамро хабар доданд. Рустам ҳам бо хари худ омад, аммо дар чеҳраи ӯ аломати ғалаба набуд. Истам бошад, ба ин мағлубият тоқат карда натавонист ва яккакорди худро аз ғилоф бароварда то гулбандаш ба шиками хари худ фуру зад. Хар ба замин афтод ва мӯйсафед ба Истам гуфт:

— Харат ҳеҷ гуноҳ надошт, айб ба худат буд, ки ту ин қонварро хомфарбеҳ карда будӣ. Бояд ба шиками худ корд мезадаӣ.

Тамошобинон ба ин аҳволи ваҳшиёна нафрат карда пароканда шуданд.

* * *

Мо аз бозори асп ба майдони бозори ғӯсфанд рафтем, ки дар он ҷо тагалчангандозӣ мешудааст. Дар он ҷо ҳам монанди хартозӣ дар тагалчангандозӣ ҳарифон бо якдигар гаравмебастанд ва тамобошинон бологарав мемонданд, ки дар натиҷа маблағи бисъере бурду бой шуд. Дар охир як тагалеро, ки тамошобинон дунбаи вайро якуним пуд тахмин мекарданд, ба ҷанг дароварданд. Дар вақти ҷанг бо зарбаҳои сахт, ки тағали фарбеҳ ба мукобили худ мезад, дунбааш аз ҳад зиёд ҷунбиш хӯрда кафид ва соҳибаш маҷбур шуд, ки он қонварро сар бурида ғӯшту раванашро бо нархи оддӣ фурушад.

Бо ҳамин сайри як шабурузии Дарвешобод тамои шуд ва ман аҳд кардам, ки дигар ба сайри Дарвешобод наравам, чунки дар он ҷо ягон тамошои дилхушқунанда набуд.

«ПАРВАРДИГОРХУҶА»

Дар деҳаи Соктаре аз миракониён Қорӣ Маҳмуд ном касе буд. Ӯ як шахси ширинкор, хушгап ва ҳозирчавоб буд. Падараш ӯро дар хурдсолиаш барои ҳифз кардани қуръон ба қорихона монда будааст, ки сифати «қоригӣ» ба ӯ ба ҳамон муносабат дода шудааст. Ӯ баъд аз калонсол шуданаш ба хизмати сипоҳигарӣ даромада, дар пеши ҳокимони вилоятҳои амири шогирдпешагӣ кардааст. Баъд аз чандин сол дар ин қор будан ба деҳа баргашта эшонӣ ва дуохониро пеша карда буд.

Рӯзе ман аз вай пурсидам:

— Сабаб чист, ки шумо сипоҳигариро тарк карда эшониро

сар кардед? Ва ҳол он, ки сипоҳгарӣ ҳарчанд хурд ва ба дараҷаи шогирдпешагӣ бошад ҳам, дар вай як навъ ҳокимият ҳаст, аммо эшон ва дуохон ҳарчанд калон бошад, ҳам кори ӯ маънан як навъ гадоӣ аст.

Ҷавоб дод:

— «Ғараз аз тушбера гӯшт хӯрдан» гуфтаанд. Одам хоҳ сипоҳгарӣ кунад, хоҳ эшонӣ ва дуохонӣ — мақсад як лаб но-ни беминнат ёфта шикам сер кардан аст. Аммо сипоҳ ҳарчанд ҳокимият мекунад ва мардум мачбуран ба фармони вай итоат менамоянд, ӯро ҳама золим медонанд ва аз шумшакли ӯ безоранд, хусусан шогирдпеша, ки олати рӯйрости зулми амиру вазиру ҳоким аст, мардум аз вай бисёр нафратдоранд. Ҳарчанд аз бозхости ҳукумат тарсида ба ӯ итоат мекунанд, агар даст ёбанд, ӯро накушта наместонанд. Ман дар натиҷаи 10-сола шогирдпешагии худ ин маъниро дуруст фаҳмидам. Аммо эшонӣ ва дуохонӣ як пешаи бисёр осуда аст, эшон ва дуохон ҳарчанд дар пӯст кандани мардум аз сипоҳ фарқ надорад, лекин ӯ чони касро бо пахта мегирад ва дар дасти ӯ гирифташудагон ҷон додани худро нафаҳмида мемонанд, ба болон ин на танҳо аз ӯ нафрат намекунанд, балки ӯро халоскори худ дониста, ҳамеша ба вай ихлос ва муҳаббат арз мекунад. Бинобар ин ман аз он пеша ба ин пеша баргаштам.

Дар деҳаи мо Убайдхоҷа ном як мирақонии дигар буд. Ӯ як одами бечораи номуроде буд. Ӯ дар дунё ҳеҷ орзуву ҳавасе надошт. Аз моли дунё 4 таноб — як гектар замин ва як зардолузор дошт, ки бо даромади ҳаминҳо бечоравор зиндагонӣ мекард. На сипоҳгарӣ мекард ва на эшониву дуохонӣ. Аммо ӯ сипоҳиён аз эшонону дуохононро бисёр дӯст медошт. Ӯ дар бораи «адолат»-и золимтарини ҳокимон ва «каромоти» бесаводтарин ва фиребгартарини эшонон ҳикоятҳо сохта ва бофта мегуфт. Агар касе ба гуфтаҳои вай гӯш андозад, як рӯзи тамоҳам дар ин бора ҳикоят карда метавонист.

Қорӣ Маҳмуд ҳикоятҳои Убайдхоҷаро гӯш мекард, ӯро масҳара менамуд ва бо фактҳои ба ҳама маълум дурӯғ будани гуфтаҳои вайро ба пеши мардум фош мекард ва дар охир:

— Бародар ту фосиқи маҳрум мебошӣ. Агар ту сипоҳ мебудӣ, ё ин ки дуохонӣ мекардӣ, ман туро бо ин ҳикоятҳои дурӯғат айб намекардам. Чунки ғайр аз ман «ҳеҷ араб намегӯяд, ки дӯғи ман турш аст». Аммо ту маддоҳи бемузду миннати сипоҳиён ва эшонон ва даллоли маъсияти³⁸ онон мебошӣ, ки ин аҳмакист.

Рӯзе ман дар лаби ҷӯи Мазрангон, ки аз даруни деҳаи мо мегузашт, нишаста будам. Қорӣ Маҳмуд савора омада ба он сӯи ҷӯй фуromaд ва аспашро ба ҳавлиаш сар дода худ ба лаби

ҷӯй дар рӯ ба рӯи ман нишаста дасташро шустан гирифт. Ман аз кучо омаданаширо пурсидам.

— Аз деҳаи Обкена, аз ҷанозаи касе, — гуфта ҷавоб дод.

— Дар вақти бемории он мурда ба сари болинаш бояд барои хондан ҳам рафта бошед? — гуён пурсидам.

— Албатта, рафтам, хондам, назраширо ҳам гирифтам ва имрӯз гӯронда омадам, — гуфт.

— Вақте ки диданд дуои шумо ба бемор таъсир накард ва ӯ мурд, бо ҳамаи ин аз шумо ихлосашон нагашта ба ҷаноза хабар кардаанд-дия? — гуфтам ман.

— Мардумони авом аҷаб хислате доранд, — гуён ӯ давом намуд, — мурдашӯйро, ки ғайр аз шуста додани мурдаашон ҳеҷ айбе надорад, «шумпоикадам» гуён ба ҷаноза роҳ намедиҳанд. Аммо ба эшон дуохонон ҷунон ихлосманданд, ки ӯро бурда ба умеди шифо бемори худро мехонанд ва ба ӯ назру ниёз медиҳанд, агар беморашон сихат ёбад, инро аз некии поикадами дуохон ва аз шарофати дуои ӯ медонанд ва ба ӯ гаштабаргашта арзи ихлос мекунанд ва такрор ба такрор ҳадья медиҳанд. Аммо агар бемор мурад инро аз худо медонанд ва аз расидани аҷали ӯ мешуморанд, ки дар ин сурат на танҳо аз эшон ихлосашон намегардад, балки ӯро аз дигар имомон ва муллоён мӯхтарамтар шумурда дар йиртиш, агар ба онҳо як оршин суф ё чит диҳанд, ба эшон як тӯб дока медиҳанд.

Қорӣ Маҳмуд дар охири суханаш гуфт:

— Дар ҳар ҳол эшонон ва дуохонон аз мурдашӯён хушбахттар ва баландтолеътаранд. (Ман ин сӯҳбати Қорӣ Маҳмудро дар «Дохунда» дар боби «Ҷаноза» дар мусоҳибаи Ҳоҷӣ Яъқуббой бо эшони Султонхон мазмунан додаам.)

* * *

Дар деҳа дар байни ҷавонони калонсол гаштак мерафт. Дар яке аз он гаштакҳо як шаб Қорӣ Маҳмудро бинобар хушгапиш ва Сайид Акбарро ба сабаби талабаи мадрасаи Бухоро буданаш (ҳарчанд инҳо дар он гаштак аъзо набошанд ҳам) ба меҳмонӣ хабар кардаанд. Ҳамаи меҳмонони беруна ва аъзоёни гаштак дар сари шом дар ҷои меҳмонӣ ҳозир шуданд. Аммо Сайид Акбар (шояд барои исбот кардани калонии худ бошад, ки одатан калонҳо дар маҷлисҳо дер меоянд), то ду соат аз шаб гузаштан наёмадааст.

Меҳмонон, ки ҳама ёру ҷӯраи якдигар мебошанд, ба соҳибхона гуфтаанд:

— Агар чизе хӯрок тайёр карда бошӣ, биёр, ки аз гурӯсна-

гӣ ба чон омадем, агар чизе надорӣ, рӯйрост гӯӣ, ки мо ба қонаи худамо рафта чизе хӯрем.

Соҳибхона дар ҷавоб гуфтааст:

— Ҳама чиз тайёр аст, аммо ман ба омадани Сайид Акбархоҷа нигаронам, ки он касро даъват кардаам. Бояд боз андак мунтазир шавем.

Аммо баъд аз интизории бисёр боз Сайид Акбархоҷа наёмадааст ва зиёфат бе ӯ гузаштааст.

Фардои он шаб дар сари кӯча дар қатори мардум Сайид Акбархоҷа ҳам нишаста буд, ки Қорӣ Маҳмуд омад ва аз Сайид Акбар сабаби дишаб ба гаштак нарафтаниро пурсида гуфт:

— Як меҳмонхона одам аз ду соат зиёд ба шумо нигарон шудаанд, аммо шумо нарафтаед. Ин хуб нашуд.

— Ман рафта будам, — гуфт Сайд Акбар, — аммо надаромада баргаштам.

— Чаро? — Қорӣ Маҳмуд таачҷубкунон пурсид.

— Зеро соҳибхона, ки савод надорад, маро номбар карда «фалонӣ то ҳол наёмад» гуфтаниро бо гӯши худам шунидам. Номӣ маро, ки толибилми мадрасаҳои Бухоро мебошам, ба забон гирифтани як одами бесавод магар дар ҳаққи ман беодобӣ нест? Бинобар ин «зиёфаташ сарашро хӯрад» гуён аз паси дари меҳмонхонааш баргашта омадам.

Қорӣ Маҳмуд қоҳқоҳзанон ханида гуфт:

— Барои ҳар кас ва ҳар чиз як ном лозим аст, ки ҳеч набошад, дар ғайби он кас ва он чиз он номро ба забон гирифта аз вай гап зананд. Акнун ки шумо аз номи падаратон ба шумо дода ор мекарда бошед, ба шумо як номи бисёр калон медиҳем, ки аз вай ор накунед ва бо гирифтани он ном шуморо фаҳмем. Ин ном, ба фаҳми ман, «Парвардигорхӯча» аст, ки номи худост ва дар дунё аз ин ном калонтаре нест. Азбаски ба «Парвардигор», ки номи худост, барои шумо як калимаи «хӯча» ҳам ҳамроҳ мешавад, аз номи худо ҳам калонтар мешавад, ки ба шумо бисёр муносиб аст.

Ҳама дар ханда шуданд, Сайид Ақабар шӯрид. Аммо ба ҷамоат чизе гуфта натавонист. Ночор дар ғазаб шуда аз ҷояш ҷаста хеста ба хонаи худ рафт ва ҷандин рӯз ба кӯча — ба миёни мардум набаромад, лекин унвони «Парвардигорхӯча» ба ӯ махсус шуда монд.

ПАДАРАМ

Ман дар бораи аҳвол ва характери падарам, ки бо вучуди дар хурдсолӣ аз ӯ чудо шуданам дар ҳаёти ман таъсири бузург гузоштааст, боз қадаре истодан мехоҳам: падарам муллоҳон

расмиро — имомҳо, қозиҳо ва раисҳоро бисёр бад мидид ва онҳоро ҳар вақт ба нодонӣ ва ноинсофӣ нисбат дода айб мекард. Аз қозиҳо танҳо қозӣ Абдулвоҳиди Садри Сарирро ва аз имомҳо баъзе касонеро, ки ман онҳоро надида будам, дӯст медошт.

Дар деҳот ҳар вақт дар миёни падарам ва имомҳо ҷанҷол меҳест, лекин ӯ аз ин ҷанҷолҳо ғолиб шуда мебаромад. Чунки «масъалаҳои нӯғирӯймолиро» — масъалаҳоеро, ки баъзе касон барои ғолиб омадан дар мунозира ёд гирифта мемонданд, ҷистонҳо, муаммоҳо ва ҳисоби абҷад барин ҷизҳоро, ё маънии баъзе шеърҳоро, ки фаҳмидани он ба донишмандон ягон воқеа мавқуф аст, медонист, муллоҳои расмӣ деҳот бошанд, ин гуна ҷизҳоро намедонистанд, баъзеи онҳо ҳатто саводи алифбой ҳам надоштанд. Ана бо ин гуна масъалаҳо ӯ муллоҳои деҳотро мағлуб мекард ва «нодон» гуфта дар пеши рӯяшон таҳқир менамуд.

Мардуми деҳот, хусусан занон қозихоро бисёр бад мидиданд. Аз деҳаи мо ҳам як қозӣ баромада будааст, ки ман ӯро надидаам аммо фарзандони ӯро ман дидаам, ки онҳоро «қозибачаҳо» мегуфтанд. Мардуми деҳаи мо ана ҳамон қозиро зиёдтар бад мидиданд. Бештарин заминони хуби Соқтаре ва Сайидкент дар дасти авлоди ҳамон қозӣ буд. Дар тарафи шимоли деҳаи Соқтаре як китъа замини зардолузор буд, ки вайро «чорбоғи қозӣ» меномиданд. Дар вақтҳои, ки ман ёд дорам, зардолуҳои он чорбоғ пир шуда аз ҳосил монда буданд. Қозибачаҳо он дарахтҳоро ба ангиштгарон фурухта буданд. Ангиштгарон дар он чорбоғ чандин кӯра сохта он дарахтҳоро ғалтонда сӯхта ангишт карда истода буданд.

Дар ҳамон рӯзҳо зани Усто амак занони деҳаро ба муносабате ба меҳмонӣ хабар карда буд. Ман ҳам ба сабаби хурдсол буданам ҳамроҳи модарам ба он ҷо рафта будам. Лекин ман бинобар гапдӯст ва кунҷков буданам ҳамроҳи бачагони дигар дар рӯи суфа бозӣ карда нагашта, дар хона — дар паҳлӯи модарам ҷо гирифта дар қатори занон менишастам.

Дар байни занон гап ба болон қозихо рафт, яке аз занон қозихоро «кундаи дӯзах» номид ва «қозихо чунон месӯзанд, ки оташи дӯзахро аз будаш зиёдтар гарм мекунанд» гуфт. Дигаре гуфт: «агар худо дар дӯзах барои ҳар гунаҳгор як кӯрпачавор ҷой муайян карда бошад, ба ҳар як қозӣ дар он ҷо як ҳаҷлӣ сохта мидиҳад, ки дару девору хонаву асбобаш ҳама аз оташанд». Зани дигар сухани ӯро тасдиқ кард: «Лекин, — гуфт ӯ — ин ба оммаи қозихост. Аммо ба қозии ҳамдеҳаи мо ғайр аз ҳавлии оташӣ як чорбоғи оташӣ ҳам сохта доданро хостааст. Сабаб ҳамин ҳаст, ки худо фарзандони ӯро водор кардааст, ки

чорбоғи ўро ба ангиштгарон фурушанд. Ана ҳамин оташхое, ки аз кўрахо баромада рафта истодаанд, ба он дунё рафта ба он чорбоғи оташӣ сарф мешаванд».

Модарам, ки бо шуниданӣ аз падарам қозӣ Абдулвоҳидро дўст медошт, ба гап ҳамроҳ шуда гуфт: «ба фаҳми ман қозӣ Абдулвоҳид ба ҷаннат меравад, чунки ўро одил мегўянд. Хусусан аз нав қанондани ў рўди Шофирқомро, ки сабаби ободии як туман шуд, бояд боиси бахшонши худо гардад».

Занони дигар ба ин фикри модарам ҳамроҳ нашуданд ва зане, ки ба қозии ҳамдеҳаи мо аз дўзах як чорбоғи оташин таҳсис карда буд, гуфт: «Баъд аз қозӣ шудан, одил шудан мумкин нест. Агар қозӣ Абдулвоҳид дар вақти қозигии худ қорхон хуб бисъёр карда бошад, ниҳоят аз чорбоғ ва аз ҳавлии оташини дўзах ҳалос мешавад. Лекин дар ҳар ҳол, ҳеч набошад, дар қатори гунаҳгорони дигар як кўрпача барин қойро аз дўзах мегирад». Як зани дигар Ҳабибаро бе ризои падараш ниқоҳ қардани қозии мазқурро яке аз қорҳои бади ў шумурд.

Ҳукми ин қанон дар бораи қозӣ Абдулвоҳид ба ман ҳам маъқул нашуд, чунки ман ўро дар мулоқоти нахустин дўст дошта будам, хусусан баъд аз он, ки ў Ҳабибаро ба қонаш расонид, боз ҳам ўро дўсттар доштам ва баъд аз он, ки шоир будани ўро фаҳмидам, муҳаббати ман нисбат ба ў аз ҳад зиёд афзуда буд.

Дилам намехост, ки ў дар оташи дўзах сўзад. Бинобар ман ин масъаларо аз падар пурсидам.

Ў монанди қанон барои қозии аз дўзах ҳавлӣ ва боғ сохта надиҳад ҳам, «онҳо ҳаромхўранд, онҳо золиманд ва онҳо дар миёни амир ва мардум даллоли маъсият (гуноҳ) мебошанд, бинобар ин онҳо аз рӯи қавли худову расул бояд ба дўзах раванд» гуфт (падарам диндор буд, ў ба худову расул, ба қиёмат ва ба дўзаху биҳишт иқрор буд).

Вақте ки ман дар бораи қозӣ Абдулвоҳид фикри ўро пурсидам, «худо раҳмат кунад, в одами хуб буд (қозӣ Абдулвоҳид ҳамон рўзхо вафот ёфта буд), бояд ў ҷаннатӣ бошад ва ман ҳам дар паси ҳар намоз дар ҳаққи ў дуои хайр мекунам» гуфт ва неқиҳои ба мардум қардаи ўро ягон-ягон шумурд. Аммо дар қатори неқиҳои ў шоир будани ўро ёд накард.

— Яке аз неқиҳои ў бояд шоир буданаш бошад, — гўён ман ин сифати ўро ба ёди падар овардам.

Падарам ба ин сухани ман хандид ва баъд аз он вазъияти ҷилдӣ гирифта гуфт:

— Шеърғўӣ ҳамеша ва дар ҳама кас сифати нек шудан намегирад. Шеър ҳам монанди илм як шамшер аст, агар бо шамшер одами бадро — душманро кушӣ, хуб аст, аммо агар бо

шамшер ягон одами оддӣ кушта шавад, хуни ноҳақ мешавад, кушандаро куштан лозим меояд. Шеър ҳам агар ба некӣ кор фармуда шавад, хуб аст, аммо агар ба бадӣ кор фармуда шавад, аз вай бадтар чизе нест.

Ман аз ин тафсилоти қаноатбахши падар часорат пайдо карда ба писари косагар бе ризои падару модар никоҳ карданиш Ҳабибаро ба ёди ӯ расонда:

— Ин кори ӯ хуб буд ё бад? — гуфта пурсидам.

Никоҳи духтару писари калонсол бо ризои худи онҳо мувофиқи шарият аст. Ин корро ҳар қозӣ ҳам мекунад. Аммо фарқ дар он ҷост, ки қозихои дигар баъд аз никоҳ кардани духтари гуреза ҷанҷолхоеро, ки дар паи он кор мебарояд, пурсида, сабаби харобии он хонадони навобод мешаванд. Чунки аз ин кор дар онҳо даромади бисёр мешавад. Некии қозӣ Абдулвоҳид дар ин қораш дар ин ҷост, ки баъд аз никоҳ кардани Ҳабиба даъвоеро, ки арбобҳо тайёр карда буданд, напурсид ва даъвогарҳои сохтаро пеш кард. Ин қораш, албатта, хуб буд.

* * *

Он вақтҳо дар Бухоро одат ин буд, ки баъзе муллобачаҳои қашшоқ дар моҳи рамазон ба пеши ягон қозии шинос мерафтанд. Қозихо ин гуна талабаҳоро ба ягон деҳае, ки имом ва мактабдор надошта бошад, ба унвони «муаллим» мефиристонданд. (Он вақтҳо муаллими мактабҳоро «мактабдор» мегуфтанд. «Муаллим» гуфта танҳо ҳамин гуна қасонеро меномиданд, ки дар моҳи рамазон муваққатан ба деҳае барои таълим раванд). Мардуми он деҳа дар охири рамазон ба он талаба як маблағ пул ғундошта меоданд.

Як рамазон акаи ман ҳам, ки бо писари як қозӣ шарикдарс будааст, ҳамроҳи ӯ пеши падараш рафтааст ва қозӣ ӯро ба деҳае бо унвони «муаллим» фиристодааст.

Падарам ин воқеаро аз кучо буд шунида оташин шуда ба хона омад ва чунон дар ҳашм фуру рафта буд, ки тамоми аъзои меларзид (ӯ бисёр асабӣ буд) ва ба Қурбонниёз тағоиям, ки он рӯзҳо дар хонаи мо буд, гуфт:

— Шаҳр рафта Мухиддинро гирифта биёр. Худам мерафтам, аммо метарсам, ки дар пеши муллоҳо ӯро зада ҳам худамро ва ҳам ӯро беобрӯӣ кунам.

Тағоиям баъд аз се рӯз акаамро овард. Вақте, ки акаам ба хона салом дода даромад, падар аз тағи намад ҷӯберо, ки пештар ёфта тайёр карда монда будааст, ба даст гирифта ба тарафи ӯ давид. Аммо тағоӣ ва модарам ӯро нигоҳ дошта гуфтанд, ки ин қарат ӯро насихат кунад.

Падарам маҷбур шуд, ки масъаларо бо насихат ҳал кунад. Аммо ин насихат аз ҷўбзани ҳам сахттар буд:

— Қозихо ҳук мебошанд, — гуфт ӯ, — онҳо аз ҳар кучо мурдорихо ёфта меҳўранд ва меҳўронанд ва ҳар муллобачае, ки ба хонаи онҳо равад, ҳукбача мешавад. Агар одам шудан хоҳӣ, ба як порча нони коке, ки ман ёфта мефиристонам ва ба як коса об, ки аз ҳар ҷо ёфтани вай мумкин аст, каноат кун, агар ҳук шуданро хоҳӣ, дар миёнаи ману ту алоқаи падариву фарзандӣ наместонад.

Акаам қавл дод, ки минбаъд ба хонаи қозихо наравад.

* * *

Имоми деҳаи мо як муллои диндортароши дарвозӣ буд. Ӯ дар бозорҳо мардумро насихат карда, аз корҳои ғайришаръӣ манъ карда ва ба корҳои шаръӣ далолат намуда мегашт. Дар он вақтҳо дар бозорҳо монанди обфурӯшон касоне буданд, ки чилим бардошта мегаштанд ва ба касони чилимкаши бозор чилими худро кашонда аз онҳо чизе меситоданд. Ин гуна одамонро «поякӣ» меномиданд. Поякиҳо одатан чилимҳои саракпоинакаш нукура мебардоштанд, ки чилимкашч ба чилими онҳо бештар рағбат кунанд.

Имоми деҳаи мо дар як рӯзи бозори Ғичдувон аз ҳамин гуна чилимҳо сетаашро шикастааст, ки мардумро аз чилимкашӣ боздорад ва ӯ ин кори худро дар лаби ҷўи деҳа ба мардум бо як мағрурии диндорона ҳикоят кард.

Падарам, ки дар он ҷо буд, ба имом гуфт:

— Нодуруст кардед!

— Чаро? — имом оташин шуда пурсид.

— Аввал ин ки, — гуфт падарам, — ҳаром будани дуди тамоку аз рӯи шариат маълум нест. Чунки дар вақти пайдо шудани дини ислом чилимкашӣ набуд, ниҳоятш ин аст, ки як чизи зарарнок аст ва зарараш ҳам ба касоне оид аст, ки чилим мекашанд; дуоим ин ки, бо шикастани се чилим чилимкашон аз кори худ тавба намекунанд. Лекин бо шикастани онҳо ба соҳибонашон, ки дар ҳақиқат як гадои бовасилаанд, як маблағи калон зарар мешавад. Агар чилимкашӣ дар бозор аз тарафи шумо ё ҳукумат тамоман манъ карда шавад, поякӣ метавонад, ки он чилими қиматбаҳои худро фурӯхта чанд гоҳ худаширо ва зану бачагонашро сер кунад.

Ба ин суҳанҳо имом бо оташинӣ ҷавоб дод:

— Шумо як савод дорам гуфта ҳамеша ба муллоҳо пешхезӣ мекунед ва корро ба ҷое расондед, ки ба «амри маъруф» (амр

кардан ба корҳои нек) ва «наҳйи мункар» (манъ кардан аз корҳои бад) ҳам роҳ намедихед.

Одамон гумон доштанд, ки ҳамин замон инҳо ҷангида дастбагиребон мешаванд. Аммо бар хилофи ҷашмдошти онҳо падарам ба имом ҷизе нагуфт ва аз ҷояш хеста ба тарафи хона рафт. Ман ҳам аз дунболи ӯ давидам.

Падарам вақте ки ба ҳавлӣ даромад, харро тӯқум зад ва ба хона даромада саллаашро баста, ҷомаашро пӯшид. Хӯрҷинро гирифта нондонро кушод ва ҳар чӣ қадар ноне, ки дар вай буд, ба хӯрҷин андохта ба модарам:

— Ман шаҳр рафтам! — гӯён аз хона баромад.

— Барои чӣ ба як нигоҳ шаҳр меравед? Имрӯз монед, ки барои бача (акаам) кулчаи гарм пазам, — гӯён модарам зорӣ мекард. Аммо ӯ ҷавобе надода харро савор шуда баромада рафт.

Модарам дар кӯча чӣ воқеа рӯй доданро аз ман пурсид, ман ҷанҷоли бо имом шударо нақл кардам. Аммо ӯ дар ин ҷанҷол ягон сабаби ба шаҳрравӣ маҷбуркунандае намедид.

Падарам баъди се рӯз аз шаҳр омад, харро ба ҷояш баста хӯрҷинро ба лаби суфа гузошт ва аз аҳволи акаам ба модарам ҷизе нагуфта баромада рафт.

Баъд аз соате омад, ки аз башарааш асари андӯхе, ки дар рӯзи ҷанҷоли имом пайдо шуда то ҳол давом мекард, тамоман барҳам хӯрдааст ва дар абрӯ ва ҷашмонаш нишонаи ҷашм ва оташинӣ намондаст ва бо табассуми шодӣ ба модарам ҷанҷоли бо имом кардаашро ҳикоя карда дар охири гуфт:

— Ман барои дуруст будани сухани худ аз шаҳр ривоят карда овардам, — ва аз бағалаш қоғазро бароварда хонда ба мо шарҳ дод. Мазмунаш ин буд: «талаф кардани мол, хоҳ моли худи талафкунанда бошад ва хоҳ аз он каси дигар, дуруст нест ва агар талафгор моли каси дигарро талаф карда бошад, ба замми ин, ки ӯ бо ин кораш гунаҳгор ба шумор меравад, маҷбур аст, ки мисли моли талафкардаашро, ё арзишашро ба соҳиби он мол гардонад».

Дар пойни он қоғаз як мӯҳри калони даҳони пиёлача барин пахш карда шуда буд.

Падар баъд аз он сухани худро давом кунанда гуфт:

— Бо ин ривоят гуфтаи худро дуруст баровардам ва имомро дар пеши мардум шарманда кардам. Муллоҳои мо чоҳиланд. Ба суханони монанди худашон дасторкалонон гӯш андозанд ҳам, гуфтаҳои мо барин касонро, маъқул бошад ҳам, писанд намекунанд ва сухани пурҳикмати «мангар, ки кӣ мегӯяд, бингар, ки чӣ мегӯяд»-ро намедонанд, агар донанд ҳам худро ба нодо-

нӣ мезананд. Даҳони инҳоро бо мӯҳри муфтӣ мӯҳр кардан (бас-тан) дарқор аст, «гӯшти хар, дандони сағ» гуфтаанд.

* * *

Падарам ҳарчанд асабини гузаро бошад ҳам, маро саҳт назадааст ва саҳт ҷанг накардааст. Дар вақтҳое, ки ман ёд дорамам ӯ маро танҳо ду бор танбеҳ дода буд. Яке аз он танбеҳҳо ба ин тариқа рӯй дода буд:

У боре як хар харид, ки он бадамал баромад, агар касе ба ёлаш даст расонад, динг-дингқунон ҳаллос мезад. Дар яке аз рӯзҳои тобистон ӯ он харро ба ёбон бурда барои ҷаро дар почпоя — дар замини гандумаш дарав кардашуда баста буд. Вақте ки рӯз пешин шуда гармӣ шиддат кард, ба ман гуфт:

— Ёбон рафта харро гирифта биёр. Лекин савор нашав, ки дастат нохост ба ёлаш расад, динг-динг карда туро меафтаонад!

Ман ёбон рафта харро кушода гирифтаам ва дар дили худ фикр кардам, ки «агар аз ягон ҷои баланд савор шавам ва дастамро ба ёлаш нарасонам, динг-динг нахоҳад кард. Чӣ лозим аст, ки хари тайёро салт бурда худ пиёда равам».

Ман барои ба амал овардани ин фикр харро ба ҷӯйчае даровардам ва аз лаби ҷӯ ба ҳеч ҷои вай даст нарасонда оҳиста ва оромона савор шуда гирифтаам, хар ҳам ором истод ва ягон бадхаракати накард. Лекин вақте, ки харро аз ҷӯйча мебаровардам, пешаш баланд ва тарафи думаш паст шуд. Ман бар болои хари бетӯқум пастнокӣ гежида қариб буд, ки аз сағриаш шорида афтам ва барои нигоҳдории худ аз ғалтиш беихтиёрона бо ду дастам ба ёли хар часпидам. Хар ба динг-дингқунӣ ва ҳаллосзанӣ даромад. Ман аз тарси ғалтидан хар қадар, ки ба ёли вай саҳттар мечаспидам, динг-динги вай ҳам ҳамон қадар зиёдтар мешуд. Оқибат муаллақзанон ба замин ғалтидам. Дастии ростам, гӯё ки вайро аз оринҷ шикаста ё бурида гирифта бошанд. ҷонгудозона дард кардан гирифт ва хар дар ҳолате, ки дар ҳар ҳаллос задан ду пой пасашро ба ҳаво баланд карда ба рости чап алвонҷ меод, ба тарафи ҳавлӣ рафт.

Маро аз дарди даст зиёдтар тарси падар дар ташвиш меодшт. Ман аз гуфти ӯ баромада ҳам барои ӯ ва ҳам барои худ кулфати саҳте пеш оварда будам ва худро сазовори ҷазои саҳт медонистам.

Баъд аз дақиқае худро рост гирифтаам, аммо дарди даст боз ҳам шиддат кард, ва гӯё, ки ҷангҷан оҳанине ба баданам даромада дил, шуш, даст ва бозуямро дар як ҷо ба тарафи замин мекашида бошад, маро ба нишастан маҷбур кард. Дар ҳамин вақт падарам аз тарафи ҳавлӣ намудор шуд ва ман ҳам му-

хайёи шаттаву шаллоқ шуда ба хуздорӣ кардан аз намудам.

Падарам расида омад. Аммо маро назад ва ҷанг ҳам накард. Баъд аз дидани дасти зарбахӯрдаи ман хамин қадар гуфт, ки:

— Аз гапи ман баромада аз даст чудо шудӣ. Азбаски ин дасти рост аст, барои ту боз ҳам сахт аст, чунки акнун хат навишта наметавонӣ.

Ин сухани охирини падарам маро чунон азоб дод, ки агар сад химча мезад, ин қадар азоб намекашидам.

Падарам бо рӯймолаш дасти маро ба китфам овезон кард ва аз деҳа аспе ёфта оварда маро ба пушти худ ба асп савор карда ба Ғичдувон ба пеши шикастабанд бурд.

Назар ба даръёфти шикастабанд, дасти ман аз ду ҷо — ҳам аз оринҷ ва ҳам аз бандаш баромада будааст, ки ҷо ба ҷо кард.

Дар вақти ҷобачокунӣ, шикастабанд чунон сахт фишурд, ки садои шикирри карда ба ҷояш даромадани устухони оринҷ шумида шуд. Дарди ҷобачокунӣ нисбат ба дарди азҷобарой чанд дараҷа зиёдтар буд, лекин аз тарси падар ва аз шарми шикастабанд ман хуздорӣ кардам ва дод нагуфтам. Падарам ин гуна пуртоқатии маро дида:

— Офарин, писарам! — гуфт.

Баъд аз тамоман дуруст шудани дастам ва аз ёдам баромадани он фалокат рӯзе падарам маро ба пеши худ ҷеғ зад. Рафтам, аз банди дасти чапам нигоҳ дошт ва бо дасти дигараш химчаеро аз тағи намад гирифта ба соқи поям як бор заду гуфт:

— Хушёр бошу ба гӯши худ нигоҳ дор, ки баъд аз ин агар аз гапи ман барой, сахт мезанам. Фаҳмидӣ?

— Фаҳмидам.

Танбеҳи дуюме, ки аз падар дидам, ба ин тарика рӯй дода буд:

Дар наздикии деҳаи мо Сари Пули Эшон ном бозорчае буд, ки аз хонаи мо ду километр дурӣ дошт. Рӯзе маро падар ба он ҷо фиристод ки намак харида орам. Дар бозгаштам аз бозор аз шиносҳои падарам касе ба ман вохӯрда чанд гап таъин кард, ки ба ӯ гӯям. Ман то ба хона омадан на танҳо суханони ӯро, хатто худи ӯро ҳам аз ёд баровардам.

Вақте ки падарам аз шиносҳо дар бозор кихоро диданамро пурсид он одам ба ёдам омад ва ба ӯ хабар додам, ки фалониро дидам.

— Чӣ гуфт? — гуфта пурсид падарам.

Чун ҳамаи гапҳои вай аз ёдам баромада буданд, дар ҷавоби ин пурсиш чанд даҳан гап аз худ сохтаву бофта гуфтам.

Магар он суханони ман бемантиқ ва дурӯғ буданашон зоҳир будааст ки падар боз пурсид:

— Боз суханони ўро аз хотир набароварда бошӣ, шояд гапҳои дигар гуфта бошад?

— Не ҳамин тавр гуфт — гӯён дурӯғи худро таъкид кардам.

Баъд аз чанд рӯзи дигар он одам ба хонаи мо омад. Падарам баъд аз ба меҳмонхона дароварда шинонидани ў маро ҷеғзада ба пеши ў шинонд ва аз вай пурсид:

— Шумо ба воситаи ин ба ман чиҳо гуфта фиристода будед?

У гапҳои таъинкардаашро нақл кард, ки аз гапҳои ман гуфтагӣ тамоман дигар буданд. Ман аз хиҷолат дар зерин арақ мондам. Падарам аз гӯши ман саҳт дошта тоб дода истода ба ман гуфт:

— Баъд аз ин ҳар чизро ки бинӣ, бо диққат зеҳн монда нигоҳ кун, ҳар гапро, ки шунавӣ, бодиққат гӯш андоз ва агар касе ба ту чизе гӯяд, ё коре фармояд, фаҳмида бошӣ ҳам, дубора пурсида ба ёд гир. Ва эҳтиёт кун, ки гап аз ёдат набарояд. Аммо ҳеҷ гоҳ дурӯғ нагӯӣ, ки ҳам шарманда мешавӣ, ҳам бадном. Ҳоло ту гуноҳ дорӣ — якум он, ки гапи таъинкардаро аз ёдат баровардӣ, дуюм он, ки ба ҷои он гапҳо аз худ дурӯғ бофта гуфтӣ. Агар ҳамон вақт ту «гапҳои таъинкардаашонро фаромӯш кардаам» мегуфтӣ, ман туро ба пеши ин кас шарманда намекардам. Рав бозӣ кун!

Ин танбеҳи падар барои ман як таълими бисёр ғолибонаманд шуд, ки дар ҳаётим таъсири калон кард ва маро бо диққаткорӣ тарбия намуд, фаромӯш накардани гапҳо, ҳодисаҳо, чизҳо ва одамонро ба ман ёд дод. Ман шеърхоро ҳарчанд махсусан ёд кунам ҳам, зуд аз ёд мебарорам ҳатто шеърҳои худамро ҳам дар рӯзи дуҷуми гуфта шудани онҳо фаромӯш мекунам. Аммо гапҳо, ҳодисаҳо ва хотираҳоеро, ки ба ман каму беш таъсир карда бошанд, аз ёд набаровардам. Ҳарчанд дар 10 — 12 соли охири қувваи ҳофизаам хеле суст шуда, гапҳо ва чизҳои ҳақ фаромӯш мекардагӣ шуда бошам ҳам, аммо хотираҳои пештара қариб ҳамагӣ дар ёдам нақш баста мондаанд. Ин натиҷаи ҳамон танбеҳи падар аст, ки ман дар паси вай ба идмони (тренировкаи) хотира ва ҳофиза машғули намудам.

Баъд аз рафтани он одам, ман ба пеши падар рафтам ва мехостам дар пеши ў як дурӯғи худро иқро кунам. Аммо шарм мебошад. Бинобар ин хомӯш мондам.

Падарам пай бурд, ки ман ба ў чизе гуфтан мехоҳам, аммо ба кадом сабаб бошад, ки нагуфта истодам, бинобар ин пурсид:

— Чӣ мехоҳӣ, гӯӣ?

— Як дурӯғи худро иқро кардан мехоҳам.

— Хуб иқро кун!

— Рӯза гирифтани дурӯғ буд.

Падарам хандида гуфт:

— Ман ҳамон вақт фаҳмида будам, ки ту рӯза нагирифтаи ва барои харчи сайр гирифтаи худро рӯза нишон додай. Лекин ман он вақт ҳам барои наранҷонидани ту ва ҳам барои наранҷонидани модарат, ки ба рӯзадории ту хеле шавқ дошт, чизе нагуфта будам. Вагарна он корат ҳам дурӯғ буд ва ҳам фиреб. Лекин он вақт бисъёр хурдсол будӣ. Умедворам, ки баъд аз ин он гуна корхоро накунӣ!

* * *

Падарам як сол пеш аз вафоташ хост, ки маро Бухоро бурда шаҳро тамошо диҳад ва ман чанд рӯз дар пеши акаам монда ба истиқомати мадраса омӯхта шавам, то ки соли оянда барои хондан аз аввали таҳсил ба шаҳр равам. Бо ин ният ӯ дар яке аз рӯзҳои зимистон ба хар савор шуда, маро ба қафои худ савор карда ба роҳ даромад.

Чун мо аз Яланғи ном манзил, ки дар байни Вобканд ва шаҳри Бухорост, гузаштем, хар ба канори роҳ баромада дар зери як дарахти бед истод. Падар харро бо чӯбзании бисъёр аз он ҷо ҳаракат дода ба роҳ даровард ва ба ман гуфт:

— Соли гузашта баҳорон вақте ки ба шаҳр мерафтам, ба сари бозори Яланғи нафуромада, ба зери ҳамин дарахти бед фууромада худ нон хӯрда ва харро дам дода будам. Аз миёна қариб як сол гузашта бошад ҳам, хар ханӯз он воқеаро аз ёд набаровардааст ва мехоҳад, ки боз дар ҳамон ҷо вайро дам диҳам. Бинобар ин аз он ҷо гузаштан нахост.

Падар баъд аз дақиқае хомӯш мондан боз ба гап даромад:

— Хар аз одаме, ки чизҳои дида ва шундаашро аз ёд мебарорад, беҳтар аст. Диққат кун, ки ҳеҷ чизро аз ёд фаромӯш накунӣ!

Падарам бо ин, таълими дар боло нақл кардашудаи худро бо як мисоли бисъёр соддаи авомона таъкид ва зеднишини карда буд.

АВВАЛИН ЁДДОШТҲОЯМ ДАР БОРАИ БУХОРО ВА МАДРАСА

Мо вақти хуфтаи ба шаҳри Бухоро расида, аз дарвозаи Самарқанди он ба даруни шаҳр даромадем. Назар ба қавли падарам, агар 5 дақиқа дер мекардем, дар беруни шаҳр ме-

мондем, чунки дарвозаҳои шаҳр дар вақти хуфтан, яъне баъд аз яку ним соати фуру рафтани офтоб, баста шуда калидхояшон ба миршаби шаҳр фиристода мешудаанд.

Даруни шаҳр торик буд. Дар дарвозаҳои шаҳр дар пеши дарвозабон як пилсӯз, ки бо пилта ва рағани зағир месӯхт, рӯшноии хирае меод. Ғайр аз ин, дар ягон ҷои кӯчаи шаҳр шамъе, чароғе, ё фонусе набуд. Азбаски хавлиҳои Бухоро дар тарафи кӯча дарича ва равзана надоштанд, аз онҳо ҳам ба кӯча рӯшноие намеафтод. Кӯчаҳои танг, ки дар ду тарафи онҳо хонаҳои дуошӯёна ва сеошӯёна бино ёфта буданд, манзараи гӯрмонандеро ба ёди кас меоварданд.

Мо аз кӯчаҳои ин шаҳри «торикистон» андӯхгинона раҳсипор гардида ба пеши мадрасаи Мири Араб расидем, ки акаам бо Сайид Акбар дар он ҷо истикомат доштанд.

Аз тарафи ғарбии мадрасаи мазкур як рӯшноии дудолуде ба назар намоён гардид ва садои нақораҳо ва сурнайҳо ҳам аз он ҷо мебаромад. Маълум шуд, ки дар он ҷо — дар байни саҳни мадрасаи Мири Араб ва Масҷиди Қалон ҷавкӣ (базми умумии подшоҳӣ) барпо шуда будааст. Дар он вақтҳо одат ин будааст, ки амир берун аз қасри марказии худ — арк, дар қадом хавлие, ки манзил кунад, шабона дар наздикии он хавли ҷавкӣ, яъне базми умумии кӯчагӣ ташкил мекардааст.

Ман дар он шаб нахустин бор ҷавкиро тамошо кардам, дар як майдони танги чуқур, ки тахминан 10 метр бар ва 20 метр дарозӣ дошт, тамошобинони бисёре гун шуда буд. Дар миёни майдон тӯдаи оташ буда, дойрадастон дар пеши вай қатор нишаста буданд, қариб 20 нафар раққосписарони ҳамради кокулдор дар пеши дойрадастон сурудхонӣ ва раққосӣ мекарданд. Дар пеши онҳо як ўғури пурравған буда, латтакӯҳнаҳое, ки дар дарунаш буд, машғалвор месӯхт. Ясавулони ҷӯбдардаст тамошобинонро зада дур мекарданд, ки ҳучум оварда раққосон ва дойрадастонро зер накунанд.

Ин базм ба ман маъқул нашуд, чунки вай аз маҷлиси базм зиёдтар ба маҷлиси тарғубии гичдувониён монанд буд.

Падарам хӯрҷинро фуруварда пеши ман монда худ харро бурда ба сарой баста омад. Мо бо ӯ ба мадраса даромадем. Мадрасаи Мири Араб яке аз беҳтарини мадрасаҳои Бухоро буда, пештоқи баланд ва миёнсарои хушхавое дорад. Мо аз дарвозаи мадраса даромада ба дасти рост баргаштем. Дар он ҷо зинае буд, ки мо бо вай боло баромадан гирифтем. Зина торик ва печ дар печ буд. Падарам овоз дода-овоз дода боло мешуд ва ман аз паси ӯ бо аломати овозаш зинапояхоро дастдаст карда бо эҳтиёт пой монда боло мешуадам.

Баъд аз зина тамошудан ҳам торикӣ тамошуд, чун-

ки сари зина ба чое мебаромад, ки атроф ва болояш пӯшида буд. Дар он чо падар дареро бо кондаи мадраса бо пушти нохунаш нарма-нарма тик-тик кард. Дар кушода шуд ва мо даромадем. Хучра иборат аз як гунбази бисъёр баланди васеи гирд буд ва ғайр аз дари даромадаш, ки вай ҳам аз раҳрави болопӯшидаи торик кушода мешуд, дигар на дар дошт ва на дарича. Дар миёнҷои хучра як сандалӣ буда, ба болои вай як шамъи ҷойдорин 16-тағӣ, яъне 16 донааш нимчағӣ (нимкилогӣ) месӯхт. Ин шамъ танҳо рӯи сандалиро базӯр равшан мекард ва дигар ҷои хучра, хусусан сакфи баланди гунбазшаклаш дар нимторикӣ бисъёр воҳимаангез ба назар менамуд. Дар вақти даромадани мо акаам дар пойғаҳи хучра машғули ошқашӣ буд ва Сайид Акбар, ки ӯ дар деҳа лакаби «Парвардигорхӯча»-гиро ёфта буд, дар пеши сандалӣ менишаст.

Баъд аз вохӯрдӣ-ва пурсупоси муқаррарӣ ва гузашта нишастани мо дар атрофи сандалӣ акаам ошашро кашӣда овард. Ош иборат аз палави гӯштимурғноки серравғани болаззат буд.

Дар вақти ошхӯрӣ падарам пурсид:

— Шумоён гӯшти мурғро аз кучо ёфтетон?

Ба ин пурсиш акаам ҷавоб надод. Аммо Парвардигорхӯча ҷавоби ботафсиле дод. Назар ба тафсилоти ӯ, амир Абдулаҳад, ки он сол соли сеюми подшоҳиаш буд, як одат бароварда будааст, он одат иборат аз ин будааст, ки аз арк берун дар ҳар ҳавлие, ки манзил кунад, аз мадрасани наздик ба он ҳавлӣ баъд аз шом оши мадрасагӣ мепурсидааст. Яке аз ходимони ошхонаи амир барои иҷрои ин супориши ӯ ба мадраса омада овоз меодааст, ки ҳар кас оши тайёр дошта бошад, биёрад. Муллобачаҳо оши палави тайёр кардаашонро бо дегаш мебаровардаанд ва он ходим дегҳоро ба соҳибонашон бардоронда ба ҳавлии амир мебардааст. Дар он чо сарошпаз дегҳоро кушода мазаи ошҳоро ҷашида дида, яке аз онҳоро иктиҳоб карда мегирифтааст ва дигар ошҳоро рад мекардааст, ки соҳибонашон боз бардошта мерафтаанд.

Сарошпаз он оши писандидаашро ба табақи амир кашӣда гирифта деги муллобачаро аз оши ошхона лур карда меодааст ва ҳам ба соҳиби ош бо супориши амир 10 танга (яку ним сӯм) пул меодааст.

Азбаски ин одати амир ба ҳамаи мадрасаҳои Бухоро машхур шудааст, ӯ дар қадом ҳавлие, ки манзил кунад, аҳолии мадрасаҳои атрофи он ҳавлӣ ба умеди қабули амир оши палав мепухтаанд. Чун имшаб амир ба наздикии мадрасани Мири Араб манзил кардааст, дар 143 хучраи ин мадраса ҳам оши палав пухта шудааст ва ҳол он, ки дар як қисми ин хучраҳо қасоне истиқомат доштаанд, ки дар як зимистон як бор ҳам

бошад, оши палав пухтан ба онҳо муяссар намешудааст. Ин гуна муллобачаҳои қашшоқ ҳам қарз қарда ё масолеҳи оши палавро аз қассобу баққол ба насъя гирифта ба умеди кабули амир оши палав мепухтаанд.

Сайид Акбар дар охири суҳанаш бо як оҳанги мағруронае гуфт:

— Имшаб аз байни 143 дег ош, хушбахтона, оши мо кабул ёфт ва ин оши гӯштимурғнок аз ошхонаи подшоҳист.

Падарам дар аввалҳои тафсилоти Сайид Акбар суҳанони ӯро гӯш дода ош хӯрда меистод. Чун дар нимаи хикояти вай ҷи будани масъаларо фаҳмид, аз ошхӯри бозистод ва дар ваҷоҳаташ аломати хашм ва ғазаб пайдо шуд.

Ман гумон доштам, ки ӯ ҳамин замон халачӯбашро бардошта акаамро хоҳад зад. Аммо ин тавр накард. Баъд аз ғундоштани дастархон ҳам хеле вақт бедор нишаст. На ба Сайид Акбар ва на ба акаам чизе нагуфт ва ҳатто ба рӯи онҳо нигоҳ ҳам намекард ва монанди шайхони хонақоҳнишин ҷашмонашро пӯшонда ва сарашро ҳам қарда менишаст ва гоҳ-гоҳе сари худро қадаре боло гирифта, оҳе мекашид ва боз сар ҳам мекард.

У имшаб хобида тавонист ё не, ман хабар надоштам, чунки хобам рабуда буд. Чун дар аввали субҳ бо шамъгиронии акаам бедор шудам, дидам, ки падар барои бозгаштан ба саҳро тайёр шуда истодааст. Вақте ки рӯз сафед шуд, ӯ аз ҷояш хеста ба ман хитоб қарда гуфт:

— Писарам, биё, туро ҳам ҳамроҳи худ ба саҳро барам, чунки ту дар ин ҷо, дар пеши ин амирбозон на одоби мадраса, балки деглесии ошхонаи амирро меомӯзӣ.

Ман гириягу зорикунон аз ӯ пурсидам, ки маро ба ин зудӣ ба саҳро гардонда набарад, то ки рӯзе чанд дар ин ҷо монда шаҳрро тамошо кунам ва мулло тағоямро бинам.

У розӣ шуд, ки ман муваққатан дар шаҳр монам ва ба тарзи ҷиддӣ:

— Лекин хушёр бош, ки монанди инҳо нашавӣ, агар ба гуфтаҳои ман амал накунӣ, рӯи туро ҳам намебинам,— гуфт ва хӯрчинро аз дасти акаам, ки бардошта бурдан мехост, кашида гирифта аз ҳучра баромад. Мо то сарои хархона барои гусел қардани ӯ рафтем. Дар он ҷо ҳам чизе нагуфта пули саройбонро дод ва харашро савор шуда ба саҳро рафт.

* * *

Он ҳучрае, ки акаҳои ман дар вай зиндагонӣ мекарданд, «девхона» ном доштааст. Воҳимаангезии рӯзонаи вай аз ша-

бонааш ҳам зиёдтар шуд; вакте ки дар рӯзи равшан аз кӯча омада ба он бинои васеи торики дудолуд мебароед, гумон мекунад, ки ҳақиқатан ҳам дар ҳар гӯша ва кунҷу канорҳои вай деве хуфта бошад. Ин гулбази пурдахшат фақат дар девори ҷанубиаш як панҷараи хурди гачин дошт, ки вай ҳам ба гулбази аз ин ҳам баландтари масҷиди мадраса кушода мешуд. Агар аз сӯрохи хурди панҷара ба он сӯ нигоҳ мекардед, воҳимаатон боз ҳам қувват мегирифт, чунки фазои васеи гулбази масҷид ба назаратон монанди як дунёи торики бепоён менамуд. Ин ҳучра инчунин дар зери куббааш як сӯрохи танге дошт. Дар рӯзҳои беабри офтобнок, дар соатҳои 12-и рӯз аз он ҷо ба замини ҳучра даҳони пиёла барин рӯшноӣ меафтод. Ин рӯшноӣ ғайритабиӣ дар замини торики ҳучра, монанди рӯшноии ҷашми даррандагон дар шаби торик, дахштангез менамуд.

Зиндагонии мо дар он ҳучра бисёр содда буд, пагоҳонӣ ва бегоҳонӣ нони коки аз сахро овардашударо бо ҷой меҳурдем. Ҳар рӯз дар соати як акаам ягон дами гарме тайёр мекард. Дами гарми мо ҳам содда буд: мошу биринҷ, баъзан кичирӣ ва гоҳ пиёба, ки бо нони кок хеле хушхӯр мешуд.

Қорҳои ҳучраро — пухтапаз, шустушӯӣ ва рӯфтурӯбро тамоман акаам мекард ва ман ба қадри қувватам ба ӯ ёрӣ меодам. Аммо Сайид Акбар, яъне «Парвардигорхӯча» монанди он, ки дар он ҳучра меҳмон бошад, ҳамеша дар пешгоҳи сандалӣ поҳояшро дар оташ гарм карда менишаст ва дарсашро медид, ё хат машқ мекард. Гапе ки ӯ мезад, танҳо ҳамин буд, ки аз акаам бо оҳанги ҳокимона мепурсид: «таоматон кай тайёр мешавад?» ё ин ки: «кай ҷой дам мекунад?»

Акаам ба ин пурсишҳои ӯ бо забони хуш ва ҷеҳраи кушода ҷавоб меод. Аммо ман дарғазаб мешудам ва дар дили худ хушмуомилагии акаи худро дар ин мавридҳо нодуруст мешумурдам.

Ман имсол ба сохти ҳучраҳо ва аҳволи зиндагонии берунии талабагони мадрасаи Мири Араб ва ба қарри фари мағрурони калонии он мадраса як дараҷа воқиф шудам. Мадрасаи Мири Араб асосан дуошъёна буда, ҳучраҳои асосиаш хоҳ дар ошъёнаи яқум бошад ва хоҳ дуюм, пешравок доштанд: гулдастахоҷаш³⁸ ҳучраҳои чорошъёна ва гӯшаҳои даруниаш ҳучраҳои сеошъёна доштанд. Ҳучраҳои ошъёнаи дуюми ин гӯшаҳо муаллақ меномиданд, ки дар ҳақиқат ҳам аз гӯри муаллақ ҳеч фарқе надоштанд. Ҳучраҳои асосии ошъёнаи яқум якдара ва аз он ошъёнаи дуюм ва чорум дудара буданд, ки дари дуюми онҳо дарича буда, ба кӯча кушода мешуданд.

Ин мадраса аз дарун дар шимол ва чануб ду пештоки баланд дошт. Дар пушти ин пештоқҳо андак ҷои дутаимонанде холи будааст, ки бинокорон ҳамон ҷоро ҳам хучра сохтаанд. Дар дарозии ин хучраҳо як одам базӯр меҳобид, аммо бари онҳо бағоят кӯтоҳ буда, ба одам қад намедод. Азбаски дар даруни як токи қалон дари оддӣ бад менамояд, бинокорон дар он хучраҳои танг дарҳои бисёр сербар ва баланди дарвозамонанд шинондаанд. Аҳолии мадраса ин хучраҳоро «уштурхона» меномиданд. Ин ном нисбат ба дари онҳо бисёр муносиб буда, нисбат ба даруни онҳо аз қабилӣ номидани ягон чиз бо сифати зидди он чиз буд, ки ин гуна маҷоз дар Бухоро одат буд. Чунончи, дар ҳамон вақтҳо дар Масҷиди қалони Бухоро як одами аз ҳад зиёд фарбеҳ хатиб буд ва фарбеҳиаш ба дараҷае буд, ки дар вақти хутба ду кас аз бағалаш гирифта ўро ба минбар мебароварданд ва худ вазни худро бардошта баромада наметавонист, мардум ўро «Зайди лоғар» мегуфтанд.

Бештарини талабагон зиёда қашшоқ буда, дар зимистон бо ҷомаи тунуки ямоқӣ ва бо кафши бемаҳси мегаштанд. Хурдсолтарини онҳо дар шабҳои барфу борон ҳам бар рӯи сахни болояш кушода бар рӯи санг нишаста дарс такрор мекарданд ва қалонсолтаринашон дар миёнсарои³⁹ мадраса нишаста дарси худро тайёр менамуданд.

Қалонон, яъне қасоне, ки ба мартабаи мударрисӣ расида буданд ё ин ки дар он мадраса ду-се хучраи зархарид доштанд, бисёр мутақаббириона — қалонгириона ҳаракат мекарданд. Одатан, инҳо дар байни асру шом дар миёнсароӣ менишастанд ва бештарини вақташонро бо шикоят аз ғойбон мегузaronиданд. Агар яке аз онҳо барои қасоне аз он ҷо хестаравад, феврал аз вай шикоят сар мешуд ва ҳол он ки дар вақти будани ў ўро бисёр эҳтиром мекарданд.

Ғоҳи инҳо ба мунозира мебаромаданд. Ман он вақтҳо ба болон қасоне масъала мунозира қардани онҳоро намефаҳмидам, аммо ҳамин қадарро мефаҳмидам, ки дар болон мунозира якдигарро саҳт дашном медоданд ва бо алфози кӯчагии авомона ҳақорат мекарданд. Ба нодонӣ ва бесаводӣ нисбат додани якдигарашон муомилаи оддӣ ба шумор мерафт. (Ман баъдҳо фаҳмидам, ки ҳамаашон рост мегуфтаанд — ҳамаашон нодон ва бесавод будаанд ва саводнокон дар қатори онҳо наменишастаанд.) Аммо ҳамин ки мунозира тамом шуд, боз якдигарро мунофикона хурмат мекарданд.

Истиқомати мо дар ин хучраи «девхона» бисъёр дер на-
кашид. Сохиби хучра, ки як муллои судхӯр будааст, аз ака-
ҳоям зиёфат талаб кардааст, инҳо дар аввалҳои таҳсил, дар
вакте ки равшан ва биринчи аз сахро овардашон будааст, ду
бор ўро зиёфат кардаанд. Аммо дар вақти омадани ман захи-
рашон ҳеҷ намонда буд ва охири биринчи худро ба амир
палав пухта дода буданд. Бинобар ин сохиби хучраро дигар
зиёфат карда натавонистанд ва ў ҳам дар як рӯзе, ки барф ме-
борид, ҳолӣ кардани хучраро талаб кард. (Ман як қисми му-
омилаҳои хучрадорони Бухороро дар «Марги судхӯр» ном
асари худ акс кунандаам.)

Акаҳоям се рӯз кофтуков карда аз Бозори Хӯча ном гу-
зари Бухоро як ҷое ёфтанд. Ин болохонаи як баққол буд, ки
ў ин ҷои худро барои «савоб» ба муллобачаҳои бечой ме-
одаст ва аз бади он болохона он сол касе дар вай истиқомат
накарда ҳолӣ монда будааст.

Мо ба кӯчидан сар кардем, ҳарчанд дар байни мадрасаи
Мири Араб ва ҷои нави мо аз як километр зиёдтар роҳ бо-
шад ҳам, мо чизҳоямонро ба осонӣ кашондем. Парча-палос-
ҳо, дегу табак ва китобҳо дар як раҳ бурда шуданд, хумчаи
равғандон ва тарошаҳоро акаам ба пушташ бардошта бурд.
Акнун ним ҷувол ангишти казоқӣ монда буд, ки бурдани вай
душвор менамуд. Мо ҷувол надоштем, ки ангиштро дар вай
андохта кашонем.

Баъд аз фикри бисъёре акаам дарёфт, ки ангиштро ба ху-
ми об андохта бурдан мумкин аст. Ин фикр ба ман ҳам пи-
сандида афтод. Дарҳол оби хумро рехта вайро бо ангишт пур
кардем ва хуми ангиштдоншударо аз зина даст ба даст ги-
рифта фурувардем. Дар поин акаам он хумро бо тори ҷо-
машӯй ҷорбанд карда ба пушташ бастан. Ман самоворро ба
даст гирифтаам ва Сайид Акбар як китоби худро бо нӯги ости-
наш олуфтаворона гирифт.

Мо бо ин кӯча ноинҷол (ноҳинҷор) аз раисти болопӯши-
да — аз миёни бозор рафта наметавонистем, бинобар он бо
тангкӯчаҳои пасхам равон шудем. Барф меборид, ва зери пой
лағжонак буд. Вақте ки мо ба гузари Кемухтгарон расидем,
акаам дар барф лағжида афтид, хум шикаст ва ангишт пош
хӯрд.

Акаам зери деворро бо остинаш рӯфта пок карда барои
ангишт ҷой тайёр кард. Ман бо ў ангиштҳои пошхӯрдари до-
на-дона аз даруни барф чида дар он ҷо ғундоштан гирифтем.
Аммо «Парвардигорхӯча» бо шикастани хум ва пош хӯрдани

ангишт худро ба зери девор гирифта бо пушти нохунаш гирди ангишти ба чомааш нишастаро охиста-охиста тоза кард ва ба ангиштчини мо тамошобин шуда истод.

Акаам бо ин ҳаракати ӯ бисъёр бадқаҳр шуда ба ғазаб омад ва бе ҳеч огоҳонидан ба тарафи ӯ давида ӯро аз миёнаш гирифта бардошта ба рӯи барфи кӯча зад ва ба сари синааш нишаста ӯро дӯ-се зарбаи кундазону дода гуфт:

— Ин аст ҷазои касе, ки кори худро худ намекунад ва бори худро ба гардани дигарон бор карда озодагӣ ва калонгирӣ мефурӯшад!

Ҳамин ки акаам аз болои ӯ хест, ӯ ҳам охиста аз болои барф хест ва барфҳои либосашро наафшонда ба як тараф гурехта рафт.

Ман ба хушмуомилагии акаам бо ӯ дар корҳои хучра чӣ қадар тааҷҷуб карда бошам, ба ин қораш, ки ҳарчанд ҳақдорона бошад ҳам, ногаҳонӣ ва бар хилофи одаташ рӯй дода буд, аз вай зиёдтар тааҷҷуб кардам ва он вақт дуруст ва рост будани мазмуни як мақоли арабиرو, ки як вақт падарам ба ман гуфта дода буд, фаҳмидам. Мазмуни он мақол ин буд: «Худо паноҳ диҳад аз ғазаби одами ҳалим — нармуомила».

Ман ба ин муносибат ҳикояти ба девона занониданам Сайид Акбарро ба акаам нақл кардам. Чунки тарзи зарбаи ҳардуи инҳо — акаам ва он девона — як ранг буд.

Бо ин ҳикояти ман ҳашми акаам тамоман фурӯ нишаст ва табассумкунон гуфт:

— Хуб қардӣ, лекин ин қоратро ба падар нафаҳмон, ки туро қоҳиш мекунанд.

— Бори аввал аст, ки ман он ҳикоятро ба шумо нақл кардам. Дигар на ба падар ва на ба касони дигар нагуфтаам ва нахоҳам гуфт,— гуфтам.

Дар бошишгоҳи нав аҳволи зиндагонии мо хеле саҳт шуд, болохона як хоначае буд, ки бар болои дӯкони баққол бино ёфта буд, деворҳои ҷӯбории тунук буд, ки ба ягон хонаи дигар намепайваст. Як дари даромад дошт, ки рӯшноӣ ҳам аз ҳамон ҷо мебаромад. Аммо аз он дар аз равшанӣ дида сардӣ зиёдтар мебаромад. Зотан, аз тунуки девор он хона ҳеч гарм намешуд. Мо дар кодоки сандалӣ нишаста поҳои худро гарм кунем ҳам, дигар аъзон баданамон аз сармо меларзид. Дар он болохона дар ду рӯз ду кӯзаи об ҷа баста шикаст. Мо маҷбур шудем, ки оби аз ҳавз овардаамонро зуд қор фармуда бақияшро феврал ба кӯча бароварда резем. Ин хучра ҷои дастурӯйшӯӣ ҳам надошт. Мо маҷбур будем, ки ба кӯча баромада шустушӯ кунем.

Мошу оқшоқ дошта бошем ҳам, захираи равшан тамом

шудагӣ буд. Мо барои дамигармпазӣ аз баққол — сохиби болохона ба ҳашт пул (ду тин) панҷ мисқол (125 грам) равғанӣ зағир мехаридем, ки ин ба мо дар ду ё се рӯз мерасид. Баққол равғанро бо як манаки (андозаи) кадучагӣ баркашида медод. Ӯ болохонаашро барои «савоб» ба мо бепул дода бошад ҳам, дар вақти равғанбаркаши манакро пур намекард ва агар нохост кадуча пур шуда монад, дасташро як ларзонда як миқдор равғанро ба лагани худ рехта мегирифт.

Як шаб сармо бисъёр саҳт шуд, мо дар хучраи тағоиямон хобидем, пагоҳонии он шаб баққол ба мо гуфт:

— Болохонаро шабона бекас мондан дуруст нест. Аҷаб нест, ки дузде ба он ҷо даромада сақфи дӯкони сӯроҳ карда ҳамаи чизҳои маро рӯфта барад.

Аз ин ҷо масъалаи «савобталабин» баққол ба мо тамоман ҳал шуд.

Ман дар ин саёхати худ гӯё шаҳро тамошо карда натавонистам, танҳо як бор Регистон ва масҷиди Болои Ҳавзро дидам, чунки худам ба танҳои ҷоеро намедонистам. Акаам бошад, ба дарсҳои худ машғул буд. Дар рӯзҳои таътил бо акаам то бозори китоб рафта меодадем, ки дар роҳ ғайри ҷанҷоли аробакашҳо бо якдигар, дар кӯчаҳои танг барои роҳ надодан ба ҳамдигар чизеро намедидем. Агар дар мадрасаи Мирри Араб ғал-мағали муллоҳоро тамошо мекарда бошам, дар ин ҷо он ҳам набуд.

Дар ин ҷо ягона дилхушиам рафтан ба хучраи тағоиям Мулло Деҳқон буд. Ӯ дар Бухоро хонадор шуда буд, дар хавлии занаш менишаст. Азбаски он хавлӣ меҳмонхона надошт, ӯ аз мадрасаи Фатхулло кушбегӣ, ки ба ҷои мо наздик буд, як хучра ёфта буд ва дар он ҷо дарсгӯӣ мекард.

Тағоиям навдарсгӯӣ ва шогирдонаш кам буданд. Ҷамоае (синфхое), ки дар пеши ӯ меҳонданд, ҳар кадом аз чор-панҷ талаба зиёд набуданд. Ӯ бештарин аз кофия (наҳви забони араб), шамсия (оид ба мантиқ) дарс медод. Талабаҳои ӯ баробари худаш дод мезаданд. Ман ҳайрон будам, ки талабаҳо ба пеши ӯ барои дарсҳои омада бошанд ё барои мунозира? Ба фаҳми ман, дарсгӯии имоми деҳаи мо аз дарсгӯии ӯ беҳтар буд, чунки дар пеши имом талабаҳо ором менишастанд ва ӯ бо оҳистагӣ дарс медод. Агарчи дар он ҷо ҳам бештарини талабаҳо чизеро намефаҳмиданд, аммо барои фаҳмидан имкон буд. Азбаски шогирдони тағоиям ҳамагӣ ба домумло баробар фаръед мекашиданд, ман гумон мекардам, ки барои ягон чизро фаҳмида гирифтаан ҳеҷ имконият нест.

Сайид Акбар — «Парвардигорхӯча» аз мо чудо шуда рафта, ба охунди Бухоро — Орифхон кафшбардор шудааст. Ӯ баъд аз кӯхна кардани чанги бо акаам шуда рӯзе ба пеши мо смад ва ба ин хизмат даромадани худро ҳикоя кард. Назар ба қавли ӯ, охунд ҳар чо барои тӯй ё зиёфат ва ё барои чаноза, ё ин ки ба дарбори амир равад, ӯ ба сифати кафшбардор дар қатори саис ба чилави ӯ афтада пиёда мерафтааст. Баъд аз расидан ба чои матлуб саис аспи охундро гирифта савор шуда меистодааст ва Сайид Акбар ҳамроҳи ӯ то дари хонаи нишастги он чо мерафтааст ва баъд аз охунд кафши худро кашидан ӯ он кафшро гирифта аз чангу хок, ё аз лой пок карда дар бағали худ нигоҳ медоштааст. Вакте ки охунд аз он хона барояд, кафшро пеш монда ба ӯ мепӯшондааст ва пешкашҳои дар он маврид ба охунд додашударо бардошта, боз дар қатори саис ба чилави ӯ афтада пиёда ба хонаи ӯ меомадааст.

Назар ба фикри худи ӯ, ин кор як андоза душвор ва серташвиш бошад ҳам, зиндағониаш ба хубӣ мегузаштааст — дар ҳавлии охунд дар яке аз хонаҳои ӯ хобухез мекардааст, ки гарм ва озода будааст. Ҳар пагоҳ чои каймоқӣ ва ҳар рӯз оши палав мехӯрдааст.

— Шумо, ки,— гуфт акаам ба ӯ,— худатонро калон мегирифтед, ҳеч касро назаратон намегирифт ва аз рӯфта тоза кардани чои хоби худатон ор мекардед, чӣ навъ шуд, ки ба ин кори паст гардан додед?

— Ин одаме, ки,— гуфт Сайид Акбар,— ман хизмати ӯро қабул кардам, дар хоҷагӣ бо ман баробар бошад ҳам, илмаш аз ман зиёд аст, бинобар ин ман аз хизмати ӯ ҳеч ор накардам. Касоне, ки ман ба онҳо калонӣ мекунам, бештаринашон дар насаб аз ман пастанд, баъзеи онҳо дар хоҷагӣ бо ман баробар бошанд ҳам, илм ва фазлашон аз ман кам аст. Бинобар ин ман ҳақ дорам, ки бо он гуна одамҳо калонӣ кунам.

Мо дар нобобии чои истиқомати навамон тоқат карда натавониста, пеш аз тамомияти соли таҳсил ба сахро баргаштем. Акаам маро ба хона бурда монда, баъд аз ду-се рӯз дам гирифтани боз Бухоро рафт.

Вакте ки ман ба падарам дар қатори таассуроти шаҳр сабаби калонии Сайид Акбарро ба тарзе, ки аз забони ху-

даш шунида будам, нақл кардам, ӯ баъд аз хандидан вазъ-ияти ҷиддӣ гирифта:

— «Гирди номи падар ҷӣ мегардӣ?!— Падари хеш шав, агар мардӣ» гуфтаанд. Аммо ин сухани пурҳикматро бисъёр одам-ҳо ба назар намегиранд. Аз болои насаб фахр кардан кори аҳмақон аст. Ин сабилмондаи «хоҷагӣ» бисъёр касонро аҳмақ кардааст. Ман касонро ёд дорам, ки «хоҷагӣ» онҳоро аз Сайид Акбар ҳам зиёдтар аҳмақ кардааст,— гуфт ва ба тарзи мисол як ёддошти худро нақл намуд.

ТУҶРАВИИ ХОҶАГОНИ МИРАКОНИЯ

Назар ба қавли падарам, вай дар ҷавонӣ бо яке аз хоҷаҳои миракониҳои ҳамдеҳаи худ ба сайри Самарқанд рафтааст, инҳо дар Самарқанд ба хонаи яке аз хоҷагони миракониҳои он ҷо меҳмон шудаанд. Ҳамон рӯзҳо яке аз хоҷагони даҳбедӣ тӯй доштааст, ки хоҷаҳои миракониҳо ҳам ба тӯйиш даъват карда будааст. Аз хоҷагон онҳое, ки аспу одам доштаанд, зуд тайёр шудаанд, аммо касони бе аспу одам хеле ташвиш кашаандаанд — барои худ ду аспу кироӣ ва як одами кироӣ ёфтаанд, ба як асп худ савор шуда, ба аспу дигар он одами кироиро бо унвони хизматгори палтарсавори⁴⁰ худ савор кардаанд. Ба падарам ва ҳамроҳи ӯ ҳам ду асп ёфта додаанд. Падарам мегуфт:

— Ҳар ҷӣ бошад, хайр шуд, ки ба мо ҳам як-як аспу одами палтарӣ ҳамроҳ накарданд.

Хоҷагон бо як ҳашамати амирмонанд аз шаҳри Самарқанд баромада ба деҳаи Даҳбед, ба тӯйхона рафтаанд. Дар пеши хоҷагон таомҳои гуногун ва пешкашҳои муносиб кашаида шудааст. Аммо ба таом ягон меҳмон ҳам нигоҳ накарда даст дароз нанамудааст. Соҳиби тӯй дар поёни меҳмонхона рост истода таъзимкунон илтимос мекардааст, ки «ба таом марҳамат намоянд». Аммо хоҷагон бо нозу истиғно ба тарафи таом нигоҳ намекардаанд.

Охир баъд аз «гиред-гиред»-и бисъёре, калонтарини хоҷагони меҳмон, ки дар пешгоҳ нишаста будааст, аз кисааш қаламтарошро бароварда аз рӯи табақ як дона биринҷ гирифта вайро бо кордча ду тақсим намуда, нимаашро ба даҳон андохта, нимаи дигарашро ба рӯи дастархон гузоштааст.

Падарам мегуфт:

— Мо, соқтарегихо, дидем, ки аҳвол бад аст ва аз пеши хамин қадар неъматӣ фаровон ба шаҳр гурусна хоҷем баргашт, фурсатро аз даст надода, зуд-зуд ба ошхӯрӣ дарома-

дем, ҳар чӣ бошад, хоҷагон ба иқтизои калонӣ ё барои исботи калонӣ дар таомхӯрӣ чӣ қадар «гиред-гиред» карда бошанд, дар фотиҳагонӣ ҳам ҳамон қадар «аз шумо-аз шумо»-ро бисёр карданд. Мо дар ин муддат шиками худро сер карда гирифтём.

Баъд аз ба дастархон фотиҳа хондан, ходимони тӯйхона ошҳои аз пеши меҳмонон баргаштаро мувофиқи одат ба хизматгорони онҳо — ба палтарсаворон додаанд.

Хоҷагон баъд аз якпиёлагӣ чой иӯшидан, боз бо ҳамон ҳашамати амирӣ ба шаҳр баргаштаанд. Вақте ки онҳо ба лаби дарё расидаанд, хоҷагони калон бо якдигар «ин ҷо мувофиқ» ё «он ҷо муносиб» гӯён маслиҳат карда, охир зери як дарахти бедро писандидаанд, ки февран палтарсаворон дар он ҷо ҷулҳои аспҳоро паҳн карда ҷои нишаст тайёр намудаанд. Хоҷагон аз аспҳшон фуromaда бар рӯи ҷулҳои чиркини аспҳо бо ҷомаҳои шохиву зарбафт давра гирифта дузону нишастаанд. Баъд аз он калонтарини хоҷагон ба саисҳо хитоб карда:

— Канӣ, зудтар биёретон, ки аз гуруснагӣ ба ҷон расидем, — гуфтааст.

Саисҳо «хӯш, таксир, ҳозир» гӯён аз палтархӯрчинҳо тӯрбаҳои емхӯрии аспҳоро бароварда оварда ба пеши хоҷагон гузоштаанд ва ҳар қадом аз хоҷагон тӯрбаи аспи худро кушода аз даруни вай оши палавро, ки дар он ҷо будааст, бароварда то сер шудани шикамашон хӯрдаанд.

Дар ҳақиқат ин оши палав ҳамон ош будааст, ки хоҷагон аз вай нимдонагӣ хӯрда буданд ва бакиязро саисҳо хӯрда саркути худро ба тӯрбаҳо андохта барои хӯчаинҳшон захира карда монда будаанд. Азбаски ин одати доимии хоҷагон будааст, саисҳо ба ин кор мохир шуда монда будаанд.

Ман дар он вақт аз ҳад зиёд пурмуболиға будани ин нақли падарро ҳаргиз ҳис накарда будам. Аммо баъд аз калонтар шуданам, дурӯғ будани он тарз ошхӯриро фаҳмида бошам ҳам, ба характери аксари хоҷагони он замон мувофиқ буданро аз рӯи таҷрибаҳои аз сар гузаронидаи худ бовар кардам.

Дар ҳар ҳол ин ёддошти сохтаи падарам он вақт ба ман ҷунун таъсир карда буд, ки пештар аз омӯхтани зиндагонӣ ба пуч ва аҳмакона будани насабтарошӣ ақида пайдо карда будам. Таҷрибаҳои шахсии худам бошанд, он ақидаро таъкид ва мустаҳкам карданд.

Ман ба зиндагонии мадраса як дараҷа ошно шуда омадам. Акнун дар пеши падарам масъалаи дар таҳсили оянда ба Бухоро барои хондан фиристодани ман истода буд. Аммо барои ӯ ду касро дар мадрасаи Бухоро тамоман таъмин кардан душворӣ мекард. Бинобар ин ӯ ба ман таклиф кард, ки худам ҳам ҳаракате кунам, то ки барои харҷи таҳсилам ба дастам маблағе дарояд.

Дар поёни суфаи хонаи мо андак замини холи буд, ки падарам он ҷойро зардолузор карда буд ва ниҳолҳои зардолуи он ҷо сесабза⁴¹ шуда буданд. Бинобар он дар он ҷо ҷуфт даровардан мумкин набуд, чунки ниҳолҳо зада мешуданд. Падар ба ман фармуд, ки ана ҳамон заминро каландгардон карда чизе қорам ва хар чизе, ки аз вай рӯяд, посиран ман дар харҷи таҳсил бошад.

Падар барои ин қор ба ман як каландча харида дод ва ман қор сар кардам: бо каландча он заминчаро се бор каландгардон кардам, ки он замин дар ҷуқурӣ се қади он каландча нармӣ пайдо кард. Акнун дар пеши ман масъалаи дандона ва мола кардани он заминча истода буд. Ман барои ин қор аз як табақа дари кӯҳна фоида бурдан хостам. Аммо дандонаи ман сих надошт, бинобар ин пеш аз мола кардан кулӯхҳои он палчаро бо неш ва мӯҳраи каланд реза кардам. Акнун тахтаи дар барои ман вазифаи молагиро адо мекард. Хомидхоҷа ва Иқромхоҷа ба ҷои ҷуфти гов он моларо кашидан хостанд. Аммо баъд аз ду-се бор ба қади замин рафта омадан ин қор ба дили онҳо зад.

Ман як, «говӣ дигар» ёфтам, ин Хайбар буд; Хайбарро ба молаи худ аспвор бастам. Сағи зираки тавоно бо ду-се бор ба қади замин рафта омадан, ин қорро омӯхт ва монанди говони куҳансоли таҷрибақор бо фармони ман пеш мерафт, бармегашт ва менстод. Ва худам бар рӯи тахта монанди ҷуфт-ронон рост истода сағро мерондам.

Баъд аз молакашӣ дар он заминча нури ва хокҳои кӯҳна рехтам ва боз як бори дигар каландгардонӣ карда мола кашидам ва бо ин замин барои кишт тайёр шуд ва аз падар пурсидам, ки:

— Ҷӣ киштан дарқор аст?

— Мардум «аз бекорӣ кадуқорӣ» мегӯянд. Аммо ман «дар навқорӣ кадуқорӣ» мегӯям. Ту, ки акнун ба қори деҳқонӣ даст мезанӣ, бояд каду қорӣ. Чунки ин як кишти шӯҳи беор аст ва бисёр нигоҳубинро талаб намекунад. Хусусан палавқаду, ки ба замми беор буданаш серҳосил аст.

Баъд аз ду-се рӯз офтоб хӯрдани замин ва тар шудани тухм падарам кишта дод.

Ман баъд аз сабзидани кишт вайро дугона ва ягона карда, дар муддати 15 рӯз се бор каландгардон кардам, ки ин каландгардониро хишова (ё ин ки хишоба) меноманд ва ба бе-хи кишт ба кадри қад кашиданааш хок кашидам.

Вақте ки палак таноб партофт, оби аввалинро додам ва баъд аз расидани замин падарам ҷои ҷӯяро нишон карда дод, ки вайро кашида хокашро ба зери палақҳо пошидам (дар Бухоро киштҳои палакиро пеш аз ҷӯя кашидан мекоранд ва баъд аз як об додан ҷӯя мекашанд, ки ин корро «варақонӣ» меноманд).

* * *

Падарам ҳам имсол дар деҳқониаш аз ҳарсола зиёдтар меҳнат кард. Як таноб (чорьяк гектар) заминро ғӯза ва як танобро ҷувории сафед корид. Азбаски он сол ғӯзапоя хушк шуд, меҳнати падарам абас рафт, ман танҳо ба болои кори кишти ҷуворӣ менстам:

Падар тирамоҳ заминро об дода каландгардон карда, зимистон қавсоб ва чиллаоб дода монда буд ва баҳор баъд аз як бори дигар каландгардон кардан пору рехт. Дар мо як девори кӯхнаи афтода ва чандин сол офтобхӯрда буд, ки вайро ҳам ба замини ҷуворӣ кишта шуданӣ калла ба калла рехт. Дар ин кор маъ ба падарам ёрӣ додам: ӯ кашшаро⁴² ба бо-лоӣ хар гузошта пур карда меод ва ман харро ҳай карда бурда ба замин рехта меодам.

Баъд аз он бо гови қасона (кироя) заминро дураҳа ронда ва дандонаву мола карда тухмро кишт ва баъд аз киштан ҳам як бор дандонаву мола кард, ки тухм дар зери хок ба кадри даркорӣ рафт.

Кишт бисъёр холибех сабзид ва дар хар як қадам як дона ҷуворӣ менамуд. Деҳқонони ҳамсоя ба падарам маслиҳат доданд, ки киштро вайрон карда дубора сертухмтар корад. Ба ин тартиб замин бисъёр холи монда нобуд мешавад. Ӯ қабул накард ва:

— «Ғӯза каландрав, ҷуворӣ уштурдав» гуфтаанд — гуфт, — яъне ғӯза ҳамчун тарз кишта шавад, ки дар байни бехҳои вай ба осудагӣ каланд равад ва кор кардан мумкин шавад ва ҷувориро ба тартибе бояд кишт, ки дар байни пояҳои вай шу-тур давида роҳ рафта тавонад.

Баъди қад рост кардани кишт се бор каланд карда ба бех-хояш хок кашид. Баъд аз он, ки кишт аз гармии офтоб паж-

мурда шудан гирифт, як бор об дод. Бо ин об аз беҳи ҳар поя 10—12 бачкии беҳҷаст баромад. Ҷ дар беҳи ҳар поя танҳо чор дона беҳҷастро монда бачкиҳои дигарро канда партофт. Ҷ умед мекард, ки дар он сол аз ин як таноб замин 30 ман (240 пуд) ҳосил гирад.

Аммо он сол дар музофоти Бухоро аҳволе рӯй дод, ки на танҳо умеди падарам ва осоиши мо барбод рафт, балки осудагӣ ва ҳаёти ҳама зеру забар шуд. Ин аҳволи пурмалол ва бон умумӣ ва муромурӣ буд.

ВАФОТИ ПАДАРУ МОДАР ДАР ВАБОИ УМУМИ

Дар аввалҳои тобистони соли 1306 хичрӣ (дар моҳҳои июни соли 1889) дар шаҳри Бухоро бемории вабо ва муромурӣ пайдо шуд. Акаам аз шаҳр бемор шуда ба деҳа баргашта омад. Тағии калонам Мулло Деҳқонро дар шаҳр вабо зада вафо кардааст, ки мурдаи ӯро аз он ҷо ба хонаи худшошон ба деҳаи Маҳаллаи Боло овардаанд. Аҳволи сиҳати падарам хуб набуд ва ӯ дар хона ба ака ва додарҳоям саробонӣ карда монд, ман модарамро ба сари мурдаи тағоиям ба хонаи бобом бурдам.

Намедонам дар он ҷо ба модарам вабо расид ё ба марги бародараш бисёр сӯхт, ки дар ҳамон ҷо бемор шуд. Ман ӯро ба ҳар савор карда базӯр ба хона овардам ва дидам, ки ин дар ин ҷо ҳам падар ва ҳам бародарони хурдсол, ки яке 9-сола ва дигаре 4-сола буд, бемор шуда афтадаанд.

Акнун хонаи мо ранги як беморхонаро гирифта буд, ки дар вай ҳам доктор, ҳам фельдшер, ҳам медсестра ва ҳам санитар танҳо ман будам. Дар як хонаи ҳафтболор 5 бемор катор хобида буданд ва ман бо навбат ба ҳар кадоми онҳо об, оби чӯш, ё ин ки шир меодам, магасшошонро мерондам, берун баромадан хоҳанд, ба қадри қувва ёрӣ мекардам.

Дар байни як ҳафта ҳамаи хонаҳои деҳа монанди хонаи мо гардид, на танҳо дар деҳаи мо, ҳатто дар туман (район) ҳам одами тандуруст кам монд ва муромурӣ сар шуд. Аз деҳаи мо, ки тахминан 300 хонавор одам дошт, ҳар рӯз як ё ду ҷанозаро ба мазор мебурданд.

Ман он вақтҳо намедонистам ва ҳоло ҳам муайян карда наметавонам, ки беморони ман чӣ дард доштанд, он вақтҳо дар деҳаҳо доктор набуд. Дар деҳаи мо бошад, ҳамон табиби кӯҳнаи нодон ҳам набуд, ки бо чӯшонда додани хасу хошок беморон ва бемордоронро тасаллӣ диҳад. Дар деҳаи мо танҳо эшонон ва дуохонон буданд, ки бесаводони деҳа ҳам ба он-

хо ихлос надоштанд ва онҳо ҳар вақт дуохонии худро дар деҳаҳои дурдаст қор мефармуданд.

Як рӯз ман ба Қорӣ Маҳмуд, ки номи ӯ дар ин дафтар пештар гузашт, гуфтам:

— Амаки эшон, шумо ҳар вақт дуохонии худро дар деҳаҳои бегона қор мефармоед ва ҳол он, ки дар деҳаи худамон ҳам беморон бисёр шуданд, чаро инҳоро намехонед, ки шояд аз даму нафаси шумо шифо ёбанд?

У ҷавоб дод:

— Ҳеч дузд аҳолии деҳа ва маҳаллаи худро тороч намекунад. Магар ман аз дузд ҳам ноинсофтарам, ки ҳамсояғони худро фиреб диҳам?

Қисми ба фиребгарии худ иқрор кардани ин гуфтаҳои Қорӣ Маҳмуд дуруст бошад ҳам, қисми аз боинсофӣ фиреб надодани ҳамсояғони худаш дурӯғ буд. Дурусташ ин буд, ки ҳамсояғон, азбаски ҷӣ будани ҳамсояи дуохони худро медонистанд, фиреб намехӯрданд.

Аз миёнаи беморони ман аҳволи падарам бисёр саҳт буд ва ӯ қариб ҳамеша беҳуш мехобид ва танҳо об мепурсид ва менӯшид. Ва рӯзе чашмашро кушода аз ман пурсид:

— Ба ҷуворӣ дубора об додӣ?

— Не.

— Аз оби аввал чанд рӯз гузашт?

— 10 рӯз гузашт.

— Хуб, ҳоло ба об наомадааст!— Ва боз чашмашро пӯшида беҳуд шуд.

Баъд аз он ӯ рӯзе чанд бор бо ман ҳамин тариқа суоли ҷавоб мекардагӣ шуд. Рӯзе, ки аз оби аввал 20 рӯз гузашта буд, ба суоли охирини ӯ «20 рӯз гузашт» гуфта ҷавоб додам.

— Ин тавр бошад, ба об омадааст. Агар тавонӣ, рафта як об деҳ. Қулӯхи офтобхӯрдари бисёр андохтаам. Агар об нахӯрад, нобуд мешавад,— гуфт.

Ман каландчаамро гирифта ёбон баромадан хостам. Дар ин вақт ба зиракии сағ қоил шудам: ҳар вақт ки ман ба ҷо мерафтам, ӯ аз дунболам мерафт ва аз ман ҳеч ҷудо намешуд. Аз вақте ки ман бемордор шуда дар хона мондам, ӯ ҳам аз пеши дари хона намечунбид. Имрӯз, ки ман каландчаро гирифта ба ёбон рафта истода будам, вай ба ман нигоҳ карда думашро чунбонид ва баъд ба дари хона наздиктар рафта тумшуқашро ба рӯи остона монда ва чашмонашро ба сӯи беморон дӯхта хобид. Гӯё вай дур рафтани маро дониста, хост, ки ба ҷои ман бемордорӣ кунад.

Он сол об фаровон буд, ба болои ин, бештарини деҳқо-

нон бемор буданд, ки касе аз паи об намедавид. Бинобар ин ман ба осонӣ аз ҷӯи калон об кушода оварда замини чувори-ро об додам ва зуд ба пеши беморон баргаштам. Баъд аз ягон соати омадани ман падарам чашмонашро кушода:

— Об додӣ? — гуфта пурсид.

— Об додам!

— Баракалло! — боз чашм пӯшид.

Дар рӯзи 40-уми беморнаш ӯ арақ карда тамоман хушбӯр шуд. Шир талаб кард, додам, хӯрд. Дар рӯзи дуюм дар ҷояш хеста нишаст, дар рӯзи сеюм асозанон ба пой худ берун баромад, мо тамоман хурсанд шудем, ки ӯ халос шуд. Лекин дар рӯзи 10-уми саломатӣ ёфтаниш ӯ дубора бемор шуда ба бистар ғалтид.

Усто амак, ки ӯ ҳам бемор буд ва аҳли хонаводааш ҳам бемор буданд, бо вучуди ин дар бемории аввалии падарам рӯзе як бор омада хабар мегирифт ва моро тасаллӣ меод, ки ӯ сиҳат хоҳад ёфт: «Фақат чор дона арақи хунук барои ӯ лозим аст».

Дар ҳақиқат ҳам падарам баъд аз арақ кардан сиҳат ёфта буд. Аммо вақте ки ӯ дуюмбора бемор шуд, Усто амак ҷизе намегуфт ва моро тасаллӣ намедод. Лекин ба гумони ман ин бемории ӯ аз аввала сабуктар буд, ки ин бор оромтар ме-хобид ва аз ҳуш намерафт.

Дар рӯзи ҳафтуми бемории дуюм, вақте ки Усто амак омада беморро дид, ба ман таъин кард, ки агар аҳволаш бадтар шавад, зуд ӯро хабар диҳам.

— Ман ҷӣ медонам, ки аҳволаш бадтар аст ё бехтар? — гуфтам ман дар ҳолате, ки дар чашмонам об ҷарх мезад.

— Гирья накун, мард бош, писари падарат шав! Аҳволи падарат хеле саҳт аст, лекин барои пеш аз вақт ба мусибат дучор накардани шумоён худро ором нигоҳ медорад. Ту ҳам барои ба ташвиш дучор накардани ӯ худро ором нигоҳ дор! Аломати бад шудани аҳволаш ин аст, ки нафасҳои саҳт-саҳт мекашад ва гулӯяш хишшос мезанад. Ман равам, ки аҳволи янгаат бад буд.

Шаб шуд. Ман ҷароғи сиёхро даргиронда бар болои ҷароғпоя мондам. Ғайр аз ман ҳама дар хоби беморӣ буданд. Ханӯз аввали шаб буд, ки падарам нафасҳои саҳт кашидан гирифт ва гулӯяш хир-хир кард. Усто амакро ҷеғ зада овардам. Ӯ бо пахта ба даҳони падарам об ҷакконидан гирифт. Бемор чашмашро кушод, аввал ба ман ва баъд ба Усто амак нигоҳ карда гуфт:

— Зиёдтар об диҳед, бо қошук резед!

Амак ба гулӯи ӯ ду қошук об рехт.

— Бас,— гуфт падарам ва чашмонашро ба тарафи ман гардонида сухани худро давом дод:

— Хон! Дар чӣ гуна душворӣ бошад ҳам, хон! Лекин қозӣ нашав, раис нашав, имом нашав! Агар мударрис шавӣ, майлат!..

Бемор чашмонашро пӯшид. Баъд аз ягон дақиқа бо хархар нафас кашидан гирифт. Амак бо пахта обчаккониро сар кард. Дар ин миён бемор дар ҷояш қад рост кардан хост ва ба тарафи ман чашм дӯхт, дубора ғалтид ва дастонаш як чунбиш хӯрданд ва баъд аз он ором гирифт. Ин оромии абадӣ ӯ буд!

Дар ин вақт падарам аз рӯи ҳисоби солгардонӣ, ки ҳисоби шамсӣ мебошад, 57 солро пур карда буд.

Усто амак баъд аз бастанӣ манаҳ ва сарангуштони пой мурда ва пӯшондани чашмони ӯ, ба ман гуфт:

— Агар ман рафта беморони худро хабар гирифта оям, ту наметарсӣ?

— Чаро тарсам? Магар аз падари худ метарсам? — гуфтаам дар ҷавоб.

— Бале, шер,— гуфту рафт ва бозгашта омада мурдабонӣ кард. Модар ва акаам баъд аз дубора омадани амак фаҳмиданд, ки падар мурдааст ва додаронам бошанд, баъд аз рӯз шудан фаҳмиданд.

* * *

Дар деҳаи ҳамсоя Йӯлдошбой ном як савдогари қалъачӣ⁴³ буд, ӯ мавиз, ғӯлинг, қарбос ва ҷомаҳои пахтадори ғичдувонӣ ғундошта ба Қазалӣ, Оқмасҷид, Оренбург ва ба дигар шаҳрҳои қозоқон ва бошқирдон мебард ва аз он ҷоҳо молҳои русӣ меовард. Баъд аз муромурӣ сар шудан ӯ ба кафанфурӯшӣ даромад.

Назар ба қавли ҳудаш, ӯ ин корро барои ҳоҷатбарорин мардум мекард, вагарна ӯ ба «кафанфурӯшӣ барин як қори паст ҳеҷ эҳтиёҷ надошта» аст, ба мурдаи падари ман ҳам ӯ «ҳоҷатбарорӣ» карда, асбоби тақфин ва қизҳои дигари ҷанозаро дода моро сад танга қарздор кард. Назар ба қавли Усто амак, агар мо пули нақд медоштем, ҳамон қизҳоро аз бозор 25—30 танга арзонтар гирифтани мумкин будааст.

Барои харҷи нақда ҳам 20 танга даркор шуд, ки ин маблағро ҳам ба шартӣ 25 танга карда додан, ба мо «ҳоҷатбарорӣ» карда дод. Барои бегоҳи душанбе, ҷумъа ва хатми қуръон ҳам 25 танга лозим шуд, ки мо ин маблағро аз одамони гуногун ба тарзи қарзи майда гирифта сарф намудем. Ҳамин

тариќа шуда ман мурдаи падарро 150 танга (22 с. 50 тин) харч карда бардоштам.

* * *

Баъд аз гузаштани рӯзҳои азодории падарам, намедонам, аз беҳабарии ман ё бо ягон сабаби дигар гови ҷӯшоиамон дар як шаб бемор шуда ҳаром мурд. Модарам ин хабарро дар бистари бемориаш шунида гуфт:

— Ҳар балое, ки омада бошад, ба ҳамон гов занад. Кошкӣ вай пештар мемурад, ки шояд падарат зинда мемонд. Гӯсолаашро ҳам барои саломатии худат ва бародаронат дафъа кардан даркор аст,— ва фармуд, ки вайро ба Хоҷахон бурда диҳам: ин як одами маиби бедасту по буд, ки дар як гӯшан деҳа хобида бо садакаи мардум зиндагонӣ мекард.

Ман гӯсоларо ба ӯ бурдам. Аммо ӯ қабул накард, ва:

— Шумоҳо хозир аз ман мӯхтоҷтаред, чунки мардум ба ман садақа медиҳанд, ман бо вай як навъ зиндагӣ мекунам. Аммо шумоҳо ба садақагирӣ одат накардаед. Акнун ки падаратон вафот кард, маълум нест, ки баъд аз ин ҳоли шумоҳо чӣ мешавад? — гуфт.

Аммо дубора модарам илтимос карда фиристод, ки барои саломатии бачагон қабул кунад. Ин дафъа гӯсоларо ба ӯ ба хотири ризои модарам базӯр қабул кунондам.

Дар ин вақт ман фаҳмидам, ки Хоҷахони маиби барҷоманда аз имоми деҳаи мо боинсофтар будааст. Имом дар рӯзи ҷанозаи падарам 10 тангаеро, ки ба ӯ доданд, бе ҳеҷ «ложим нест» гуфтан қабул карда буд. Ва ҳол он ки вай дар ҳамон вақтҳо дар анбори худ 50 ман (400 пуд) гандум ва 25 ман (200 пуд) ҷав дошт ва ҷӣ қадар пули нақд ва асбобу ашё доштанаашро, албатта, ман намедонистам. Аммо Хоҷахон ғайр аз ду ҷашме, ки ба садакаи мардум нигарон буд, чизе надошт.

Ака ва укаҳоям, ба қавли мӯйсафедон, аз хавфи мурдан гузашта буданд, аммо аҳволи модарам рӯз то рӯз вазнинтар мешуд. Дар вақтҳои охир ба пеши дар бароварданааш ҳам мумкин нашуд ва ҳамаи эҳтиёҷҳои табиаш дар ҷои худаш мешуд, ки ман тоза мекардам.

Бародаронам беҳтар шуда бошанд ҳам, озодона ба по ҳеста гашта наметавонистанд, аломати беҳтарии аҳволи онҳо дар ин буд, ки кам-кам чиз меҳӯрданд. Ман бо маслиҳати кампирон ва мӯйсафедон мурғонро ба онҳо хӯрондам. Назар ба қавли таҷрибакорон, ягона чизе, ки дар он вақт ба онҳо қувват бахшад, шӯрбон мурғ буд. Ман мурғонро ягон-ягон кушта на-

мак мезадам ва ҳар мурғро 3 ё 4 бор шӯрбо карда ба онҳо меҳӯрондам.

* * *

Чувориро дар вақт-вақташ об дода бошам ҳам, вайро аз ҳучум ва торочи паррандагон нигоҳдорӣ карда наметавонистам, дар вақти шира пайдо кардан донаҳояшро гунчишкон ҷунон макиданд, ки баъзе сарҳояш паҳол барин тамоман бедон шуда монд. Аммо сарҳон саломатмонда монанди шиками офтобаи сафолин пурра ва ғафс шуда буданд. Акнун ҳучуми гунчишкон он қадар зарар накунад ҳам (чунки ҳар гунчишк бо 10—12 дона сер мешуд), ҳучуми зоғҳои снёҳ ва зоғчаҳо, ки дар деҳаи мо бисъёр буданд, сар шуда буд. Акнун бими он буд, ки ҷуворӣ тамом талаф шавад ва мо ҳам талаф шавем, зеро адо кардани қарзи мурдаи падарам ва хӯроки зимистонии мо ба саломат мондани ҳамин ҷуворӣ вобаста буд ва ғӯза бошад, пояхушк шуда кайҳо талаф шуда рафта буд. Дар хонаи мо орди гандуме монда буд, ки танҳо барои ягон мэх кифоя мекард.

Аммо ман наметавонистам, ки модарамро ба он ҳол гузошта барои «ҷувориҳойгӯӣ» ба ёбон равам (дар он вақт ода-тан паррандагонро аз кишти ҷуворӣ «ҳой-ҳой, гала-гала ҳой» гӯён меронданд).

Лекин дар ин миён воқеае рӯй дод, ки ман хотирчамъона ба «ҷувориҳойгӯӣ» машғул шудам: дар вақти тангии аҳволи модарам яке аз тағоихоём — Алихон ҳамроҳи як нафар ҳамдеҳааш барои дидани ҳамширааш — модарам омад. Назар ба кавли ӯ, баъд аз гӯронидани акааш — мулло тағоиям модару падараш ва дигар аҳли хонаводаашон ҳамагӣ бемор шуданд. Зани худаш ва занҳои бародаронаш мурдаанд. Худаш ҳам бемор шуда будааст. Вақте ки ӯ қадаре беҳтар шудааст, падару модараш барои хабаргирӣ ба мо фиристодаанд.

Тағоиям аҳволи модарамро вазнин дида, ӯро ба хонаи худшошон бурдан хост:

— Дар ин ҷо падару модар зинда ва ман саломатӣ ёфтаам. Аммо дар ин ҷо ба ту, ки хурдсол мебошӣ ва ба бародаронат ҳам нигоҳубин карданат зарур аст, ба модарат парасторӣ кардан душвор аст, — гуфт.

Мо розӣ шудем. Ӯ ду ҷӯбро ба шакли нардбон дуруст кард ва ба ҷои пояҳои нардбон ба онҳо арғамчин кашид, ки инро «сароча» меномиданд. Ду харро пасу пеш гузошта нардбонро ба болои онҳо бор карда баст ва бар рӯи пояҳои арғамчи-

нӣ кӯрпахоро болонҳам паҳн карда ба рӯи вай беморро дароз хобонид ва бар болои ӯ як сӯзаниро пӯшонид ба роҳ даромад.

Аз рафтани модар чӣ гуна мутаассир шудани бародаронамро намедонам, аммо дили худам бисъёр вайрон шуд ва кӯшиш мекардам, ки овоз набарорам ва беморро азоб надиҳам. Лекин аз гиръяи беовоз худдорӣ карда натавонистам. Чашмам ба чашми модар афтод, аз чашмони ниммурдаи ӯ катраҳои бисъёр хурди сиришк бар рӯи заб-зард шуда **борик** гардидарафтааш мешориданд.

— Ба ҳазор дароӣ!— гуфт дар вақте, ки харҳо ба ҳаракат даромада буданд.

Онҳо аз назар ғоиб шуда рафтанд, ман дар дили худ «ӯ ҳоло намемирад, наҳод ки ман аз падару модар якбора чӯдо шавам» гӯён худро тасаллӣ додам ва чашмонамро, ки аз ашки талх сӯзиш мекарданд, бо остин пок кардам.

* * *

Бештарини вақти ман дар ёбон мегузашт. Дар хона танҳо дар вақти об чӯшонда ба беморон додан ва ягон чиз пухта хӯрондан мемондам. Шабҳо баъд аз торик шудани рӯз ба хона омада хобида, субҳидам пеш аз сафед шудани рӯз ба сари ҷуворӣ мерафтам. Дар ёбон кори муҳимми ман «ҷуворихойгӯӣ» буд. Аммо он паррандагони шилкиро аз як тарафи замин парронам, дарҳол ба тарафи дигараш омада ба сари хӯшаҳои марворидмонанди ҷуворӣ менишастанд. Он паррандагон ба кулӯху сангҳое, ки бо фалохбон (фалохун) ҳаво меодам, ҳеч аҳамият намедоданд. Ҳарчанд бо ғуррида рафтани санг ё кулӯхи фалохбон аз сари ҷуворӣ хезанд ҳам, пеш аз он, ки он санг ё кулӯх ба замин ғалтад, онҳо боз ба сари ҷуворӣ менишастанд.

Дар ин кор Икромхоҷа (писари дуҷуми Усто амак) тадбире кард, ки ман кадре осуда шудам; ӯ ба ман фармуд, ки дар ғафсии банди дасти одам, ба дарозии як оршин як чӯби саҳт ёфта бо арраву тешаву рандаву парма ба сари замин овардам. Ӯ он чӯбро ба шакли лӯла тарошида бо ранда суфта карда ва аз як тарафи он чӯб ба дарозиаш бо парма сӯроҳ намуд. Он сӯроҳро ба тарафи дигари чӯб набароварда аз болон нуктаи охирини вай як сӯроҳчаи дигар ҳам кард ва ин асбобро «таппончаи чӯбин» ном ниҳод.

Дар он вақтҳо дар деҳаи мо шикорчиён бисъёр буданд, ки милтики шохдори қадимӣ кор мефармуданд ва дорун милтик (борут)-ро худҳошон месохтанд. Икромхоҷа аз як шикорчӣ

як халтача дору овард ва сӯрохи чӯбро бо дору пур карда аз рӯяш қадаре пахта тикконд ва чӯбро ба тарафи паррандагон рост карда аз сӯрохи болояш оташ дод.

Бо расидани оташ ба дору он чӯб кафида рафт. Хайрият, ки на ба ман ва на ба ӯ зарар нарасид. Аммо аз бӯи дору паррандагон аз сари замин чунон гурехтанд, ки то як соат бозгашта наомаданд.

Хеши ихтироъчи мо бо ин қадар аз кори худ даст накашид ва дафъаи дигар аз чӯби аз аввали ғафстар боз як таппончаи чӯбин сохт. Ин дафъа ба сӯрохи вай доруро камтар андохт ва сахт ҳам ҷой накард. Ин дафъа таппончаи мо накафида матлаб ҳосил шуд ва бо паррондани вай паррандаҳо парида мерафтанд. Мо сабр мекардем ва ҳар вақт ки паррандагон боз омаданд, боз як бор мепарондем. Ба ҳамин тарика ҷуворӣ ба осонӣ аз зарари зиёд эмин монд.

Рӯзи дигар Икромхоҷа аз шикорчиён қадаре кӯрғошим оварда сочма рехт. Донаҳои сочмаи ӯ аз сочмаи шикорчиён резатар буда, ба қадри донаҳои арзан будаанд. Икромхоҷа бо ин сочма ва таппончаи чӯбин гунчишкон ва қафтарҳои ёбонро шикор мекард, ки ба химча гузаронида ва ба оташ дошта бирӣён карда меҳӯрдем. Як рӯз шикори мо баррор гирифта 4 дона кабӯтар (қафтар) шикор кардем, ки ду донаашро ба бародарони бемор бирӣён карда додам.

Сарҳои ҷуворӣ сафед шуда пухта омада истода буданд. Дар он рӯзҳо падари Икромхоҷа — Усто амак, ки баъд аз вафоти падарам бемор шуда буд, ба по хеста асозанон ба ёбон баромад ва ҷувори маро аз назар гузаронида:

— Сарҳои пухтаи ҷувориатро пеш-пеш шикаста гирифта дар ҷое гун қардан гир. Агар ба пухтани ҳамаи инҳо ё ба ҳазонрезӣ нигарон шавӣ, корат зӯр мешавд, дар он вақти танг ба танҳои ин корро карда наметавонӣ, — гуфт ва аз паҳлуи замини ҷувори мо як замини почноя — ҷои гандумро нишон дода илова кард:

— Ана дар ҳамин ҷо гун кун, ки замини хушки саҳти ҳамвор аст ва дар ин ҷо кӯфта бардошта гирифтани дон осон мешавад.

Ман аз ҳамон рӯз сар карда ба ҷувориғундорӣ даромадам. Акнун шабҳо ҳам дар ёбон мондан даркор буд. Ман ба ин максад ҷувориپояҳои сарҳшон шикаста гирифташударо ғалтонда бароварда дар сари хирманам як коза (чайла) сохтам. Ҳар қадар ки сарҳои ҷувориро бисёртар шикаста мегирiftам, ҷувориپояҳо ҳам ҳамон қадар бисёр шуда козаам ҳам ҳамон қадар борону шамолногузар мешуд. Охир ҷуворипояҳо

хамон қадар бисъёр шуданд, ки нимаи вақти ҳаррӯзаамро барои ба хона қашонда бурдани онҳо сарф мекардам.

Дар козаам шабҳо дар пеши ман Иқромхоҷа меҳобид ва азбаски модараш ўгай буд, ба хонааш рафтан намехост. Баҷағони тандуруст ё аз беморӣ саломатёфтаи деҳа ҳам шабҳо ба пеши мо ғун мешуданд ва то нимаҳои шаб ғалзанон нишаста, баъд хона ба хона мерафтанд ва баъзеҳашон, ки модари ўгай доштанд, дар ҳамин ҷо бар рӯи сарҳои ҷуворӣ ё ҷуворипояҳо меҳобиданд.

* * *

Як шаб ҳаво соф буд, сармои тунди тирамоҳӣ ба бадани кас монанди бигизи дар оташ тафсида сӯзиш қунонида меҳалид. Дар равшании моҳ қираҳои бар рӯи растаниҳо пайдошуда монанди барфи навборида ялаққосзанон менамуданд. Ҳар кас медонист, ки имшаб ҳама чизҳоро хунук мезанад ва фардо ғундор-ғундор сар мешавад.

Ман ҳам фикр мекардам, ки «агар имшаб сармо занад, фардо ҳамаи ҷувориҳоро ғундошта гирифта даркор мешавад ва ҳол он, ки ҳанӯз дар замин нимаи ҷуворипоя бар пой ва сарҳашон нашикастагӣ буд. Баъд аз сармо задан охистакорӣ ба қор намеравад, чунки ба зудӣ ялагард шуда мардум қорпоҳашонро дар ёбон озодона яла қарда сар мемиханд ва ёхтимоли борон боридан ҳам ҳаст, дар он вақт ҳамаи ҷувориҳоям нобуд мешаванд. Аммо як худам ба танҳои ин қадар қизро чӣ гуна ба зудӣ меғундорам?»

Ман дар ҳамин гуна фикру хаёл будам, ки Иқромхоҷа омад. Ў аз сармо меларзид ва шикоятқунон гуфт:

— Хостам аз кӯрпаҳои аз модарам ба мерос монда яке ашро биёрам, модари ўгай надод. Ба падарам гуфтам, ў ҳам тарафи вайро гирифта:

— Агар як кӯрпачаро гирифта ба ту диҳам, ў норозӣ мешавад ва худаш аз беморӣ нав хестааст, аҷаб нест, ки қанда шавад⁴⁴. Ин гуна сармо одамро намекушад. Рафтан гир!— гуфт.

Боз се бача омад ва яке аз онҳо ба ман гуфт:

— Ту барои «во, бибем»-гӯӣ ба Маҳаллаи Боло нарафтӣ?

Ин сухан як дег оби ҷӯшон буд, ки ба сари ман рехт ё санги осие буд, ки бар сари ман гардида тамоми аъзои баданамро ордвор соида партофт. Ман фаҳмидам, ки модарам мурдааст ва ин бача, аз қучо бошад, шунида омадааст ва ба ман ба ҳамон тарзи ифодае, ки ба ақидаи худаш шоирона ва болеаш пӯшидааст, фаҳмондан хостааст. Аммо ба чашмонам

об чарх назад, гуё маро бо он сухан дар оташ андохта гу-
дохта бошад, ҳамаи наму тарихои баданам хушкида буданд.
Ман фикр мекардам: «Акнун чӣ кор мекарда бошам? Дар 12-
солагӣ ҳам бепадар ва ҳам бемодар, бародарон бемор, акаам
бошад, ҳар вақт саломат ёбад, ба хондан меравад ва додар-
ҳои хурдсолро ҳам бояд ман саровонӣ кунам. Хондан... ва он
хондан, ки худ мехостам ва падар дар нафаси вопасинаш ва-
сият карда буд, чӣ мешавад?!» j

Вакте ки он бача ба ман «ту барои во, бибем-гӯӣ нараф-
тӣ» гуфт, як рафикаш ба ӯ: «лозим нест, ба ӯ тасалли додан
зарур аст, ки на ин ки ҳазл кунӣ» гуён пичиррос зад ва ба
ман нигоҳ карда суханашро давом дод:

— Зарар надорад, як кор мешавад, меравад. Икромхоҷа
ҳам бемодар аст.

— Ғам нахӯр! Ҳар чӣ бошад, мегузарад, «чист, ки нагу-
зарад?» — гуфт Икромхоҷа,— ман 10 сол аст, ки бе модар
зиндагонӣ мекунам, маро гург нахӯрд.

— Ту модар надошта боӣ ҳам,— гуфт ба Икромхоҷа ба-
чаи дигар, ки то ҳол хомӯш истода буд,— падар дорӣ ва мо-
дари ўгаӣ дорӣ. Аммо барои ин (маро ишора карда) зӯр шуд,
ки аз падару модар якбора ҷудо гардид. Худо осон кунад.

— Ман, ки аз модар ҷудо мешудаам, кошкӣ аз падар ҳам
ҷудо мешудам,— гуфт Икромхоҷа оҳе кашида,—то ки ба дас-
ти модари ўгаӣ гирифторм намегардидам.

Инсон вакте ки дар як душвории беилоҷ монда аз ҳар та-
раф ба худ тасалли мечӯяд, ба ҳар муносибат ва ҳар чиз ба-
роӣ худ як тасалли тарошида мебарорад. Ман ҳам аз ин су-
хани Икромхоҷа барои худ як тасалли тарошида баровардам
ва дар дили худ гуфтам: «Агар баъд аз мурдани модарам,
падарам зинда мебуд ва зани дигар мегирифт, дар он вақт
чӣ мекардам? Албатта, модари ўгаӣ маро рӯи хуш намедод,
дар хона роҳ намедод, аз кӯрпаҳои модарам ба ман намедод
ва ба болои ин, падари меҳрубонамро ба ман номеҳрубон ме-
кард. Холо харчанд бепадару модар монда бошам ҳам, худ
ба худам соҳиб мебошам, ҷуворӣ азони ман, ҳар аз онӣ ман,
додарҳо дар ихтиёри ман. Дуруст аст, ки аҳволам душвор аст,
лекин аз зердастии модари ўгаӣ осонтар аст». Ана бо ҳамин
фикр хеле тасалли ёфтам.

Тасаллиёбии ман то вакте давом намуд, ки рафиконамро
хоб рабуд ва баъд аз он танҳои худро ва хусусан ҷудоии па-
дару модарро, ки ягона ғамхори меҳрубони ман буданд, ҳис
кардам ва дигарбора лашкари андӯху алам ба ман хучум овар-
да, тамоми хавосамро фаро гирифт. Акнун бо «ҳой-ҳой» гирья

кардан мехостам, аммо аз бими норохат кардани рафикон, ки маҳз барои тасалли додан ба ман ба гирди ман ғун шуда дар зери кирави тунд мехобиданд, хуздорӣ намудам. Орзу мекардам, ки коре шуда ҳамаи ин ғаму кулфатҳо ҳарчанд якчанд дақиқа ҳам бошад, аз ёдам барояд ва ман ҳам андаке рӯи осоишро бинам ва бо хоҳиши ин орзу байти зерини як ғазали Бедилро, ки падарам дар ин гуна мавридҳо бисёр меҳонд, ба ёд овардам ва бо овози пасти ҳазин замзама кардан гирифтам:

Эй фаромӯшӣ, кучой, то ба фаръёдам расӣ!
Боз андӯхи дили ғампарварам омад ба ёд!

Дар ин вақт суруди чуфтронон шунида шуда, маро ба худ машғул кард.

Чуфтронони райони Ғичдувон одатан дар шабҳои тобистон дар соати 10-и шаб гов баста кор сар мекарданд ва заминро пеш аз баромадани офтоб дандонаву мола карда намашро тамоман дар ҳудаш нигоҳ медоштанд — аз хушкони дани партави офтоб эмин мекарданд: шабҳои дарози тирамоҳ бошад, баъд аз чиман шаб кор сар карда бо ҳамон мақсад пеш аз тулӯи офтоб корашонро тамом менамуданд. Дар ин гуна вақтҳо ягона тасаллибахши он чуфтронон, ки бо маҷбурияти зиндагӣ хоби ширинро тарк карда дар шаби тор кор мекарданд, сурудҳои буд.

Бештарини деҳқонони районҳои Ғичдувон ва Вобканд сурудхон ва шашмақомдон буданд. Онҳо, бо вучуди бесаводӣ, шашмақомро бо ғазалҳои классикӣ аз падару бобоҳшон даҳан ба даҳан омӯхта буданд (қувваи мусиқии шаҳри Бухороро ҳамеша аҳолии районҳои Ғичдувон ва Вобканд пур карда меистоданд. Аз боқимондаи онҳо — ҳофизи халқии Тоҷикистон устои шашмақомдон Бобоқул Файзуллоев аз Ғичдувон ва ходими хизматнишондодаи санъати Ўзбекистон нотанависи шашмақомшинос Шохназар Соҳибов аз Вобканд аст).

Зотан, шашмақом хеле хузнангез буда, ҳақиқатан тарҷиҳи аҳволи онрӯзаи меҳнатқашон ва аз ин ҷумла деҳқонон буд. Ҳарчанд дар фуруварди ҳар як ҳавои шашмақом тарона ва уфарҳои хеле шӯҳи шӯрангез бошанд ҳам, инҳо маҳсули базмиҳои хонагии рақсдор буда, чуфтронон ба асл ва асоси ҳавоҳои шашмақом, ки ба ҳоли ҳудашон мувофиқ буд, қаноат мекарданд.

Чуфтрононе, ки дуртар аз хирмангоҳи ман замин меронд, дар ҳавои савти ушшоқ, ки вайро савти калон ҳам меғӯянд, як ғазали Бедилро сар кард ва дар авҷи он ҳаво чуфтронии дигар, ки дуртар аз вай кор мекард, ба ӯ ёрӣ дод. Ман бо

шунидани он ғазал дар он суруд, бе он ки овозе барорам,
дарун-дарун гирифта дили мусибатманзили худро қадаре хо-
лӣ кардам ва дар ин ҷо ба тарзи намуна нақл кардани се бай-
ти он ғазалро, ки ба аҳволи оншабаи худам хеле мувофиқ буд,
муносиб дидам:

Далели қорвони ашқам, оҳи сардро монам.
Асарпарварди доғам, ҳарфи соҳибдардро монам
Рафиқи ваҳшати ман ғайри доғи дил намебошад.
Дар ин ғурбатсаро хуршеди танҳоғардро монам...
Фалак умрест дур аз дӯстон медорадам, Бедил.
Ба рӯн саҳфай офоқ байти фардро монам.

Баъд аз ба охир расидани суруди ҷуфтрони аввал, ҷуфт-
рони дигар як ғазали Ҳофизро, ки аввалаш ин байт аст:

Сабо, ба лутф бигӯ он ғизоли раъноро.
Ки сар ба кӯҳу биёбон ту додай моро...

дар ҳавои ироқ сар кард ва дар авҷи ин ҳаво ҷуфтрони ди-
гар ба ӯ ёрӣ дод...

Ба ҳамин тариқа сурудхонии ҷуфтронон дар он ёбони ором
то иёни шаб давом намуд ва вақте ки рӯз сафед шуд, онҳо
хомӯш монданд ва рафиқонам бедор гардида маро ба тара-
фи худ машғул карданд.

— — —
Ин парча як марсияест, ки аҳволи онвақтаи худро баъд аз
шаст сол ба қалам оварда ба модари худ бахшидам. Агар ин
мусибатнома аз ҳад зиёд андӯҳовар баромада хонандагони
мӯхтарамро нохушнуд кунад, маъзарат мепурсам ва маро, ки
маҷбурияти фарзандии худро, қисман бошад ҳам, адо кар-
дан хостам, умедворам, ки бубахшанд.

ҲОСИЛҒУНДОРӢ ВА САРФИ МАҲСУЛОТ

Ҷуворино бо ёрмандии хару аспӣ ҳамсоягон ва бачагони
деҳа кӯфтем ва ғалбер карда ҷош кардем. Ҳосил аз ҳосило-
те, ки то он вақт аз он гуна киштҳо мегирифтанд, зиёд ба-
ромад. Мо аз ҳама аввал аз ҷош бо ғалбер тахминан барка-
шида 15 ман (120 пуд) ба Йӯлдошбой барои қарзи гӯру ка-
фани падар додем. Миёнравон ҳар як ман (8 пуд) ҷуворино
10 танга (1 сӯму 50 тин) нарх карданд. Дар бозор нархи як
ман ҷуворӣ 12 танга бошад ҳам, барои аз сари хирман бо ҷу-
вол ва аспу хари худ бардошта бурданаш 2 танга кам кар-
данд.

Йӯлдошбой 125 тангаи пули ҷуворио ба қарзи худ ҳисоб карда, 25 тангаи боқимондарио ҳам ба қарзхоҳони майда дод.

Баъд аз адо кардани қарзи Йӯлдошбой ва қарзхоҳони дигар барои хӯроквории худамон ҳам тахминан 5 ман (40 пуд) ҷувори сафед монд, ки ба хона кашондам. Кӯкбош (сарҳои нимрас ва тамом сафеднашудаи ҷуворӣ)-ро бебаркаш ба хона бурдам.

Баъд аз як ҳафтаи ҳосилгундорӣ тағоиям Алихон, ки модарамро дар вақти бемориаш бурда буд, омад. Вай ба мо ҳисоб дод, ки ба бардоштани мурдаи модарам 100 танга харҷ кардаанд ва ин маблағро аз мо талаб кард.

Мо 20 ман (160 пуд) кӯкбошро ҳар ман 5-тангагӣ (75-тинӣ) ҳисоб карда ба қарзи ӯ додем. Дар бозор як ман кӯкбош 7 танга буд, ки ба ӯ ҳам аз ҳар ман 2 танга барои бардошта бурданааш гузашт карда шуд. Аз ғайри ин, хар ҳам он зимистон бо сериву пурӣ кӯкбош хӯрда баромад.

Ин ҳосил аз он ҷумла ҳосиле буд, ки касе монандашро то он замон дар деҳа ёд надошт. Усто амак ҳам ним таноб заминашро ҳамон сол ҷуворӣ кишта буд, се ман ҷувори сафед ва ду ман кӯкбош бардошт ва ҳол он ки ҷувори ӯ ба воситаи писараш — Икромхоҷа аз торочи ларрандагон тамоман ниғаҳдорӣ карда шуда буд. Мардум мегуфтанд, ки «агар ҷувори шумо ҳам дуруст ниғаҳдорӣ меёфт, 40 ман дони сафед медод».

Мӯйсафедони деҳа ин ҳосили баландро дида мегуфтанд, ки «ҳосили ин қадар баланд ҳосият надорад. Ана ҳамин ҳосили аз ҳад афзун буд, ки сари Сайидмуродхоҷа (падарам)-ро хӯрд».

Ман бо вучуди хурдсолӣ ба ин ақида розӣ шуда натавонистам. Ман бисъёр содда муҳокима мекардам: ман дар дили худ мегуфтам: «падарам меҳнат карда, як таноб заминро ғӯза кишт. Ғӯзапоф хушк шуда меҳнаташ тамоман сӯхт. Аммо ин беҳосилӣ умри ӯро зиёд накард. Чаро ҳосили хуб умри ӯро кам мекарда бошад?»

* * *

Палавқаду ҳам, ки ҳосили аввалини меҳнати деҳқонии ман буд, аз одат берун ҳосили бисъёр дод. Ман баъд аз ҳазонрезӣ палавқадуҳои сурхшударо қанда дар дӯкониҳои падарам раҳ задам, як хонаи 5-болора аз замин то шифт пур аз қаду шуд. Қадуҳои нимрас ва хомро барои хӯрокворӣ дар мадо-ни хона ҷой кардам.

Ман он зимистон қадуфурӯшӣ кардам ва ин корро бо як

интизоми муайян гирифта бурдам: дар Ғичдувон ҳар ҳафта ду рӯз — шанбе ва чоршанбе — бозор мешуд. Ман ҳар рӯзи бозор 16 дона кадуро дар ҷувол андохта бозор бурда дона-дона мефурухтам. Дар ҳар бозор барои баستاني ҳар дар сарой ду пул (ним тин), барои такчони кадуфурушӣ чор пул (як тин) харҷ мекардам. Аз ғайри ин ҳар рӯзи бозор ба чор пул як кулчаи ширмол, ба чор пул ангур ҳарида худ меҳурдам ва барои бародарони беморам ҳам ду кулчаи ширмол ҳарида ба хона мебурдам. Ба ҳамин тариқа ман дар ҳар рӯзи бозор 22 пул (панҷу ним тин) харҷ мекардам. Ҳар ҳафта нимча (500 грамм) гӯшт ҳам ба хона мебурдам.

Баъд аз он, ки пули каду ғун шудан гирифт, ба худам ва додарҳоям аз бозор либос ҳаридам (акаам ба кадри зарурӣ либос дошт). Баъд аз ҳамин қадар хароҷот дар баҳорон аз бақияи пули каду як гӯсфанди очабача харидем.

САРДОР ВА ДАСТҲЕРИ ОИЛА

Ман он сол дар оилаамон ҳам ба ҷои падар, ҳам ба ҷои модар ва ҳам ба ҷои дастҳёр кор мекардам.

Азбаски акаам ҳанӯз нимбемор ва додаронам хурдсоли аз беморӣ наваз ҳалосшуда буданд, ба ҳеҷ кор ёрӣ дода наметавонистанд.

Модарам бинобар бемориаш он сол шиннии тут пухта на-тавониста як ҷуволча тутмавиз карда монда буд. Як зани ҳамсоя ба ман аз тутмавиз ҳалвоитар пухтанро ёд дод, ки ҳар ҳафта ду бор ҳалвоитар мепухтам ва ин дар тамоми ҳафта ба мо нонхуриш мешуд. Ба осие ҷуворӣ бурда орд карда меовардам. Зани Иброҳимхоҷа ҳар ҳафта зағора пухта медод. Бештарини хӯроки мо он зимистон ҳалвоитари ордиҷуворигӣ бо зағора буд. Ҳафтае як бор шӯрбо ва оши кашк ҳам мекардем.

Ман бозоргардӣ, ошпазӣ ва ҷомашӯӣ мекардам, ҳам ҷоку пораи либосҳоямонро медӯхтам (ман ҷомашӯиро дар мактаби занона омӯхта будам, ки ин дар «Мактаби кӯҳна» ном асарам қайд шудааст).

* * *

Дар миёнаҳои зимистон бародари калонам қувват ёфта хест. Лекин ӯ дар хона бисёр наистода баромада рафт, ки дар ягон деҳа имом шавад ва барои таҳсили соли ояндаш харҷӣ ёбад.

Мо дар хона се бародарон мондем, додари калонам — Си-
рочиддин 8-солаи 9-баро буд. Бо вучуди бартараф шудани бе-
мориаш қувват наёфт. Ҷ зотан заифчусса ва рангканда буд ва
аз таги беморӣ як чӯбчаи хушки беранг шуда баромад ва иш-
тиҳояш ҳам хуб набуд. Аммо додари хурдам, ки Киромиддин
ном дошта 4-сола буд, баъд аз беморӣ зуд қувват гирифт.

Соҳти бадани Киромиддин ҳам аҷиб буд — қашаш нисбат
ба солаш баланд, сараш аз одат берун калон ва гарданааш
пурра буд. Сари синааш бисъёр васеъ буд, ӯ дар роҳ раф-
тан синаашро ба пеш дамонда бароварда қахрамонтарошо-
на қадам мепартофт. Кам механдид ва суҳанҳои пухтаи чид-
дӣ мегуфт. Ҷ бисъёр зирак ва ҳозирҷавоб буд. Як бор ӯ як
ҳозирҷавобии шоирона кард, ки ханӯз аз ёдам набаромада-
аст:

Бародари калонам ба Табарӣён ном деҳа, ки аз мо 16
километр дурӣ дошт, рафта имом шуд ва баъд аз чанд гоҳ
дар он ҷо мондан гӯшт, биринҷ ва раған харида овард, ки
ба мо оши палав пухта диҳад. Худаш ошро пухт ва дар ош
Усто амак ва писари ӯ Иқромхоҷаро ҳам ҷеғ задем.

Мо дар сари сандалӣ ба ошхӯрӣ нишастем, дар кодоки
пешгаҳ Усто амак, дар ду кодоки паҳлуӣ акаам ва Иқромхо-
ҷа ва дар кодоки поён мо се додарон нишаста будем.

Дар рӯи ош дар қатори гӯштбурдаҳо як иллики линги ла-
вандон⁴⁵ буд. Бародари калонам аз рӯи одоб, чунон ки одат
буд, он устухонро аз рӯи ош гирифта ба Усто амак тақдим
кард.

— Ман дандон надорам,— гуфт Усто амак,— худатон нӯ-
ши ҷон кунед, ош шавад.

Азбаски дигарон аз акаам хурдсол буданд, ба ҳеҷ кас тақ-
дим накарда, худ ба устухонҳои даромад. Устухон калон ва
пайҳояш саҳт буд, бинобар ин акаам бо ду даст устухонро
нигоҳ дошта бо зӯри дандон пайҳояшро қанда мегирифт.

Акаам хабардор шуд, ки бародари хурдтарамон — Ки-
ромиддин хашмигона ба устухонҳои ӯ чашм дӯхта истодааст.

— Ҷаро нигоҳ мекуни? — гӯён акаам аз вай пурсид.

— Худи Хайбар барин устухон мехоед,— гуфт бо оҳанги
оташинона.

Ҷама хандидем. Аз ин ҷавоби ӯ ман бисъёр завқ кардам.
Дили ӯ ба ҳамон устухон кашол будааст, чун акаам ба ӯ на-
дода худ хоидааст, дар ғзаб шуда бо хоҳиши ҳолати рӯҳияи
онвақтаи худ он кирдори бародари калонро ба устухонҳои
сағ монанд кардааст, ки ин ташбеҳ бо маънои пурраи худ
ташбеҳи том буд.

Ман дар вақти шеърҳои худ аз ҷама зиёдтар аз таш-

беҳҳои шоирон завқ мекардам. Аммо ин ташбеҳи бачаи 4-сола аз ҳамаи он ташбеҳҳое, ки ман то он вақт дар шеърҳо дида будам ва завқ мегирифтам, пурратар буд. Бе ҳеҷ андешаи дуру дароз ҳозирчавобона бо ин ташбеҳи том интикомгирии он кӯдак завқи маро боз ҳам афзунтар кард.

Худ ҳарчанд он вақтҳо шоир шуданро орзу мекарда бошам ҳам, дар бораи ба вучуд омадани он орзуи худ ҳеҷ боварӣ надоштам. Аммо дар дили худ муқаррар кардам, ки «ин бачаи 4-сола охир шоир хоҳад шуд» ва дар паси хандаҳо ба ӯ хитоб карда гуфтам:

— Ту шоир хоҳӣ шуд!

Ба ин сухани ман касе чизе нагуфт. Албатта, на танҳо он кӯдаки 4-сола, балки дигарон ҳам маънии ин сухани маро нафаҳмида буданд. Ҳатто ҳис кардам, ки акаам аз ин сухани ман қадаре ранҷид. Чунки ман ба ҷои он ки кӯдаки ба ӯ беодобӣ кардари коҳиш кунам, он таҳқиркунандаро таҳсин карда будам.

* * *

Ман он вақтҳо ҳаёли Бухоро рафта хонданро тамоман, аз сари худ дур карда будам. Ҳарчанд орзуи хондан, хусусан баъд аз васияти падарам, аз аввала зиёдтар шуда бошад ҳам, ин орзу ба назарам як ҳаёли маҳол барин менамуд. Чунки акаам худро ба теғу табар зада, ба қадом душворие, ки бошад, хондани худро давом меод. Ман бояд ба ҷои падару модар додарони хурдсолро парвариш мекардам. Агар ман ҳам ба фикри бухороравӣ меафтадам, ин ду додари хурдтаракам талаф мешуданд. Вичдонам вазифаи тарбияи ин кӯдакнро аз ҳамаи орзуҳои ман болотар карда ба гардани ман бор карда буд.

Бинобар ин ман он сол ба пеши имоми деҳа дарс хонданро ҳам тарк кардам ва ба корҳои хоҷагӣ машғули гузидам.

Ман баҳорон аз пули боқимондаи каду як мешу барра харида ба ғӯсфандчаронӣ даромадам ва дар дили худ мегуфтам: «Дар тирамоҳ ҳар дуи инҳо ду ғӯсфанди калони фарбеҳ хоҳанд шуд. Якero фурухта дар зимистон харҷ мекунем, дигарero кушта тор кашида мехӯрем».

Ман ғӯсфандони худро бештар ба сари мазори худамон, дар хорзор ва ҷангалҳои мазор мечаронидам, ки он ҷо соҳиби махсус надошт ва азбаски дигарон аз «ғазаби авлиё» ва аз ҳучуми «аҷина» ва «аждаҳо» тарсида ба он ҷоҳо чорпо намебароварданд, он ҷо як дараҷа сералаф ҳам буд.

Ба болои тал баромада нишаста киштзорҳо ва боғчаҳои хавлиҳоро тамошо кардан, гоҳо ба сангҳои мазор ангишт зада хатҳои дар онҳо кандашударо хондан таби маро желе чок мекард (дар мазор гӯсфандчаронӣ карданам дар очерки колхозии «Коммунизм» қисман акс гардидааст.)⁴⁰

Дар як санг бо хатти хуби настаълиқ ин шеъри халқӣ навишта шуда буд:

Дарево, ки дунёе чафо мекунад,
Ки ёре зи ёре чудо мекунад.
Ба ёре, ки ду рӯз ҳамдам шудем,
Ба сад чавр аз мо чудо мекунад.

Дар санги дигар ин чор мисраи Саъдӣ навишта шуда буд:

Шунидам, ки Чамшеди фаррухсиришт
Ба сарчашмае бар ба санге навишт.
Бад-ин чашма чун мо басте дам заданд,
Бирафтанд чун чашм барҳам заданд.

* * *

Баъд аз гузаштани айёми баҳорон ва хушкидани алафҳои сари мазор ҷои гӯсфандчаронии ман дарёёбод шуд, ба истилоҳи онвақта он ҷоҳоро «одоғ» (обдоғ) меномиданд. Азбаски дар одоғ дар вақти обхез оби Зарафшон мебаромад ва дар дигар вақтҳо заҳи дарёе зада истода, сернам буд, алафаш хуб мерасид. Ҳамаи бачагони подабон ва ҷӯпонони он деҳа ҳам молҳои худро дар он ҷо мечарониданд. Мо молҳои худро ба ҷаро сар дода, худ дар сояи дарахтони бед ҳар гуна бозихо ташкил мекардем. Ҳар вақт, ки гурусна монем, аз атрофи заминҳо ва канорҳои заҳкашҳо лӯбиёҳои хомро чида бо намак ҷӯшонда «лӯбиёшӯрак» карда мехӯрдем (ман ҳодисаи «лӯбиёшӯракхӯриро» дар романи «Ғулмон» тасвир кардам).

Гоҳо шикори мо авҷ мегирифт, ба шастҳоямон, ки дар обҳои кӯлмаки канори дарёе баста мемондем, моҳибачагон гирифтोर мешуданд. Мо шикорҳои худро даррав дар гулхан бирӣён карда бо намак мехӯрдем, ки бисъёр балаззат буд.

* * *

Дар наздикиҳои тирамоҳ мо аз молчаронии дарёёбод маҳрум шудем. Тафсили ин воқеа ин тарика аст:

Замини дарёёбод — одоғ замини подшоҳӣ ба шумор мерафт. Ҳар деҳқоне, ки аз он ҷо замин кушода қорам мекард, аз ҳосили кишти худ даҳчор, яъне 40 фоизашро ба подшоҳӣ

медод. Дар он солҳо дар тумани Ғичдувон Қарабек ном амлокдор шуд. У бисёр золим буд. У ҳосили кишти заминҳои амлокро бо чандин ҳилаву найрангу зулму зӯр, ки ман дар романи «Ғуломон» тасвир кардаам, тамоман мегирифт ва ба болои ин баҳонае ёфта деҳқонро аз подшоҳӣ қарздор карда ҳам мемонд⁴⁷.

Бинобар ин он солҳо деҳқонон заминҳои амлокро наметиштагӣ шуданд ва заминҳои қорам хорзор шуда монданд, ӯ ба соҳибони он заминҳо хорпулӣ андохта гирифт.

Заминҳои қорами одоғ ҳам аз кишт монда маита шуда буданд.

Қарабек шахсан худаш омада ба соҳибони он заминҳо ҳам хорпулӣ андохт ва ӯ дид, ки дар дарёёбод гову гӯсфанди бисёреро чаронда гаштаанд, хост, ки ба соҳибони он молҳо «чаронулӣ» андозад ва ба ин мақсад подабонон ва ҷӯпононро ба хузури худ ҷеғ зад.

Аммо молчаронон аз имову ишорати деҳқонон фаҳмиданд, ки ӯ дар ин ҷеғ задан нияти бад дорад, молҳои худро ронда ба ҳар тараф пароканда шуда рафтанд.

Ана ҳамин тарика шуда мо дигар ба дарёёбод моли чорпои худро набурдем ва онҳоро дар заминҳои, ки киштхошон ғундошта шуда буданд ва дар истилоҳи онвақта «ангор» номида мешуданд, чаронида гаштем.

* * *

Он сол мо аз ду таноб замин, ки аз падар монда буд, чизе ҳосил гирифта натавонистем. Албатта, ман бо қуввати худ он заминҳоро кишта наметавонистам. Баъд аз вафоти падар аз тоҷикони деҳаамон Мирзо Муъмин ном деҳқон, ки бо падарам дӯст буд, ба ёри ман расид. У замини ғӯзааш пяхушқшударо гандуми тирамоҳӣ ва ҷои ҷувориро ҷави баҳорӣ кишта дода ба ман гуфт:

— Худат нигоҳубин кун, ҳосилаш тамоман аз худат, барои хӯроки барзаговони ман қоҳашро ба ман диҳӣ, мешавад.

Аммо аллофе, ки ман тухми ҷави баҳориро аз вай гирифта будам, ба ҷои ҷави баҳорӣ ҷави тирамоҳӣ дода будааст. Бинобар ин ҷав баъд аз сабзида қад рост қардан монанди аҷирик ба замин паҳн шуда рафт ва сар нақашид.

Гандум бошад, дар вақти гул ба алобулут⁴⁸ гирифтор шуда тамоман сӯхт ва ҳатто аз он замин тухмаш ҳам наруид.

Ман, ки соли гузашта аз палавқаду «мазахӯрак» шуда будам, имсол ҳам заминчаи поёни суфаи хонаамонро аз порсола бехтар қор қарда боз палавқаду киштам. Аммо ман он

вактҳо наредонистам, ки як киштро, хусусан кишти палакиро, дар як замин пай дар ҳам киштан дуруст нест.

Вакте ки палаки каду таноб партофта гул карда ба ноҷа бастан даромад, дар пеши ҳар як беҳи палак як «гул» ҳам, ки дар забони адабӣ «шумғиёҳ» меноманд, баромад ва ноҷаҳои каду зард шуда рехтан гирифтанд ва ягон дона каду ҳам ба воя расида хӯрданбоб нашуд.

Ҳамин тариқа шуда он сол ман аз деҳқонӣ чизе гирифта натавонистам, азбаски баҳор сард омада зардолу ва тутҳоро сармо зада буд, ҳосили сардарахтӣ ҳам кироӣ нашуд.

АҲВОЛИ ДЕҲАИ МО ДАР ОН СОЛҲО

То солҳои 1868 — то ҷанги байни амири Бухоро ва подшоҳи Россия, ва сулҳи байни ин ду мамлакат амлоқдорони Ғичдувон ва аз он ҷумла амлоқдорони деҳаи мо ҳам монанди амлоқдорони районҳои дигари Бухоро ба подшоҳӣ аз ҳосили кишт даҳқор, яъне 40 фоиз андоз медоданд. Баъд аз сулҳи байни амир ва подшоҳи Россия расман ин қоида барқарор бошад ҳам, амир Музаффар, бо баҳонаи ба подшоҳи Россия таъминоти ҳарбӣ додан, ба тарзи ғайрирасмӣ он қондаро вайрон карда, дар бораи ба қадри имкон аз деҳқонон зиёдтар рӯнда гирифтани андоз ба маъмурони худ таълимоти забонӣ додааст.

Маъмурони ҳукумати Бухоро, ки агар амир ба онҳо «салла биёред!» гӯяд, «калла меоварданд», аз деҳқонон ҳам салла ва ҳам каллашонро гирифта онҳоро ба пӯст қандан даромадаанд.

Дар замони Абдулаҳад бошад, азбаски ӯ ҳам аз ғайри расман вайрон қардани қоидаи пештара дар ҳар сол аз ҳар район аз соли гузашта бештар молиёт талаб мекард, барои иҷрои ин талаб одамони «қордон ва қорчаллон»-ро ёфта амлоқдор таъин менамуд.

Қарабек, ки пештар ба амлоқдорон ва ҳокимон мирзо — қотиб шуда қор мекард, баъд аз ба сари ҳукумат нишастани Абдулаҳад бинобар «қордонияш» дар Ғичдувон, ки ободтарин ва ҳосилхезтарин ҷои вилояти Бухоро буд, амлоқдор таъин шуд.

Қарабек дар асл аз ҷумлаи деҳоти Соқтаре аз деҳаи Таҳти Қӯргон, аз ҷамоаи «Бурқутҳо» буд. Ин золими ғаддор, ки райони Ғичдувонро, хусусан деҳоти Соқтареро хуб медонист, зулмашро бештар дар ҳамин сарзамин иҷро кард:

Дар Таҳти Қӯргон як кӯли қалон буд. Мардумро ба мек-

нати бемузд сафарбарӣ карда, он кӯлро бо хоки теппа хушк ва ҳамвор намуда барон худ кӯшк ва чорбоғ бино намуд. Ин меҳнати маҷбурии бемузди ӯ ҳатто дар соли вабо ҳам давом кард.

Қарабек аввалин қасст, ки ба заминҳои амлоки нокиштамонда ба номи «хорпулӣ» андоз андохт. Чун деҳқонон барои наруйдани хор заминҳошонро ронда шудгор карда, аммо нокишта гузоштанд, ба он гуна заминҳо ба номи «шудгорпулӣ» андози дигаре андохт (ин қоида бо намунаи Қарабек дар хамаи районҳои Бухоро қорӣ шуд).

Дар деҳаи Таҳти Қӯрғон аз ҳамон ҷамоаи Бурқут як саркардаи пири 80-сола буд, ки мардум ӯро «Бекбобо» мегуфтанд (номи аслиаш дар хотирам намондааст). Аз заминҳои амлоки Соктаре дар шимоли Сари Мазор 40 таноб замин ба ӯ танҳо⁴⁹ буд. Ӯ одами софқалби раҳмдил буд ва деҳқонони худро ба чизе ва ба коре маҷбур намекард ва ба сари ҳосилгундорӣ намерафт ва одами худро ҳам намефиристонд. Деҳқонони ӯ Мирзо Йӯлдош ва Мирзо Мӯъмин номон аз тоҷикони Соктаре ду бародар буданд, ки онҳо дӯсти наздики падарам буданд. Онҳо ба падарам мегуфтанд:

— Мо меҳнат карда ҳосили заминро сол то сол зиёд карда истодаем, аммо Бекбобо аз мо зиёда талаб намекунад ва ҳар чизе, ки худамон бурда диҳем, бо хурсандӣ мегирад.

Қарабек, ки дар Ғичдувон амлоқдор шуд, чашми худро ба ҳамин 40 таноб замини обод дӯхт. Ӯ шахсан пеши Бекбобо омада аз вай дар ҳар сол аз ҳамон 40 таноб замин чӣ қадар даромад доштанаширо пурсид, аз рӯи ҷавоби Бекбобо ҳарсола даромади ӯро 4 ҳазор танга ҳисоб кард ва ба амир арз карда рухсат талабид, ки ҳарсола аз Бекбобо аз молиёти подшоҳӣ 4 ҳазор танга нақда диҳад ва он 40 таноб заминро ба қатори заминҳои амлоқ дароварда худ андоз андохта рӯёнад.

Албатта, амир ин талаби ӯро қабул кард ва дар бораи иҷрояш ба номи ӯ фармон фиристонд. Дар натиҷа он 40 таноб замин дар муддати 3 сол дар қатори заминҳои ноқорам даромада Мирзо Йӯлдош ва Мирзо Мӯъмин андози хорпулӣ ва шудгорпулӣ меодагӣ шуданд.

* * *

Қарабек дар авали соли вабо бинобар «қордонияш» тараққӣ карда, дар райони Зиёуддин, ки райони ғӯзақорӣ ва шолқорӣ буд, амлоқдор таъин шуд. Аммо ҳанӯз мардум дар иморати ӯ бемузд ва маҷбури қор мекарданд ва ин қорро му-

вофики таълимоти ӯ амлоқдори Гичдувон, ки ба ҷои ӯ таъин шуда буд, идора менамуд.

Мо, бачағони деҳа, дар вақти бекорӣ рафта иморати ӯро тамошо мекардем. Устоҳои гилкор дар хонаҳо бар рӯи гулгач кандакорӣ мекарданд. Дар охириҳои тобистони соли дуҷуми вабо хабари марғи писари Қарабек омад ва ӯ ба устоҳои фармон фиристод, ки барои мурдаи писари ӯ аз хишти пухта сағона сохта бо гулгач сафед кунанд.

Устоҳо дар вақти сохтани сағонаи гулгачӣ бо якдигар мегуфтанд: «Худо мекард, ки хабари марғи худӣ ӯ меомад ва барои ӯ як сағонаи сиёҳ сохта меодем».

Аз миёна як моҳ нагузашта хабари марғи худӣ ӯ омад. Устоҳо дар он вақт ба эзораи деворҳои хона, ки мардум эзордеворӣ мегӯянд, кор мекарданд ва барои андовидани қисми поёнии деворҳои хона гулгачро бо хокаи ангишт омехта ранги сиёҳча тайёр карда буданд.

Ҳарчанд баъд аз марғи Қарабек касе аз устоҳоро ба кардани кори ӯ маҷбур намекард, онҳо бо хоҳиши худ барои ба амал овардани орзуи пештараи худ барои ӯ як сағонае сохта рӯяшро бо ҳамон ранги сиёҳ андовиданд. Мардум мегуфтанд: «Худо ғазабӣ худро ба Қарабек аз рӯзи мурданаши сар карда нишон дод ва сағонаи ӯро монанди хонаҳои дудзада сиёҳ кард: маълум мешавад, ки гӯри ӯ пуроташ аст».

Баъд аз марғи Қарабек иморати ҳавлии ӯ ҳобид, устову мардикорҳо ба ҳар тараф пароканда шуда рафтанд. Дар рӯи ҳавлии ва даруни хонаҳо монанди хишт, гач ва ранг масолеҳи иморат ҳамчунон ҷош-ҷош монд. Амлоқдори Гичдувон он ҳавлиро кулф карда гирифта, ба ҳисоби моли подшоҳӣ гузаронид (харобаи ин иморат то рӯзҳои революцияи Бухоро буд. Баъд аз революцияи мазкур мардум харобаи он биноро тамоман вайрон карда ҷӯбу хиштҳои қашонда ба эҳтиёҷи худ сарф карданд ва дар байни худ мегуфтанд: «Охир ҳақ ба ҳақдор қарор гирифт»).

ТАЙЕРИ БА САФАРИ БУХОРО БАРОИ ТАҲСИЛ

Ҳарчанд ман аз Бухоро рафта таҳсил кардан умеди худро қанда бошам ҳам, дар он миён воқеае рӯй дод, ки барои Бухоро рафта хонданам имкон пайдо шуд:

Дар охириҳои тобистони соли 1889 модаркалонам (модари модарам), ки як кампири 70-солаи барҷоманда буд, ба ман хабар фиристод, ки додарҳоямро гирифта пеши ӯ барам ва ӯ дар охири умраш моёнро бинад.

Ман гӯсфандонро ба Икромхоҷа супурда ба дари хона кулф зада харро савор шудам, додари калонамро дар пушти худ савор карда хурдашро ба пешам гирифта ба деҳаи Маҳаллаи Боло рафтам.

Дар рӯзхое, ки мо дар он ҷо будем, дар Маҳалла ном деҳа, ки ба он ҷо наздик буд, аз Бухоро меҳмон омада будааст. Меҳмони писари козикалон — домулло Абдушуқури марҳум, Шарифҷон-Маҳдум буда, мизбон — соҳиби хона Мулло Абдусалом ном домуллои кунҷакни акаам будааст. Мулло Абдусалом барои хизмат кардан ба меҳмонон акаамро аз ҷои имоматиаш ҷеғ зада овардааст ва чун аз ӯ шунидааст, ки ман дар хонаи модаркалонам дар деҳаи Маҳаллаи Боло ҳастам, маро ҳам барои хизмат ҷеғ зада бурд.

Шарифҷон-Маҳдум бо наздикон ва хизматгорони худ омада буд, ба шарафи ӯ меҳмонони дигар ҳам даъват шуда будаанд. Акаам дар даруни меҳмонхона ба дастархонпахнкунӣ ва чойкашӣ маъмур буд, ман дар рӯи суфа ба самоворҷӯшонӣ машғул будам. Ман самоворро ҷӯшонда тайёр нигоҳ медоштам, ҷои даркориро дам карда медодам ва дигарон он чойникхоро ба меҳмонхона бурда медоданд.

Дар вақте, ки ман дар сари самовор нишаста чойникхоро бо латта тоза мекардам, як бача аз меҳмонхона баромада пеши ман омад, ки ба ман ҳамқад, аммо аз ман коктар ва бориктар менамуд ва ӯ дилгирона ба лаби суфа нишаста худ ба худ гуфт:

— Мавлоно Ҷалолиддини Румӣ гуфтаанд:

«Дех марав, дех мардро аҳмак кунад.
Ақро бенуру беравнак кунад!»

Ман насихати Мавлоноро гӯш накарда ба сахро омадам, сахро ба дил зад. Дар ин ҷо лоақал ягон кас ёфт намешавад, ки, ҳеҷ набошад, одам бо вай байтбарак карда рӯзро гузаронад.

Ман аз ӯ пурсидам:

— Байтбарак чист?

Баъд аз он ки ӯ ба ман бо тааҷҷуб нигоҳ кард:

— Савод дорӣ? — гуфта пурсид.

— Каме хонда метавонам!

— Аз ёд байт медонӣ.

— Якчанд байт медонам!

— Байтбарак ҳамин аст, ки, — гӯён ӯ ба тафсил додан даромад, — ман як байт меҳонам, ту дар ҷавоб байте меҳонӣ, ки ҳарфи аввали вай бо ҳарфи охири байте, ки ман хондаам як бошад. Баъд аз он ман дар ҷавоби ту байте меҳо-

на «ч». Аммо ман дарун-дарун механдидам. Зеро ин «байте»,
ки ман хонда будам, ҳеҷ маънӣ надошт ва бофтаи худам буд.
Хушбахтона ҳариф ба ин нуктаи сусти ман пай набурда буд...

Ба сари ҷанҷоли мо аз меҳмонхона як одами миёнсоли як-
чашма баромада омад, ки ӯ ҳам бухороӣ буда, аз хизматго-
рони Шарифҷон-Махдум буд. Ӯ баъд аз қадаре ба ҷанҷоли мо
гӯш андохта истодан:

— Аз Махдумҷон (Шариф-Махдум) пурсидан даркор аст,
ки гапи қадоматон дуруст аст,— гуфт.

Ҳарифи ман байти мазкурро бо қалами қариндош бо хати
худ ба қоғазе навишта гирифт (хаташ хеле хуб буд) ва мо-
нанди қасоне, ки дар ростии даъвои худ боварӣ доранд, мағ-
рурона ба тарафи меҳмонхона рафта ба он ҷо даромад ва
баъд аз ду дақиқа монанди мурғи дар об ғӯтида шалпар шу-
да, дар зери араки хичолат монда аз меҳмонхона баромада
омад ва ба ман дилғирона гуфт:

— Махдумҷон туро ҷеғ мезананд.

— Хуб, гапатон рост баромад ё не? — ғӯён бо оҳанги қас-
се, ки масъаларо ҳанӯз худ намедонад, ман аз ӯ пурсидам.

Ӯ ба ин пурсиши ман ҷавоб надода тақрор кард:

— Махдумҷон туро ҷеғ мезананд. Зудтар рав!

Аммо ман нарафтам. Ман ба пеши як одами қалонзодан
шаҳрӣ, ки ҳама ӯро ҳурмат мекунанд ва хизматгоронаш ҳам
либоси озодаи шаҳрӣ доранд, бо либоси даридани чиркини саҳ-
роӣ чӣ гуна рафта метавонистам?! Баъд аз ду дақиқа акаам аз
меҳмонхона баромада маро ҷеғ зад:

— Шарм нақун, биё, «амр муқаддам бар одоб аст»,— гуфт:

Ман рафта ба хона даромадам, дар пойгаҳ рост истода са-
лом додам. Хона аз одам пур буд. Бештарини онҳо одамони
салласафеди муллонамо буданд ва баъзе мӯйсафедони деҳа
ҳам дар он ҷо менамуданд. Дар пешгоҳи меҳмонхона як ҷа-
вони сафедрӯи хурмоимӯи тахминан 25-сола менишаст. Маъ-
лум буд, ки он қас Шарифҷон-Махдум аст.

Шарифҷон-Махдум ба ман бо диққат нигоҳ карда аз ман
пурсид:

— Номат чист?

— Садриддин!— ҷавоб додам.

— Бисъёр хуб. Бо Мирзо Абдулвоҳид ту байтбарак кардӣ?

Ман бо аломати «оре» сар чунбонидам, аммо садс наба-
ровардам.

— Гапи ту дуруст аст — «жож» бо «ж» навишта мешавад,
на бо «ч»,— гуфт ва илова намуд:— Ту барои ба Бухоро раф-
та хондан хоҳиш надорӣ?

Ман сар ҳам кардам, қизе нагуфтам. Аммо барои аз неъ-

мати хондан маҳрум шуданам дилам вайрон шуд ва дар чаши-
монам об чарх зад.

Акаам ба гап даромад:

— Падару модарамон вафот карданд. Додарҳои хурд до-
рем. Танҳо ҳамин ба он бачагон сарвонӣ мекунад. Барои хон-
дани ин ҳамин аҳвол монез шуда истодааст,— гуфт.

— Ҳар чӣ бошад ҳам,— гуфт Шарифҷон-Махдум,— инро
хонондан даркор аст. Бачаи қобилиятнок менамояд. Махмад-
донои моро (ишорат ба Мирзо Абдулвоҳид) дар байтбарак
банд кардан кори осон набуд.

Домуллои кунҷакии акаам соҳиби хона Мулло Абдусалом
ба гап ҳамроҳ шуда:

— Ман ҳам кӯшиш мекунам, ки ин ба хондан равад,—
гуфт ва ба ман нигоҳ карда илова намуд:— рав, самоворатро
тез-тез ҷӯшондан гир!

Ман аз меҳмонхона баромадам, дар ҳолате ки аз ин мусо-
ҳиба аз ҳад зиёд хурсанд будам. Хурсандии ман на аз он чи-
хат буд, ки Шарифҷон-Махдум бо «ж» навишта шудани «жож»-
ро тасдиқ кард. Зеро агар ӯ тасдиқ накунад ҳам, ман ба ху-
бӣ медонистам, ки ин калима бо «ж» навишта мешавад. Хур-
сандии ман аввалан аз он чихат буд, ки сирри сохтакорни
ман ба пеши ӯ кушода нашуд, ё ин ки агар ӯ фаҳмида бо-
шад ҳам, изҳор карда маро ба пеши мардум шарманда на-
кард, дуюм ва аз ҳад зиёд хурсанд шудани ман аз он чихат
буд, ки ман дар натиҷаи ин мусоҳиба ҳамаи монеаҳоро пуш-
типо зада, дигарбора ҷазм кардам, ки ба ҳар душворие, ки бо-
шад, Бухоро рафта хонам.

Баъд аз ду рӯз меҳмонон рафтанд ва ман ҳам дар пеши
акаам ва домуллои ӯ масъалаи Бухоро рафта хонданамро ба
тарзи қатъӣ мондам.

Охир қарор доданд, ки додарҳоро ба модаркалон супорем
ва маро акаам ҳамроҳи худ ба Бухоро барад. Ва Мулло Аб-
дусаллом гуфт:

— Зиндагии ин дар мадраса ба чӣ навъе, ки бошад, ме-
гузарад, худо подшост. Модом, ки дар пеши як одами қалон
ваъда додем, инро Бухоро бурдан даркор аст (ин Шарифҷон-
Махдум ҳамон Садри Зиёст⁵⁰, ки тазкираи манзума дорад ва
ин Мирзо Абдулвоҳид ҳамон Мирзо Абдулвоҳиди Мунзим⁵¹
аст, ки аз он рӯз сар карда то охири умраш ба ман дӯсти
наздик буд ва дар моҳи марти соли 1934 дар Душанбе бо бе-
мории сармохурӣ вафот кард).

Аз рӯи урфу одати онрӯза дар пеши мо як вазифаи муҳим истода буд, ки мо бояд пеш аз Бухоро рафтан он вазифаро адо мекардем. Ин вазифа — ба падару модар оши сол додан ва ду додари хурдсоламонро хатна кардан буд. Агар мо ин корхоро намекардем, аз миёнаи ҷамъият беруншуда ҳисоб меёфтем. Аммо ин корхоро кардан пули бисёре талаб мекард. Мо ҳар ду бародарони калонсол ҳарчанд ба ҳам машварат кардем, сари калован ин корро наёфтем.

Баъд аз фикру мулоҳизаи бисёре нохост ба хотирам расид, ки ҳавлии рӯндаричаноки дар деҳаи Маҳаллаи Боло аз падар мондамонро фурушем ва пулашро ба ин кор сарф кунем. Ман ба акаам гуфтам:

— Ин ҳавлӣ ба мо ҳеҷ даркорӣ надорад, мо баъд аз ин ҳеҷ гоҳ ба Маҳаллаи Боло омада нахоҳем нишаст. Ва ҳол он, ки агар дар вақти зинда будани модаркалону бобоямон ин ҳавлиро нафурушем, аҷаб нест, ки Мулло Наврӯз барин як одами ҳаромхӯру ифвогар рӯзе вайро аз дасти мо муфт гирад (кирдорҳои бади Мулло Наврӯз дар романи «Ғуломон», ҳам дар мақолае, ки ба муносибати интиҳоботи Совети Олии Тоҷикистон ва Ўзбекистон дар соли 1947 навиштаам ва ин мақола дар рӯзномаҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ дар ҳамон вақт ҷоп шудааст, тасвир ёфтааст)⁵².

Ин фикр ба акаам ҳам маъқул шуд. Мо феврал он ҳавлиро фурухта ба Соктаре рафта оши сол додем ва рӯзи дигар тўйчае тартиб дода, додаронро хатна кардем.

Баъд аз ба пой хестани додарони ман гӯсфандонамро фурухта барои худам ва додарҳоям як қатор курта-лозимӣ ва либосҳои зимистонӣ гирифта дӯзондам. Аз пули гӯсфандон 5 танга (75 тин) зиёдатӣ кард, ки вайро барои эҳтиёт дар миёни худ маҳкам бастам. Аз тутмавиз ва ғўлинг ҳам қисми бисёрашро барои бародарон ҷудо карда, камакакашро барои Бухоро нигоҳ доштам. Аз кўрпа-болишхо барои худ ва додарон ба қадри даркорӣ ҷудо карда гирифта, дигарашро бо табакҳои сафол ва деги ҷомашӯй дар хона гузошта қуфл кардам. Аз падар як дегчаи мадрасагӣ ва як хумчаи равшан монда буд, ки ӯ инҳоро дар вақти дар мадраса буданаш харида кор фармуда будааст, онҳоро ҳам барои худ ба мадраса бур-

данӣ шудам. Харро бошад, акаам фурӯхта гирифт, ки дар мадраса ба харҷҳои шарикнамон кор фармояд. Хайбарро, ки дар вақти шашмоҳагиаш аз тағоии чӯпонам гирифта будем, боз ба ӯ гардонда додам.

Ман додаронро бо ашъёву асбобашон ба деҳаи Маҳаллаи Боло бурда мондам ва барои ба Бухоро рафтан тамоман тайёр шудам.

ЕДДОШТХО
ҚИСМИ ДУВВУМ

ДАР ШАҲР

ДАРОМАДИ СУХАН

Азбаски бештарин вақтҳои зиндагонии маро дар шаҳр мадраса ишғол кардааст, лозим дониستم, ки пеш аз баён кардани ин қисми ёддоштҳои худ дар бораи мадрасаҳои Бухоро, тартиби зиндагонии аҳли мадраса программӣ дарсҳои онҳо, тарзи таълими муҷарриғони он вақт, тариқи омӯзиши талабагонашон ва умуман дар бораи он чизҳое, ки ба мадрасаҳои Бухоро дахл доранд, маълумоти кӯтоҳе дода гузарам.

Ин маълумоти мухтасар барои ҳамин ҳам лозим аст, ки бисёр ҳамзамонони ҷавони мо дар бораи мадрасаҳо, умуман, ва дар бораи мадрасаҳои Бухоро, хусусан, кам медонанд, ё баъзе чизҳои тахминӣ медонанд, ки бештарини он чизҳо ба ҳақиқати таърихӣ муҳолиф аст.

Чунончӣ, баъзе касон аз ман мепурсанд, ки «шумо кадом мадрасани Бухороро хатм карда баромадед?» Баъзеҳо мепурсанд, ки «шумо дар мадраса ба кадом илм тахассус пайдо кардед?»

Ин гуна пурсишҳо ҳаминро нишон медиҳад, ки пурсандаи аввал мадрасаҳои Бухороро монанди университетҳои замони мо гумон кардааст ва пиндоштааст, ки ҳар талаба ба як мадраса даромада, бояд дар хобҳои умумии вай зиндагонӣ намуда, дар дарсҳои вай дар пеши муҷарриғони махсусаш, то тамои қардани ҳамаи солҳои таҳсил, дарс хонда бошад; пурсандаи дуюм гумон кардааст, ки бояд мадрасаҳои Бухоро монанди университетҳои замони мо ба факултетҳо тақсим шуда, ҳар талаба ба майл ва хоҳиши худ яке аз он факултетҳоро тамои қарда ба фанне мутахассис мешуда бошад.

Аммо ин гуна суолҳо ба касоне, ки дар мадрасаҳои Бухоро хондаанд, ё ин ки аз аҳволи онҳо дуруст ва пурра хабардор шудаанд, хандаовар менамоянд.

Дар ҳар ҳол ин «даромади сухан» хонандаро аз бисёр шубҳаҳо мебарорад ва дар вақти мутолиаи ёддоштҳои ӯро ба иштибоҳҳои нав ба нав намеандозад.

БИНОҲОИ МАДРАСАҲОИ БУХОРО

Биноҳои мадрасаҳои Бухоро монанди мадрасаҳои дигар қисми Осиёи Миёна бештарин дуошӯёна ва баъзан яқошӯёна буда, мо то имрӯз намунаҳои онҳоро ҳам дар Бухоро, ҳам дар Самарқанд, ҳам дар Тошканд ва дигар шаҳрҳо мебинем.

Мадрасаҳо дар берун ва дарун саҳни васеи сангин, деворҳои бо хишти пухта сохташудаи мустаҳкам, тоқҳо, равокҳо ва гулдастаҳои пурқашамат дошта, бештарин пештоқҳо, гунбазҳо ва деворҳояшон кошинкорӣ буданд.

Аммо ҷои бошишгоҳи асосӣ, ки ҳучраҳои онҳо буданд, дар ғояти тангӣ ва торикӣ буда, бештарин барои хобухези ду қасбазӯр қифоя мекарданд. Бештарини ин ҳучраҳо яқдара ва пешравок буда, ҳам одам, ҳам ҳаво ва ҳам зиё аз ҳамон як дар меदारомад, ба эътибори аксарият ҷои ошпазӣ, ҳезум ва ангиштгузорӣ ва дастурӯйшӯӣ ҳам дар пойғаҳи ҳамин ҳучраҳои танг ҷойгиронда шуда буданд.

Соҳти мадрасаҳои кӯҳна, бо ҳашамат ва шукӯҳи берунӣ ва тангӣ ва нобобии даруниаш (агар ин ташбеҳро хонандагон муносиб донанд) ба соҳти зиндагонии феодалӣ монандӣ дошт, ки вай ҳам зоҳиран пуртантана ва ботинан тамоман хароб буд. Дар ин биноҳо риё, нифоқ ва зоҳирпарастии феодализм гӯё тамоман акс карда буданд.

Мадрасаҳоро аз гузаштагон баъзе ҳукмдорон ва боён, ки ё илмдӯст буданд ва ё шӯҳратпараст, сохта дар «роҳи худо» вақф кардаанд. Инчунин ба инҳо заминҳои қорам, саройҳо, дӯкӯнҳо, ҳаммомҳо ва умуман як қизи даромадноки наҷунбанда (ғайри манқул)-ро ба мадрасаашон вақф карда, даромади он қизро аввал ба таъмиру шикастурехти бино ва бақияишро ба талабаҳо, ба имом ва мударрис ва ба дигар қасоне, ки дар хизмати он мадраса дахл доранд, бо саҳмҳои муайян тахсис кардаанд.

Дар замони пеш баъзе мадрасаҳо кутубхонаи махсус ҳам доштааст, ки бониҳо китобҳои дарқориро харида дар он ҷо гузошта ба кутубхонадор ҳам аз вақфи мадраса саҳме таъин кардаанд.

Дар вақфномаи мадраса ва ҷоҳои даромаддиҳандаи вай бо забони арабӣ ва бо ҳуччатҳои динӣ иборатҳои зерин навиш-

та шудагӣ буданд: «Фурӯхта намешавад, харида намешавад, ба касе бахшида намешавад, ба касе васият карда намешавад ва ба мерос гузошта намешавад ва касе, ки ин гуфтаҳоро тағйир диҳад, лаънати худо, лаънати пайғамбари худо ва лаънати тамоми малонкаҳо бар вай бод».

Аммо бо ҳамаи ин таъкидҳо ва тарсониданҳои динӣ дар Бухорои амирӣ, ки аз ҷиҳати шӯҳрати диндорӣ сифати «шарифӣ»-ро ба худ баста буд, ҳучраҳои мадрасаи мулки хусусӣ шуда дар харидуфурӯхт даромада буданд.

ТАЪРИХИ МУЛКИ ХУСУСИ ШУДАНИ ҲУЧРАҲОИ МАДРАСАҲОИ БУХОРО

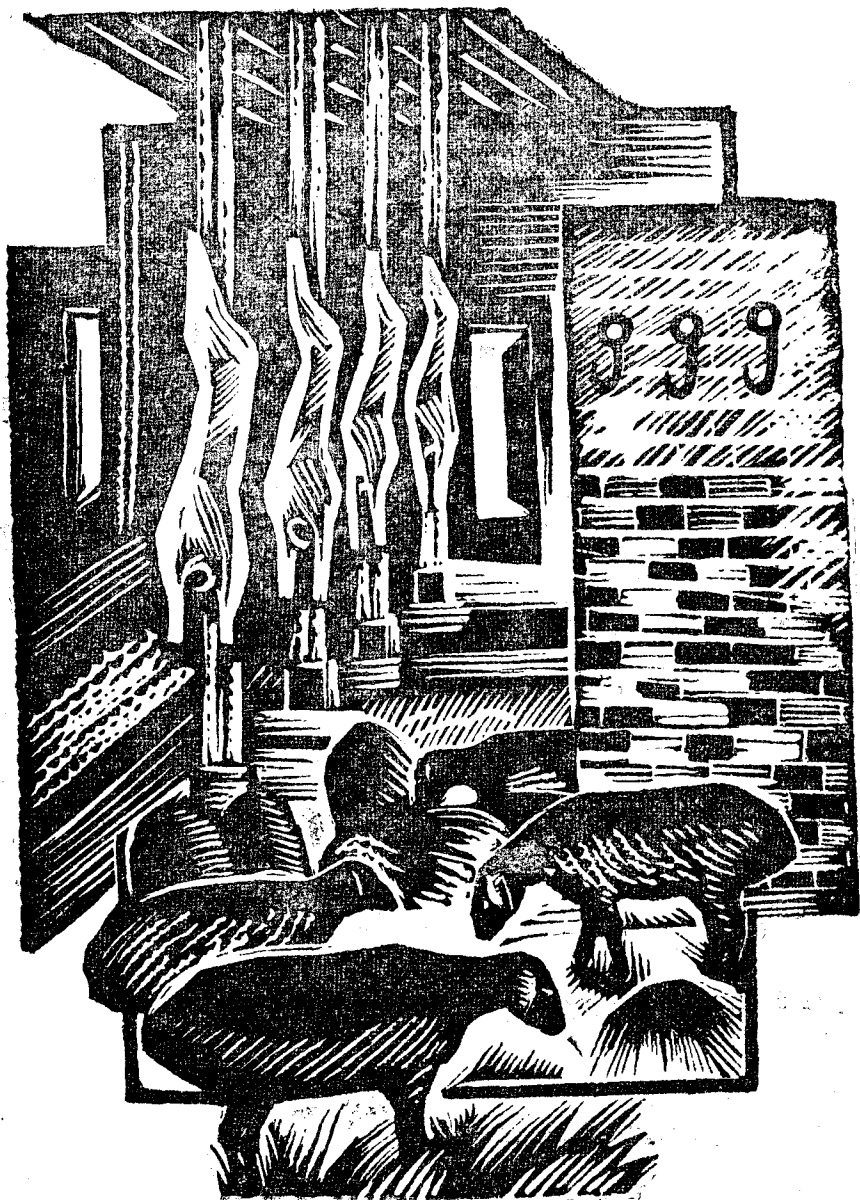
Дар охири давраи ҳукмронии астархониён⁵³, хусусан дар замони Абдулфайзхон (1708—1747) мадрасаҳои Бухоро ва Самарқанд тамоман вайрон ва хароб шуда буданд. Мадрасаҳои Самарқанд подаҳона ва мадрасаҳои Бухоро ғарибхона гардида буданд. Дар мадрасаҳои ин ду шаҳр ҳам, дар, коғазгир (дарпарда) ва дигар асбобҳои ҷубини намона, ҳучраҳои шакли сағонаҳои вайронро гирифта буданд. Заминҳои вақфи ин мадрасаҳо ноқарам шуда, ё ин ки мулки хусусии ягон бӣ, ё танҳо ягон амалдор гардида монда буд. Азбаски савдо, тиҷорат ва саноати ҳунармандӣ қариб тамоман барҳам хӯрда буд, сарой ва тиҷоратхонаҳои вақф аз даромадҳои баромада буданд.

Ин харобӣ дар аввалҳои давраи мангитиён низ давом намуд. Вақте аз сулолаи мангитиён⁵⁴ амир Шохмурод (Маъсум-бӣ)⁵⁵ бар сари қори ҳукмронӣ омад, ӯ бо таассуби саҳти динӣ ҳам бошад, дар мамлақати Бухоро ва Самарқанд баъзе ислоҳотро ба амал овард. Аз ин ҷумла заминҳои киштро нисбатан обод ва бозорҳоро қорӣ намуда, вақфи ботил шударафтaro ҳам аз сари нав барқарор кард.

Аммо мадрасаҳо аз ҷиҳати вайрониашон қобили истикомат набуданд, на ҳазинаи ҳукумат маблағи барзиёде дошт, ки он биноҳои вайронро таъмир намояд ва на даромади вақфи нав қорӣ кардашуда ба дуруст кардани шикастурехти онҳо мерасид.

Бинобар ин амир Шохмурод дар бораи таъмири ҳучраҳои мадраса ба мазмуни зерин як фармон эълон кард:

«Ҳар талабае, ки яке аз ҳучраҳои мадрасаро бо харҷ ва меҳнати худ обод карда дар вай нишинад, он ҳучра аз ӯни вай бошад ва ҳар вақт ки ӯ хоҳад, бо гирифтани маблағи дар таъмир сарф кардааш метавонад он ҳучраро ба талабаи дигар гузаронад».

Ин тадбир натиҷаи хуб дода дар муддати ду-се сол мадрасаҳои Бухоро ва Самарқанд обод шуданд ва ҷандин сол аз талабае ба талабаи дигар гузаштани ҳучраҳо бо гирифтани бадали аслии таъмир ба амал меомад. Аммо вақте ки заминҳои вақф ободтар шуда ҳосил зиёд шуд ва тиҷорат ривҷи гирифта тиҷоратхонаҳои вақф сердаромад гардиданд, сармои истисморӣ дар мадраса роҳ ёфт ва харидуфурӯши ҳучраҳо на ба бадали маблағи дар таъмир сарфшуда, балки ба андозаи даромади аз вақф доштааш боло рафтани гирифт. Дар ин вақт барои ба ҳучраи мадраса соҳиб шудан, шартӣ талаба будан барҳам хӯрда ҳар пулдор метавонист, ки аз як то даҳ ва зиёдатар аз он ҳучраҳои мадрасаҳои сердаромади Бухоро ба даст дарорад.

Аммо дар харидуфурӯши ҳучраҳо ҳамон тартиби аввалӣ ба сифати ҳилаи «шаръӣ» барқарор монд. Қор ба дараҷае расид, ки як тағораи парҳезӣ (зарфи обрезӣ) ва як дарпардаи когазиро як пулдор ба 20 ҳазор ва 30 ҳазор танга мехарид. Ҳатто ҳучраҳои мадрасаи Чаъфархоча, ки ҷӯбин буда, рафта-рафта хароб шуда, қобилияти бошишгоҳии худро тамоман барҳам дода буд, на дарпарда дошт ва на тағораи обрезӣ — бинобар сервақф буданаш то 50 ҳазор танга савдо мешуд. Дар вай ҳар пулдор ба тағора ва дарпардаи набудааш маблағи мазкурро меод ва қозикалон ҳам дар васиқаи ҳамин гуна савдо мӯҳр пахш карда мӯҳрона мегирифт.

Аммо ҳучраҳои пеши масҷидҳоро, ки вақф надоштанд ва ҳучраҳои сари мазорҳоро, ки вақфҳои подшоҳӣ шуда буданд, ҳарчанд иморати хуб ва тирезаҳои шишагин дошта бошанд ҳам, касе намехарид.

Баъд аз ишғол шудани Самарқанд аз тарафи аскарони подшоҳии Россия ин ҳол дар он ҷо барҳам дода шуда бошад ҳам, ин аҳолии хандаовари фочиаомез дар мадрасаҳои Бухорои амирӣ, ки дар ҳамаи бемазагиҳои худ «мустақил» буд, то инкилоби Бухоро ҷорӣ монд.

Дар Бухорои амирӣ, ки даҳҳо мадрасаҳои қалон ва садҳо мадрасаҳои хурд дошт, сабаби дар ба дар ва бесарпаноҳ гаштани талабаҳои қашшоқ акнун бояд ба хонанда маълум шуда бошад.

РОҲИ ҲУЧРАБНИ ТАЛАБА ДАР МАДРАСАҲОИ БУХОРО

Талаба дар мадрасаҳои Бухоро, агар пул дошта бошад, ҳучраеро хариди ҷойгир мешуд, агар ба харидани ҳучра пул нарасад, ҳучраеро истиқоматгарав мегирифт. Маънии истиқоматгарав ин аст, ки талаба ба соҳибҳучра, масалан, ҳа-

зор ё се ҳазор танга (нисбат ба хубии ҳучра ва дар маркази шаҳр будани мадраса зиёдтар ва ё камтар шудани ин маблағ мумкин аст) дода дар ҳучраи вай ҷойгир мешуд. Соҳиби ҳучра аз он маблағ ба тариқани тиҷорат, ё ин ки судхӯрӣ фоида мебурд. Ҳар вақт, ки гаравдеҳ ё гаравгир хоҳад, маблағ ва ҳучра ба соҳибонашон гардонда шуда миёнашон кушода мегардид.

Агар талаба ба гарав гирифтаи ҳам кодир набошад, ба тарзи зиёфат, ё бо ягон роҳи дигар ба соҳиби ҳучра манфаати моддӣ расонда, дар ҳучраи вай истикомат мекард. Баъзан мешуд, ки муллоҳои ҳучрадори бесавод ба шарт ба худашон дарс хондан ба талаба ҳучра меоданд ва ба воситаи ин гуна шогирдонии харида номи муллоӣ бароварда ба мансаби илмие мерасиданд, ҳеч набошад, аз «тӯҳмати бесаводӣ» халос мешуданд.

Баъзе талабаҳо ба сабаби дар зери ҳимояти ягон одами калон ё шогирди ягон муллои бонуфуз будан, ба воситаи онҳо ҳучраеро ба даст дароварда чанд гоҳе аз дарбадарӣ халос мешуданд.

Хулоса харчанд соҳибони ҳучра ҳучрахоёшонро ба талабагон рӯйроест ичора намонанд ҳам, бо тартиби «ҳилаи шаръӣ» маънан ҳамеша ичора барқарор буд.

Азбаски барои соҳиби ҳучра шудан ва дар мадраса истикомат кардан талаба будан шарт набуд, бисёр одамоне, ки ба дарсхонӣ ҳеч алоқа надошта ба касбҳои дигар машғулӣ мекарданд, ё ин ки ҳеч касбе намекарданд, то охири умрашон дар мадраса зиндагонӣ менамуданд ва мадрасаро барои худ як бошишгоҳи озод медонистанд. Чунки мадраса бинобар «ҳурмати муллоён дар пеши ҳукумати амир» аз ҳар гуна тачовузи амалдорони ҳукумат маҳфуз буд.

Мударрисӣ як мадраса ба бошандагонии он мадраса ба ғайр аз шариквақф будан, алоқани дигаре надошт ва маҷбур карда наметавонист, ки талабаи он мадраса ба пеши худаш дарс хонад. Бинобар ин талабаи як мадраса бо дилхоҳи худ ба пеши мударрисӣ ягон мадрасани дигар ё ба пеши ягон муллои дигар метавонист, ки озодона рафта дарс хонад ва агар он мулло ба дилаш нанишинад, метавонист, ки ўро партофта ба пеши муллои дигаре равад.

ПРОГРАММАИ ДАРСҲОИ МАДРАСАҲОИ БУХОРО ВА МУДАРРИСОН

Дар мадрасаҳои Бухоро асосан илмҳои зерин мегузашт: сарфу наҳви забони арабӣ, мантиқ, ақоиди исломӣ (илми ка-

лом), ҳикмат (ҳикмати табиӣ ва илоҳӣ), фикҳи исломӣ (тахорат, намоз, рӯза, чаноза, масъалаҳои ҳаҷ, закот, харидуфурӯш, ғуломдорӣ, ғуломозодкунӣ, зангири ва зансардихӣ ва монанди инҳо, ки дар амалиёти динӣ ё ин ки дар муомалоти ҷамъият оид аст).

Ҳисобро ҳар кас хоҳад, ба пеши ягон кас рафта меҳонад. Адабиётро ҳар кас хоҳад, ба сари худ машғули мекард ва дарси забони модарӣ мутлақо набуд. Забони модариро ҳар кас ба қадри қувва ва қобилияти худ аз зиндагӣ ва аз мутолиаи китобҳо меомӯхт.

Программаи омӯзиши дарсҳои мазкур ва китобҳои дарсӣ ба тарзи зерин буд:

Талаба вақте ки мактаби ибтидоиро тамои кард, хоҳ савод бароварда бошад, хоҳ кӯрсавод ё ин ки тамоиан бесавод бошад ҳам, агар ҳаваси «мулло шудан» ё номи муллоиро бардоштан дошта бошад, аввал ба пеши ягон муллои оддӣ «Бидон» меҳонд, ки дар ин китоб сарфу наҳви араб бо мисолҳои арабӣ дар забони тоҷикӣ баён меёфт. Инчунин «Аввали илм» ном як китобчаи тоҷикиро ҳам меҳонд, ки дар вай заруриёти динӣ ба тарзи суолу ҷавоб зикр мешуд.

Баъд аз он дар сарфи арабӣ «Муиззӣ» ва «Занҷонӣ» ном китобчаҳои арабиро ва дар наҳви арабӣ «Авомил» ном як китобчаро меҳонд ва иборатҳои арабии ин китобчаҳоро бо тарҷимаи тоҷикиашон аз ёд мекард.

Баъд аз инҳо як қисми «Қофия» ном як китоби арабиро, ки дар вай наҳви забони араб батафсилтар баён меёфт, меҳонд.

Ин китобҳои дар ин чо номбурдашуда дар пеши муллоҳои хонда мешуданд, ки онҳоро (хоҳ дар чое мударрис бошанд, хоҳ не) одатан «домуллои кунҷакӣ» меномиданд. Дар ҳамаи ин дарсҳо тахминан се сол вақт сарф мешуд.

Пас аз ин «Шарҳи Мулло» ном китобе, ки асари Мавлоно Абдурахмони Чомӣ буда, дар наҳви арабӣ шарҳи «Қофия» буд, сар мешуд. Аз ҳамин вақт сар карда талаба ин дарсро ба пеши ягон муллои калонтар меҳонд, ки одатан ин дарсро дарси «дарсхонагӣ» меномиданд. Ин дарс 5 сол давом мекард. Талаба ба болои ин боз ба дарси домуллои кунҷакӣ давом мекард — дар пеши ӯ боқимондаи «Қофия»-ро, ҳам «Шамсия» ном китоберо, ки матнест дар мантиқ, меҳонд ва инчунин дарси «Шарҳи Мулло»-ро пеш аз он, ки ба пеши домуллои дарсхонагӣ рафта хонад, аввал ба пеши домуллои кунҷакӣ мегузаронид.

Баъд аз «Шарҳи Мулло» дар дарсхона «Хошияи Қутбӣ» ном китобе, ки шарҳи «Шамсия» буда, оид ба мантиқ аст, сар

мешуд ва дар як сол талаба аз ин дарс фориг мегардид ва одатан дар зимни ин дарс матни «Ақонди Насафӣ»-ро, ки ба илми калом оид аст, мехонд.

Баъд аз хошия, дар дарсхона шарҳи «Ақонди Насафӣ», ки таълифи Алломаи Тафтозонӣ аст, сар мешуд ва одатан 4 сол давом мекард. Баъд аз он, дар ду сол «Таҳзиб» ном китоб хонда мешуд, ки дар вай ҳам мантиқ ва ҳам илми калом баён меёфт. Аз паси ин дар ду сол «Ҳикматул-айн» ном китоб хонда мешуд, ки дар вай ҳикмати табиӣ ва мофавқутабиаат (илоҳиёт) баён меёфт.

Ниҳоят, дар охир «Мулло Чалол» нон китобе дар ду сол хонда мешуд, ки вай ҳам ба илми калом оид буд ва дар рӯзи тамом кардани мадраса аз ҳадиси пайғамбар як ҳадис хонда шуда домулло ба шогирдони худ дар бораи дарс гуфтан аз он чизҳое, ки дар пеши ӯ хондааст ва ҳам аз он чизҳое, ки дар пеши ӯ нахондааст (монанди тафсири қуръон, ҳадиси пайғамбар ва дигар дарсҳои динӣ), иҷозат меод.

Мадрасаҳои Бухоро ба мадрасаи динӣ будан ва муллоҳои Бухоро ба олими мутахассиси улуми динӣ будан шӯҳрат доштанд ва ба ин сабаб Бухоро на танҳо ба Осиеи Миёна, балки ба мусулмонони дохили Россия ҳам — ба тоторҳо ва бошқирдон ҳам нуфузи динӣ дошт. Бо ҳамаи ин, ҷои тааҷҷуб ин аст, ки ғайр аз илми калом, ки схоластикаи асримиёнагӣ буд, дигар чизе аз илмҳои динӣ дар программаи мадрасаҳои Бухоро дохил набуд. Ҳар кас ҳавас дошта бошад, тафсири қуръон, ҳадиси пайғамбар ва фикҳи исломиро ба тарзи ғайрирасмӣ дар пеши ягон мутахассиси ин илмҳо рафта мехонд.

Ин дарсҳо ва китобҳое, ки дар боло ном бурда шуданд, ҳеҷ тағйирнаёбанда ва агар таъбир ҷоиз бошад, «стандартный» буда, аз асрҳои XV—XVI бо ҳамин тарз давом намуда омадаанд ва фарқ дар ин ҷост, ки ба гузаштани замон ва асрҳо бар болои китобҳои мазкур шарҳ ва хошияҳои нав ба нав пайдо шуда мударрис ва талабагонро асосан ҳамин шарҳ ва хошияҳои бефоида ба худ машғул доштаанд ва табиист, ки дар он ҳол аз худ кардани илм ва китобҳои дар программа дохил кардашуда тамоман дар як канор мондааст.

Мутолаақунандагони ин парчаҳо хоҳанд пиндошт, ки талабагони мадрасаҳои Бухоро модом, ки 19 сол дар болои як программаи маҳдуд кор мекардаанд, бояд дар илмҳои дар он программа зикр ёфта мутахассиси замони худ шуда мебамода бошанд.

Афсӯс, ки ин гуна гумон кардан нодуруст ва пиндори хушк аст. Ин маънӣ аз порчаи поин равшан хоҳад шуд.

АЙЁМИ ТАҲСИЛ ВА ТАРТИБИ ДАРСХОНИ ДАР МАДРАСАҲОИ БУХОРО

Соли таҳсил дар мадрасаҳои Бухоро аз сари моҳи мизон (22 сентябрь) сар шуда, дар аввали ҳамал (22 март) — дар шаш моҳ тамоm мешуд. Ин муддатро танҳо талабагон дар таҳсил гузаронда метавонистанд, ки дар шашмоҳа зиндагонии мадраса аз ҷиҳати моддӣ тоб оварда тавонанд, ё ин ки ба гуруснагӣ ва сахтиҳои дигар бардошт дошта бошанд.

Аммо бештарин талабаҳои қашшоки саҳроӣ, дар аввали таҳсил ба мадраса оянд ҳам, баъди «даръёфтани савоби сар шудани дарс» маҷбур буданд, ки ба саҳро баргарданд. Инҳо баъд аз ғундоштани маҳсулоти деҳқонӣ, ё пас аз ба қиса андохтани даромади имоматии масҷидҳои деҳот, дар моҳҳои ноябрь гашта омада ба дарсҳои хеле пешрафтаи худ иштирок менамуданд. Инчунин ин гуна талабаҳо аз моҳи февраль сар карда ба тарафи саҳро пароканда шудан мегирифтанд.

Бинобар ин аз рӯи ҳисоби миёна, масалан, дар аввали таҳсил, дар як дарс як ҷамоаи («гурӯҳи») 50-нафарӣ ташкил ёбад, дар ҳафтаи дуюм аз ин гурӯҳ 20 нафар мемонд ва дар моҳи ноябрь то сари декабрь баромадарафтагон баргашта омада, ҷамоа боз пур мешуд.

Инчунин аз моҳи февраль парокандашавӣ сар шуда, дар сари моҳи март аз гурӯҳи мазкур тахминан даҳ кас боқӣ мемонд ва ҳамин даҳ кас «савоби тамоm кардани соли таҳсилро дармеёфтанд».

Ин буд муддати таҳсили солони 19 сол. Аммо рӯзҳои таҳсили ҳафтагӣ аз ин ҳам бадтар буд. Дар мадрасаҳои Бухоро дар дарсҳои расмии дарсхонагӣ ҳар ҳафта аз шанбе то сешанбе 4 рӯзи таҳсил — рӯзи кор буда, чоршанбе, панҷшанбе ва ҷумъа — се рӯз рӯзи таътил — рӯзҳои дамгирӣ ба шумор мерафт.

Баъзе мударрисони дарсҳои дарсхонагӣ, ки одатан онҳо куҳансолҳо буданд, носозии мизочи худро баҳона карда, баъзе рӯзҳои сешанбе ҳам дарсгӯиро тарк намуда, дарсҳои он рӯзро «сешанбегӣ» (таътил) эълон мекарданд. Дар ин сурат 4 рӯзи як ҳафта рӯзи бекорӣ ба шумор мерафт.

Агар мо дар рӯзҳои таҳсил тартиби дарсхонии талабагонро ба назар гирем, соатҳои дарсхонии ҳақиқӣ боз ҳам камтар мешаванд: масалан, як талаба дар пеши домуллои кунҷакӣ ҳар рӯз як дарс аз ягон матн (масалан, Қофия ё Шамсия ва ё ин ки матни ақоид) мехонд. Боз дар пеши ҳамин домулло ё домуллои кунҷакии дигар як дарс аз дарси дарсхонагӣ мехонд. Баъд ҳамин талаба ҳамин дарси дарсхо-

нагиро ба пеши домуллои калони дарсхонагӣ боз мехонд. Баъзе талабаҳо дарси дарсхонагии худро барои «боз ҳам беҳтар аз худ кардан» ба пеши домуллои калон мехонданд, ки дар ин сурат ҳар талаба дар як рӯз як дарси матнро дар як ҷо ва як дарси дарсхонагиरो дар ду-се ҷо мехонд.

Азбаски дар ҳар дарс ба ҳисоби миёна як соати нучумӣ вақт сарф мешуд, талаба дарсҳои мазкурро дар чор соат мехонд. Ин муддат фақат дар хондани дарсҳои мазкур сарф мешуд. Аммо агар мо вақтҳои дар миёнаи ин дарсҳо сарфшударо ба назар гирем, талаба дар дарсҳои мазкур як рӯзи зимистони худро сарф мекард.

Чунон ки дар парчаи боло қайд карда шуд, ҷои истиқомати талаба дигар ва ҷои дарсхонаиаш дигар аст ва инчунин ҷои дарсгӯии мударрисон, хоҳ кунҷакӣ бошанд ва хоҳ дарсхонагӣ, дигар-дигар буда, дар бештарин вақт дар байни дарсхонаҳо ду-се километр роҳро тай кардан лозим меомад.

Аз ғайри ин, дар интизори вақти дарсҳо ҳам аз ним соат то як соат вақт сарф мешуд. Барои фаҳмидани сабаби ин интизорӣ тафсилоти зеринро гӯш кардан лозим аст:

Одатан мударрисони Бухоро дар як рӯз аз 8 дарс то 12 дарсро ба гардан мегирифтанд ва вақтҳои дарси ҳар ҷамоа (гурӯҳ) дар соати муайян таъин карда мешуд. Масалан: вақти дарси ҷамоаи ҳошияхонон дар соати ҳафти пагоҳӣ бошад ва баъд аз онҳо, масалан, ҷамоаи ақондхонҳо дар соати 8 ба дарс даромаданашон лозим бошад, ҷамоаи дуҷум маҷбур буд, ки дар соати 7-у ним ба пеши дарсхона ҳозир шавад, то ки то расидани вақти дарс нафас рост карда, мондагии роҳро барорад.

Баъзан ҳамин гуна мешуд, ки дарси ҷамоаи якум ҳошияхонҳо ба сабаби як мунозираи бемаънӣ аз вақти ба ҳудаф таъиниёфта ним соат дарозтар мешуд. Дар ин сурат талабаҳои ҷамоаи дуҷум маҷбур мешуданд, ки барои вақти дарси худ як соат интизорӣ кашанд.

ҲОСИЛИ ТАҲСИЛИ 19-СОЛА

Агар мо гӯем, ки «ҳосили таҳсили 19-солаи талабаи мадрасаҳои Бухоро аз дарсҳои расмӣ ҳеҷ буд» хонандагон бовар нахоҳанд кард ва нависандаро ба дурӯғгӯӣ, ҳеҷ набошад, ба муболиғанависи шарқигӣ ҳамл хоҳанд намуд. Аммо вақте ки тафсилоти зеринро мутолиа намуданд, ҳақиқати таъҷубангез будани гуфтаҳои нависандаи ин сатрҳоро тасдиқ хоҳанд кард. Барои исботи ин маънӣ мисолҳои зерин кифоя аст:

Аз қайдҳои боло маълум шуд, ки дар мадрасаҳои Бухоро 8-сола умри талаба ба дарсҳои сарфу наҳви арабӣ сарф мешавад. Маълум аст, ки барои аз худ кардани як забони бегона, ба шартӣ дар дигар дарсҳо машғул нашудан, ду сол басанда аст. Ва ҳол он ки талабаи Бухоро агар хушбах ва пурқобилият бошад ва роҳи ба сари худ кор карданро ёбад, дар муддати 8 сол ба тариқаи назарӣ «забар» ё «зер» хондани як калимаи арабиро ва таркиби баъзе ҷумлаҳои осонро меомӯхт.

Ин маълумоти ночиз ҳам ба 5 проценти умумӣ ҳамдарсон, вай ҳам аз матнҳои ва аз пеши домӯллои кунҷаки ҳосил мешуд.

Аммо аз панҷсола дарси расмӣ забони араб — дарси дарсхонагии «Шарҳи Мулло Ҷомӣ» чизе ҳосил намешуд. Зеро талаба дар ҳар соли ин панҷ сол танҳо панҷ ё даҳ сатри гуфтаҳои Ҷомиро, вай ҳам аз хутба ва муқаддимаҳо, мегузашт ва бештарин вақти панҷсолаи талаба ба хондан ва муҳокима кардани шарҳ ва ҳошияҳои бисёр, ки дар болон асари Ҷомӣ таълиф ёфтаанд, мегузашт. Чунончи, баъд аз Ҷомӣ аз ҳамзамонии Ҷомӣ Мулло Исомиддин «Қофия»-ро шарҳ карда, дар бисёр ҷоҳо бо усули мунозираи схоластикӣ ба Ҷомӣ зид баромадааст.

Пас аз вай, аз шогирдони Абдурахмони Ҷомӣ — Мулло Абдуғафурӣ Лорӣ ба «Шарҳи Мулло» ҳошия баста Ҷомиро мудофаа ва гуфтаҳои Мулло Исомиддинро рад кардааст. Баъд аз вай, аз шогирдони Мулло Абдуғафур — Лабиб ном касе як ҳошия баста, гуфтаҳои Ҷомӣ ва Абдуғафурро эзоҳ карда, ба Мулло Исомиддин сангпарронӣ кардааст.

Баъд аз ҳамаи инҳо Мавлоно Шарифи бухорӣ, ки дар охири асри XVII гузаштааст, ба «Шарҳи Мулло» як ҳошияи батафсиле баста ҳамаи мунозараҳои ҳошияҳои дар боло зикршударо накл карда, дар миёнаи онҳо муҳокима давондааст ва кӯшиш намудааст, ки «ҳаққи» беҳаққати дар миёнаи мунозирачӣ гузаштаро изҳор намояд.

Умри панҷсолаи домӯллои сарсаҳт ва талабаҳои бадбахт дар муҳокима кардани ана ҳамин ҳошияҳо мегузашт, дар бисёр вақт на танҳо масъалаҳои наҳви арабӣ ва гуфтаҳои Ҷомӣ аз миён мерафт, ҳатто гуфтаҳои ҳошиянависони мазкур ҳам ба як тараф монда, вақти дарси яксоата ба мунозираҳои байни устод ва шогирдон ва ба мунозираи байниҳудии шогирдон сарф мешуд.

Барои фаҳмидани мунозираи байни худ эзоҳи зеринро мутолиа фармоед:

Дар вақти дарс талабаҳои як ҷамоа (гурӯҳ) ба дарсҳо-

на даромада ба рӯ ба рӯи домулло саф кашида дузону ме-нишастанд. Агар талаба бисъёр ва дарсхона танг бошад, шогирдон пасу дунболи якдигар бо ҳам чафс шуда ҷой мегиританд. Одатан ҳар ҷамоа як «қорӣ» дошт, ки иборати китоби дар пеши домулло хонда шуданиро ӯ меомӯхт.

Вақте ки талабаҳо нишаста тайёр шуданд, домулло ба «қорӣ» нигоҳ карда:

— Сабр кунед,— меғуфт.

Қорӣ аз китоби дарсӣ як ҷумлаи арабиرو мехонд ва домулло он ҷумларо ба забони тоҷикӣ тарҷима мекард. Баъзе вақт пас аз тарҷима ва баъзан баъд аз фикри худро баён кардани домулло мунозира сар мешуд. Баъзе мунозирачиён ба домулло хитоб карда, шубҳаҳо баён мекарданд, баъзеҳо дар миёнаи худ мунозира сар мекарданд. Дар ин мунозираҳо на танҳо ҳамон 5 процент хушзеҳнон, балки ҳамаи шогирдон иштирок мекарданд. Ҳатто нодонтаринашон зиёдатар фаръёд мекарданд, ки номашон ба «хушзеҳнӣ» ва ба «дарсфаҳмӣ» барояд. Дар ин мунозираҳо касе ғолиб мебаромад, ки овози баланд ва нутқи бурро дошта бошад.

Вақте ки талабаҳо аз фаръёд кардан монда шаванд, домулло ду дасташро боло бардошта, ҳам бо ишорат, ҳам бо забон:

— Хомӯш, хомӯш!— гӯён шогирдонашро соқит мекард ва соаташро медид. Агар вақти дарс тамом шуда бошад, ё гузашта бошад, имрӯза дарсро бо ҳамин ба поён мерасонид ва агар вақт бошад, як ҷумлаи дигар мехонд.

Мисоли дигари аз ин ҳам равшантарро аз «Ҳошия»-хонӣ биёрем. Чунон ки дар боло навишта шуд, «Ҳошияи Кутбӣ» шарҳи «Шамсия» аст, ки ба илми мантиқ оид аст. Илми мантиқ илмест, ки дар ҳамаи мамлакатҳои маданияи Шарқ ва Ғарб ҳамеша дар программаи дарсҳо даромадааст ва дар замони ҳозира ҳам дар программаи мактабҳои советӣ дохил аст.

Аммо дар мадрасаҳои Бухоро дар замоне, ки нависандаи ин сатрҳо мехонд, аз илми мантиқ, гӯё танҳо ҳамин калимаи «мантиқ» монда буд ва мунозираҳое, ки дар вақти хондани ин илм ба вуқӯъ меомад, тамоман бемантиқ буд.

Чунон ки дар боло гузашт, як соли таҳсили талаба ба хондани «Ҳошияи Кутбӣ» сарф мешуд. Аммо ҳамин яксола вақт танҳо ба мунозирае сарф мешуд, ки дар болои як «калима» мерафт: муаллифи «Шамсия» (матни мантиқ) дар аввали китоби худ ба забони арабӣ гуфтааст, ки (ман гуфтаҳои он муаллифро ба забони тоҷикӣ тарҷима карда меорам) «ман ин китобро бар як муқаддима, се мақола ва як хотима тартиб

додам» ва баъд аз он муаллиф мегӯяд «аммо мақолаҳо се-анд».

Муаллиф дар аввали китоби худ дар ҷумлаҳои дар боло нақл кардашуда калимаи «салос» (се)-ро ду бор зикр кардааст. Маълум аст, ки ин саҳв аст ва яке аз ин калимаҳои «салос» (се) барзиёд аст. Аммо яксола мунозира бар болои ҳамин мерафт, ки калимаи «салос» (се) дар ҷумлаи аввал зинд аст, ё дар ҷумлаи дуюм ва дар ин ҷо ҳам роли то як сол дароз кардани дарсро, аввал ҳошияҳо ва баъд аз он талабаҳо ва домолло бозӣ мекарданд. Дар охири таҳсил қарор меёфт, ки муаллифи «Шамсия» одами донишманд буд (Наҷмиддин Умари қазвинӣ, ки дар асри XIII зиндагонӣ кардааст) ва ӯ ин саҳви намоёнро намекард. Муқаррар аст, ки ин саҳвро қалами ӯ кардааст.

Аз ин гуна мунозираҳо чизеро нафаҳмидани талабаҳо аз ҳамин ҳам маълум аст, ки боре дар дарси дарсхонагии мо мунозира бар болои «таърифи инсон» мерафт. Дар он ҷо инсон бо калимаҳои «ҳайвони нотик» таъриф ёфта буд. Дар он вақт бар болои калимаҳои «ҳайвон», «нотик» ва бар болои маънии «нутк» ва дигарҳо ҷунон мунозираи дуру дароз рафт, ки якуним соатро фаро гирифт. Баъд аз тамом шудани дарс яке аз талабаҳо пурсид, ки:

— «Ҳайвони нотик» чист?

Домолло дар ҷавоб гуфт:

— Модом, ки ту аз ҳамин қадар мунозираҳо, бо вучуди иштирок кардани худат, маънии ин калимаҳоро нафаҳмидӣ, дигар ба ту шарҳ ва эзоҳ додан бефоида аст. Азбаски ҳар чизро бо мисол фаҳмондан осонтар аз он аст, ки бо тавсиф фаҳмонда шавад, акнун ман ба ту бо мисол гап мезанам: яке аз мисолҳои «ҳайвони нотик» (ҳайвони ғапзананда) худат мебошӣ.

Дар натиҷаи ин суолу ҷавоб лақаби он талаба «ҳайвони нотик» шуда монд ва то вақте ки ӯ дар Бухоро буд, ҳамаи шиносҳо ба он бечора бо унвони «ҳайвони нотик» хитоб мекарданд.

Дуруст аст, ки аз мадрасаҳои Бухоро баъзе одамони дурусти соҳибмаълумот ҳам расида баромадаанд. Лекин аввалан ин гуна донишмандон, монанди бугтаҳои ҳосилдори дар замини шӯразор расидагӣ, дар ғояти камӣ буданд, дуюм ин ки, он гуна одамҳо на ба воситаи аз худ кардани программаи мадраса ва на ба воситаи мунозираҳои схоластикии дарсхонаҳо расидаанд, балки онҳо одамони пурқобилият буда, бо як тасодуфи хушбахтона саводи тоҷикӣ ва арабӣ бароварда, бо меҳнат ва мутолиаи шахсии худ соҳиби маълумот шудаанд.

Аммо бештарини ин соҳибмаълумотҳо ҳам аз ягон ғояи маънавий дур буданд ва мақсади асосии онҳо, монанди устодони худ, дар ягон мадрасаи калонтар мударрис шудан, ба вақфи намоёне соҳиб гардидан ва талабаҳоро ба гирди худ ғун карда (хоҳ чизеро фаҳманд ва хоҳ нафаҳманд) бо онҳо ғавғо бардоштан, ба ин восита аз талабаҳо «ифтитоҳона» (ҳаққи таълим) рӯёндан ва шӯҳрат баровардан буд.

Мо ин порчаро бо гуфтаҳои Аҳмад-Махдуми Дониш, ки мақсад аз ахволи устодони замони худро моҳирона ифода кардааст, ба охир мерасонем:

«...Чамъ омадани мӯҳмале чанд нодон, беадабона ва нафаҳмида ғавғо бардоштан, ва ҳар сари чанд гоҳ чанд табақ мавизу ҳалво ва чомаву танга, ки ба зулму ғасб аз толибилми фақир биситонанд ва ба устоз диҳанд ва ӯ ба шодӣ ва фараҳ дар киса кунад. Устоз аз бисёрин сухан кардан ва ҳарф задан, дилмурда бошад, қуввати ҳозима ва дандонҳояш суст шуда ба дандон шикастан натавонад ва ба хӯрдан ҳазм кардан. Шаб ба ҷои хоб китоб бинад ва рӯз аз пагоҳ то бегоҳ ғавғо орад ва ғулғула бишнавад ва сайри беруно дурун натавонад, ба таом хӯрдан ва ҳаракат кардан фурсат наёбад ва дар даруни гунбази фароҳ дар гармо ва сармо масҷун (зиндонӣ) бошад...» (аз «Наводир-ул-Вақоъ», боби касбҳо ва пешаҳо).

МУНОСИБАТИ МОДДИИ ТАЛАБАҲО БО УСТОДОНИ ХУД ДАР МАДРАСА

Мударрисони Бухоро ба се гурӯҳ тақсим кардан мумкин аст:

1. Қасони пурқобилият, ки ҳанӯз хониши худро тамомам накардаанд, бо вучуди ин ба талабаҳои навдарсон дарс медиҳанд.

2. Мударрисони хурд, ки ҳанӯз даромади ҷои мударрисӣ ба харҷашон намерасад ё ин ки ҳеҷ даромад надорад.

3. Мударрисони калон — инҳо муллоёни калон мебошанд, ки чандин сол дарсгӯӣ карда шӯҳрат баровардаанд ва ба мадрасаҳои сервақф мударрис шудаанд. Баъзе аз инҳо ба замми мударрисӣ ба дараҷаи муфтигӣ ҳам расидаанд, аз ин роҳ низ даромад доранд.

Талабаҳои мадрасаҳои Бухоро ҳарчанд ба унвони «ҳаққи таълим» маблағи муайяне надиданд ҳам, ба тарзи ифтитоҳона (сар кардани дарси нав) дар байни худ як маблағ пул чамъ карда коллективона ба сар кардани дарси нав сарф мекардаанд.

Харчи дарссаркунӣ дар пеши домуллоҳон кунҷакӣ (ду гу-
рӯҳи аввали дарсгӯён) бисъёр кам буд. Аммо дарс сар кар-
дан ба пеши домуллоҳон (дарехонагии) калон, ки одатан он-
ҳо ҳаққи таълими худро аз вақфи мадраса пурра мегириф-
танд, ба маблағи зиёде мерасид.

Дар вақте, ки як пуд гандум 5 танга (75 тин) буд, харчи талабаҳо барои сар кардани, масалан, «Шарҳи Мулло» аз 5 танга то 15 танга, дар сар кардани «Ақоид» аз 15 танга то 25 танга ва ҳоказо боло мерафт ва ба ҳадде, ки дар сар карда-
ни «Муллоҷалол» аз 50 танга то 150 танга ва дар хатми ку-
туб (дар охири қор) аз сад танга то дусад танга пул ме-
доданд (зиёду камии пулдиҳӣ ба дорон талаба ва ҳиммати ӯ
вобаста буд).

Дарссаркунӣ одатан дар моҳи декабрь, ки вақти тамо-
ман ғун шудани талабаҳост, ба амал меомад ва дар ин моҳ
дарсро, ки соли оянда аз аввали мизон (охиртари сентябрь)
хоҳанд хонд, сар карда мемонданд.

Як қисми маблағи дар ифтитоҳона ғуншударо (чунон, ки
аз Аҳмад-Махдум накл карда шуд) мавизу ҳалвову қанду на-
боту нон ва чома гирифта ба лаълихо андохта, ҳар қадом та-
лаба як лаълиро бардошта, ба дарсхонаи устод бурда, ба ӯ
пешкаш мекарданд ва як қисми маблағи мазкурро нақдан ба
қоғаз печонда ба ӯ меоданд.

Баъзан аз маблағи мазкур микдоре нигоҳ дошта, талаба-
ҳо барои худ базме ва зиёфате ташкил меоданд, ки ин ма-
росимро «ичтимоона» меномиданд.

Агар қорин ҷамоа (гурӯҳ) аз муллозодагони Бухоро бо-
шад, дар сар кардани дарси «Ақоид» ва «Муллоҷалол» ва ин-
чунин ба муносибати хатми кутуб (тамом кардани мадраса)
тӯй меоданд.

Дар тӯй қорин ҷамоа ба амир пешкаш бурда, барои тӯй аз
ӯ рухсат мегирифт. Баъд аз он муфтиҳо, қозикалон ва раиси
қалон, баъзе амалдоронро, ки бо уламо муносибат дошта бо-
шанд, ҳамаи муллоҳон мансабдор, ҳама талабаҳои он мудар-
рисе, ки тӯй дар пеши ӯ мешавад ва ҳамаи бошандагони мад-
расаеро, ки тӯй дар пеши мударрисе вай мешавад, ба нав-
бат даъват карда зиёфат менамуданд.

Дар тӯй албатта харчи талабаҳо ба дараҷаи намоён зиё-
да мегардид ва қорин ҷамоа, ки одатан ин гуна тӯй бо тақо-
зӣ вай ташкил меёфт, боз ҳам зиёдтар харч мекашид.

Даромади мударрисони дарсхонагӣ аз ифтитоҳона хеле ка-
лон буд. Агар ин гуна мударрис ба дувоздах ҷамоа дарс ме-
дода бошад, ба ҳисоби миёна, дар вақти як пуд гандум 5 тан-
га будан, 12 ҳазор танга (1800 сӯм) даромад мекард.

Қозикалон ва раиси Бухоро, ки онҳо расман ба корҳои адлия ва маъмури машғул буда, дарсгӯӣ аз вазифаи онҳо берун буд, ба даромади ифтитоҳона чашм дӯхта, онҳо низ дарсгӯӣ мекарданд. Азбаски ба ҳар гуна мансаби илмӣ расидан бе воқеаи онҳо мумкин набуд, талабаҳо «окибатандешӣ» карда ба пеши онҳо боз ҳам зиёдтар ғун мешуданд. Дар солҳои охири таҳсил ва наздикии хатм меҳмонхонаи калони қозикалон аз бисёрӣ талаба тангӣ мекард.

Ақнун вақти он расид, ки ман ёддошти худро сар кунам.

ДАР МАДРАСАИ МИРИ АРАБ

Дар соли 1890 ман ҳамроҳи акаи худ барои хондан ба Бухоро омадам. Дар он ҷо домоллои кунҷакии акаам Мулло Абдусалом аз мадрасаи Мири Араб як хучра ёфта дод, ки мо ҳар ду дар он ҷо истиқомат кардем.

Хучраи мо дар ошёнҳои чоруми гулдасти гӯшаи шимолӣ ғарбии мадрасаи Мири Араб буд. Даромади ин хучра аз як ғардишгоҳи болопӯшидаи торик ҳам бошад, аз тарафи кӯча як дариҷа дошт, ки зиёву ҳаво аз он ҷо мебаромад. Ин хучра хеле танг бошад ҳам, дар шароити онвақти Бухоро ҳар дуи мо дар он ҷо хурсандона хобу хез мекардем.

Бародарам бо пули ҳар ва даромади аз имомати гирифтаи худаш камтар биринҷ, мош ва рағған барои озуқа, шамъи рағғани чойдорӣ (дар он вақтҳо, лампа ҳанӯз дар Бухоро умумӣ нашуда буд), ангишти казоқӣ ва ҳезум барои сӯхтан харида тайёр кард.

Азбаски акаам пешқадамтар буд* ва барои ӯ либоси тозатар, китобҳои гуногун ва харҷи ифтитоҳона бештар даркор мешуд, ҳамаи пулашро дар озуқа сарф карда наметавонист ва барои харҷҳои мазкур як маблағ нигоҳ доштан ва сарфа карданиш лозим буд. Аммо озукаи тайёркардааш то баҳор ба ду кас намерасид. Бинобар ин хӯрду хӯроки маро аз ҷое таъмин кардан лозим буд ва ин ҷо ҳам ёфт шуд.

Мулло Абдусалом, ки ӯ ҳам барои дар Бухоро хондани ман далолат карда буд, маслиҳат дод, ки маро дар ҳамошноии худ ошпаз кунад.

* Дар истилоҳи мадрасаҳои Бухоро «пешқадам» гуфта он касро намегуфтанд, ки дар дарсфакҳӣ ва дарсро азхудкунӣ пешрав бошад, балки «пешқадам» он кас ҳисоб меёфт, ки соли таҳсилаш пештар бошад. Масалан, «Ақонд»-хон нисбат ба «шарҳи Мулло»-хон «пешқадам» ба шумор мерафт, агарчанде, ки «Ақонд»-хон нисбат ба «Шарҳи Мулло»-хон нофаҳмтар бошад.

Дар мадрасаҳои Бухоро одат ин буд, ки талабаҳои доротар ду кас ё се кас ва ё чор кас шуда бо ҳам ҳамош мешуданд, ки дар забони мадраса ин гуна гурӯҳҳо «ҳамтабх» (ҳамош) меномиданд. Ҳам-ошони Мулло Абдусалом Мулло Қосим ном вардонзегӣ ва Қорӣ Бегӣ ном ғичдувонӣ буданд. Ин се нафар фарзандони одамони давлатманд буда, дар дарс ҳам бо ҳам шарик буданд. Аммо дар илм ҳар сеи онҳоро баробар гуфтан мумкин набуд: Қорӣ Бегӣ фазилате, ки дошт қуръонро тӯтивор аз ёд карда буд, ба зами ёрмандихои падараш аз хатмҳои рамазонӣ ҳам хеле даромад мекард. Аммо саводи тоҷикии нимқора дошта бошад ҳам, хат навишта наметавонист ва саводи арабӣ ҳеҷ надошт; Мулло Қосим писари яке аз савдогарони қалъачии Вардонзе (дар Қазалӣ ва Окмачит савдоқунанда) буда, дар тоҷикӣ кӯрсавод ва дар арабӣ бесавод, аммо хати тоҷикиро базӯр менавишт ва хати ӯро ғайр аз худаш каси дигар хонда наметавонист. Зоҳиран ҳамин қадар хатро барои дафтарнависии падараш маҷбур шуда омӯхтааст; Мулло Абдусалом писари як деҳқони деҳаи Маҳаллаи Шофирком буда, саводи тоҷикӣ ва арабӣ дошта, хатро хуб менавишт ва дарсҳои мадрасагиро ҳам мувофиқи замони худ аз худ карда буд, бинобар ин бо вучуди ханӯз мадрасаро тамом накарда буданаш дарстӯй ҳам мекард.

Акаам баъд аз он, ки ду-се бор ба ман палав пазонда дастӣ маро ба ошпазӣ ром кард, маро ба хизмати ин се нафар супурд. Ош ҳар рӯз дар хучраи яке аз ин се нафар бо навбат пухта мешуд. Инҳо одатан ҳар рӯз дар соати як ош мехӯрданд, ки дар он вақт як соат аз дарсҳои фориг буданд.

Ман ҳар рӯз соати ёздаҳ ба хучраи яке аз ин се нафар, ки навбат аз онӣ вай бошад, мерафтам. Соҳиби хучра гӯшту сабзиро ба ман фармуда (одатан биринҷу равшан дар хучра тайёр буд) худ ба дарсаш мерафт. Ман барои чор кас, ки чоруми онҳо худам будам, ним нимча (250 грамм) гӯшту сабзиву пиёзу дорувор оварда чор пиёла биринҷро палав пухта, дар соати як тайёр мекардам. Вақте ки ҳамошон ғун шуданд, ман ошро мекашидам ва ҳамаи мо дар як ҷо нишаста дар як табақ мехӯрдём. Баъд аз хӯрда шудани ош ман дегу табакро шуста меғундоштам, барои рӯзи дигар ҳезум кафонда тайёр карда мемондам ва хучраро рӯфта дода, ба хучраи акаам мерафтам, ки бошишгоҳи ман он ҷо буд.

Дар рӯзҳои, ки фардон он дәрси дарсхонагии ҳамошон набошад (сешанбе, чоршанбе ва панҷшанбе) одатан ошро шабона мепухтам. Чунки хӯҷаинон дар он шабҳо шабнишинӣ мекарданд ва ошашонро дар соати 9—10 мехӯрданд. Ман ҳам маҷбур будам, ки аз аввали шаб дар хизмати инҳо бошам,

чой дам карда диҳам ва ҳар вақт, ки дили онҳо хоҳад, ошро тайёр кунам.

Лекин шабнишинии онҳо хеле дилгирона буд: онҳо бештарин дар болои вақфҳо, мансабҳои илмӣ, ба мансабҳои илмӣ ҳақ ё ноҳақ гузаштани он мансабдорон гап мезаданд, ки барои ман ҳеҷ фоида надошт ва ман сӯҳбатҳои Усто амак ва Тўтапошшоро аз сӯҳбати инҳо ҳазор бор бехтар медонистам.

Ман дар се рӯзи таътил (чоршанбе, панҷшанбе ва ҷумъа) бо навбат ҷомашӯии ин се нафарро карда меодам ва ба ин муносибат ба муаллимаи мактаби духтарон, ки ба ман ҷомашӯиро ёд дода «ин кор дар мадраса ба ту даркор мешавад» гуфта буд (ба «Мактаби кӯҳна» нигоҳ карда шавад), раҳмат мефиристодам.

* * *

Ман рӯзе се дарс мехондам, дуи ин дарсҳо аз наҳви забони араб «Қофия» буд. Назар ба одати мадрасаҳои Бухоро «Қофия»-ро аз сараш намехонданд, балки аз поёнтараш — аз «ҷои осонтараш» сар мекарданд ва аввалашро, ки назар ба ақидаи онвақта ҷои душвортараш буд, аз ҳама охиртар мехонданд.

Лекин ин «тартиб» бисёр бетартиб ва бемантиқ буд. Зеро дар аввали китоб таърифи «калима» ва таърифи қисмҳои вай баён меёфт ва бар болои қисми аввал калима — исми батафсилтар истода мешуд. Дар чор боби дигар чор қисми исми ва дар ду боби охирӣ ду қисми охирии «калима», ки «фeyл» ва «ҳарф» аст, зикр мешуд.

Дар тартиби Бухоро талаба маҷбур буд, ки калима ва тақсмоти вайро надида ва надониста, ба омӯхтани қисмҳои вай машғул шавад. Ҳар чӣ бошад, ман ҳам ба ҳамон «тартиб» тобеъ шудам ва аз поёнтари «Қофия» як боб ба пеши Мулло Абдусалом, ки ман ошпази ӯ будам, ва як боби дигарашро ба пеши Мулло Бозор ном ҳамдеҳаи Мулло Абдусалом, ки дар мадрасаи Бадалбек истиқомат дошт, сар кардам.

Мулло Бозор нав хатм кардагӣ буда, ҳанӯз ба ҷое мударрис нашудагӣ буд ва дар ҳучраи истиқомати худ дарс мегуфт. Мулло Абдусалом, чунон ки дар боло қайд шуд, ҳанӯз талаба буда, ҳаваскорона дарсгӯӣ мекард ва баъд аз фароғаташ дар дарсҳои худаш ба талабаҳои худ дар ҳучраи худ дарс медод.

Бештарин шогирдони ин ду домуллои кунҷакӣ ҳамдеҳаҳои худшошон буда, дар пеши Мулло Абдусалом ғайр аз ман

ва акаам боз ду нафар ғичдувонӣ меҳонданд. Ман ҳам чор нафар шарикдарс доштам, ки аз деҳан домуллоҳо буданд.

Ман дар пеши Мулло Авези хучандӣ дарси «Мухтасари ви-коя»-ро ҳам сар кардам, ки ба ман ба пеши ин кас хонданро мутаваллии мадраса тавсия карда буд. Дар ҳақиқат ҳам Мулло Авез хеле пурдон буда, дарсро ҳам ба ман аз ду домуллои дигарам беҳтар ва осонтар мефаҳмонд.

Мулло Авез ҳам навхатм буда, ҳанӯз ба мартабаи мудар-рисӣ нарасида буд. Ӯ як муллои кашшоқ буда, дар мадрасаи Мири Араб як хучраи торики якдара, ки мутаваллии мадраса ӯфта дода будааст, зиндагонӣ мекард ва дар ҳамон хучрача дарс «медод. Хучрачаи ӯ чунон танг буд, ки фақат ду нафар талаба дар он ҷо нишаста дарс хонда метавонист. Бинобар ин ӯ маҷбур буд, ки як дарсро ба гурӯҳҳои «дунафарӣ» чанд бор такрор намояд.

Дар пеши ӯ аввал бо ман як нафар ғичдувонӣ меҳонд, баъдҳо домулло хоҳарзодани худаширо, ки бинобар кашшоки-аш ба саҳхофе шогирдӣ мекард, ба ман шарик ва ғичдувони-ро ба гурӯҳи дигар ҳамроҳ намуд. Аммо хоҳарзодааш бисёр пастзеҳн ва кӯрсавод буд ва домулло ба ман фармуд, ки ҳар рӯз баъд аз дарс дар миёнсарой (даромадгоҳи) мадраса ним соат нишаста, дарси ҳамон рӯз хондашударо бо вай муколи-ма — гуфтугузор кунам, яъне ба ӯ ёд диҳам. Ин кор ба ман душворӣ кард. Чунки ӯ чизеро намефаҳмид ва фаҳмидан ҳам намехост ва дили ман тангӣ мекард.

Шарики пештараам — ғичдувонӣ ҳам аз вай хушзеҳитар ва хушсаводтар набуд. Ҳар чӣ бошад, ман маҷбур набудам, ки ба ӯ дарс ёд диҳам.

Домулло тавсия менамуданд (дар мадрасаҳои Бухоро ба-рои дарсхоро аз худ кардан таклиф ҳеч набуд), ки дарсҳои хондагиамонро бо тарҷимаи тоҷикиаш аз ёд кунем ва чунон такрор намоем, ки ҳеч аз ёдамон набарояд. Инчунин домул-лоҳо мегуфтанд, ки «дар сари сандалӣ нишаста дарс такрор кардан бефоида аст. Такрор ҳам он вақт фоида медиҳад, ки талаба дар сармо ва дар ҷоҳои болояш кушода нишаста риё-зат ба кор барад. Чунки ин роҳи ба даст даровардани илм аст ва дар роҳи илм ҳар қадар, ки риёзат ва азоб кашӣ, ҳа-мон қадар фоида мебарӣ».

Бинобар ин тавсияҳо вазифаи ман дар он вақтҳо тӯтивор дарс такрор кардан буд. Аммо ҳарчанд домуллоҳо барои так-рор ҷоҳои болояш кушодаро афзал донанд ҳам, дар шабҳои сармо ҳар талаба кӯшиш мекард, ки дар миёнсарои мадра-са, ки болопӯшида буд, ҷой гирад. Лекин он ҷой ба ҳар кас муяссар намешуд ва талабаҳои калонсолтар ва зӯртар он гу-

на чоҳоро соҳибӣ мекарданд ва насибаи ман барин талабаҳои хурдсол ва навхон рӯи сахни болокушода буд.

Ман дар қатори талабаҳои хурдсол ҳар шаб баъд аз шом дар рӯи сахн нишаста бо овози баланд дарс такрор мекардам. Мо, талабагон, дар шабҳои барф ҳам такрори рӯисаҳнии худро тарк намекардем ва барфи рӯи сангро бо остин, ё бари чома рӯфта, бар рӯи санги яхмонанд чорзону ё дузону нишаста такрор кардан мегирифтем. Ин кор ба ман, ки либоси дуруст надоштам, бисёр зӯр буд.

Он вақтҳо дар байни талабаҳо камзӯл ва шалвор пӯшидан одат набуд. Бо ҳамаи ин талабҳои, ки иқтидори моддӣ доштанд, чомаҳои серпахтаро қабат ба қабат пӯшида маҳсиरो бо пайтобаи пашмин ба по карда, барои такрор мебаромаданд.

Ман бошам, маҳсӣ надоштам, як кафши сарипоии маҳаллидӯхт доштам, ки аз вай об мегузашт ва намро ба худ мекашид. Хоҳ дар такрор бошад, хоҳ дар кӯча аз рӯи курта як чомаи пахтадор пӯшида, бо як қабат лозимӣ мебаромадам. Бо вучуди ин маро дар он вақтҳо сармо назад ва ҳатто зуком ҳам нашудам. Аммо бемаҳсигӣ маро бисёр азоб меод. Поҳоям торс-торс кафида, замини саҳти дандонакашӣ кардашуда барин мешуд. Дар рӯзҳои барфу борон, вақте ки ба кӯча ё ба рӯи мадраса бароям, даруни кафшам пур аз барфу об мешуд ва аз кафидагиҳои поям, гӯё ки бо корд чок карда бошанд, хун шорида мерафт.

Ягона доруи ман дар кафидагиҳои по равгани шамъи чойдорӣ буд; шамъро даргиронда бар рӯи кафидагиҳо ҳам карда нигоҳ медоштам, равгани доғи шамъ аз канори оташи пилтааш бар рӯи чароҳат чакра-чакра мечакид ва фавран озорро таскин меод.

“Ин гуна зиндагонӣ, албатта, душвор ва ҳатто тоқатнопазир буд, лекин ман он ҳама душворихоро «ба умеди муллои хуб шудан» ба осонӣ ба гардан мегирифтам

* * *

Дар мадрасаи Мири Араб, ки дар он ҷо аз 300 нафар зиёдатар талаба ва муллоҳои хатмкарда буданд, ман ба касе дучор нашудам, ки аз шеър ва адабиёт гап занад, ана ин кор ба ман аз пойбараҳнагӣ ҳам зиёдтар алам мекард. Аз шарикдарсонӣ акаам Мулло Хомид ном ғичдувонӣ ва Зайниддинхоҷа ном миркулолӣ буданд, ки онҳо ғазалсароӣ мекарданд. Аммо онҳо ғазалхоро бе он, ки ба маъниҳояшон диққат кунанд, ёд карда гирифта буданд ва дар ҳавоҳои гуногун мехонданд. Бинобар ин онҳоро шеърдӯст гуфтан мумкин на-

буд. Дар хучраҳои хўчаинҳои ман бошад, ғайр аз китобҳои дарсӣ, баъзе китобҳои маноқиби шайхҳо⁵⁷ дигар чизе дида намешуд. Аммо дар онҳо аз адабиёт як ғазал ҳам набуд.

Дар он мадраса Мулло Абдулҳаким ном як муллои кўлобӣ буд, ки дастакӣ китобфурушӣ мекард: ӯ рӯзҳои таътил, ки одатан бозори китоби Бухоро гарм мешуд, як бағал китобҳои дарсиро бардошта, ба бозор бурда рост мегашт, ба толибшудагон аз он китобҳояш мефурухт ва китобҳои беруна ояд, мехарид (ин гуна китобчаллобони бедӯкон дар бозори китоби Бухоро бисёр буданд).

Рӯзе бегоҳонӣ Мулло Абдулҳаким аз бозор омад, ки дар бағал як бӯғча китоб дошт ва дар миёнсарои мадраса бастаи худро кушода китобҳои имрӯз аз бозор ба даст даровардаашро ба муллоҳо ва муллобачагон нишон дод. Ӯ он китобҳоро ягон-ягон ба даст гирифта бо таъбироти савдогарона таъриф мекард ва хати ҳар кадоми онҳоро ба муаллифи он китоб ё ба ягон котиби гузаштаи машҳур нисбат меод ва ба дасти кадом муллои машҳур расида, аз мутолиаи ӯ гузаштанаашро ва дар хошияаш аз тарафи ӯ қайдҳои муҳим карда шуданаашро, ба хубии хат ва ростнависи котиб илова менамуд ва дар фуруварди таърифи ҳар китоб, харида гирифтани онро ба бинандагон таклиф мекард.

Ман ҳам ба умеди ба ягон баёз ё девони шеър вохӯрдан, он китобҳоро аз назар мегузаронидам. Аммо ҳамаи онҳо китобҳои дарсии бадхат буданд ва дар хошияҳои онҳо, монанди қаторгардаки мӯрчагон, таҳриротӣ чаттии хонданошуданӣ ҳам доштанд.

Дар он миён ногоҳ аз даруни як китоб як китобчаи шеър баромад. Аз навиштаҳои пушти ин китобча дар Ҳиндустон чоп шуданаи ва «Маҳмуд ва Аёз» ном доштанаи маълум мешуд.

Ман аз он мулло:

— Ин китобчаро чанд пул харидед? — гуфта пурсидам.

— Ин китобча як чизи бекор аст. Ман инро дар қатори як китоби даркорӣ ночор шуда харидам. Чунки соҳибаш «ҳар дуяшро якҷоя мефурушам» гуфт, — гӯён ба ман китоберо, ки ин китобча ба вай сарборӣ (нагрузка) шуда омада аз даруни вай баромада буд, — нишон дода давом намуд, — ана бо ҳамин китоб ба даҳ танга харидам. Ту дувоздаҳ танга дода ҳамин китобро бихар. Ман ин китобчаро ба ту бепул ба тарзи партав медиҳам.

Он китоб хошияи Мулло Абдулғафури Лорӣ буд, ки бар болои «Шарҳи Мулло»-и Ҷомӣ баста шудааст. Ман он китоб-

ро барои поси хотираи фурушгор як варақ зада баромада ба гуфтам:

— Ин китоби «хуб аст», аммо ҳоло ба ман даркор нест. Модом ки «як чизи бекор будааст», ҳамин китобчаи чопаро ба ман фурушед.

— Ин китоб,— гӯён хошияи Мулло Абдулғафурро ба ман нишон дода давом кард,— «як чизи камёб аст» «кас маҳару кас маёб аст». Вақте ки даркор шавад, аз ҷое намеёбӣ. Ба ту ҳоло даркор набошад ҳам, вақте ки «Шарҳи Мулло»-хон шавӣ, даркор мешавад, ба маслаҳати ман даро, ҳамин китобро бихар ва ин китобчаро муфт гир. Аммо ин китобча,— китобчаи шеърро нишон дода,— як чизи сафсата аст, ба харидан намеарзад.

— Ман барои харидани ин китоби калон пул надорам. Агар арзон карда диҳед, ҳамин китобчаро мехарам,— гуфтам. Фурушгор аз фурухта тавонистани он китоб умедашро қанда:

— Хуб, майлат, як танга деҳ гир,— гуфт.

— Хозир пул меорам,— гӯён ман ба ҳучра давидам, аз хурсандӣ ва шитоб аз ду қатор зинаи печопеч чӣ навъ давида баромада ба ҳучра расиданамро надониста мондам. Дар он ҷо аз панҷ тангаи аз саҳро овардагиам ҳанӯз се тангааш буд ва аз вай як танга (15 тин)-ашро гирифта аз зинаҳо боз тозон-тозон фурумада ба пеши китобфуруш расида пулро ба ӯ дода, китобчаро моли худ кардам.

Он рӯз дар мадрасаи Мири Араб барои ман наврӯз буд — он рӯз як рӯзи наве буд, ки аз ғайри чашмдошти ман, ба ман бахти нав оварда буд. Китобчаро ба даст гирифта давон-давон дубора ба ҳучра баромада шитобкорона вайро варақ зада сар то пояшро аз назар гузаронидам: дар он вақт он китобча ба назари ман чунон муҳим намуд, ки ба дунёҳо меарзид. Агар фурушгор барои ман он қадар муҳим будани он китобчаро мефаҳмид, ба ҳамаи дорони нақдинаи ман, ки се танга (45 тин) буд, низ он китобчаро ба ман намедод: ин китобчае буд, ки яке аз шоирони бекормондаи хушҳавсалаи Ҳиндустон бо усули «байтбарак» барои ҳар ҳарфи алифбои араб як ғазал гуфта вайро тартиб додааст. Аввали мисраъҳои аввали ҳар ғазал бо қадом ҳарф ки сар шавад, охири мисраъҳои дуюми вай ҳам бо ҳамон ҳарф тамои мешуд. Масалан, ғазали дар ҳарфи «с»-и се нуқтадори арабӣ, сохтаи шоир бо ин байт сар мешуд:

Собит нашуд ба ваъдаи худ ёр, алғиёс!
3-ин ғусса гашт қону дилам зор, алғиёс!

Аҳамияти ин китобча барои ман дар ин ҷо буд, ки агар ман ғазалҳои вайро аз ёд карда гирам, касе маро дар байт-барак банд карда наметавонист.

* * *

Кам-кам ман бо аҳолии мадрасаи Мири Араб шинос шудам. Як қисми калонсолони онҳо одамоне буданд, ки қайҳо хатм карда мадрасаро тамом карда, назар ба қавли худхашон, «аз бетолей ба ягон мансаби дурусти илмӣ нарасиданд», баъзеи онҳо «заввор» (зиёраткунанда) буданд, ки ҳар рӯз бо навбат ба як сари мазор рафта зиёрат карда меоманданд ва бо ин «хизмати худ» аз ҳукумат ҳар моҳ 30 танга (чоруним сӯм мегирифтанд). Заввораҳои амири Бухоро 30 нафар буданд, ки баъзеи онҳо дар мадрасаи Мири Араб истиқомат доштанд. Баъзеи онҳо салавотхон буданд, ки ҳар рӯз вақти пешин ба арки подшоҳӣ баромада дар меҳмонхонаи «Раҳимхонӣ» (меҳмонхонае, ки таъсискунандаи ҳукумати сулолаи манғитиён Раҳимхон бино кардааст) як соат нишаста ба рӯҳи пайғамбари худо салавот хонда, инҳо ҳам аз подшоҳӣ ҳар моҳ 30 танга мегирифтанд. Аз ғайри ин, ҳар рӯз ба онҳо як дона нон ва як каф мавизи сиёҳ ҳам дода мешуд. Салавотхонҳои амир бисёр буданд. Онҳо чанд гурӯҳи 30-нафарӣ буданд, ки баъзе гурӯҳҳо ҳар рӯз, баъзе гурӯҳи дигар ҳафтае як рӯзи панҷшанбе, баъзеашон ҳафтае як рӯзи душанбе ба арки амир мебаромаданд. Дар ин ҷо сухан бар болои салавотхонҳои ҳаррӯза меравад, ки баъзеи онҳо дар мадрасаи Мири Араб буданд.

Инҳо одамони беоилаву беҳавлӣ буданд, ки дар мадраса дар ҳучраи зархариди худ зиндагонӣ мекарданд. Асоси маъшати инҳоро вақфи ҳучра ва моҳонаи подшоҳӣ ташкил мекард. Аммо онҳо ҳамаи он даромадро харҷ намекарданд ва бо сарфақорӣ қисми бисёри даромадашонро пасандоз мекарданд. Чунончи, рӯзе яке аз онҳо вафот қард ва аз ҳучрааш даҳ ҳазор танга (1500 сӯм) пули нақд ва чизҳои қиматбаҳои дигар баромад. Бо сабаби беворис буданаш козикалон ҳамаи нақд ва чизҳои таъсир доварандаи подшоҳӣ карда, барои харҷи мурдааш фақат 20 танга (3 сӯм) дод. Он камбахти мумсик дар зиндагиаш ҳам либоси дуруст напӯшида ва таоми серӣ нахӯрда мегафт ва дар вақти мурданаш бо кафани гадоӣ — бо кафане, ки муллоҳо аз байни худ пул чамъ карда хариданд, гӯронидашуд.

Баъзе аз он калонсолони «бетолей» ба ҳеҷ мансаби илмӣ мансуб набуда, танҳо бо вақфи ҳучраи зархариди худ зинда-

гонӣ мекарданд. Як қисми инҳо ҳам, бо вучуди ба харчи як кас кифоя накардани вақфи як хучра, ҳамаи он даромадро сарф намекарданд ва босахтӣ зиндагонӣ намуда, як қисми даромадро «барои рӯзи ноомад» сарфакорӣ карда пасандоз менамуданд. Инҳо ба он пасандоз каноат нанамуда ба муллобачагони ба пул мӯхтоҷшуда ва ба майдабакколони сари кӯча ба фоидаи пул қарз дода судхӯрӣ ҳам мекарданд. Албатта, чизҳои гундоштаи инҳо ҳам баъд аз сарашон подшоҳӣ шуда, худашон «кафангадо» гардида ба зери хок меафтанд.

Баъзе аз он калонсолони беоилаву беҳавли вақфи хучраҳо ва агар ба мансабе мансуб бошанд, даромади вайро ҳам тамоман харч карда каландарона зиндагонӣ менамуданд. Мақсади ин гуна одамҳо ҳам ба ман маълум набуд, ки барои чӣ ба дунё омада ва ба чӣ мақсад зиндагонӣ мекунанд.

Як қисми дигари он гуна калонсолон оиладор ва ҳавлидор буда, ба имоматии маҳаллае ё ба мударрисии мадрасае ҳам мансуб буданд. Аммо инҳо ба сабаби дар мадраса хучраи зархарид доштанишон алоқаашонро аз он ҷо намекарданд. Рӯзҳои таътил вақти пешин ба мадраса омада ба хучраи вақф ва савдои хучраҳо ҳозир шуда «ширинкома» мегирифтанд ва дар миёнсарои мадраса бо ҳамсолонишон нишаста ғайбатфурӯшӣ карда, дили дар хона тангшудаи худро «мекушоданд».

Аҳолии боқимондаи мадраса талабаҳо буда, қисми калони онҳо муллобачаҳои қашшоқи ориятнишин буданд, ки бо роҳҳои гуногун истиқомати хучраеро ба даст дароварда, дар он ҷо зиндагонӣ мекарданд. Инҳо бо таъбири равшантар «талабаҳои дарбадар» буда, ин моҳ ё ин сол дар ин ҷо бошанд, моҳи дигар ё соли дигар маҷбур мешуданд, ки ба ҷои дигаре кӯчанд. Инҳо, ба назари калонсолоне, ки дар боло зикр ёфтанд, «пасттарини одамҳо» ба шумор мерафтанд.

Баъзеи он талабаҳо хучраи зархарид доштанд, ки инҳо дар он мадраса бообру ва соҳибхуқуқ шуда зиндагонӣ мекарданд.

МАХДУМИ ГАВ ВА ПИРАК

Дар мадрасаи Мири Араб ду бародарон буданд, ки онҳо диққати маро зиёдтар ба худ ҷалб карданд ва бо онҳо аввал шиносо ва баъд аз он ошно шудам. Қалонтарини ин бародарон Маъсумхоча ном дошта, лақабаш «Махдуми Гав» буд. Қомати ин одам аз миёна баландтар буда, баданаш ҷунон пурупур буд, ки ба назари кас кӯтоҳқад менамуд. Чехрааш саб-

зинаи сиёҳтоб ва чашмонаш калон ва сиёҳи шўълапош буд. Рӯяш кулчаи сергӯшт ва қариб тамоман бо риши сиёҳи ғўлии дағалмӯй пӯшидагӣ буд. Абрӯвони сермӯи пайваста бо ҳам ва мижгонҳои дарози сархам дошт, дастанаи то оринҷ ва поҳояш то зону, ки бештарин вақт намуда меистоданд, пур аз мӯйҳои чингила буданд.

Ин одам, ки аз рӯи ин тасвир хеле бадҳайбат менамояд, бисёр ҳалим, нармуомила ва кушодапешонӣ буда, ба як дидан муҳаббати ҳар касро ба худ ҷалб мекард. Лабонаш ҳеҷ гоҳ аз табассум ва чашмонаш доимо аз нигоҳи меҳрубонона ҳолӣ набуд.

Ӯ ба ҳамаи талабагон, хусусан ба талабагони ориятнишин (ба ҳуҷраи дигарон нишинанда) бо муҳаббат салом дода, бо меҳрубонӣ пурсупос мекард. Агар ягон талаба бемор шавад, албатта, бемордори ӯ буд, ба бемор ҷою оби ҷӯш тайёр карда меод, ҳуҷраашро мерӯфт ва либоси вайро мешуст.

Ӯ маҳсӣ намепӯшид ва салла намебаст. Дар ҳавоҳои гармтар бо як қабат курта-лозимӣ ва дар зимистон аз болои курта як қабат ҷомаи абра-остари бепахта пӯшида мегашт. Дар тобистон бештарин сарбараҳна ва дар зимистон як каллапӯш мепӯшиду бас.

Ин ҷавон дар ҳақиқат 25-сола бошад ҳам, сару ришу дасту пою қаду басташ як одами аз сӣ болоро ба назар меовард. Аммо аз рӯи дарсаш бошад, ӯро 13—14-сола тахмин мекардед. Чунки, аз рӯи қавли худаш, ӯ «Қофия»-хон буда, бо ман «баробардарс» буд.

Ман ба ин одам «Гав» лақаб додани мардуми Бухоро намеписандидам. Ҳарчанд зоҳири қиёфаташ гавмонанд бошад ҳам, ахлоку одобу кирдору рафтораш як инсонии пурра ба назар ҷилва мекунонид.

Додари ин одам Пирак ном дошт (номаш дар асл «Пир» бошад ҳам, ба сабаби нисбат ба бародараш хурдҷусса буданиаш ӯро «Пирак» мегуфтанд). Ин 15-сола буда, қиёфааш як бачаи даҳсоларо ба назар меовард. Қадаш паст, баданаш ва рӯяш борик буда, чашмони кӯтоҳмижгони бенур дошт. Рангу рӯи ин сафедҷаи зардҷатоб буда, бинанда гумон мекард, ки ӯ аз як бемории сахту дуру дароз нав ба по хестааст.

Аз рӯи қавли Пирак, ӯ бо акааш шарикдарс буда «Қофия» мехондааст. Аммо ман на ӯро ва на бародарашро надидам, ки монанди мо талабагони «илмдӯст» шабона ба рӯи сахни мадраса баромада дарс такрор кунанд. Дар мадраса ё ягон ҷои дигар, дар пеши кадом мударрис дарс хондани ин бародарон ҳам ба ман маълум набуд. Аз рӯи қавли Пирак, онҳо дар пеши падарашон мехондаанд.

Падари ин бародарон як муллои 80-сола буда, дар тарафи ҷануби мадрасаи Мири Араб, дар ҳавлии худ бо зану фарзандони хурдаш зиндагонӣ мекард. Модари ин бародарон дар вақти наздик ба ҳафтад расидани падарашон мурдааст. У зани дигар гирифтааст. Аз зани ҷавонаш ҳам се фарзанд шудааст, ки қалонаш даҳсола ва аз ҳама хурдаш яксола будааст (враҷҳо баъд аз ҳафтадсолагӣ фарзанд намешавад мегӯянд, аммо фарзанди охири ин мулло дар 79-солагиаш рӯидааст).

Падарашон дар як мадраса мударрис бошад ҳам, дарсгӯӣ намекардааст. Вақфи мударрисиро монанди пенсия хурда меҳобидааст. Дар мадрасаи Мири Араб ду хучра доштааст, ки ба ин ду фарзандаш дода, онҳоро аз оилаш ҷудо кардааст. Ин бародарон дар ҳамон ду хучра истикомат карда, бо вақфи ҳамон хучраҳо зиндагонӣ мекарданд.

Шиносои ман бо ин бародарон ба ин тариқа рӯй дод: аз рӯи одат бештарини аҳолии мадраса дар байни асру шом ба ҳавогирӣ мебаромаданд. Қалонсолон дар миёнсарои мадраса нишаста, хурдсолон бар рӯи сахни беруни мебаромаданд, ки ин корро «дамгирии фасли асрӣ» ё ин ки кӯтоҳ карда «фасли аср» меномиданд.

Як фасли аср дар рӯи сахн ҷои нишастии ман дар паҳлуи Пирак рост омад. Ман, ки ҳамеша дар паи ёфтани қасони байтдон будам, бо Пирак гапзанон карда дар омади сухан аз вай:

— Ту ягон байт ғазал медонӣ? — гӯён пурсидам.

— Агар медонистам, чӣ буд? — гуфта пурсид ӯ дар ҷавоби ман.

— Агар байт аз ёд медонистӣ, байтбарак мекардем, — гуфта ман.

— Не, ман байт-майт намедонам, — гуфт ӯ ва давом намуд, — Мулло Хомиди савтӣ ва Зайниддинхоҷа гоҳо ба хучраи мо омада ғазалҳои кунанд ҳам, ман аз онҳо ягон байт ҳам ёд нагирифтаам, — ва илова карда аз ман пурсид:

— Магар ту байт медонӣ?

— Якчанд байт медонам, — гуфта ман.

Бо ин ҷавоби ман дар чехраи ӯ як сурхии шармгинона, ки дар айни ҳол як навъ рашки бачагонаро ифода мекард, пайдо шуд ва монанди бачагони 4—5-сола, ки бозичаҳои худро ба ҳамдигар «чиз-чизак»-кунон намоиш медиҳанд, бо як оҳанги мағрурона гуфт:

— Ман як чизро медонам, ки ту намедонӣ.

— Чӣ чиз будааст он? — гӯён пурсидам ман бо оҳанги таҷҷубомез.

Мумкин буд, ки \bar{u} на як чиз, балки бисъёр чизхоро донад, ки ман надонам. Аммо надонистани маро \bar{u} аз кучо медонист. Тааччуби ман ана дар ҳамин чо буд.

— Ман забони урусиро медонам,— гуфт бо ҳамон ғурури аввалиаш. Ман дар дили худ сухани \bar{u} ро бовар накарда худ ба худ фикр мекардам: «дар мадрасае, ки талабаҳо забони модариашонро намедониста бошанд ва худи ин ягон байт ҳам аз шеъри забони модариаш ёд накарда бошад, забони русиро чӣ тавр ёд мегирад?» Бо ҳамаи ин ба \bar{u} гуфтам:

— Қанӣ, бо забони русӣ гап зан, шунавам, ки он забон чӣ гуна мешудааст?

— Русҳо соатро «час» мегӯянд,— гуфт \bar{u} .

— Боз чихоро медонӣ? — пурсидам ман.

— Боз чанд гап медонам, ки холо дар ёдам нест,— гуфт \bar{u} ,— дар коғаз навишта мондаам. Ту ягон вақт ба хучраи ман даро, хонда медиҳам.

Ман ҳамон рӯз баъд аз шом ба хучраи \bar{u} даромадам. Хучрааш дар ғӯшаи ғарби ҷанубии даруни мадраса воқеъ шуда буда, бисъёр танг буд — ду кас ба зӯр менишаст. Дар миёнаҳои хучра як сандалӣ, дар як тарафи пойгаҳаш як охурҷаи дастурӯшӯӣ буд, ки об аз як сӯроҳча ба зери он — ба як тағора мерехт ва ҳар гоҳ ки он тағора пур шавад, бароварда бар рӯи ҳавлии мадраса рехта мешавад. Дар тарафи дигари пойгаҳ дар мағзи девори хучра мӯрӣ ва оташдони ошпазӣ буд, ки дар зераш як чуқурии ҳезумдон ҳам дошт. Аз тарафи пойгаҳ зери ҷои нишастро камарвор кофта будаанд, ки дар он чо ангишт мерехтаанд. Палоси хучра содда, аммо озода буда, умуман он хучра дар шароити мадрасаҳои Бухоро барои истикомати як кас кифоя мекард.

Пирак маро ба рӯи хучра гузаронда дар рӯ ба рӯи хучраш — дар кодоки сандалӣ шинонд ва бе ҳеҷ мукаддима аз тахти кӯрпачае, ки бар рӯи вай нишаста буд, коғазро баровард. Дар рӯи коғаз бо қалами қариндош ду сатр хат навиштагӣ буд. Аз баъзе ҳарфҳои маълум мешуд, ки он хат бо ҳарфҳои арабӣ навишта шудааст. Аммо он ҳарфҳоро калима карда хондан мумкин набуд.

Пирак он коғазро ба дасти ман дода:

— Хонда бин, забони русиро ёд мегири? — гуфт.

— Ин хатро хондан мумкин нест. Кӣ навишт? — гуфта пурсидам ман баъди аз назар гузаронидани он коғаз.

Ба рӯи бемури Пирак як сурхии нимранге давида:

— Худам навишта гирифтам,— гуфта илова кард,— ман хат надорам ва хатнависиро машқ накардаам. Инро аз рӯи хати дигар касе нухтанависӣ карда гирифтам.

Ман коғазро ба пеши ӯ гузошта:

— Қанӣ худат хон,— гуфтам.

Ӯ ба сиёҳҳои дар рӯи коғаз нақшбаста ангушти ишорати дасти чапашро гузошта оринчи дасти росташро бар рӯи сандалӣ ниҳода ва гӯши тарафи росташро бо нимаи рӯяш ба панҷаи он дасташ такъя дода ва чашмонашро бо диққат бар он коғаз дӯхта ба хондан даромад:

— Ана инаш ледина... Ана инаш ях... Боз ана инаш часы, маъниаш соат, баъд, сонӣ хилеб, ин нон,— хонанда сукут карда монд.

— Ҳамааш ҳамин? — ман пурсидам.

— Ҳа, ҳамааш ҳамин,— ӯ ҷавоб дод.

— Ин тавр бошад, ту ҳамин калимаҳоро «ана инаш»-ҳоятро ҳамроҳ накарда якта-якта гӯй, ман дуруст шунавам ва ёд гирам.

Пирак ду-се бори дигар «ана инаш»-ҳоро ҳамроҳ накарда бошад ҳам, «баъд, сонӣ» ва «боз»-ҳоро ҳамроҳ карда хонд. Дар охир бо танбеҳ ва талқинҳои ман монанди он, ки дар мактаби кӯҳна мехонда бошад, сарашро пасу пеш ҷунбонида-ҷунбонида гуфт:

— Ледина — ях... часи — соат... хилеб — нон.

Ман аз забони ӯ ин калимаҳоро омӯхта, аммо монанди он ки шеъри тоҷикӣ мехонда бошам, бурротар карда гуфтам:

— Ледина — ях, часы — соат, хилеб — нон.

Бо шунида шудани ин суханҳо аз забони ман, дар чеҳраи ҳамсӯхбатам як шӯълаи шодӣ нурафган шуда, бо ҳаяҷон гуфт:

— Ибӣ, ин «Нисоб-ус-сибъён»* шуд-ку.

— Магар ту «Нисоб-ус-сибъён»-ро медонӣ? — ман пурсидам.

Падарам дар вақти хурдиҳоям якчанд байташро ба ман ёд дода буданд. Як хаташ ҳанӯз дар ёдам ҳаст,— гуфт ва мисраи зеринро хонд:

«Само — осмон, арзу ғарбро — замин».

Ва баъд аз ин боз сухани худро давом кунонду гуфт:

— Биё, як кор кунем, ман гапҳои русиро ёфта бо тарҷимаи тоҷикиаш ғун мекунам. Ту якта «Нисоб-ус-сибъён»-и русӣ соз.

«Дар Бухоро «Нисоб-ус-сибъён» ном як китобча буд, ки дар вай луғатҳои арабӣ ба забони тоҷикӣ бо шеър тарҷима карда шуда буд. Он китобча дар шакли маснавӣ чанд порча шеърро дар бар мегирифт ва ҳар порчааш бо вазни алоҳида буда, дар аввали ҳар порча номи вазни он бо «афонд»-ҳояш низ бо шеър баён ёфта буд. Он китобча барои талабаи навомӯз хеле фонданок бошад ҳам, дар мактабҳо ва мадрасаҳо надаровардагӣ буд. Баъзе муллоҳои хушсаводи шеърфаҳм ба фарзандони худ меомӯхтанд.

— Мешавад,— гуфтам ман дар ҷавоб ва аз вай пурсидам:

— Ту гапҳои русиро аз кучо меёбӣ?

— Мулло Туроб ҳаст-ку,— гуфт ӯ,— ана ҳамин ба Самарканд рафтуоӣ дорад. Дар он ҷо русҳо бисёр будаанд. Вай дар як дафтарча чанд гапҳои русиро навишта гирифта будааст, ман ҳамин гапҳоро аз дафтари вай бардошта гирифтам. Ба ӯ мегӯям, ки ин дафъа бисёртар гап ёфта бо маъниҳои навишта биёрад. Баъд ман аз вай навишта мегирам ва ба ту медиҳам.

— Бисёр хуб,— гуфтам ман.

Пирак як сукути андешамандона карда боз ба гап даромад:

— Гапҳои русӣ навишта гирифтани маро мабодо ба касе нагӯӣ. Муллоҳо ганда, агар шунаванд, одамро хафа мекунад.

— Ҷаро? — ман тааҷҷубкунон пурсидам.

— «Ҷаро хафа карданашонро» аз онҳо пурсидан даркор аст. Ман ҳамин қадарро медонам, ки порсол Мулло Туробро хафа карда буданд.

— Чӣ навъ хафа карданд?

— Муллоҳо, намедонам, аз кучо шундаанд, ки Мулло Туроб аз Самарканд гапҳои русиро навишта овардааст. Бинобар ин «ӯ рус шудааст, вайро аз мадраса баровардан даркор»,— гуфтаанд. Аммо, азбаски ӯ дар ҳуҷраи зархариди худаш менишинад, худашон вайро аз мадраса бароварда наметавонишанд. Ба ин сабаб як чанд калонони мадраса падари маро ҳам ҳамроҳ гирифта ба козиқалон рафта арз кардаанд, ки Мулло Туробро аз мадраса барорад. Лекин козиқалон қабул накардааст, «бо гапҳои русиро навишта гирифтани одам кофир намешавад» гуфтааст. Ва низ гуфтааст, ки «русҳо бо ҷаноби олий (амир) дӯст мебошанд. Агар ин гапҳои шумоёнро шунаванд, хафа мешаванд. Аз пайи ин навъ корҳои ифвогарӣ нагардетон» ман ин гапҳоро аз падарам шундам. Акаам бо Мулло Туроб ошно буд, падарам ба ӯ таъин карданд, ки минбаъд бо вай рафтуомад накунад.

Ман пай бурдам, ки Пирак бо он ҷуссаи назарногир ва ҷеҳраи бемормонандаш шавки чизомӯзӣ дорад. Бинобар ин ба ӯ гуфтам:

— Кам-кам шеърҳои ҳам кун, дар одам вай даркор мешавад.

— Мулло Ҳомиди савтӣ ва Зайниддинхоҷа ба ҳуҷраи акаам бисёр меоянд ва ғазалҳои мекунад. Ман аз онҳо мепурсам, ки ба ман ғазалхониро ёд диҳанд.

— Ин кори дигар аст. Лекин бо вай одам шеърдон наме-

шавад. Хубаш ин аст, ки аз ягон баёз ё девон кам-кам шеър хонӣ.

— Мо баёз надорем,— гуфт ӯ,— дар вақти мактаб падарам ба ман як «Хоҷа Ҳофиз» ёфта дода буданд. Холо ҳамон китобро ба додарам, ки дар мактаб мехонад, доданд.

— Ман ба ту як китобчаи шеър меорам. Аз вай мехонӣ.

Ӯ қабул кард, оншаба сӯхбатамон бо Пирак бо ҳамин тавом шуд. Ман як шаби дигар — баъд аз шом китобчаи «Маҳмуд ва Аёз»-ро ба хучраи Пирак бурдам. Ӯ он китобчаро ба даст гирифта сар то по варак зад ва баъд аз он ба ман гардонда дода:

— Ман инро хонда наметавонам ва хаташро намешиносам. Агар «Хоҷа Ҳофиз»-и худам мебуд, эҳтимол хонда метавонистам,— гуфт бо як оҳанги маъюсона.

Ман фаҳмидам, ки ӯ ҳам монанди бештарин мактаббачагони он замон аз мактаб «нусахон» шуда баромада будааст. Ва аз китоби бегона чизеро хонда наметавонистааст. Аммо ман аз саводнок шудани ӯ умедамро нақанда ва ўро дилбардорӣ карда гуфтам:

— Ман хонданро нишон медиҳам, дар се-чор рӯз худат хонда метавонистагӣ мешавӣ.

Ман ба ӯ эҳтиёткорона муомила карда нагуфтам, ки «ман ёд медиҳам», балки «ман хонданро нишон медиҳам» гуфтам. Зеро агар ба худ ранги омӯзгориро меодам, аҷаб набуд, ки ба нафсаш саҳт расида аз омӯзиш саркашӣ кунад.

— Қанӣ хонданро нишон дех,— гуфт ӯ бо оҳанги шавкмандона.

Ман ҳамон шаб аз як ғазали он китобча чор байтро аввал худам бо овози баланд хондам. Баъд аз он ба вай гӯёндам, вақте ки ибораҳои шеърро ёд гирифт, аз китоб ҷӣ навъ баромадани он ибораҳоро ягон-ягон нишон додам.

Баъди он шаб, ҳар шаби таътил, ки ман аз хизмати хӯчаинонам барвақттар фориғ мешудам, ба хучраи Пирак даромада бо ӯ дар болои китобчаи «Маҳмуд ва Аёз» машғули мекардем.

Ӯ дар ду моҳ он китобчаро хонда метавонистагӣ шуд ва хатҳои хонотари дигарро ҳам оҳиста-оҳиста хонда метавонист. Баъд аз он ўро аз рӯи ҳамон китобча ба хатнависи даровардам. Аввалҳо нусахбардорӣ мекард. Вақте ки дасташ ба қалам ром шуд, аз пеши худ ҳам баъзе чизҳоро навиштан гирифт. Ба ҳамин тарика то баҳор, нимқора бошад ҳам, хату савод баровард.

Дар ин миён Мулло Туроб боз як бори дигар ба Самарқанд рафта омад. Ҳарчанд ӯ аз хучуми муллоён тарсида ди-

гар калимаҳои русӣ навишта гирифтандро тарк карда бошад ҳам, бо илтимоси Пирак се калимаи дигарро бо тарцимааш навишта овардааст. Онҳо ин калимаҳо буданд:

«Снег — барф, дожд — борон, душа — чон».

Пирак ин калимаҳоро аз дастнависи Мулло Туроб бо хати худаш навишта оварда, аз ман илтимос кард, ки инхоро ҳам «Нисоб-ус-сибъён» карда ба «Нисоб-ус-сибъён»-и аввалӣ ҳамроҳ кунам. Ин дафъа хати Пиракро ман ҳам хонда тавонистам ва барои ба назм даровардани он калимаҳо фикр кардам, бедушворӣ ин се калима ҳам як мисраъ шеър шуд, ин мисраъ фақат бо ҳамроҳи як «у» ба охири калимаи «барф» ва боло-поин намудани калимаҳои «дожд — борон» ва «душа — чон» ба вучуд омад. Ман он мисраъро ба китобчаи «Нисоб-ус-сибъён»-и Пирак навишта хонда додам:

«Снег — барф, душа — чон, дожд — борон».

Пирак аз ман илтимос кард, ки ин «Нисоб-ус-сибъён»-ро бо «Нисоб-ус-сибъён»-и аввалӣ як ҷо навишта бинам, ки ҳар ду бо ҳам мувофиқ шудаанд ё не.

Ман ду мисраъро дар як ҷо навишта хонда додам:

«Ледина — ях, часы — соат, хлеб — нон»,
«Снег — барфу душа — чон, дождь — борон».

Бо шунидани ин мисраъҳо Пиракро як ҳолати ачибу як хаяҷони фавқуллода рӯй дод, ӯ монанди шарораи оташи чӯби бурс — арча аз ҷояш ҷаст ва чунон рақс кард, ки ман дар ҳайрат мондам. Ӯ аъзои баданашро бо ҳамоҳангии музикавӣ баробар ларзонда ва ду панҷаи дасташро бо ҳам пайванд дода бо ангуштонаш мувофиқи оҳанги ларзиши баданаш шикан-шикан мекард.

Ман ин гуна рақсро дар умри худ як бор дар деҳаи Соктаре дида дар ҳайрат монда будам: дар он ҷо дар тӯи яке аз ҳамсоягонамон аз Ғичдувон як даста созандагон омада буданд, ки дар байни онҳо Тоҷихон ном раққос буд. Ӯ ҳамин гуна мераксид ва дар паси ҳар рақси вай тамошобинон «Шо бош! Зинда бош! Офарин!» гӯён фаръёд мебароварданд. Аммо Тоҷихон як раққосе буд ва ӯ ба ҳавои нақороти доира, ки вайро устакорони ҳунарманд менавохтанд, мераксид.

Ҳайратангезии рақси Пирак дар ин буд, ки ӯ бе ҳеч устакор ва бе ҳеч усулниғохдорин доирадаст монанди ҳамон Тоҷихон мераксид.

Баъд аз рақсидани Пирак ба паҳлуи ман омада маро бо он шеъри «Нисоб-ус-сибъён» забонӣ ҳам табрик намуд ва ман ҳам ӯро бо он рақси нодиракорона таҳсин намудам, аз кучо ва аз кӣ омӯхтанашро пурсидам, ӯ дар ҷавоби ман гуфт:

— Дар мадрасаи мо Мулло Ҳомид ном савтӣ хаст, ки ӯ аз тумани ту — аз Ғичдувон аст. Ӯ бо акаам ошно буда, баъзе шабҳои таътил, дар вақте ки ба ҷое меҳмон набошад, ҳамроҳи шарикдарсаи Зайниддинхоҷа меоянд. Мулло Ҳомид ғазалхони бисёр хуб буда, лаълиро ҳам доиравор хуб менавозад. Ӯ дар фуруварди ҳар ғазалхонӣ ба ҳавои уфар лаълӣ менавозад ва дар он вақт барои гарм кардани базм раққос ҳам лозим аст. Бинобар ин ӯ маро рақс омӯхт ва дар уфарҳои худ маро бозӣ дошт. Пирак баъд аз ин сухани худ андак хомӯш монда боз давом намуд:

— Ҳар вақт ки Мулло Ҳомид ба ҳуҷраи акаам ояд, ман ба ту хабар медиҳам, биё, ғазалхонии ӯ ва рақси маро тамошо кун.

Ман қабул намуда, ваъда додам, ки дар шаби маълум биёям.

ПАҲЛАВони ФАВҚУЛОДДА

Пирак як рӯзи сешанбе баъди пешин маро дида хабар дод, ки шаб дар ҳуҷраи акааш ғазалхонӣ мешавад ва маро даъват намуд, ки баъд аз хуфтан ба он ҷо дароям.

Ман ба ӯ гуфтам:

— Имшаб, ки шаби таътил аст, ман бояд дар ҳуҷраи домуллои кунҷакиам Мулло Абдусалом ош пазам. Ҳар вақт ки он хизматро тамом кунам, аз ӯ руҳсат гирифта хоҳам омад.

Ман мувофиқи ваъдаи худам соатҳои даҳ ба ҳуҷраи Махдуми Гав даромадам: ҳуҷраи ӯ яккаравок буда, нисбат ба ҳуҷраи додараш се баробар фароҳӣ дошт. Ҳарчанд ин ҳуҷра ҳам якдара ва ҷои дастурӯйшӯӣ ва оташдонаш дар пойгаҳаш буд, лекин вусъати рӯи ҳуҷра ва пойгаҳ ба анҷом расондани ошпазӣ ва дастурӯйшӯиро осонтар мекард. Бар болои ин ин ҳуҷра миёнбаст дошт, ки чизҳои озуқаворӣ, хезум ва ангишт ва колони барзиёди соҳиби ҳуҷра бар болои вай меистод.

Дар пешгоҳи ҳуҷра сандалии буда, дар кодоки пешгоҳи вай Мулло Ҳомиди савтӣ ва дар ду кодоки паҳлуӣ Зайниддинхоҷа ва Пирак менишастанд. Аммо Махдуми Гав дар он ҷо набуд. Вақте ки ман даромадам, Пирак аз ҷояш хеста маро ба ҷои худаш гузаронид ва худ дар кодоки поин нишаст.

Баъд аз якпӯлағӣ ҷой нӯшидан ғазалхонӣ сар шуд. Овози Мулло Ҳомид равғанӣ ва ишкамӣ буда, сурнайвор дароз буд. Овози Зайниддинхоҷа ҳам равғанӣ буд, лекин кӯтоҳ буда, ба авҷҳои расои баъзе ҳавоҳо намерасид. Баъд аз хониш ҳар ду созанда лаъличаҳоеро, ки дар даст доштанд, дар ҳа-

вои уфар навохтанд ва Пирак раксид. Ракси ӯ дар зери усули устодонаи Мулло Ҳомид боз ҳам мохиронатар, боз ҳам нодиракоронатар баромад.

Баъд аз тамои шудани як пайти базм дар вақти чойнӯшии ман аз Пирак сабаби дар ин ҷо набудани акаашро пурсидам, ӯ гуфт:

— Акаам бо Асадҷон-Махдум, ки домоди додари козикалон аст, дӯстӣ дорад. Ӯ имшаб дар гузари Мирдӯстум ба хонаи як хешаш ба меҳмонӣ мерафтааст. Бо сабаби он, ки дар бозгашт шабона дар роҳ танҳои накашад ва ба хучуми дуздон ё шӯрапуштон (хулиганҳо) гирифтор нашавад, акаамро ҳамроҳ бурд. Ӯ ваъда карда буд, ки зуд баргардад, намедонам ба ҷӣ сабаб то ҳол бознаомад.

Пирак ҷои дар даст доштаашро нӯшида шуда ба он пиёла ба Мулло Ҳомид ҷой кашида дод ва бо табассуми як навъ шармгинона боз суханаашро давом дод.

— Акаам «говзӯр» аст,— гуфт ӯ,— ба ҳамин сабаб ба ӯ «Махдуми Гав» лақаб додаанд. Дар ҳар ҷое, ки ягон дузд ё шӯрапушт ба дасташ афтад, то аз кирдори худ тавба накунад, аз дасти ӯ халос шуда наметавонад. Бинобар ин Асадҷон-Махдум дар ягон роҳи хавфнок равад, ӯро ҳамроҳи худ мебарад.

Мулло Ҳомид ба гап ҳамроҳ шуда гуфт:

— Мо, гичдувониён, ҳам базмдӯст мебошем, ҳам размдӯст. Бинобар ин ман Махдуми Гавро, ки марди майдони разм аст, дӯст медорам ва ҳар вақт фурсат ёбам, ба пеши ӯ омада, як шингил хонда вақти ӯро хуш мекунам. Ҳайф, ки ӯ то ҳол наомад.

Хонандагон боз якчанд пайт ғазалҳои карданд ва уфар навохтанд. Пирак ҳам хуб раксид. Вақт аз нимаи шаб як соат гузашт. Аммо ханӯз аз Махдуми Гав дарак набуд. Мулло Ҳомид соаташро дида ба Пирак гуфт:

— Шикамҳо ҳам танбӯр навохтанд. Ошатро тайёр кун, зудтар хӯрда рафта хобидан даркор аст.

Пирак палавро тайёр карда кашид. Баъд аз хӯрда шудани ош ва ғундоштани дастархон Махдуми Гав омад. Чашмони ӯ монанди машъали даргирифта истода алангапошӣ мекарданд. Ӯ дар ин вақт ба ҷои табассуми доимиаҷ хандаи баланд мекард. Ман гумон кардам, ки ӯ девона шудааст ва дар дили худ ба холи ӯ афеӯс меҳӯрдам.

Аммо ӯ бо хандаи девонаворона хушбӯрона ба гап даромада аз меҳмонон барои дер омаданаш узр талабид ва гуноҳи дер омаданаашро ба гардани соҳибхона ва меҳмонони ӯ монда гуфт:

— Ин махдумон чандин бор маро бо шароб имтиҳон карда дида буданд. Имшаб боз ҳамон имтиҳон сар шуд. Аммо ҳарчанд нӯшонданд, ман на ғалтидам ва на аз ақл бегона шудам, баъд аз он ба умеди афтондан ба ман банг кашонданд. Ман аз ин пеш банг накашида будам. Бо вучуди ин «мардӣ аз даст наравад» гуфта ду сархона бангро пай дар ҳам тамоман ҳудам кашидам. Дигарон, бо вучуди ин, ки аз ман камтар нӯшида буданд ва бангро ҳам як куллоб-як куллоб кашиданд, ҳама масту лояъқил (аз ақл бегона) шудан ғалтиданд. Асадҷон-Махдум бошад, пеш аз банг кашидан ғалтид. Ман маст нашуда бошам ҳам, саҳт дарди сар шудам. Аз хизматгори соҳиби хона ягон даво пурсидам. Вай «давояш қурут» гуфт. Аммо ӯ қурут ёфта дода натавонист. Ман «укачоначакам қурут ёфта медиҳад» гӯён ба тарафи хучра давидам.

Махдуми Гав ҳамаи ин суханонро бо хандаи қаҳқаҳаомехта гуфт. Дар вақте, ки сухани охиринашро мегуфт, уллосзанон гирия карда додарашро дар бағал кашида ва гириякунон ба ӯ мурочиат кард:

— Уқочоначакам, ҳамаи умедам аз туст. Баъд аз модарамон мурдан ману ту дар дунёе танҳо мондем. Агар ту қурут ёфта дода дарди сари маро даво накунӣ, модар аз ту розӣ намешавад.

Пирак соатро ба ӯ нишон дода аз нимаи шаб ду соат гузаштани вақтро, дар ин вақт қурут ёфтан мумкин набуданро ҳарчанд бо далел ва бо суханҳои нарм ба ӯ фаҳмондан мехост, ӯ қабул намекард ва талабашро боз ҳам саҳттар гузошта гирияшро баландтар мекард.

Охир Пирак гуфт:

— Сабр кун, дар хучраи ҳудамон қурут будааст ва ман фаромӯш карда будаам. Хозир аз миёнбаст фуруварда медиҳам.

— Боракалло, додаракам, гап ин-дия. Қурутатро нахӯрда дарди сарам кам шуда истодааст,— гӯён боз ханда сар кард. Сарашро ҳам карда шикамашро бо ду дасташ маҳкам гирифта механдид. Мулло Ҳомид ва Зайниддинхоҷа ҳам баробари ӯ ба хандидани ӯ механдиданд. Хучра пур аз гулгулаи ханда шуд.

Пирак нардбончаеро, ки дар пойғаҳи хучра ба девор ба як мех овехтагӣ буд, гирифта ба миёнбаст монд ва як табақро гирифта ба болои миёнбаст баромад. Баъд аз чанд дақиқа дар он ҷо хашар-хушур карда нишастан табақро ба даст гирифта поин фуромад. Дар табақ даҳ-дувоздаҳ сар пиёзи сафед буд, ки пӯст канда тоза намуда қурутмонанд кардааст. Табақи пурпиёзро ба пеши бародараш ниҳод. Ӯ хандакунон ба

пиёзхӯрӣ даромад, дар вақти пиёз хондан чой ҳам менӯшид. ӯ хандакунон ба додараш хитоб карда гуфт:

— Ин курутаг обдори хуб будааст. Курут одатан санг барин саҳт мешавад, ки хӯрданаш ҳеҷ мумкин нест. Аммо ин курут нарм ва хонданбоб будааст. Андак тундӣ дошта бошад ҳам, ба даҳани кас мефорад. Шояд тундиаш дарди сарро зудтар дафъ кунад.

Дар вақти «курутхӯрӣ» аз ҳамсӯхбатони оншабаи худ гап сар карда, хандакунон гуфт:

— Имшаба ҳамсӯхбатони ман ҳам маҳдумони номдори Бухоро буданд, маҳдумҳо бисёр аҳмақ мешаванд. Арабҳо «валадунначиби ло янчаб, ва ин начаба фааҷаб» (фарзанди одами начиб — одами калон, начиб — одами покиза намешавад ва агар аз одами калон одами покиза рӯяд — ин як воқеаи тасодуфии аҷиб мешавад) гуфтаанд, ки тамоман дуруст аст. Охир ҳамин ҳазлу вақтхушист, ки худ масту аласт шуда ғалтида бихоб. Як бечораи ба домат афтодари ҳам дарди сар кун! Ман ҳам аҳмақам, ки бо ҳамин аҳмақони модарзод ошноӣ мекунам.

Маҳдуми Гав боз гирия сар кард. Баъд аз хӯрда тамом кардани пиёзҳо боз хандида аз зиёд шудани дарди сараш ба шикоят даромад. Мулло Ҳомид ба ӯ маслиҳат дод, ки ба ғуслхонаи мадраса чанд офтоба оби сардро аз сараш резад. Дар он вақт дарди сараш бартараф хоҳад шуд.

Маҳдуми Гав офтобаҳояшро пуроб карда ба ғуслхона рафт. Мо ҳам пароканда шуда рафтем.

Ман бевакт хобида бошам ҳам, пагоҳ барвақт бо торикии рӯз аз хоб хестам. Чунки аз бозор қаймоқ оварда ба хӯчаинҳо чои қаймоқӣ пухта доданам даркор буд. Бо сафед шудани рӯз — вақте ки ман ба бозори шир мерафтам, дар рӯи саҳни мадраса Маҳдуми Гав аз пешам баромад. ӯ бо одати муқаррариаш тани ба курта ва дар дасташ чойник буд, ки самоворхона дам карда меовард. ӯ баъд аз салому пурсуҷӯӣ ба ман гуфт:

— Чӯраат — Пираки бадбахт курут гуфта пиёзро ба ман хӯронд. Ман фаҳмида бошам ҳам, «додари худро худам хафа накунам» гуфта «хой-хой» гӯён хӯрдам. Сабилмондаи пиёз дарди сарамро зиёд кард. Ҳар чӣ давои Мулло Ҳомид як ба як баромад — баъд аз оби сард рехтан дарди сар ором гирифт. Шаб осуда хобида аз Пирак пештар аз хоб хестам.

* * *

Як фасли асрӣ бо Пирак ба рӯи саҳни мадраса баромадем. Борон меборид. Пирак муносиб донист, ки ба поини саҳн

фуромада, дар айвончаи ягон дӯкон нишаста фасли асрро гузаронем.

Аз сахн фуромадем, ки дар айвончаи дӯкони Шароф даллоли чойфуруш Махдуми Гав бо мулло Ҳомид ва Зайниддинхоҷа нишастаанд ва дар паҳлуи Мулло Ҳомид Чамолҷон ном як ҷавон, ки ҳавлиаш дар болокӯчаи пеши мадраса буда, ба касби заргарӣ машғули дошт, менишаст. Мулло Ҳомид охиста-охиста бо замзама ғазалхонӣ мекард. Мо ҳам дар қатори онҳо ҷойгир шудем.

Дар ҳамин вақт аз тарафи Токи Заргарон, ки дар тарафи шарқии мадрасаи Мири Араб воқеъ аст, ду нафар намоён шуд, яке аз инҳо одами баландқомати тануманд, сафедчехра буд, ки бурутҳои ғафси бадҳайбате дошт. Аз афту андомаш сисола менамуд. Дигаре як ҷавони галачаи⁵⁷ сиёхчехра буд, ки 25-сола тахмин қардан мумкин аст.

Вақте ки инҳо ба рӯ ба рӯи мо расиданд, одами қадбанд ба заргарписар хитоб қарда гуфт:

— Чамолҷон, шумо ҳомиҳои хеле зӯр ёфтед-ку. Лекин шумо дониста монед, ки агар сад нафар ҳомӣ дошта бошед ҳам, аз хирочдихӣ халос намешавед.

Ояндагон гузашта рафтанд. Гапи он одами қоматбанд ба Мулло Ҳомид сахт расида ӯ хост, ки аз дунболи ӯ рафта дар ягон паскӯча бо вай бичангад. Аммо Махдуми Гав монев шуда гуфт:

— Ин одамро «Рӯзӣ-Бадбурут» мегӯянд, ки шӯрапушти гузарост. Ба зӯриаш бисёр ғарра аст. Бо ӯ даст ба гиребон шудани шумо муносиб нест. Ин корро ба ман вогузоред. Дар ягон вақти муносиб ман ӯро танбеҳ хоҳам дод.

Махдуми Гав баъд аз он аз Чамолҷон пурсид:

— Ин одам бо ту чӣ чанҷол дорад?

Чамолҷон гуфт:

— Ин одам як рӯз дар паскӯчаи гузари Такбандбофон аз пешам баромад ва ҷомаи рӯямро аз танам кашида гирифт ва «бо ин як ҷома шумо аз дасти ман халос шуда наметавонед, агар саломатӣ ва обрӯӣ даркор бошад, бояд шумо ҳамеша ба ман хироч дода гардед» гуфту рафт. Баъд аз як ҳафта бо он ҷавоне, ки дар паҳлуаш меравад, ба сари дӯконам омад. Ман дар қиръетахта* симкашӣ мекардам. Ӯ ба ман гуфт:

* *Қиръетахта* — тахтаест аз пӯлод, ки сӯрохиҳои калону хурд дорад. Дар заргарӣ тилло ва нуқраро аввал ғудохта ба шакли сими ғафс мерезанд ва баъд аз он он симро аз сӯрохҳои ҳамон тахта гузаронида, кашида ба қадри матлуб бориқ мекунанд. Дар заргарӣ ана ҳамин асбобро «қиръе» мегӯянд, ё ин ки «қиръетахта» меноманд ва амалиёти бориқ гардонидани симҳои ғафс тилло ва нуқраро «симкашӣ» мегӯянд.

— «Коратон бисъёр зӯр бошад ҳам, як дам аз вай даст кашида аз «нӯги хамир фатир» гӯён ба ҳар дуи мо ду ангуштарин диҳед».

— Ман ду ангуштарини нукра додам. Қабул накард, «тилло бошад», гуфт. Ночор ба худаш як ангуштарини тилло ва ба ҳамроҳаш як ангуштарини нукра додам. Ин бори сеюм аст, ки ба ман вохӯрд ва мехоҳад, ки фардо боз аз ман ягон чиз ситонад.

Дар чашмони Чамолҷон об чарх зад ва суханашро гирья-олудона давом дода гуфт:

— Акнун бояд ман ё ҳама дастмоямро кам-кам ба ӯ диҳам, ё он дӯкони гундошта хонанишин шавам.

— Хотирчамъ бош, ягон кор мекунем,— гуфт Махдуми Гав ба Чамолҷон ва бо хамин ин сӯҳбат тамош шуд ва зам-замаи Мулло Хомид давом кард.

* * *

Баъд аз чанд рӯзи воқеаи сари дӯкони Шароф-Даллол ман дар фасли аср ба рӯи сахн баромадам, муллобачагон ду-ду, чор-чор дар гӯшаву канорҳои сахн нишаста бо ҳам сӯҳбат ва чак-чак доштанд. Дар миёни онҳо Пирак набуд. Ман рост истода фикр мекардам, ки ба назди кадом гурӯҳ рафта нишам. Дар хамин вақт Пирак аз мадраса баромад, ӯ ба касе ва гурӯҳе нигоҳ накарда ба тарафи зинаи шимоли сахн шитобкорона мерафт. Ман ӯро ҷеғ зада ба ин суръат кучо рафтаниашро пурсидам. Ӯ маро ба омадан аз дунболи худаш ишорат карда худ ба роҳаш давом намуд.

Ман ба ду хез задан дар сари зина ба ӯ расида ҳар ду паҳлу ба паҳлу аз зина фурумадем. Ӯ бо кӯчаи калони пеши мадраса ба тарафи ғарб равон шуд ва ман ҳам дар паҳлуи ӯ вайро ҳамроҳӣ кардам.

Чун аз ҷоҳои серодами пеши мадраса гузашта ба тарафи шимолии масҷиди калон — ба ҷои камодами кӯча расидем, ман аз ӯ пурсидам:

— Ба ин тезӣ кучо меравӣ ва маро кучо бурдан мехоҳӣ? Ӯ қадамашро андак сусттар карда ба гап даромад.

— Воқеаи Рӯзӣ-Бадбурут ва Чамолҷон дар ёдат хаст?

— Ҳаст!

— Дирӯз акаам Рӯзӣ-Бадбурутро ба ҳучрааш оварда зиёфат кард. Ман ош пухтам. Баъд аз хӯрдани ош акаам ба ӯ гуфт:

«Рӯзибой, ту одами паҳлавон мебошӣ. Аз ту айб аст, ки шӯрапушти карда гардӣ. Ту чунон зӯрманд мебошӣ, ки ба

ҳар касбу кор, ки даст занӣ, рӯзат ба подшоҳӣ мегузарад. Маслиҳати ман он аст, ки ту ин бадкирдориҳоятро парто ва мардонавор зиндагонӣ кун». Рӯзӣ сар ҳам карда ба зонуи худ чашм дӯхта бо сари ду ангушти дасташ пашмҳои намади хучраро канда истода, ин суханҳоро гӯш мекард. Вақте ки акаам гапашро тамои кард, ӯ бо ҳамон вазъияти андешамандона гап сар кард: «амир, ки дор дорад, манор дорад, маро аз ин роҳам гардонда натавонист. Ниҳоят кораш ҳамин шуд, ки маро сарбоз карда ба дастам милтиқ дод. Акнун шумо мехоҳед, ки бо насиҳатҳои кампирона маро аз роҳи худам баргардонед. Лекин ман ба шумо маслиҳат медиҳам, ки ин хобатонро ба об гӯед». Рӯзӣ-Бадбурут ба кисааш даст зада 5 танга (75 тин) баровард ва он пулро «ин пули ошатон» гӯён бар рӯи намад гузошт. Бе он, ки ба тарафи акаам нигоҳ кунад, аз ҷояш хеста ба лаби пойгаҳ омад. Акаам ба ӯ «хучраи ман ошхона нест, ин пулатро гирифта рав. Ман ба гузарат рафта туро насиҳати мардона мекунам. Дар ҳамон вақт чашмат ба ҷояш меафтад» гуфт. Акаам ин суханҳоро бо оромӣ ва бо табассуми меҳрубонана мегуфт. Рӯзи кафшашро пӯшида: «Ин пулро ҳам дар гузарам ба ман медиҳед. Ман ҳар баъди аср ба «кадам ранча кардани шумо мунтазир меистам» гӯён аз хучра баромада рафт. Имрӯз вақти аср акаам маро ба баҳонае ба хона фиристод. Ман аз хона зуд баргашта омадам, ки ӯ дар хучрааш нест. Албатта, бояд ӯ ба гузари Рӯзӣ-Бадбурут рафта бошад, маро ба хона фиристоданаш барои ин бошад, ки дар он «майдони чанг» ман ба ӯ ҳамроҳӣ накунам, то ки душманаш нагӯяд, ки «Гав барои ёрӣ гӯсолаи худро ҳамроҳ гирифта овардааст». Аммо рафтани ман лозим аст, то ки мабодо рӯзи баде ба сараш афтад, ман аз аҳволи вай хабардор бошам.

Мо аз растан Қандалотфурӯшӣ ба Мисгарӣ гузашта ба Токи Тиргарон расидем ва аз он ҷо ба тарафи шимол баргашта аз растан Собунфурӯшӣ ва Регистон гузашта ба тарафи ғарб баргаштем, дар он ҷо аз байни дӯкконҷаҳои харбуза ва ангурфурӯшӣ гузашта ва аз тарафи шимоли Болои Ҳавз раҳсипор шуда ба гузари Усто-Рӯҳӣ расидем, ки ҳавлии Рӯзӣ-Бадбурут дар ҳамин гузар будааст. Дар вақте мо ба он ҷо расидем, Махдуми Гав дар пеши масҷиди гузар бо мӯйсафедони он ҷо гуфтугузор дошт.

— Ханӯз кор сар нашудааст, дар вақташ расида омадем,— гуфт Пирак,— ва аз акааш дуртар истоданро муносиб дид. Мо дар гӯшае рост истодем.

Дар ҳамин вақт Рӯзӣ-Бадбурут бо шогирди худаш аз паскӯчаи пушти масҷиди Болои Ҳавз баромад ва шогирдашро дар

сари паскӯча монда худ ба пеши масҷид рафта аз мӯйсафедон:

— Чӣ хизмат? — гуфта пурсид.

— Мо ба ту чӣ хизмат мефармудем, — гуфт яке аз мӯйсафедон, — маслиҳати мо ба ту ин аст, ки насихатҳои Махдумро гӯш кун ва аз роҳи бадат баргард.

— Боз ҳамон насихатҳои кампирона, — гуфт Бадбурут.

— Агар хоста бошӣ, «насихатҳои мардона»-ро ҳам мешунавӣ, — гуфт Махдум.

Рӯзӣ-Бадбурут чомаи рӯяшро кашида ба канори кӯча ҳаво дода ва дар миёнаи роҳ рост истода:

— Мардро майдон нишон медиҳад! — гуфт.

Миёни Рӯзӣ бо фӯтаи кабуд саҳт бастагӣ буда, дар тарафи чапаш як яккакорди калон бо ғилофу бандаш овезон менамуд.

Махдуми Гав вазнинона аз ҷояш хеста табассумкунон ба рӯ ба рӯи Рӯзӣ рафт ва ду дасташро аз ду паҳлу ба миёнбанди ӯ зад, дасти рости Махдум корди Рӯзиро бо ғилофаш ва миёнбандаш ҳамроҳ карда, ба қабзаи худ дароварда буд.

Рӯзӣ, ки аз Махдум қоматбаланд буд, ду панҷаи худро бо зарбаи саҳт ба ду китфи ӯ зад ва анбӯрвор маҳкам дошта бо қуввати тамои пасу пеш такон дод. Аммо Махдум монанди сутуне, ки то нимааш дар замин ғӯронида шуда бошад, ҳеҷ намеҷунбид ва дар ҷояш барқарор меистод.

Чун навбати зӯр кардан ба Махдум расид, Рӯзиро бо ду даст озод ба сараш бардошт. Танаи дарози ӯ ба болои сари Махдум, бар сари ду дасти ӯ муаллақ ва кӯндаланг меистод.

Шогирди Рӯзӣ ин ҳолро дида ҳучумкунон давид, ки ба устои худ ёрӣ расонад, чун ӯ наздик расид, Махдум бо як по рост истода бо пой дигараш ба зери нофи вай чунон саҳт зад, ки ӯ монанди сағи сангхӯрда ғурросзанон якҷанд қадам паст рафта афтод.

Махдум дар вазъиёте, ки танаи Рӯзиро бар сари дасташ муаллақ медошт, монанди раққосони чобукҳаракат ҷарҳ задан мегирифт. Рӯзӣ дар ҳаво дастаку пояк мезад. Аммо на дасташ ва на пояш ба ягон ҷои Махдум намерасид. Дар охир Махдум он бадани шалпаршударо чаппа карда ба замин зад ва дарҳол ба сари синааш нишаста ду дасти ӯро аз бандҳои маҳкам дошта, онҳоро болоиҳам ба гулӯи худӣ ӯ гузошта зер кард ва якҷанд дақиқа ба ҳамин вазъият дошта истод.

Кӯча аз тамошобин пур шуда буд. Зоҳиран, ҳама аз дасти бадкирдориҳои Рӯзӣ ба ҷон омада будаанд, ки касе барои раҳонидани ӯ аз ҷанголи Махдум ҳаракат намекард. Ҳатто тамошобинон шогирди Рӯзиро, ки нафасашро рост гирифта

дубора мехост ба Махдум ҳуҷум кунад, ба пеш омадан нагузоштанд ва «чанг кори шайтон аст» гӯён ӯро боздоштанд.

Вақте ки Махдум гулӯи Рӯзиро андаке сушт кард, ӯ овоз ба-роварда садо дод:

— Саттор, ки шаҳрамро додам,— гуфт ӯ ғунгосзанон.

Назар ба истилоҳи олуфтаҳои Бухоро, «шаҳрро додан» таслим шудан буд, ва «Саттор» калонтарин қасами онҳо ба шумор мерафт. Ҳар олуфтае, ки баъд аз бо ин калима қасам хӯрдан аз қавлаш гардад, аз рӯи қонди онҳо хунаш ҳалол буд.

Махдуми Гав гулӯи Рӯзӣ-Бадбурутро сар дода аз сари сини ӯ хест ва аз бозувонаш гирифта барои рост хестани ӯ ёрӣ дод. Вақте ки Рӯзӣ рост шуда дар рӯ ба рӯи ӯ даст пеш гирифта истод, Махдум аз қасаи худ панҷ тангаро бароварда ба ӯ дароз кард:

— Акнун тавба кардӣ? — гуфта пурсид.

— Тавба кардам,— гӯён ӯ тангаҳоро аз дасти Махдум гирифт.

Мо голибона ба мадраса баргаштем.

САЙРИ ФАЙЗОБОД

Ман ҳаракати ҷисмонии чобукона ва паҳлавонии мардонаи Махдуми Гавро дар сайри Файзобод дидам.

Дар Бухоро дар он вақтҳо наврӯзро, ки иди баҳории умумии форсизабонон аст, бисёр ҳурмат мекарданд. Ҳатто уламони динӣ ба ин ид, ки пеш аз исломият — пеш аз истилои арабҳо одати миллӣ буда, баъд аз мусулмон шудан ҳам мардум ин идро тарк накарда буданд, ранги дини исломӣ дода, аз вай фоида мебарданд,— аз оятҳои қуръон ҳафтсалом навишта ба ғулунгоб, ки хӯрдани вай дар наврӯз аз одатҳои миллии пештара буд, тар карда меҳӯронданд ва пул мегирифтанд. Дар рӯзи наврӯз дар арки амир як маросими динӣ ташкил намуда зиёфат меҳӯрданд, пул мегирифтанд ва хилъат мепошиданд ва пас аз наврӯз ба шарафи соли нав чандрӯза сайрҳои расмӣ ташкил мекарданд ва монанди инҳо. Аммо халқ пеш аз соли нав, ки дар солҳои оддӣ 22 март ва дар солҳои қабиса (соле, ки февраль 29 мешавад) 21 март мебарояд, сайрҳо ташкил намуда, гӯё барои пешвозгирии наврӯз ҳозирӣ мегарданд.

Калонтарини ин сайрҳои халқӣ дар Файзобод ташкил меёфт. Дар ин сайр, ки дар моҳи ҳут (аз 20 февраль то 22 март)

барпо мешуд, мардум ҳар рӯзи чумъа ба Файзобод рафта сайр мекарданд.

Файзобод деҳаест дар шимоли шаркии шаҳри Бухоро дар масофаи як километр, ки боғоти хуб ва киштзори васеи сероб дорад ва ҳоло дар он ҷо колхозии ба номи «Маориф» ташкил ёфтааст.

Мо дар чумъаи дуҷуми мавсимии сайри Файзобод, ки ода-тан бисёр гарм ва серодам мешавад, ба тамошо баромадан хостем. Ҳарчанд аз шаҳр аз дехоти атрофи шаҳр одамон бо гурӯҳҳои калон ба он сайр бароянд ҳам, гурӯҳи мо он қадар калон набуд — дар гурӯҳи мо Маҳдуми Гав ва додараш Пирак, Мулло Ҳомиди савтӣ ва Зайниддинхоҷа, акаам ва ман — хамагӣ шаш нафар будем.

Маҳдуми Гав аз ҳучрааш як чойчӯши биринҷӣ, ки ба чои чойник ба кор мерафт, ду пиёла ва як кампал (одеяло) гирифта баровард, ки кампалро Пирак дар бағал гирифт ва чойчӯшу пиёлаҳоро ман бардоштам.

Мо соатҳои 9-и рӯз аз шаҳр — аз дарвозаи Мазор баромадем. Аз он дарвоза ба тарафи шарқ як роҳи калон буд, ки рост рафта ба мазори Баҳоуддини Нақшбанд мерасид (ба ин сабаб номи он дарвозаро «Мазор» ниҳодаанд, вагарна номи таърихӣ вай «Дарвозаи Об» аст, ки Шаҳррӯд аз тарафи он дарвоза ба шаҳр мебарояд).

Аз ин дарвоза ба тарафи шимоли шарқӣ як роҳи калон меравад, ки вай аз пеши деҳаи Файзобод ва Дилқушои Берун гузашта, ба Ғурбун мерасад.

Дар миёнаи ин ду роҳи калон як роҳи пиёдагард буд, ки аз байни пуштаҳои қабристон гузашта ба киштзор ва сайргоҳи Файзобод мерафт.

Мо ана бо ҳамин роҳи пиёдагард равон шудем. Вақте ки мо аз мазори Хоҷа Исроқи Қалободӣ гузаштем, аз пеши мо як майдончаи чуқур баромад, ки тарафҳои шарқ, ҷануб ва ғарби вайро пуштаҳои баланди гӯристон ва тарафи шимолро заминҳои баланди гулзори гулфурӯшон ихота мекарданд. Дар ин майдонча якҷанд бех дарахтони гучуми сархушк, якҷанд суфачаҳои нишастгоҳи чойнушон буда, дар тарафи шимолаш як хонача, як айвонча ва як суфаи дарозрӯя чой гирифта буданд.

Дар суфачаҳо ва дар суфаи дарозрӯя чойнушон менишастанд. Мо ҳам бо таклифи Маҳдуми Гав дар як суфача, ки дар канортари майдон воқеъ шуда буд, нишастем. Самоворчӣ ба пеши мо як чойник чойро бо пиёла оварда ниҳода:

— «Чарс» даркор аст? — гуфта пурсид.

Махдуми Гав, ки дар ин гуна мавридҳо вазифаи раҳбариро ба ҷо меовард, «не, даркор нест!» гуфта ҷавоб дод.

Мо дар вақти ҷойнӯшӣ бошандагонӣ он манзилро ягон-ягон аз назар гузаронидем. Бар рӯи суфаи дарозрӯя, ки дар пеши хонаву айвон воқеъ шуда буд, якчанд қаландарон менишастанд, ки онҳо рӯзҳои панҷшанбе ва якшанбе бо гурӯҳи қалон зикргӯён шаҳро тамоман раста ба раста гардиш намуда, қачқулгадой мекарданд.

Инҳо пешрави ҳамин гурӯҳ буданд, ки дар ин ҷо ҳам бо ҳамон либоси қаландарӣ — дарвешӣ менишастанд. Дар миёнашон камарбанди сербари гилемин бо «санги қаноат»* бастагӣ буда, аз рӯи жандаҳои навдӯхти самарқандӣ** пӯшида буданд. Фақат «мутбахкаду»*** ва қулоҳи чортаркашон**** дар замин ниҳодагӣ буда, мӯйҳошон монанди мӯйҳои занони ба саршӯй тайёршуда ба атрофи сару рӯяшон овезон ва парешон буд. Хар қаландар як сӯта — як асои ғафси харротии сарнайзадор ҳам дошт, ки он сӯтаҳо дар пеши девори хонача қатор дар замин рост ҳалонда мондагӣ буд.

Дар поини суфа ду саги ҳалқадуми дарозгӯш буд, ки онҳо шиками худро ба замин ниҳода тумшуқашонро дар миёни ду пои пеши ба пеш дароз кардашон гузошта чашмҳошонро ба қаландарон дӯхта буданд. Онҳо ҷунон беҳаракат буданд, ки на ягон аъзои худро мечунбонданд ва на ба тарафе (ғайр аз он тарафе, ки қаландарон нишаста буданд) нигоҳе мекарданд. Онҳо айнан ба муридоне монанд буданд, ки дар он замони дар пеши пирашон — дар вақти «таваҷҷӯҳ додани ӯ» бо беҳаракатии мурдагона менишастанд.

Дар давраи қаландарон якчанд нафар ҷавонони 16—18-сола ҳам менамуданд, ки қаландарон бо онҳо гарми чак-чак буданд. Ин ҷавонон хушлибос ва хушсурат буда, пурнурии чашмашон ба пурқобилияти табияташон гувоҳӣ меод.

Дар суфачаҳои дигар гурӯҳҳои одамони гуногун менамуданд, ки аз киёфашон аз табақаҳои гуногун буданашон маълум мешуд — дар он суфачаҳо талабаҳои оддӣ: гурӯҳеро, маҳдумҳо — муллозодагон гурӯҳеро, бойбачагон гурӯҳеро, аҳли

* *Санги қаноат* — сангест, ки қаландарон — дарвешони расмӣ дар пеши камарашон мебастанд, гӯё он санг онҳоро дар гурӯснагӣ бобардошт мекард.

** *Пири қаландарони Осиёи Миёна* дар қаландархонаи Самарқанд менишаст. Ҷандаро ҳеч қаландар бе бахшидани ӯ пӯшида наметавонист ва ин бахшиш ба муқобили маблағи қалоне ба даст мебаромал.

*** *Мутбахкаду* — каде буд, ки қаландарон тасмабандӣ карда дар гардиш ба бозуи худ овезон кәрда мегаштанд.

**** *Қулоҳи чортарк* — қулоҳи чоргушаи дарозрӯя буд, ки вайро ҳам ба хар қаландар пири қаландарон меод.

касаба ва бозориёни оддӣ гурӯҳҳои дигарро ташкил дода ме-
нишастанд.

Мо ҳанӯз як чойник чойро нӯшида тамом накарда будем,
ки қаландарбачае аз хонача чилимеро бардошта баровард.
Он чилим монанди чилимҳои оддӣ тамокукашӣ чӯбқадугӣ ё
мисин набуда, аз чӯби чормағз ба шакли чӯбқаду сохта шу-
да буд. Фақат ин чилим нисбат ба чилимҳои оддӣ ғафстар ва
шикамкалонтар буд. Сархонаи ин чилим ҳам нисбат ба сар-
хонаҳои чилимҳои оддӣ васеъ ва баланд буд.

Қаландарбача сархонаи чилимро бо чизе, ки дар он вақт
ман ҳанӯз ҷӣ будани онро намедонистам, пур карда бар рӯи
вай оташ гузошта аз нан чилим як-ду куллоб кашид.

Маҳдуми Гав ин холро дида:

— «Чарс», яъне бангкашӣ сар шуд, — гуфт ва ман дар он
вақт фаҳмидам, ки он чизи дар сархона ниҳодашуда банг бу-
дааст.

Қаландарбача, баъд аз пазондани чилим, даргирондани
оташи сархона бо бодкашии худ нан чилимро ба пешгоҳниши-
ни қаландарон рост кард. Ин қаландар дар тан жандаи нав
дошта қариб панҷоҳсола менамуд ва дар ришаш ҷо-ҷо торҳои
сафед пайдо шуда буд ва аз киёфа ва намуди зоҳириаш маъ-
лум мешуд, ки ӯ бобои қаландарон аст.

Вақте ки бобои Қаландарон чилими бангро дар даст ги-
рифт, сағҳо бетоқат шудан гирифтанд. Ҳарчанд ҳанӯз ҳам
онҳо аз ҷояшон намерунбиданд, аммо пашмҳои баданашон аз
беқароршавии асабҳоишон мепариданд ва меларзиданд.

Бобо баъд аз он, ки чилимро ду-се куллоб кашид ба наъ-
раи қаландарона «ҳақ, дӯст... иллаллоҳ, пирам Накшбанди де-
вона» гуфт, ба тарафи сагон табассумкунон нигарист. Онҳо ҳа-
нӯз намерунбиданд. Аммо дар ҷавоби нигоҳи марҳаматомезо-
наи бобо думҳои онро ҷунбонда ба хок задан гирифтанд.

Бобо ба сағҳо нигоҳ карда:

— Биёед, ҷонварони ҳақгӯӣ! — гуфт.

Ҳар ду сағ баробар аз ҷо ҷафта пеш омада рост шуда, по-
ҳои пешашонро бар лаби суфа гузошта, даҳонашонро кушо-
да ҳар ду дар паҳлуи якдигар ҷашмонашонро ба бобо дӯхта
истоданд.

Бобо пушти чилими бангро ба даҳони яке аз он сагон рост
карда сӯроҳи дар пуштдоштаи вайро бо ангушташ баста ду-
се куллоб кашид оташи бангро даргиронид, вақте ки дару-
ни чилим пур аз дуди банг шуд, ангушти худро аз сӯроҳи чи-
лим бардошта аз нӯли вай пуф кард. Саге, ки даҳонаш ба сӯ-
роҳи пушти чилим наздик буд, дудҳои аз он ҷо баромадаро
бо завқи тамом фуру кашид. Бобо ба саги дигар ҳам ба ҳа-

мин тариқа банг кашонид. Онҳо рафта ба ҷои аввалиашон дар вазъияти аввалӣ дароз кашиданд.

Қаландарбача сархонаи чилимро тоза карда дар вай банг ва оташи нав гузошта қаландарон ва ҷавонони ҳамсӯхбати онҳоро низ банг кашонид.

Сӯхбати қаландарона гарм шуд ва садои «ҳақ дӯст, ё ҳу, ё ман ҳу» аз даҳони ҳамаи қаландарон ва ҷавонони ҳамсӯхбаташон баланд гардид. Ҳатто сағҳо ҳам садоҳои махсуси шодиёна бароварда ба хурсандии соҳибашон ҳамроҳӣ мекарданд. Дар ин вақт қаландарбачаи дигар як чилими ҷубичормағзии дигарро соз кард ва давраи ҷойнӯшони берунаро гардиш кард. Дар он давраҳо ҳам кам кас буд, ки банг намекашид ва он гуна одам ба сабаби «ноулфатиаш» аз тарафи ҳамгурӯҳони худаш таъна меканд ва масхара дошта мешуд. Ҳар гурӯҳ баъд аз кашидани банг ба андозаи калон ё хурд будани гурӯҳашон ба қаландарбачаи чилимдор аз ду танга (30 тин) то панҷ танга меоданд. Қаландарбача гоҳ-гоҳ сархонаи чилимро тоза карда боз меомад.

Гурӯҳи мо дар аввали кор «чарс даркор не» гуфта бошад ҳам, қаландарбача бояд «барон ҳурмат» бошад, чилими тозакардаашро ба пеши мо оварда тақдим намуд. Махдуми Гав ба ишорати сар рад кард. Қаландарбача ба давраи дигар рафт.

Мулло Ҳомид ба Махдуми Гав гуфт:

— Ҳеч кадоми мо дар умри худ банг накашидаем. Аммо шумо, ки пештар ду сархона бангро якбора кашида пиёзро курут гуфта хӯрда будед, чаро накашидед?

Дар рӯи Махдуми Гав як навъ дигаргунӣ пайдо шуд, ман бори аввал буд дидам, ки дар абрӯвони вай чин афтод. Аммо табассуми одатнаш ҳанӯз ҳам аз лабони вай дур намешуд ва ба ҳамин вазъият дар ҷавоби пурсиши Мулло Ҳомид ба ӯ нигоҳ карда гап сар кард:

— Шумо гумон кардаед, ки ман қабоҳати бангро намедонам ва агар донам ҳам, дар сӯхбати махдумон ин шумгиёхро ба сифати як воситаи вақтхушӣ кашидаам. Агар шумо ҳамин тарз пиндошта бошед, хато кардаед.

Махдуми Гав пиёлаи ҷои дар пешаш гузошташударо нӯшида боз сухани худро давом дод:

— Махдумони аҳмак меҳоханд, ки маро мағлуб намуда масхара карда тамошо кунанд. Ман, ки ба пеши онҳо мағлуб шуданро ор медонам, ҳар таклифи онҳоро рад накарда ба ҷо меорам. Ин кори ман як олати мубориза аст бо он аҳмақон. Дар натиҷа ҳуди онҳо масхара шуда мемонанд.

Қаландарон боз як бори дигар сархонаҳоро пур карда банг

кашиданд ва сағхоро ҳам кашонданд. Ғулғулаи қаландаронаи онҳо боз ҳам баландтар гардид. Чавонони ҳамсӯхбаташон гоҳо хандида ва гоҳо гирифта, пироханашонро чок карда худашонро ба ҳар тараф мепартофтанд. Сағҳо бошанд, баъд аз дубора банг кашондан ба ҷои аввалиашон рафта ёзиданд ва хобашон бурда мурда барин шуда монданд.

Махдуми Гав ба суҳан давом кард:

— Ин қаландаронро, ки мебинед,— гуфт ӯ,— ҳамон касонеанд, ки ҳафтае ду бор шаҳро гардиш карда ба номи худ, ба номи пайғамбар, ба номи Баҳоуддин ва азизони дигар аз мусулмонон пул меғундоранд, ва дида истодаед, ки он пулхоро ба чи роҳ сарф мекунанд. Инҳо на танҳо худашон мурдору харобанд, балки дигаронро ҳам мурдору хароб мекунанд. Ин чавонон, ки дар сӯхбати онҳо нишастаанд, мурғакони бегуноҳи нодонанд, ки дар доми сайёди бераҳме афтаданд. Оқибати инҳо дар дасти ин қаландарон ҳалокат аст. Агар ин чавонон ба касбу қоре ҷанг мезаданд, дар қатори одамон даромада ягон ҷои холии дунёро пур мекарданд. Холо бошад, агар бахташон тозад, монанди «спирони худ» қаландар мешаванд. Ин қаландарони худо беҳабари бераҳм на танҳо фарзандони одамонро хароб мекунанд, балки ҳайвонхоро ҳам аз қор мебароранд. Дида истодед, ки ду саги тозии хушбӯро бо ду бор банг кашондан ба ҷи ҳол афтаданд.

Махдуми Гав, ки аз бисёр гап задан гулӯяш хушқида буд, аз ҷойни як пиёла ҷой кашида нӯшида боз давом намуд:

— Ин аҳволе, ки шумо дидед ва ман барои ибрат шумохоро ин ҷо оварда ин ҳолро нишон додам, аҳволи зоҳирии қаландарон аст. Аммо аҳволи шабона ва махфиятаи инҳо боз ҳам нафратангезтар аст. Он сӯтахое, ки дар зери девор қатор карда рост мондаанд, яроқи торочгарии инҳост. Бештарин қаландарон ба садакаи рӯзона аз мардум ба ризои онҳо ситондашон қаноат накарда, шабона дар роҳҳои хилвати атрофи шаҳр одами танҳо воҳӯдаро тороч ҳам мекунанд ва агар он одам муқобилат кунад, сарнайзаи сӯташонро аз шиками вай дарег намедоранд. Инҳо дар он ҷо рӯзона дар пеши мардум «боодобона» мастии бангиёна карда нишастаанд.

Аммо қорҳое, ки инҳо дар маҷлиси бангқашӣ шабона мекунанд, одам аз гуфтаи ва шунидани он гуна қор шарм медорад, агар одами бономустар он қорҳои инҳоро бинад, ин мурдоронро накушта намонанд.

Маҷлиси қаландарон торафт меҷӯшид, аммо сӯхбати мо дар бораи онҳо пир шуд, мо рафтаи хостем. Хамаи рафикон баробар дастҳояшонро ба қисаҳшон заданд, ки пули ҷойро диҳанд. Аммо Махдуми Гав қабул накард:

— Пули чои ин сайр аз ман шавад,— гуфт ва ӯ пули чойро дод. Мо ба тарафи сайргоҳ равона шудем.

* * *

Дар гӯшаҳои пасхами роҳи пиёдагард, ки шимолашро киштзорҳо ва ҷанубашро мазорҳо ихота карда буданд, ҳар гуна киморбозиҳо ташкил ёфта буданд: ғир-ғиракбозӣ, картабозӣ, тасмабозӣ ва бучулбозӣ ба назар намоёнтарини он бозиҳои махфӣ буданд. Чун ба роҳи байни Чӯғихона ва Файзобод расида ба тарафи шимол — ба сӯи Файзобод баргаштем, аз пешамон иштибозиҳо, чормағзбозиҳо, кандакбозиҳо (бо донаки зардолу) ва тухмбозиҳо баромаданд, ки инҳо киморбозиҳои рӯйрост ба шумор мерафтанд ва иштироккунандагони ин бозиҳо барои киморбози калон шудан тайёри медиданд (репетиция мекарданд).

Мо пеш рафта ба маркази сайргоҳ, ки хонаҳои Файзобод аст, расидем. Тарафҳои шарқӣ, ғарбӣ ва ҷанубии хонаҳо ро фурушандагон ва харидорон фуру гирифта буданд, фурушандагон ҳама ошфуруш, нонфуруш, гӯштфуруш, калла-почафуруш, мавизу чормағзу донашӯраку нахӯди бирӣёифуруш ва дигарҳо буда, харидорон ҳама хӯрандагони ин ашье буданд. Баъзеҳо рост истода ва баъзеҳо дар пеши фурушанда саридуно нишаста ҷизҳои харидашонро меҳурданд. Дар рӯи саҳни хонаҳои самоворчиён палос паҳн карда дӯкони ораста буданд, ки дар он ҷо тамошобинон бо гурӯҳҳои худ давра гирифта нишаста, чой менӯшиданд.

Мулло Хомид таклиф намуд, ки дар ягон ҷо нишаста чой нӯшем. Аммо Махдуми Гав қабул накард:

— Сайргоҳи ҳақиқӣ ҳоло дар пеш аст, он ҷо меравем ва агар чой нӯшидан хоҳем, дар чойчӯши худамон дам карда менӯшем,— гуфт.

Мулло Хомид чор дона нон, Зайниддинхоча камтар донакшӯрак, акаам як микдор нахӯди бирӣён харид. Пирак аз самоворхона дар чойчӯш чой дам карда гирифта ба дасти ман дод. Мо бо гурӯҳи худ ба тарафи шимоли хонаҳои бо роҳи заминҳои кишташуда раҳсипор гардидем.

Баҳори Бухоро 15 рӯз пештар аз баҳори Самарқанд сар мешавад. Бо вучуди ин ки ҳанӯз ба соли нав 15 рӯз буд, гандумҳо ва ҷавҳои тирамоҳ кишташуда ва алафҳои юнучка чор ангушт қад кашида буданд. Сабзаҳои хурӯи лаби ҷӯйчаҳо ва рӯи рошҳо ҳам замини пурнами сиёҳтоби баҳориро тамоман пӯшонда буданд. Сахро дар ин вақт ҳақиқатан дилрабо ва фараҳафзо буд. Майса ва сабзаҳо гӯё бахмали сабзпате бу-

данд, ки бар рӯи сахро ба пешвози наврӯзи дилафрӯз густурда шуда буданд. Ҳавои форами баҳорӣ бо бӯи хуши сабзаҳои навхези атромез ба кас рӯҳи тоза ва шодмонии беандоза меод. Қас мехост, ки даҳонашро калон кушода он насими дилсвези анбарбезро, то метавонад, фуру кашад. Парчаҳои абрҳои парокандан сафеду сурху зарду бунафштоб, ки дар рӯи ҳаво ҳаракат мекарданд, ба осмони кабуд зинати рангоранг меоданд ва сояҳои худро бар замини сабзи якранг афганда гӯе бартарики ҳаворо аз замин намоишкорона эълон менамуданд. Хулоса заминро осмон дар ҷӯши рангангезӣ буд ва табиат саргарм аз навхезӣ.

Дар рӯи киштзорҳои тарабафзо такутози бачагони паррандабоз тамошои дигар дошт: баъзе бачагон саъва, баъзеҳо зогча ва баъзе дигар соҷхоро дар даст дошта, бо бозии худ дар ҷӯшу хуруш буданд. Ин паррандагон дастомӯз шуда буданд, ки бо ишорат ва имон соҳибони худ фармонбардорона ҳаракат менамуданд.

Зогчабозон ва соҷбозон паррандагони худро ришта дар по карда ба ҳаво дар мусобика сар меоданд, ки онҳо то дусад метр парвоз менамуданд ва ҳар гоҳ ки он паррандагон осори кӯфтагӣ ва сустӣ дар худ ҳис мекарданд, бозгашт фуруд омада ба сар ё ба дасти соҳиби худ менишастанд. Ҳар зогча ва соҷе, ки рост ва баландтар парвоз кунад ва дар ҳаво дер монад, вай мусобикаро бурдагӣ ба шумор мерафт.

Саъвабозӣ боз тамошои дигар дошт — тамошобинон тахминан сад қадам дуртар аз саъвабоз дар рӯ ба рӯи ӯ саф кашада меистоданд. Саъва, ки бар сари дасти соҳибаш нишастааст, ба тамошобинон бо диққат чашм медӯхт. Ҳар гоҳ ягон тамошобин дар байни ангуштони худ пул ва ё тангаро бардошта ба ӯ нишон диҳад, ин паррандаи хурдҷуссаи назарногир дар парвоз меомад ва ба сӯи он кас рафта он пул ё тангаро дар нули худ гирифта бозгашта омада ба дасти соҳибаш менишаст ва тӯҳфаи овардаашро бар кафи соҳибаш партофта, дасти ӯро нозукона нӯл задан мегирифт ва соҳибаш аз кисаи худ пистарезаеро бароварда ба ӯ меод. Саъва баъд аз фуру бурдани ин «навола» боз ба тарафи тамошобинон рост шуда ба онҳо чашм медӯхт ва мунтазири тӯҳфаи нав мешуд.

* * *

Мо боз пештар ба тарафи шимол рафта аз одамон хеле дур шудем. Дар он ҷо дар замини юнучқазоре кампали худро паҳн карда бар рӯи вай нишастем ва ба нонхӯрӣ ва чойнӯши да-

ромадем. Ҳар боре, ки чойҷӯш холӣ мешуд, Пирак давон рафта аз самоворхона чои тоза меовард.

Баъд аз хӯрок ҳар кадомамон бар рӯи алафи навраста дароз кашида ёзидем. Аммо Мулло Ҳомид ва Зайниддинхоҷа наёзида ва пиёлаҳоро ба чои доира дар даст гирифта ба ғазалхонӣ даромаданд. Ҳавои суруд бо ҳавои форами баҳор омехта, ба кас ҷони тоза меод.

Ҳанӯз ғазалхонӣ ба поён нарасида буд, ки як гурӯҳ ҷавонон пайдо шуда дар роши замини юнучкае, ки мо дар вай чой гирифта будем, чаҳ-чаҳакбозӣ сар карданд: ду кас аз онҳо як фӯтаи семетриро арғамчинвор тофта, бар болои рош он фӯтаро аз ду тараф кашида рӯ ба рӯи ҳам истоданд. Дар аввали кор фӯтаро аз замин баробари зонуи худ баланд доштанд. Ҷавонони дигар аз болои он фӯта чаҳида гузаштанд. Дар навбати дуюм фӯтаро баробари нофи худхошон баланд доштанд. Ин дафъа чанд нафар аз чаҳандагон, бе он ки пояшон ба фӯта бархӯрад, чаҳида гузашта тавонистанд, пой ду нафар ба фӯта печида онҳо рӯинокӣ бар замин афтоданд.

Дар дафъаи сеюм фӯтадорон фӯтаро баробари синаи худ доштанд. Дар ин дафъа нимаи чаҳ-чаҳакбозон гузаштанд ва нимаи дигарашон афтоданд, дар навбати чорум, ки фӯта баробари китфи фӯтадорон дошта шуда буд, ҳеҷ кас гузашта натавонист ва ҳамаашон афтоданд.

Дар ин вақт ба дидани ин бозӣ хеле калонсолон ҳам расида омада буданд. Махдуми Гав то ҳол чаҳчаҳакбозиро аз чои ёзидааш тамошо мекард, афтодани ҳамаи бозингаронро дида ба пеши фӯтадорон омад ва ба онҳо фармуд, ки фӯтаро баробари китфашон доранд, то ки ӯ чаҳида гузарад.

Ҳамаи тамошобинон аз ин таклифи Махдум дар ҳайрат афтоданд ва дар байни худ дар боран то ин баландӣ чаҳида гузашта тавонистан ва натавонистани ин одами тануманди фарбеҳи вазнин баҳсу ҷавоб мекарданд ва бештарини тамошобинон ба гузашта натавонистани ӯ ҳукм менамуданд.

Махдуми Гав тахминан панҷоҳ қадам пас рафт ва аз он ҷо лӯккос зада пеш омад. Вақте ки ба наздикии фӯта расид, монанди хаппаки пурбод худро боло ҳаво дод ва аз болои фӯта баробари сари фӯтадорон аз баландӣ гузашта бо ду пой худ дар замин қарор гирифт ва гулғулаи таҳсини тамошобинон ба осмон баланд шуд.

Як одами баландқомат аз миёни тамошобинон баромада гуфт:

— Ин бачаҳои фӯтадор чӣ қомат доранд, ки баландии китфашон бошад. Ман мехоҳам, ягон одами ҳамқади ман ба майдон ояд. Мо бо ӯ фӯта дорем. Агар Махдум аз китфи мо ҳам

гузаранд, ман дар ҳамон вақт ба ин кас гардан медиҳам (таслим мешавам).

Як одами баландкади дигар пайдо шуд, онҳо аввал баробари китфи худ, сонӣ баробари сари худ ва дар охир дастхояшонро ба хаво баланд карда фӯта доштанд. Махдуми Гав аз ҳамаи ин баландиҳо бе ҳеҷ дудилагӣ чаҳида гузашта табассумкунон ба майдон рост меистод.

Баъд аз чаҳ-чаҳакбозӣ дав-давакбозӣ сар шуд. Махдуми Гав дар охири ин бозӣ бо ғолибон, ки ҳамагӣ панҷ нафар буданд, баҳс-мабаҳс давидан хост. Майдони давиширо, ки ҳаштсад кадам буд, ҳазор кадам қарор доданд. Махдуми Гав ин масофаро 150 кадам пештар аз ҳарифони худ тай карда сазовори таҳсини тамошобинон гардид.

Баъд аз дав-давакбозӣ гӯштигирӣ (кӯраш) сар шуд. Дар гӯштигирӣ эълон карданд, ки аҳолии тобеоти ноибнишини Галаосиё бо аҳолии тобеоти ноибнишини Мазор (Баҳоуддин) гӯшти хоҳад гирифт. Шаҳриҳо бетараф меистанд ва ҳар тараф, ки мағлуб шавад, ба вай ёрӣ медиҳанд.

Тамошобинон чор тараф як таноб заминро фаро гирифта нишастанд: галаосиёиҳо дар тарафи ғарб ва нимаи тарафи шимол, мазориҳо дар нимаи дигари тарафи шимол ва тарафи шарқ, шаҳриҳо дар тарафи ҷануби замин ҷойгир шуданд.

Аввал дар маърака аз ду тараф ҷавонони хурдсол баромада зӯрозмоӣ намуданд — ғалтиданд ва ғалтонданд. Баъд аз он паҳлавонони миёнхел баромаданд ва дар охир навбат ба паҳлавонони номдор расид. Дар ин давраи гӯштигирӣ мазориҳо ғолиб омаданд ва шаҳриҳо ба ёрии галаосиёиҳо расиданд.

Дар ин дафъа ҳам ғалаба ба тарафи мазориҳо буд — дар оқибати ғалтондан ва ғалтидани бисёр касон аз ду тараф, дар тарафи мазориҳо 5 нафар буд, ки касе онҳоро ғалтонда натавонист.

Дар ин вақт ба он панҷ нафар талабгор шуда Махдуми Гав ба майдон баромад ва ба навбат ҳар панҷи онҳоро ҳам пушт ба замин хобонда ва табассумкунон маъракаро як давр зада омада, дар ҷои худ нишаст.

Махдуми Гав ҳанӯз нафасаширо рост нагирифта буд, ки саркорони ҳар се тараф ба пеши ӯ омада маълум карданд, ки Рустамча ном як ҷавони 20-солаи шӯркӯлӣ ба гӯшти гирифтани ба ӯ талабгор шудааст.

Махдуми Гав аввал ин талабро рад кард — бо як ҷавони 20-сола гӯшти гирифтаниро ба худ ор дошт. Аммо дар охир

(шояд аз мағлубияти муфт тарсида бошад) «хайр, майлаш гуегон, барояд ва як зӯрозмоӣ карда бинад»,— гуфт.

Он ҷавон ба майдон баромад. Ӯ на танҳо хурдсол буд, балки қадаш паст ва танаш қоқи камгӯшт ҳам буд, ки ин намуд ӯро аз 20-сола ҳам камтар нишон меод.

Махдуми Гав шармгинона ба муқобили ӯ рафта бо ӯ сеҷор бор талош кард. Ӯ ду тараф хунарҳои гуногуни гӯштигириро ба кор бурданд. Лекин ҳеҷ қадом мағлуб нашуданд. Аммо осори мондагӣ дар аъзои ҷавон намоён шудан гирифт — ӯ саҳт-саҳт нафас мекашид. Дар охир сарқорон ба миёна даромада ҳар дун онҳоро аз ҳам ҷудо карда ва меҳрубонона ба бозуҳои онҳо даст зада ҳар дуяшонро ба ҷои худхошон гусел карданд ва бо ҳамин гӯштигирӣ тамоми шуда, мардум аз ҷояшон хеста ба ҳар тараф пароканда шуданд.

Вақте ки мо бо рафикони худ ҷойҷӯш ва кампаламонро бардошта ба тарафи шаҳр раҳсипор шудем. Рустамча бо сарқори тарафи худ ба мо расида омад ва дасти Махдуми Гавро дошта бо ӯ вохӯрдӣ карда гуфт:

— Ака Махдум, шумо ба ман меҳрубонии бародарона кардед. Ман дар аввали кор фаҳмидам, ки марди майдони шумо нестам ва дар талабгории бо шумо як аҳмакии бачагона кардаам. Аммо дигар вақт аз даст рафта буд ва ба ғалтидан дил бастам. Аммо шумо ба ман раҳм карда маро беобрӯӣ накардед, гӯё маро дубора зинда кардед. Вагарна шумо метавонистед, ки маро иштивор ба ҳаво бардошта ба дур партоед. Ман аз шумо, то зиндаам, миннатдорам.

— Бисёртар машқ кун ва ба қуввати худ ғарра нашав. Паҳлавони номдор хоҳӣ шуд,— гуфт Махдум ба ӯ, ва мо ба роҳи худ давом кардем (окибати пурфочии Махдуми Гав ва Рустамчаро дар қисми сеюми ёддоштҳои худ нақл хоҳам кард)⁵⁸.

МУЛЛО ТУРОБ ВА МУЛЛО ҚАМАР

Мулло Туроб якка писари як деҳқони занданегӣ буда, дар мактаби деҳаи худ хонда кӯрсавод шуда баромадааст. Дар замони зиндагии падараш ду сол дар мадрасаҳои Бухоро истиқомат карда азоби беҳуҷрагиро кашидааст. Баъд аз вафоти падару модараш ҳавлӣ, замин, ҳайвонот ва асбоби деҳқонии падарашро фурухта ва алоқаи худро тамоман аз саҳро бурида ба шаҳр омадааст ва дар ин ҷо аз мадрасаи Мири Араб, ки яке аз беҳтарин мадрасаҳои Бухоро буд, як ҳуҷраи якқаравоки хуберо харида ба тарзи талабагони осудаҳол зиндагонии озодона сар кардааст.

Бо як шарикдарсаш, ки самарқандӣ будааст, як тобистон ба сайри он шахр рафта обу ҳавои он чоро писандидааст ва дар он ҷо ошноҳо ҳам пайдо кардааст. Баъд аз он ҳар гоҳ, ки ҳавои бадбӯи Бухоро дар дилаш занад, чанд рӯзе ба Самарқанд рафта ҳаво хӯрда тамошо карда меомадагӣ шудааст.

Дар рафтуомади Самарқанд — дар даруни поезд ва дар он ҷо дар сайругашти шаҳри нав, азбаски ба забони русӣ эҳтиёт пайдо кардааст, баъзе калимаҳои русии шундаашро дар як дафтарча бо тарцимаи тоҷикиаш навишта гирифта барои худ як луғатча сохтааст ва дар ҳар сафари Самарқанд ин луғатчаашро васеъ кардан гирифтааст.

Пирак ба муносибати ҳаммадрасагӣ аз аҳволи вай хабардор шуда, дар ҳаваси омӯхтани забони русӣ афтода, чунон ки дар боло кайд шуд, баъзе калимаҳои ин забонро аз ӯ навишта гирифтааст.

Аммо вақте ки муллоҳо Мулло Туробро ба сабаби калимаҳои русиро навишта гирифтани аз мадраса баровардан хостанд, ӯ барои эҳтиёт ба Самарқанд камтар сафар намуд, навишта гирифтани калимаҳои русиро ҳам тарк кард ва навиштаҳои пештараашро ба касе нишон намедодагӣ шуд, ба Пирак ҳам, ҳарчанд, ки ба ӯ дилаш пур буд, дар бораи забони русӣ кам гап мезад.

Лекин бо ин ҳама эҳтиёткориҳо ҳучуми муллоҳо ба ӯ кам нашуд. Ба сабаби монёв омадани қозикалон ҳарчанд ӯро аз мадраса пеш карда натавониста бошанд ҳам, аз таҳқир кардани ӯ, аз гап паррондан ба ӯ боз наменстоданд. Ҳар гоҳ, ки ӯ аз миёнсарои мадраса (даромадгоҳаш) мегузашт, «урус-урус»..., «афташ ҳам ба урус монанд шудааст» ва монанди ин гапҳои бемантикона мезаданд. Ва ҳол он, ки афти ӯ ба русҳо ҳеч монандӣ надошт. Ӯ одами сиёхчеҳраи дурушtmӯй буда, чашмони сиёҳи калон дошт, ки аз русҳо зиёдтар ба арабҳо монанд буд.

Боре ӯ аз Самарқанд як чуфт калӯш оварда будааст, ки дар як рӯзи борон ва лой пӯшида баромад. Вақте ки чашми муллоён ба ин пойафзоли ӯ афтод, ӯро ба «дуздӣ» тӯҳмат карданд. Назар ба ақидаи онҳо, «ин гуна пойафзоли беовозро фақат дуздони шабрав мепӯшидаанд, ки дар вақти ба дуздӣ рафтанишон соҳиби хона пай набарад».

Масъалаи «дузд будани» Мулло Туроб хеле кашол ёфт. Муллоҳо ҳар рӯз дар бораи «дузд будани ӯ» далелҳои нав ёфта мебароварданд. Назар ба даръёфти онҳо, «Самарқанд рафта омадани ӯ ҳам бесабаб набудааст: ӯ молҳои аз Бухоро дуддидаашро ба Самарқанд бурда фурухта ва моли бисёреро ҳам аз он ҷо дуддида оварда, дар Бухоро мефурухтааст. Ҳуч-

раашро ҳам аз моли дуздӣ харида будааст. Вагарна магар мумкин будааст, ки як талаба ду сол дар ба дар ориятнишин шуда гардаду якбора аз мадрасаи Мири Араб як хучраи як-каравокро соҳиб шавад. Ин кор бе дуздӣ як кори ношудани будааст».

* * *

Дар ин миён воқеае рӯй дод, ки Мулло Туроб ба кӯчидан аз мадрасаи Мири Араб маҷбур гардид. Он воқеа ин буд: Мулло Туроб аз Самарқанд як кафши дастакчарми казони-дӯхт оварда будааст, ки як бор ҳамон кафшро пӯшида ба рӯи мадраса баромад. Ин кафш ба сабаби спирти будани тагчарм (подош)-аш дар роҳ рафтаи ғарчғарчқунон садо мебаровард. Муллоҳое, ки ба сабаби бесадо будани калӯш соҳибашро ба «шабравӣ» (дуздӣ) айбдор карда буданд, акнун дар паи он афтоданд, ки сабаби ғарч-ғарч карда садо баровардани ин кафшро дарёбанд, то ки ба он восита ба соҳибаш тӯҳмате баста тавонанд. Маҳмаддонотарини онҳо мегуфтанд, ки «албатта дар ин кафш як сирри пинҳонӣ ҳаст, аҷаб нест, ки урусҳо номи худову расули ўро бар ягон парча мис навишта дар мағзи зерини ин кафш гузошта бошанд, то ки он номҳои муқаддас дар вақти пӯшидан дар зери пой одамон монда ҳақорат бинанд».

Баъзе муллоҳо маслаҳат доданд, ки ба шогирдҳои фармуда дар вақти ба намоз даромадани Мулло Туроб кафши ўро дуданд, то ки зерашро дарронда бинанд, агар дар ҳақиқат дар мағзи вай номи худову пайғамбар бошад, дар он вақт гуноҳи Мулло Туроб ба гарданаши дайн мешавад ва баъд аз он дар бораи кофир шудани вай аз муфтиён ривоят гирифта, ба саҳттарин ҷазо дучор кардани вай осон мегардад.

Баъзе дигарҳои ин тадбирро мувофиқ надонистанд: «Агар аз даруни вай номи худо набарояд ва Мулло Туроб нобуд шудани кафшашро фаҳмида ба қозикалон арз кунад ва қозикалон «ҷаро кафши урусидӯхтро вайрон кардетон» гуфта муллоёнро қоҳиш кунад, ба мо хуб намешавад» гуфтанд.

Дар охир маслаҳат бо ин қарор ёфт, ки ба ягон талаба фармоянд, то ки вай аз Мулло Туроб номаълум карда сабаби «ғарч-ғарч» кардани кафшро, урусҳо дар вақти дӯхтан дар мағзи вай ҷӣ гузоштанишонро пурсад. Дар он сурат аҷаб нест, ки Мулло Туроб соддагӣ карда ростиашро гуфта монад, дар он вақт ба ў ҷӣ муомила карданишонро муайян хоҳанд кард.

Вақте ки талаба бо фармони муллоён аз Мулло Туроб сабаби «ғарч-ғарч» кардани кафшашро ва урусҳо дар мағзи

вай чӣ гузоштанашонро пурсидааст, ӯ дар ҷавоб гуфтааст, ки «ин кафширо русҳо надӯхтаанд, балки тоторҳои Қазон дӯхтаанд ва дар даруни вай чӣ буданаширо ва чаро «ғарч-ғарч» карданаширо ман намедонам».

Ин ҷавоб барои кушодани «сирри ғарч-ғарч»-и кафш роҳбарӣ кард, чунки дар он мадраса Мулло Қамар ном як муллои тотори қазонӣ буд, ки аз вай пурсида ин сирро фаҳмидан осон намуд.

Мулло Қамар аслан тотори қазонӣ буда, бо домуллои кунҷакии ман — Мулло Абдусалом шарикдари буд. Назар ба қавли қасоне, ки тарҷимаи холи ӯро медонистаанд, Махдумхоча ном яке аз савдогарони Бухоро ӯро дар 16-солагиаш ба худаш «мирзо» ё ин ки «маҳрам» карда аз Қазон ба Бухоро овардааст.

Мулло Қамар то калонсол шуданаш — то соҳиби «ришу фаш» шуданаш дар хонаи Махдумхочаи савдогар ба ӯ «мирзой» ва «маҳрамӣ» карда зиндагонӣ намудааст. Баъд аз он ба сабаби савдогари мазкур барон худ «мирзо» ва «маҳрами» дигар ёфтан, ӯ барон хондан ба мадраса кӯчидаст. Назар ба қавли одамони ҳолдон, ханӯз ҳам маишати ӯро хӯҷаини пештарааш таъмин мекардааст. Талаба ва муллоҳои тотори дигар аз тарҷимаи холи шубҳаноки ӯ ор карда, бо вай рафтуой намекарданд.

Дар ҳар ҳол, назар ба ақидаи қалони мадрасаи Мирӣ Араб, ягона «закундон» ва «донандаи аҳволи русия ва русҳо, инчунин «донандаи аҳволи Қазон ва тоторони он ҷо» ӯ буд. Бинобар ин ҳар масъалаи ба русҳо ва тоторҳо оидро аз вай мепурсиданд ва аз хамин ҷумла сабаби «ғарч-ғарч» кардани кафши Мулло Туробро, ки қазонидӯхт будааст ва дар мағзи вай мис ё дигар чиз гузошта шуданаширо аз ӯ пурсиданд.

Мулло Қамар дар ҷавоб гуфтааст, ки «қазонидӯхт» будани ин гуна кафш рост аст. Аммо ҳамаи кафшҳои қазонидӯхтро мусулмонони Қазон — тоторон намедӯзанд. Дар он ҷо дӯзандагони рус ҳам бисёранд. Аммо фарқ дар ин ҷост, ки кафшҳое, ки мусулмонон медӯзанд, ғарч-ғарч намекунад, аммо кафшҳое, ки русҳои Қазон медӯзанд, бинобар он, ки онҳо дар мағзи тағҷарми вай мӯйлаби ҳукро мемонанд, «ғарч-ғарч» мекунад. Мусулмонони Туркистон, ки ин ҳолро намедонанд, ҳамаи ин кафшҳоро «тоторон дӯхтаанд» гуфта харида пӯшидан мегиранд. Кафши Мулло Туроб ҳам дӯхти урусхост, ки дар мағзаш мӯйлаби ҳук гузошта шудааст».

Бо шунидани ин ҷавоби Мулло Қамари «донишманд» шӯрест, ки дар мадраса барпо шуд. «Ин худобехабар (Мулло Туроб) мӯйлаби ҳукро бо кафшаш кашола карда оварда мад-

расаро мурдор кард», «охир, ин бесавод намедонад, ки хук «начасулъайн» (айни начосат) аст», «чаро ӯ начасулъайн будани хукро надонад?» медонад. Аммо азбаски ӯ уруспарааст шудааст, қасдан меҳоҳад, ки чои поки мусулмононро мурдор кунад»... Ин гуна фаръедҳо аз дахонҳои гуногун мебаромад.

Мулло Туроби бечора, ки аз тарси ҳукм шудани худ ба кофирӣ намози ҷамоаро тарк накарда ба масҷид ҳозир мешуд, шогирдонии он муллоҳо, ки ба талқини устодашон ба шӯр омада буданд, аввал кафши ӯро, баъд аз он худи ӯро аз масҷид бардошта бароварда, ба рӯи хавлини мадраса ҳаво доданд.

Баъд аз фароғи намоз муллоҳои калон ин кори шогирдхонро таҳсин карданд, «аммо ин кам аст» гӯён давом намуданд, «ин гуна кафше, ки даруни вай пур аз «начасулъайн» аст, бояд дар даруни ҳучрае, ки Амир Абдуллоҳи яманӣ — Мири Араб сохтаанд, наистад, чои вай даруни начосат аст» гуфтанд ва боз илова намуданд: «Шумо, бачагон, нодонӣ ва бетачрибагӣ карда як гуноҳи кабира кардетон, ки он кафширо бо дасти худ гирифтетон, хуб, зарар надорад, худо гуноҳи нодониста кардашударо меомурзад. Баъд аз ин бояд он гуна кафш бо оташгирак гирифта шавад». Бо шунидани ин таълимот 10—12 нафар шогирдон ба ҳучраҳои рафта оташгиракхояшонро ба дасташон гирифта ба ҳучраи Мулло Туроб ҳучум оварданд. Ҳучраи ӯро кофтуков карданд, дафтари лутғатчаашро ёфта бо оташгирак ба даруни кафшаш тикқонданд, кафширо бо оташгирак гирифта, бар рӯи як куртаи аз тан кашадамондаи соҳиби ҳучра гузоштанд, бар болои вай ду дона хишти пухта ҳам ниҳоданд ва баъд аз он он куртаро бугҷавор баста бардошта бурда, ба даруни халочои мадраса бо зарб ҳаво доданд, ки бо вазни худ дар даруни чирқобҳо фуру рафт.

Мулло Туроб то шаб аз ҳучрааш берун набаромад ва шабона ғоиб шуда рафт, ки баъд аз он ӯро дар он мадраса касе надидааст. Ӯ як харидори судхӯри беруна ёфта, ҳучраи ба 15 ҳазор танга меарзидагашро ба 12 ҳазор танга фурухтааст. Эҳтимол буд, ки калонҳои мадраса он гуна савдои берунро қабул накарда, худхояшон он ҳучраро ба нархи аз ин ҳам арзонтар ба даст мебароварданд.

Аммо фурушгори маҷбур ва харидори ғоибатлаб ин эҳтимолро ба назар гирифта ба пеши қозикалон рафта ба савдои ҳучра бо васиқа ранги расмият додаанд. Вақте ки харидор ба мадраса омада калонро зиёфат карда ба онҳо ширинкома (як маблағ пул) дода васиқаашро нишон дод, маълум шуд, ки Мулло Туроб ҳучраашро фурухтааст ва дар он васиқа «як дарпарда (қоғазгир) ва як тағораи парҳези (об-

резӣ)-и дар як дар хучраи дар мадрасаи Мири Араб доштаи худро ба 12 ҳазор танга фурӯхтани Мулло Туроб» кайд шуда буд.

Азбаски ин харидуфурӯш дар ҳузури козикалон шуда, бо мӯҳри ӯ тасдиқ ёфта, ба вай мӯҳрона расида буд, калонон ба вайрон кардани ин савдо ҷасорат накарданд, зиёфати харидор ва пули ширинкомаи ӯро ғанимат шумурданд.

Назар ба кавли муллоени кӯҳансол, ин аввалин савдои хучра буд, ки дар пеши қозикалон васика шуда буд. Вагарна то он вақт хучраҳои мадрасаҳо фақат дар ҳузури калонони мадраса савдо мешуд. Баъд аз он воқеа савдои ҳар хучрае, ки қадре душворӣ дошта бошад — ҷанҷолнок бошад, дар козиҳона васика мешудагӣ шуд.— Қалонони мадрасаи Мири Араб гуноҳи ин «бидъат»-ро ҳам ба гардани Мулло Туроби саргурезшуда бор карданд.

Бо ҳамин русиомӯзии Пирак ва «Нисоб-ус-сибъён»-созии ман ҳам ба поён расид (оқибати пурфоҷиани Мулло Туроб дар охиртари ин қисм баён хоҳад ёфт).

* * *

Бо ҳамаи ин қадар ҷанҷол ва ғитна ба касе маълум нагардид, ки худ мӯйлаби дурушти шахшӯли «ғарч-ғарч»-кунанда дорад ё не ва дар ҳақиқат дар даруни он кафш он гуна мӯй монда шудааст ё не. Чунки дар он вақт ҳеч кадоми мо (инчунин он муллоҳо ҳам) на хукро дида будем ва на мӯйлаби вайро, фақат бо иқрории Мулло Қамар ба пеши Мулло Абдусалом воқеа дигаргун шуда баромад:

Мулло Абдусалом одами бечораи эҳтиёткор буд, ӯ ва ҳамшоҳони ӯ ба ҷанҷоли кафш иштирок накарда буданд. Рӯзе барои фаҳмидани ҳақиқати ҳол Мулло Абдусалом Мулло Қамарро дар хучраи худ зиёфат кард. Ҳам-ошони ӯ ҳам ҳозир буданд ва ман ош мепухтам. Мулло Абдусалом дар миёнаҳои сӯҳбат гапро ба болои кафши Мулло Туроб оварда аз ӯ ҳақиқати корро пурсид.

ӯ дар ҷавоб гуфт:

— Ман дар 16-солагиам аз Русия ба Бухоро омадаам. Дар он ҷоҳо хукро дида бошам ҳам, ба мӯйлаби дурушт доштан ва надоштани вай диққат накардаам. Дар мағзи кафши «ғарч-ғарч»-кунанда мӯйлаби хук гузоштани русҳоро аз як муллои пирсол, ки дар Бухоро таҳсил карда буд, дар Қазон шунида будам. Дар Бухоро вақте ки ман ин гапро ба Маҳмудхоҷаи савдогар гуфтам, ӯ ин маъниро рад кард: агар зерчарми кафш бо спирт (ҷавҳари арақ) парварда карда шуда бошад, «ғарч-

гарч» мекунад,— гуфта Мулло Қамар сухани худро боз давом кунонид,— барои ман дар даруни кафши Мулло Туроб мӯйлаби хук будан ё ин ки тағчармаш бо спирт парвариш карда шуда будан фарқ надошт. Зеро ҳар кадоми инҳо ки бошад, он гуна кафш мурдор аст. Ман «дурӯғ нагуфтам», вақте ки муллоҳо аз ман ин масъаларо пурсиданд, шунидан аввалиямро гуфтам. Аз ин кор зарар накашидам, чанҷолро тамошо кардам, зиёфати савдои хучраи Мулло Туробро дар қатори калонони мадраса хӯрдм ва ду танга (30 тин) ширинкома гӯён ҳам гирифтам (пеш аз он воқеа Мулло Қамар дар қатори калонони мадраса ба шумор намерафт).

Мулло Қамар ин суханони худро бо оҳанги шӯҳихои оддӣ ва бо як бепарвоии ҳазломезона, ки он вақтҳо дар мадрасаҳои Бухоро одат буд, мегуфт ва шунавандагон ҳам гапҳои ӯро дар қатори чак-чакҳои мадрасаҳои замони худ ҳузур карда мешуниданд. Аммо ҳеҷ кас фоҷиаҳоеро, ки аз ин фитна ба сари Мулло Туроби бечора рӯй дода буданд, ба хотир наменсавард.

Диққат ва тааҷҷуби маро ана ҳамин нуқта ба худ кашид ба буд.

ОДАМИ АЧИБ

Рӯзе дар байни асру шом муллоҳо бо одати муқаррариашон дар миёнсарои мадраса — дар нишастгоҳи дарунии дарвозаи қалонаш нишаста буданд, аз беруни мадраса як одам намоён шуд, ки ба даруни мадраса нигоҳ карда меомад. Ин одам қомати баланде дошт, баландии қоматаш ба дараҷае, ки чомаи банораси подшоҳии дар тан доштааш баробари зонуяш буд, ва ҳол он ки ин гуна чома дар тани одамони оддӣ ба замин мерасид. Тани ин одам ба тарзе пурра буд, ки баландии қоматаш он қадар ҳис карда намешуд ва ба назар миёнақад менамуд. Гӯё дарзии табиат қаду бари ин касро ба як андозаи бисёр муносиб бурида дӯхта буд. Гардани ин кас ҳам мувофиқи қадаш дароз ва муносиби баданаш пурра буд.

Аммо сари ин одам аз одат берун қалон буд. Шояд бори он қаллаи қалон ба он гардани дароз, бо вучуди пурра будани он, вазнинӣ мекарда бошад, ки дар вақти роҳ рафтан гарданаш гоҳ ба ин тараф ва гоҳ ба он тараф ҳам меҳӯрд ва гӯё гардан меҳост, ки дар бардоштани он сар аз бозувони соҳибаш мадад гирад.

Рӯи ин шахс сабзина ва пурра буд ва бо вучуди ин ки синни ин касро аз шаст боло тахмин кардан мумкин буд, ба рӯ-

яш он қадар чинҳои ҳискардашаванда наменауд. Риши ӯ миёна ва кулӯта (лӯнда) буда, торҳои сафедаш аз сиёҳиаш бештар менамуд.

Ин кас дар даст асон русӣ (палка) дошт. Азбаски палкаҳо қомати одамҳои оддиро ба назар гирифта сохта шудаанд, он палка дар дасти он одами қоматбаланд қадре кӯтоҳӣ мекард ва дар вақти ба он палка такя карда қадам монданаш қадаш ба тарафи палка андак ҳам меҳӯрд.

Вақте ки ин одам вазнинона роҳ рафта аз дарвозаи мадраса даромад, миёнсаройнишинон — калонони мадраса ҳамагӣ аз ҷой хеста дастҳоро пеш гирифта таъзимқунон ба ӯ салом доданд.

Аммо он кас ба тарафи саломдихандагон нигоҳе накард ва ба саломашон ҷавобе ҳам надод, фақат сараш андак чунбид. Лекин маълум набуд, ки ин чунбиши сар ишорат ба ҷавоби салом буд ё чунбиши одди вай буд, ки бинобар вазниниаш ҳар вақт аз вай намоён мешуд.

Вақте ки ин одам аз миёнсарой гузашта ба даруни ҳавли мадраса рафт, калонон дар ҷоҳои худ нишаста аз вай ғайбат сар карданд: яке мегуфт: «Ин кас боз омад, ки имшаб дар хучра бо чинҳояш, бо дева парихояш ва бо шайтонҳояш сӯхбат кунад ва фардо баромада гуфтаҳои онҳоро ба шогирдонаш нақл намуда, онҳоро ҳам монанди худ гумроҳ намояд».

Дигаре мегуфт: «Вай мегуфтааст, ки қадом вақт гирифтани офтоб ва қадом соат гирифтани моҳро ман медонам ва метавонам, ки пешакӣ хабар диҳам, ҳаҳ-ҳаҳ, ҳаҳ-ҳаҳ, ҳаҳ-ҳаҳ...» — баробар ҳама қаҳқосзанон механдиданд. Хандаи умумӣ ҳанӯз хомӯш нагашта касе гуфт: «Ғайбдон-ку фақат худо буд, ин бедин аз ғайб хабар доданро даъво карда худаширо ба худо шарик сохта баромадааст».

Дигаре ба сухани ӯ илова кард: «Наузу биллоҳ (ба худо паноҳ металабем), ки худобеҳабар як кофир шуда намондааст, балки монанди Фиръавн⁶⁰ ва Намуруду⁶¹ Шадлод⁶² даъвои худой ҳам мекунад».

«Ман ҳайронам ба ин амиру қозикалон, ки,— гуфт дигаре,— як касро барои фарзи-айн иадонистан 39 дарра мезананд ва як касро бинобар надодани хироҷ мекушанд, аммо ба ин одам, ки рӯйро ба гапҳои куфр мезанад ва даъвои худой мекунад, гап намезананд, ҳатто дар қатори уламо ба ӯ ҷомаи банорас ҳам пӯшондаанд, ки пӯшида фаҳр карда мегардад».

Чун гап ба болои амиру қозикалон омад, сӯхбат ранги дигар гирифт, шунавандагонро як гарони номаълум зер кардагӣ барин шуд, лабҳо аз ханда боз истод, дар башараи ка-

лонон асари он ҳаяҷони пурҷӯшу хурӯш намонд, хомӯшин умумӣ сар шуд.

Ниҳоят, муллои солхӯрдае сукути умумиро вайрон карда, ба гап даромад:

— «Салоҳи мамлақату мулк хусравон донанд» гуфтаанд, ки ин бисъёр дуруст аст,— гуфт ва ба нотики охири хитоб карда давом намуд,— шумо мегӯед, ки «фарзи айн надоништагонро 39 дарра мезананд». Қучои ин кор аҷиб аст? Магар ин кор муҳолифи шарият аст? Агар ҷоҳилонро назананд, дар андак вақт дин аз даст меравад. Хамин дарраи раисон ва шамшери ҷаноби олист, ки дини исломро пойдор нигоҳ доштааст. Вагарна ҳамаи ин нодони дар як рӯз гумроҳ шуда аз дин баромада мерафтанд, «хирс мулло мешавад аз зарби ҷӯб» гуфтаанд,— гӯянда нафаси худро рост гирифта боз сухани худро давом дод:

— Агар ҷаноби олий саркашӣ карда хироч ва молиёти подшоҳӣ надодагонро танбеҳ накунад, рӯзи амир ҳам, вазир ҳам, қозикалон ҳам ва дар қатори онҳо рӯзи мову шумо ҳам ба гадоӣ меафтад. Акнун омадем ба болои гап назадани онҳо ба ин бедии худобехабар. Охир бояд донед, ки ба ин кофир гап назадани онҳо «салоҳи мамлақат аст». Ҷаноби олий бо подшоҳи урус дӯст мебошанд. Такъягоҳи ин кофир бошад, урусҳо аст. Ин гумроҳ ҷандин бор ба мамлақати урусҳо сафар кардааст ва мегӯянд, ки бо подшоҳи урусҳо ҳамсӯхбат шуда дини насороро қабул намудааст. Агар ҷаноби олий ба ин бедии гап зананд, сабаби ранҷиши он подшоҳ мешавад ва дар он вақт мумкин аст, ки мамлақат вайрон шавад. Дар қатори хамин қадар урусҳо монед, ки як кофири дигар ҳам то ба пой худ ба ҷаҳаннам рафтаниш зинда гардад.

† Ман аз ин тафсилоти ин муллои кӯҳансол, бо вучуди дар даст асои русӣ (палка) гирифта гаштани он одам, сабаби ба ин кори ӯ гап назадани муллоҳоро, ки ба сари калӯш ва кафши Мулло Туроб он ҳама ғавғо бардошта буданд, фаҳмида бошам ҳам, сабаби ба ӯ таъзим намуда салом додани онҳоро ҳанӯз нафаҳмида будам. Хусусан, баъд аз он, ки дар ғайби вай аз ӯ бо иборатҳои бад шикоят карданд ва дар ҳаққи ӯ он ҳама носазоро гуфтанд, сабаб чӣ буд, ки дар рӯи вай ӯро хурмат мекарданд?

Баъд аз пурсуков ман фаҳмидам, ки ин одами аҷиб Аҳмад-Махдуми муҳандиси (ҳандасадони) Дониш будааст ва бинобар аз ҳад зиёд калон будани сараш ӯро «Аҳмади Қалла» мегуфтаанд. Аммо сабаби дар рӯи ӯ хурмат кардани муллоҳо, бо вучуди ақидани бад доштанишон дар ҳаққи ӯ ва боиси ба

саломи онҳо ҷавоб надода, аз пеши онҳо калонгирона гузашта рафтани ӯ сонитар ба ман маълум шуд.

Аҳмади Қалла дар гузари Ҷаъфархоҷа як ҳавлӣ дошт, ки дар он ҷо зиндагонӣ мекард ва дар мадрасаи Мири Араб як хучра ҳам дошт, ки дар вай домодаш истикомат менамуд. Аҳмад-Махдум ҳар гоҳ ки рафтуоии мардум ба дилаш зада ба болои ягон масъалаи душворе фикр карданро хоҳад, ба мадраса омада, як шабро дар ин ҷо — дар хилват гузаронда боз ба хонаи доимиаш мерафт.

* * *

Боре воқеае рӯй дод, ки ман овози Аҳмад-Махдумро шумидам ва ба донишманди бузург будани ӯ ақида пайдо кардам: намедонам, дар ҳамон сол буд, ё соли дигар, ки Дониш бо одати муқаррариаш дар байни асру шом ба мадраса омад. Муллоҳои миёнсароинишин ҳам бо одати муқаррариашон ба пой хеста таъзимкунон ба ӯ салом доданд. Ӯ ин дафъа ҳам ба саломи онҳо ҷавоб надод, лекин бе он ки ба рӯи касе нигоҳ кунад ва гӯё ки худ ба худ гап мезада бошад, забонаш гирифта-гирифта (забони ӯ андак лакнат дошт, ки ҳарфҳои аввали калимаҳоро такрор карда мегуфт).

— Имшаб дар фалон соат моҳ мегирад, фалон дақиқа давом мекунад ва ҳар кас, ки дар ҳамон вақт ба болои боми мадраса барояд, ин ҳодисаи табиатро тамошо мекунад, — гӯён гузашта рафт.

Баъд аз гузашта рафтани ӯ бо одати муқаррарӣ боз шикоятҳои муллоҳо сар шуд. Ман ҳарчанд пештар бо шикоятҳои умумии муллоён дар ҳаққи Аҳмади Қалла дар шубҳа монда бошам ҳам, ин бор ин шикоятҳоро бетарафона гӯш карда на-тавонистам. Балки дар фикри худ муҳокама мекардам. Зеро даъвое, ки ман он рӯз аз вай шунида будам, ба фикри худам хеле аҷиб буд. То он вақт ман аз одамоне «моҳ аз шумин гуноҳ мегирад» гуфта шунида будам. Агар дар ҳақиқат имшаб гуфтаи ӯ рост барояд, маълум мешавад ки ӯ олими бузург будааст. Мардум ӯро «мунаҷҷим» (яъне фолбин) мегуфтанд. Агар ин гуфтаҳоиаш дуруст бароянд, маълум мешавад, ки ӯ дар ҳақиқат мунаҷҷим (яъне ситорашинос) будааст, на фолбин. Ман ин дафъа аз шикоят ва ғайбати муллоён нисбат ба ӯ ва дониши ӯ бӯи рашқу ҳасад ҳис мекардам.

Шаб шуд, дар соати муайян — дар соате, ки Аҳмад-Махдум таъин карда буд, бештарини муллоҳо ва талабаҳо ба боми мадраса баромаданд, ман ҳам баромадам. Аҳмад-Махдум аз ҳама пештар баромада будааст. Ӯ бар рӯи як суфаи ҳам-

вор, ки дар гӯшаи ҷануби, шаркии боми мадраса бар бёлои боми хучраи худ сохта будааст, колинча паҳн карда нишаста буд. Дар рӯ ба рӯи вай домодаш менишаст. Дар пеши ӯ фонусе буд, ки дар вай як шамъи ҷойдорӣ чортанимча (яъне чор донаш 500-граммӣ) меафрӯхт. Соати бағалӣе ҳам дар пеши рӯшноии фонус кушода мондагӣ буд. Дар пеши зонуи Аҳмад-Махдум якчанд варақ коғаз паҳн буданд, ки дар онҳо рақамҳои ҳисоб навиштагӣ менамуданд. Баъзе рақамҳо бо сурхӣ навиштагӣ буда, бар болояшон бо сиёҳӣ хат кашидагӣ буд. Дар қатори сатрҳои рақамҳо ва дар ҳошияи коғаз калимаҳои духарфа ва сеҳарфаи маънохояшон ба ман номаълум менамуданд.

Аҳмади Дониш бо диққат он рақамҳоро аз назар мегузаронид. Гоҳо ба соат нигоҳ карда баъд аз он ба осмони соф, ки дар вай моҳи пурра нур мепошид, чашм медӯхт.

Як вақт забонаш гирифта-гирифта:

— Ба-ба-осмон ни-нигаред,— гуфт ӯ,— ҳама ба осмон нигаристанд. Моҳ ба гирифтаи даромада буд, кам-кам гирифтагӣ моҳ зиёд шуда ба аҳолии шаҳр маълум гардид. Дар кӯчаҳо овози табли шабгардон (одамони полицияи амирӣ) баланд гардид, аз ҳавлиҳо садои лаълиҳо, лаъличаҳо, дегҳои мис ва сатилҳо баромадан гирифт. Дар муддати якчанд дақиқа шаҳр аз овози дамбар-думбур, ҷангар-ҷунгур пур гардида ба дили шунавандагон як навъ даҳшат меандоخت.

Ман дар мавридҳои моҳгирӣ дар деҳаамон ҳам садои «мисинакӯбӣ»-ро шунида будам. Лекин гулгулаи он ҷо ба муносибати камии аҳолии он ҷо наст ва суст буд. Аммо дар шаҳри Бухоро, ки якбора аз ҳазорҳо ҳавлиҳо ва садҳо таблҳо садои нофорамӣ ғайримунтазам мебаромаданд, асабҳои касро ба қаяҷон меовард.

Бо шунидани ин садоҳо дар лабҳои Аҳмад-Махдум табасуми истехзокоронае зоҳир шуд ва ӯ гӯё дар шарҳи сабаби ин табассумаш худ ба худ гуфт:

— Вақташ расад, ҳуди моҳ кушода мешавад, ба ин гуна лаълизаниҳо ва сатилкӯбиҳо эҳтиёҷ надорад,— ва илова кард, — баъд аз фалон дақиқа ба кушода шудан сар карда, баъд аз фалон дақиқа тамоман кушода мешавад.

Дар ҳақиқат дар дақиқае, ки Аҳмади Дониш гуфта буд, моҳ ба кушода шудан сар карда, дар ҳамон дақиқае, ки ӯ муайян карда буд, дар моҳ асари гирифтагӣ намонд.

Аз ҳама пештар аз бом фонусро ба даст гирифта Аҳмади Қалла фурумад ва аз паи ӯ колинча ва коғазҳоро ғундошта домодаш рафт, дигарон баъд аз қадре шикоят кардан ягон-ягон фурумаданд. Ин дафъа мавзӯи шикояти муллоён «ҷодугарӣ»

ва «сеҳрбози»-и Аҳмади Қалла буд. Назар ба ақидаи шикоятгарон, он рақам ва ҳарфҳои маъниашон номаълум, ки дар он коғазҳо навиштагӣ буданд, «дуои тасхир» будаанд. Касе, ки ба ин гуна дуоҳо шуғл намуда ба нисобаш расонад, чинҳо, девҳо, парихо ва ҳатто шайтонҳоро тасхир мекардааст — ба ҳукми худ меदारовардааст ва он махлуқҳо ба тасхиркунанда аз ғайб хабар меодаанд. Аммо аз рӯи шарият ба сеҳру чоду шуғл қардан мамӯъ будааст. Лекин баъзе Аҳмад-Махдум барин гумроҳҳо ба сеҳру чоду шуғл қарда ба мардум аз ғайб хабар дода дигаронро ҳам гумроҳ мекардаанд.

Ман фардон он шаб, дар вақти дарс, аз домуллои худ — Мулло Абдусалом, ки дар вақти гирифтани моҳ ба бом набаромада буд:

— Аҳмади Қалла гирифтани моҳро чӣ гуна пешакӣ фаҳмидааст? — гуфта пурсидам.

У ҷавоб дод:

— Аз ғайб хабардиҳандагон ду қисманд: якум валӣ, дуюм коҳин (фолбин): валӣ ҳар чиро, ки аз ғайб хабар медиҳад, бо илҳоми илоҳӣ ва бо талқини малоикаҳои ӯ хабар медиҳад. Ба ин дараҷа расидани одам бисёр душвор, бояд инсон дар зери роҳбарияти пири комил чандин солҳо риёзат кашад, ки ба ин дараҷа расад. Аз ғайб хабар додани валиро дар забони шарият «кашфу каромот» меноманд, лекин валиҳо бинобарнигоҳдории сирру ҳикматҳои илоҳӣ хабарҳои ғайбиро ба касе намегӯянд. Коҳин (фолбин) бошад, ҳар чизе, ки аз ғайб мегӯяд, бо талқин ва бо хабардиҳии чинҳо ва парихо мегӯяд, ки онҳо ба сабаби ҷисми латиф (ба назар нанамоянда) буда, нашон дар олами арвоҳ ба малоикаҳо наздик рафта аз гуфтугузори онҳо ин хабарҳоро медузданд. Аз ғайб хабардиҳии коҳинро дар забони шарият «истидроч» мегӯянд, ки содир шудани ин гуна корҳо аз кофирон ҳам мумкин аст. Коҳинҳо барои аз роҳ баровардани мардум аз барҳои аз чинҳошон шунидаро ба ҳар кас мегӯянд. Аҳмади Қалла аз ҷумлаи коҳинон ва дӯсти шайтон аст ва ҳар касе ҳам, ки ба гапи ӯ гӯш диҳад, гумроҳ ва дӯсти шайтон мешавад.

* * *

Ҳарчанд чояш ин ҷо нест ва таърихаш хеле дер аст, як воқеаеро ҳам, ки ба ҳамин суҳанони домуллоям дар бораи «ба воситаи чинҳо аз ғайб хабардиҳии Аҳмад-Махдум» дахлдор аст, бояд дар ин ҷо қайд қарда гузарам:

Баъд аз ду ё се соли ин воқеа — вақте ки ман дар пеши домуллои мазкур «Шамсия» (китобчае, ки ба мантиқ оид аст)

мехондам, як мисол рост омад. Ин мисол зарурати гирифтани моҳ буд, дар вақти ҳоил шудани замин дар миёнаи вай ва офтоб.

Домуллои ман, чунон ки ҳаст, ин масъаларо шарҳ дода ба ман фаҳмонд. Ба ин муносибат воқеан аз гирифтани моҳ пешакӣ хабар додани Аҳмад-Махдум ба ёдам расида ба домулло гуфтам:

— Маълум мешавад, ки Аҳмад-Махдум вазъияти моҳ офтоб ва заминро ба ҳисоб гирифта аз гирифтани моҳ пешакӣ хабардор мешудааст (дар ин вақт ба ёдам он рақамҳо расиданд, ки дар қоғаз навиштагӣ буданд ва дар қариби гирифтани моҳ Аҳмади Дониш онҳоро ҳисоб карда меистод).

Бо шунидани ин суханони ман пешонаи домулло турш шуд ва дар абрувонаш чин пайдо гардид ва баъд аз қадре хомӯш истодан ба ман нигоҳ накарда гуфт:

— Сохиби ин китоб — «Шамсия» аз ҷумлаи ҳукамо аст. Ҳукамо ба шариат қор надоранд ва ҳар чизе, ки ба ақлашон ояд, гуфтан мегиранд, дар ҳақиқат инҳо шогирдони шайтонанд ва Аҳмади Қалла шогирди инҳост. Ҳамаи инҳо гумроҳонанд. Дар бораи гуфтаҳои инҳо бисъёр пурсуков қардан дуруст нест.

Ман дар ин гуфтаҳои муаллими илми мантиқ як навъ бемантиқӣ ҳис кардам ва дар дили худ фикр мекардам: «Агар муаллифи китоби «Шамсия» аз ҷумлаи ҳукамо буда ва ҳукамо ҳамагӣ гумроҳ бошанд ва дар бораи гуфтаҳои онҳо «пурсуков қардан дуруст набошад», пас чаро ин китоб чандин сад сол боз дар мадрасаҳои олами ислом китоби дарс шуда омадааст ва ҳатто ҳоли ҳозир ҳам худӣ ҳамин домуллои «растагори ман» аз худӣ ҳамин китоб ба ман дарс дода истодааст».

Ман то он вақт ин домуллои худро ба сабаби иштирок накардани ба ҳуҷумҳое, ки аз тарафи муллоён ба Аҳмад-Махдум мешуд ва аз ҳамроҳӣ накардани ба шикоятҳои миёнсароӣ, ки калонони мадраса аз Аҳмади Қалла мекарданд, як одами донишманд ва боақл гумон мекардам. Аммо ҳамон рӯз донишам, ки домуллоям ҳам аз ҳамон муллоҳои ҷоҳили бесавод кам фарқ доштааст.

* * *

Дар баҳорони соли якуми истиқоматам дар мадрасаи Мирӣ Араб маро дидани хавлии Аҳмад-Махдуми Дониш муяссар шуд. Ин хушбахтӣ дар ман ба ин тариқа рӯй дода буд: дар рӯзҳои тутпазӣ рӯзе хӯҷанини ман, муллоҳое, ки ман дар онҳо ошпазӣ мекардам, хостанд, ки ҷое рафта тут хӯранд.

Яке аз шарикдарсонии онҳо, ки ӯро Мулло Муҳиддини лав-

воҳ мегуфтанд, ҳамин рӯз ба хучраи домуллоям — Мулло Абдусалом омада буд. Ӯ бинобар лаввоҳ буданаш бо Аҳмади Дониш ҳампеша буда, бо ӯ рафтуой доштааст ва баъзе нозукиҳои санъати худро аз вай меомӯхтааст. Ӯ ба ҳамдарсони худ таклиф кард, ки барои тутхӯрӣ ба хавлии Аҳмад-Махдум бираванд. Назар ба қавли ӯ, хавлии Дониш боғчанок буда, дар он ҷо дарахтони навчанги тут ҳам будааст ва ӯ ба ин таклифи худ илова карда гуфт:

— Агар ба он ҷо рафтан хоҳетон, ман роҳбарӣ мекунам.

Ин таклифро хӯҷаинони ман хуш қабул карданд, дар ин вақт «бидъаткорӣ, бединӣ ва дӯсти шайтон» будани ӯ ба хотири ҳеҷ кас нарасид ва ин «хислатҳои бади ӯ» ба хӯрдани туги ӯ монеъ шумурда нашуд.

Муллоҳо маро ва боз ду-се талабаи хурдсоли дигарро барои тутафшонӣ ва ҷодирдорӣ ҳамроҳи худ гирифтанд. Мо аз мадраса баромада бо кӯҷаи калони тарафи шимоли мадраса ба тарафи шарқ равон шудем. Аз тоқи Заргарон, аз растан Заргарӣ, аз байни мадрасаҳои Мирзо Улугбек ва Заргарон, аз гузарҳои Дегрезӣ, Мехчагарон, Қалобод ва дигарҳо гузашта ба гузари Ҷаъфархоҷа расидем, ки хавлии Аҳмад-Махдум дар ҳамон гузар будааст.

Мо дар охири гузари Ҷаъфархоҷа аз кӯҷаи калон ба дастии рост — ба тарафи ҷануб ба як паскӯҷаи пешбаства баргаштем, ки тахминан 50 қадам дарозӣ дошт ва дар ҷои басташудаи он паскӯҷа дарвозачаи зебӯе кушода мешуд.

Мо аз дарвозача даромадем. Аз пеши дарвозача то пешгоҳи боғча рост ба тарафи ҷануб як толори ангур сохта шуда буда, зеро ин толор як роҳи пиёдагарди пуштимоҳигӣ буд, ки дар вақти борон об бар рӯи вай наменстод ва ба ду тараф, ба ду ҷӯйчае, ки дар ду сӯи ин пиёдагард кашида шуда буданд, шорида мерафт. Хавозаи толор ба шакли шервонӣ (ба шакли бомхӯе, ки дар ҷоҳои серборон месозанд) буда, бар болои сутунчаҳои қатор, ки аз ду тараф бар лаби ҷӯйчаҳо бар рӯи зерсутунҳои чилликӣ шинонда шуда буданд, менстод.

Дар пеши ҳар сутунча як бех тоқ шинонда шуда буд, ки танаҳои ин тоқҳо баробари сутунчаҳо рост то забаррави хавоза мебароманд ва аз он ҷо он танаҳо панҷаҳо дода ва панҷаҳо навдаҳо расонда ва навдаҳо бо барғҳои зумуррадини худ сар то сари рӯи хавозаро тамоман пӯшонда буданд.

Дар ду тарафи растан толор дарахтҳои мевадори гуногун бо ҷадвалҳои ҳандасагӣ дар шакли шохмотӣ шинондагӣ буданд, ки растаҳои байни қаторҳои он дарахтон аз ду тараф мувозини якдигар уреб мерафтанд ва растан толор бо қатори он

дарахтон як намуди шакли махрутӣ (цилиндри) пайдо карда буд.

Растаи толор рафта ба як айвончаи зебои гачқорӣ мепайваст, ки болои ин айвонча як болохонаи айвончадор буд, ки нишинандаи он ҷо, агар рост нигоҳ кунад, ҳама ҷои боғчаро тамошо мекард.

Дар тарафи шарки ин айвончаи зерин ва пайваста ба вай як шипанги баланди дароз буд, ки сутунчаҳояш ҳаштраҳ таъриҳидагӣ буда, зерсутунчаҳояш шакли зомучагӣ (ҳандалакӣ) доштанд. Зерсутунчаҳо бо ранги зомучагӣ ва танаи сутунчаҳо бо ранги сабзи бодирингӣ ранг ва равшан дода шуда буданд. Сақфи шипанг шакли камонӣ дошта, пӯшишаш шервонӣ буд.

Дар тарафи ғарби айвонча ва пайваста ба вай як суфаи баланди дароз мерафт, ки дарозӣ ва бари вай бо шипанг баробар буд. Тарафи шарқ ва ғарби айвонча ба шипанг ва суфа кушодагӣ буда, тарафи ҷанубаш девор дошт ва дар он девор як дар менамуд, ки ба як хонаи дарозрӯяи раҳравмонанд кушода мешуд ва он раҳрав ба бинои хонаҳои зимистонӣ мепайваст, ки як тарафи он мардона (меҳмонхона) ва тарафи дигараш загона (хавлии дарун) буд.

Ду тарафи ин хонаи раҳравмонанд — байни бинои хонаҳои зимистонӣ ва шипангу суфа гулзоре буд, ки дар вай гулҳои гуногунавъи гуногуноранг шукуфтагӣ буданд.

Назар ба қавли Мулло Муҳиддин, тарҳи ин боғро худи Аҳмад-Маҳдум кашида, бинокориҳо, дарахтшинониҳо ва гулзорҳо мувофиқи нақшаи ӯ ва бо иштироки ӯ ба вуҷуд омада буданд. Азбаски ӯ муҳандис (ҳандасадон) буд, нозуқиҳои ин хонаҳои худро ба боғчаи худ сарф карда буд.

Пешхизмати Аҳмади Дониш моро дар охири растаи толор пешвоз гирифт, рост ба айвончаи зерини байни суфа ва шипанг даровард ва аз он ҷо бо зиначае, ки дар пешгоҳи ин айвонча буд, ба болохона баровард.

Болохона ва айвончаи болоӣ бар болои айвончаи зерин ва хонаҳои раҳравмонанд бино ёфта буданд. Дар деворҳои болохона харитаи замин ва кураҳои мусаттаҳаи дунёи кӯҳна ва наваҷабондагӣ буда, дар болои ду чорпоячаи гардишӣ кураҳои муҷассамаи заминро осмон менестоданд. Албатта, ман дар он вақт на харитаро медонистам, на кураҳо ва на ба ҷиҳати хизмат кардани ин асбобҳоро. Аммо Мулло Муҳиддин дар бораи он чизҳо ба шарикони худ эзоҳи дуру дарозе дод, ки дар катори онҳо ман ҳам ҷиҳати будани он чизҳоро фаҳмидам.

Муллоҳо ин асбобҳоро воситаи масҳара доштани Аҳмади Қалла карданд. Яке мегуфт: «Рӯи заминро кӣ вачаб ба вачаб дида баромадааст, ки сурати вайро бо шаҳрҳо, биёбонҳо ва

даръёхо батафсил дар рӯи қоғаз кашида нишон дода тавонад. Ин чизест, ки ягон дурӯғгӯй ё якчанд дурӯғгӯй як чо нишаста сохтаанд ва барои мардуми нодонро фиреб дода пул гундоштан чоп карда баровардаанд.

Дигаре мегуфт: «Аҳмади Қалла худро аз ҳама донишмандтар мешуморад. Ва ҳол он, ки ҳудаш аз ҳамаи аҳолии Бухоро пештар ба ин фиреб бовар карда харида оварда ба девори хонааш зада мондааст. Ҳаҳ-ҳаҳ-ҳаҳ... Магар аз ин зиёдтар ягон кори аҳмақонаи дигар ҳаст?»

Вақте ки ҳаракати замин ва ҳоил шудани вайро дар байни офтобу моҳ аз тафсилоти Мулло Муҳиддин аз забони Аҳмад-Маҳдум шуниданд, дигар **бе** ҳеҷ шакку шубҳа ба бединии ӯ ҳукм карданд.

Дар тоқчаҳои болохона доира, танбӯр, дутор ва рубоб барин асбоби мусиқӣ буд. Муллоҳо инҳоро асбоби бозихои шайтонӣ шумурданд ва инҳо низ, назар ба ақидаи онҳо, далели бидъаткории Аҳмад-Маҳдум шумурда мешуданд.

Ин суҳанҳои онҳо, бо вучуди хурдсолиам, барои ман хандаовар менамуд. Зеро ҳар вақт, ки дар деҳаи мо базм шавад, падарам маро бардошта мебурд. Ба суруд ва нағмаҳо бо диққат гӯш меод, хонандагон, навозандагон ва раққосони хубро бо овози баланд: «Офарин, баракалло, барака ёб, шод бош, зинда бош, намур!» — гӯён таҳсин мекард. Ман, ки падари худро яке аз дурусткорони он замон медонистам, бо пайравии ӯ ман ҳам ин асбобҳоро чизҳои хуб мешумурдам. Бинобар ин, будани ин асбобҳоро дар хонаи Аҳмад-Маҳдум яке аз корҳои бади ӯ шумурдани муллоҳо ба ман писанд наафтод.

Ба болои ин, дар вақте ки бо падарам ба саёҳати шаҳри Бухоро омада будам, дар пеши мадрасаи Мири Араб базми подшоҳӣ мерафт ва ҳамаи аҳолии ин мадраса он базмро тамошо мекарданд. Ин муллоҳо чаро дар он вақт бидъат будани базм ва асбоби мусиқиро дар пеши аҳолии мадрасаи худ исбот намуда, онҳоро аз тамошо манъ накарданд ва имрӯз чаро будани ин чизҳо дар хонаи Аҳмад-Маҳдум далели бадкорӣ ва гунаҳгории ӯ шуд? Бинобар ин мулоҳизаҳо ман суҳанҳои муллоҳоро ғаразгӯёна, бемантиқ ва хандаозор мешумурдам.

Бояд ман дар ин чо ҳамин нуқтаро қайд кунам, ки дар он вақт муҳаббат ва тарафдории ман ба Аҳмад-Маҳдум вичдо-нӣ буда, ин натиҷаи акси таъсире буд, ки ба сабаби ҳучуми бемантиқонаи муллоён ба ӯ дар дили ман пайдо шуда буд. Вагарна ман дар он вақт ва дар он синну сол аз маслак ва мақсади Аҳмад-Маҳдум хабардор набудам ва хабардор шуданам мумкин ҳам набуд. Чунки «хислатҳои ӯро» ман ҳамеша

аз душманони ӯ мешунидам. Шикоятҳо, ғайбатҳо ва бадгӯиҳо дар ҳаққи Аҳмад-Махдум дар муҳите, ки ман будам, чунон бисёр будаанд, ки дили ман ҳам шубҳаи баде нисбат ба ӯ пайдо накарда намонд.

Пешхидмати соҳибхона барои «меҳмонони ноҳонда» дастархону чой баровард. Ба тутафшонии мо эҳтиёҷ ҳам намонд, чунки ӯ ба рӯи дастархон ду лаъли тут ҳам оварда гузошт ва узр гуфт:

— Эшон (Аҳмад-Махдум. Дар Бухоро муллоҳои калони куҳансолро барои эҳтиром бо унвони «эшон» ном мебурданд) андак хаста шудаанд. Бинобар ин ба хидмати шумоён баромада натавонистанд ва узр мецоҳанд.

Пешхидмат рафт ва Мулло Муҳиддин, ки ба Аҳмад-Махдум ҳолдон буд, гуфт:

— Бояд бемории Аҳмад-Махдум сохта бошад. Одати ӯ ин аст, ки дар ҳамин болохона менишинад ва ояндагонро вақти даромаданашон аз дарвоза ҳатто вақти баргаштанашон аз кӯчаи калон ба паскӯча мебинад ва агар сӯҳбати оянда, ё ояндагонро барои худ гарон ва нофорам ҳис кунад, аз ин ҷо фууромада аз он даре, ки дар пешгоҳи айвони зерин ҳаст, даромада ба хонаи дигар гузашта худро бемор сохта мецоҳад. Шумоҳоро ҳам, ки бад мебинад, аҷаб нест, ки гурехта рафта худро бемор сохта бошад.

— Чаро моро бад мебинад? — гуфт Қорӣ Бегӣ, магар мо монанди ӯ гумроҳем?

— Ман намегӯям, ки шумоён гумроҳед, ё ӯ,— гуфт Мулло Муҳиддин,— аммо ҳамин қадарро мебинам, ки дар байни шумоён ва ӯ зиддият ҳаст. Чунон ки оташ обро дӯст намедорад, инчунин об ҳам оташро дӯст намедорад. Модом ки шумоён ӯро бад мебинед, аз ӯ нисбат ба худ дӯстдорӣ ва меҳрубонӣ талаб карданатон нодуруст ва ғайримантикист.

Домуллои ман — Мулло Абдусалом ба гап ҳамроҳ шуда гуфт:

— Аҳмад-Махдум зотан мутақаббир (калонгир) аст. Ва ҳол он ки худо кибру ғуруро аз сифатҳои шайтон шумурдааст...

Мулло Муҳиддин сухани ӯро бурида пурсид:

— Ба чӣ далел шумо Аҳмад-Махдумро калонгир мешуморед?

— Далел ин аст, ки,— гуфт Мулло Абдусалом,— ман борҳо дидаам: ӯ ба мадраса мебарояд ва калонии мадраса ба пой хеста ӯро эҳтиром намуда салом медиҳанд. Аммо ӯ лоақал ҷавоби саломро, ки фарз аст, намегардонад. Ин калонгирӣ набуда чӣ буд?

— Ҳамон калононе, ки,— гуфт Мулло Муҳиддин дар ҷавоб,— дар миёнсарои мадраса рост хеста таъзим намуда ба ӯ салом медиҳанд, дар худӣ ҳамон вақт дар дилашон ҳақорат медиҳанд ва баъд аз гузаштани ӯ бошад, рӯйрост ӯро бидъаткор, кофир мегӯянд, ки инро шумо ҳам инкор намекунед. Маънии «кофир» гуфтан чист? Назар ба қонуни Бухоро, «куштанбоб» гуфтан аст. Аҳмад-Махдум бо фаросате, ки дорад, инро медонад ва медонад, ки он эҳтиром ва саломии онҳо мунофиқӣ аст ва ӯ бошад, нифоқ карданро намеҳақад, бинобар ин ҳар чӣ дар дил дорад, рӯйрост зоҳир мекунад ва ба саломашон ҷавоб наmedиҳад...

Дар ин миён пешхизмат як табақ ширбиринҷи гармро, ки бар рӯяш рағғани зарди доғ рехтагӣ буд, оварда бар дастархон ниҳод ва худ баромада рафт. Мулло Муҳиддин суҳанаширо, ки бо омадани пешхизмат бурида шуда буд, давом кунонда гуфт:

— Ман борҳо аз Аҳмад-Махдум шунидаам, ки мегуфт: «Нифоқ бадтарини сифатҳои одамист, ман худро ба куштан медиҳам, аммо мунофиқӣ намекунам». Аммо мову шумо,— Мулло Муҳиддин барои сабуқтар кардани бори ҳамсӯҳбатони худ худаширо ҳамроҳ карда гуфт,— аммо мову шумо азбаски ба нифоқ одат кардаем, қабоҳати вай ба назарамон наменамояд. Вагарна дар ҳақиқат дил дигару забон дигар будан бадтарини хислатҳост.

Муллоҳо ширбиринҷро тез-тез мехӯрданд, ба шорида рехтани рағғани ош аз байни панҷашон ба дастархон ҳам аҳамият наmedоданд. Мулло Қосим оши дар даҳон дошташиро хоида истода, ба Мулло Муҳиддин хитоб карда гуфт:

— Назар ба фикри шумо, калонгирӣ аз мунофиқӣ беҳтар аст?

— Аҳмад-Махдум,— гуфт Мулло Муҳиддин,— калонгир нест. Ӯ ба ҳама бо меҳрубонӣ ва хоксорона муомила мекунад, ӯ бо одамҳои бесавод ҳам улфат мегирад. Ҳар сол як бор ба саҳроҳо саёҳат карда бо деҳқонони хокпош бародарвор шинуҳез менамояд. Такаббур ва калонгирӣ аз Аҳмад-Махдум фарсахҳо дур аст. Ба калонони мадраси Мири Араб ҷавоби салом нагардондани ӯ аз калонгирӣ набуда, балки аз нифоқ ва мунофиқро бад диданаш омадааст.

Мулло Абдусалом, ки аз ҳама пештар аз ош даст кашида дасти худро пок мекард, ба Мулло Муҳиддин нигоҳ карда гуфт:

— Хуб, гирем, ки Аҳмад-Махдум калонгир нест, гирем, ки ӯ нифоқ ва мунофиқро бад мебинад, бинобар ин ба саломии калонони мадраса ҷавоб намегардонад. Охир, инро ҳам магар ӯ наmedонад, ки арабҳо гуфтаанд: «Меҳмонатро иззат кун,

агарчи вай душмани ту бошад», магар мо аз душмани ӯ ҳам бадтарем, ки моро ҳурмат карда ба пешамо набаромад?

Мулло Муҳиддин ҷавоб дод:

— Бо вучуди ин, ки ӯ медонад, мо аз вай шикоят карда нишастаем, дастархон, чой, тут, ош фиристодан ва барои набаромаданаш узр гуфтан барои меҳмонони нохонда ҳурматест, ки инро факат Аҳмад-Махдум карда метавонад.

Мо аз хонаи Аҳмад-Махдум бо шикамхон сер баромада оҳиста-оҳиста баргаштем. Мулло Муҳиддин дар гузари Қалобод, ки хонааш дар он ҷо будааст, аз мо ҷудо шуда монд. Хӯҷаинони ман то ба мадраса омадан шикояташонро аз Аҳмад-Махдум давом кунонданд. Акнун суҳанонашонро хеле озодона мегуфтанд, чунки акнун дар байнашон монанди Мулло Муҳиддин касе, ки Аҳмад-Махдумро тарафдорӣ карда ба кори одатии онҳо ҳалал расонад, набуд.

Ман бошам, дар бораи Мулло Муҳиддин фикр мекардам: ӯ дар байни шарикдарсонӣ худ ба «нофаҳмӣ ва нодонӣ» машҳур буд. Ҳатто баъзе ҳамдарсонаш ба рӯи вай мегуфтанд: «Шарик, шумо хонда чӣ кор мекунед? Аздусар муллои дуруст намешавед. Як лаб нон бошад, аз ҳамин лавҳу ҷадвалу қалами мӯин ҳам меёбед».

Ӯ дар ҷавоб хандида мегуфт: «Гӯсолаеро, ки аз пода берун равад, гург меҳӯрад. Бинобар ин ба дараҷаи говӣ расида натавонам ҳам, барои муҳофизати худ дар миёни говон буданро бехтар медонам».

Ман он рӯз дидам, ки ӯ аз ҳамаи шариконаш, ки дар он ҷо буданд ва яке аз онҳо домуллои худам буд, боақлонатар ва донишмандонатар гап мезад.

* * *

Таҳсили соли 1890—91 ба охир расид. Баробари тамоми шудани таҳсил озуқа ва харҷи акаам ҳам тамоми шуд. Ӯ барои имоматӣ ё мактабдорӣ қардан ба саҳро баромадан хост. Як шарикӣ туркмани қаркигиаш хост, ки ӯро ҳамроҳи худ ба дашти туркман бубарад:

— Дар он ҷо шуморо дар ягон ӯба⁸³ мактабдор мекунам,— гуфт.

— Ман, забони туркманӣ он сӯ истад, ҳатто забони ўзбекиро дуруст намедонам. Дар он ҷо туркманбачагонро, ки забони тоҷикиро намедонанд, чӣ гуна сабақ медиҳам? — гуфт акаам дар ҷавоб.

— Барои дар ӯбаи туркман мактабдорӣ қардан ва забони туркманиро доништан лозим аст, на чизеро ёд додан,— гуфт

муллои туркман ва эзоҳ дод,— туркманҳои бой фақат барои «ном» мактабдор нигоҳ медоранд, то ки мардум гуянд: «фалон бой дар ўбаи худ мактаб кушодааст». Барои дар ўбаи туркман мактабдорӣ қардан танҳо бо эшонони туркман мувосо қарданро доништан ва тоғистан даркор аст. Соҳиби зиндаву мурдаи туркманҳо эшонони онҳоанд. Эшонони туркман ҳам мурид мегиранд, ҳам имоматӣ мекунанд — яъне маросими никоҳу ҷанозаи туркманонро ба ҷо меоранд. Аммо мактабдорӣ на-мекунанд, сабаби ин дар ин ҷост, ки бештарини онҳо худ бе-саводанд. Лекин ба назари халқ мактабдориро «қори пасти ва ба шаъни худашон номуносиб» нишон медиҳанд. Аммо мактабдореро, ки онҳоро ҳурмат кунад ва дар ғайбашон ҳам дар пеши мардум онҳоро таъриф намояд, ёрӣ медиҳанд, вагарна «ин мактабдор нодон аст» гуфта дар ўба роҳ намедиҳанд.

Акаам бо эшонони туркман мувосо қарданӣ шуда бо шарикдарси худ дар аввалҳои моҳи ҳамал (охирҳои март) ба дашти Қаркӣ рафт.

Ман бо хўҷаинони худ то гарм шудани ҳаво, то охириҳои айёми тутпазӣ дар Бухоро мондам, вақте ки онҳо ба саҳро баромадан хоҳанд, ман ҳам ҳамроҳи онҳо рафтам.

САҲАТИ САҲРО

Ман ҳамроҳи домуллои кунҷакиам — Мулло Абдусалом, ки аз хўҷаинҳои асосӣ ва ҳомии ман дар пеши ҳам-ошонаш буд, аз шаҳр баромада ба деҳаи Маҳалла, ки хонаи ӯ дар он ҷо буд, омада фууромадам ва аз он ҷо ба деҳаи Маҳаллаи Боло ба хонаи бобову модарқалони модариам рафтам, ки додаронам он ҷо буданд.

Аммо маро дар он ҷо як мусибати бисъёр саҳт пешвоз гирифт: додари хурдтаракам — Қиромиддин, ки ман ўро бисъёр дўст медоштам ва як одами дуруст шуда баромадани ўро умедвор будам, дар зимистони ҳамон сол мурда будааст. Аммо тағоихоям барои моро дар айёми таҳсил ба ғам наандоختан ва парешонҳол нақардан ин хабарро ба мо нарасонда будаанд.

Ақволи додари қалонам — Сирочиқиддин ҳам бад буд... Ӯ дар асл заифбадан ва сустбунъед буда, дар хонаи модарқалонам боз ҳам сусттар, заифтар ва лоғартар шуда буд. Маълум буд, ки додари хурдам бо вучуди ин ки баданаш нисбат ба солаш қавӣ буд, аз ҷиҳати хурдсолнаш ба камхўроқӣ ва бадхўроқӣ тоб оварда натавонистааст. Додари қалонам, ки қалонсолтар буд, як дараҷа ба зиндагонии саҳт тобоварӣ қарда, то ҳол зин-

да монда бошад ҳам, аҳволаш ба мурдан наздик расиданашро нишон меод.

Аҳволи зиндагонии хонаводаи бобоям назар ба пештара чанд дараҷа бад шуда буд: пагоҳонӣ як каф мошро бо як каф орди ҷувории сафед ба як деги калони пуроб андохта ҷӯшонда номи вайро «мошоба» монда, ҳар кас яккосагӣ аз вай оби мошнок дам мекашид, пешин нони зағораи аз орди ҷувории сафед пухташударо бо оби сард меҳӯрданд ва бегоҳӣ бо ду сар пиёзпиёба (пиёзоба) пухта бо ҳамон зағора меҳӯрданд, ё ин ки оби мошноки пагоҳониро дар шаб ҳам такрор мекарданд.

Модаркалони ҳафтодсолаам бо таъсири доғҳои фарзанд ва бадии зиндагонӣ аз ҷо ҷунбида наметавонист. Бобоям, ки синнаш аз ҳаштод гузаштагӣ буд, аз зани худ пуркуваттар наменамуд. Равшанниёз ном тағонам ба корҳои деҳқонӣ машғули мекард. Чанд рӯзе, ки ман дар он ҷо будам, аҳволи ӯро бо диққат мулоҳиза кардам: ӯ бегоҳонӣ, баъд аз торик шудан, аз ёбон меомад, ба хонаи модараш даромада дами гарми барои хулаш гузошташударо хӯрда аз ҷояш меҳест, ба падару модараш як нигоҳи ҳасратомезе мекард ва ба чашмонаш об ҷарх мезад. Баъд аз он ба касе ҷизе нагуфта, ба хонаи хулаш рафта меҳобид, боз пагоҳонӣ аз ҳамон оби гарми мошдор як косашро фуру бурда як дона зағораро дар бағал гирифта ба кори сахро мерафт.

Назар ба қавли модаркалонам, «Равшанниёзро худо фақат аз барои меҳнат офаридааст».

ӯ мегуфт:

— Дар солҳое ҳам, ки аҳволи зиндагонии мо ин қадар бад набуд, Равшанниёз ба касе гап назада ва барои худ ягон ҷиз талаб накарда, кор мекард. Аммо он вақтҳо ин қадар ғамгин ва маъюс набуд. Аммо дар солҳои охир аҳволи мо бисёр бад шуд: соли вабо аз деҳқонӣ ҷизе набурид, соли гузашта як миқдор ҳосил рӯида бошад ҳам, дар мо ғайр аз се ман (24 пуд) мош, 5 ман (40 пуд) ҷувории сафед ҷизе намонд. Тухми киштро, ки аз Абдурахимбой қарз гирифта будем, аз сари хирман дучанд карда ба ӯ додем, молиёти замин (андоз) ва даҳъяки вақфро амлоқдори хонасӯхта ва иҷорадори худобехабар сеҷанд карда гирифтанд ва андози ҳосили дар соли вабо ба сабаби беҳосилии наруйдаро ҳам ба ҳосили соли гузашта зам карда ситонданд. Ана, баъд аз ҳамин аҳволи Равшанниёз ба дараҷае расид, ки ман ба бисёр умр лидани ӯ умед надорам.

Тағои аз ҳама хурдам — Ниёзхон ҷупонӣ мекард, ӯ чанд сар гӯсфанди хонаводаи худ ва гӯсфандони касони дигарро дар ҷӯл мечаронид ва бештарин вақтҳои тобистонӣ ва зимис-

тони и ӯ дар чӯли Қизил мегузашт. Назар ба қавли модаркалонам, гӯсфандон дар соли вабо бенигохубин ва лоғар монда, дар зимистони соли вабо бештарини онҳо дар чӯл ҳаром мурдаанд. Барраҳои гӯсфандони зиндамондари барои зиёд кардани наслашон имсол накуштаанд ва бинобар ин аз чорво имсол ҳеч даромад нашудааст (даромади гӯсфандони қароқӯли пӯсти барраи онҳост, ки дар вақти зоидашон мекушанд) ҳаққи чӯпонӣ, ки иборат аз пашми гӯсфандони касона аст, ба ҳисоби закоти гӯсфандони дар соли вабо талафшуда ба закотӣ рафтааст ва хӯроку пӯшоки тағоии чӯпонам ба гардани деҳқонии ношуд бори барзиёд шуда мондааст.

Қурбонниёз, ки баъд аз мурдани тағоии калонам — Мулло Деҳқон калонтарини тағоихоям шуда монда буд, баъд аз қозигиро партофта рафтани қозӣ Абдулвоҳид, ӯ мулозими тарк кардааст ва ба пахтакашӣ даромадааст: ӯ аз пахтачаллобон ғӯзаи ҷойдориро баркашида мегирифт. Ғӯзаро қаша аз ҳаллоҷӣ гузаронида пахта ва пунбадонро баркашида ба бой месупурд ва дар ин хизмати худ ҳаққи ночизе ба ӯ мерасид.

Модаркалонам гуфт:

— Ман ва бобоят фақат бо ғайрати ҳамин тағоият намурда истодаем. Ӯ аз ин кори худ пӯшокии аҳли хонаводаро ба қадри зарур тайёр карда, ба болон ин ба мо гоҳо камтар ғӯшт ва набот ҳам оварда медиҳад, ки дар ин пирӣ дар тани фартутшудаи мо мадоре мешавад.

Назар ба қавли модаркалонам, Қурбонниёз аз пахтакашӣ ҳар чӣ ёбад, фақат аз ғайрати худ ва аз бисёр кор кардани худ меёфтааст. Вагарна даромади ночизи ин кор ба касоне, ки аз одат беруни бисёр кор карда наметавонанд, ба ҷое намерасидааст.

Дар ҳақиқат бо ғайрат кор кардани ин одами оҳанбадан маро дар ҳайрат андохт: дар вақте, ки ман ба он ҷо рафтам, мавсими пахтакашӣ тамоми шуда буд, бо вучуди ин Қурбонниёз дар ба дари пахтачаллобон рафта як ман-ду ман ғӯза ёфта меомад. Вақте ки ғӯза ба дасташ даромад, худаш, занаш ва зани Равшанниёз ба ғӯзакашӣ медаромаданд. Баъд аз як миқдор пахта қашаи шудан ӯ ба сари ҳаллоҷӣ менишаст ва тигри ҳаллоҷии вай монанди чархи осие тез мегашт. Ғӯзакашон, ки ду нафар зан буданд, ман ҳам ба онҳо ёрӣ меодам, ҷолу кампир ҳам ба қадри қувваташон ба ғӯзакашӣ ҳамроҳӣ мекарданд — ҳамаи инҳо ба ҳаллоҷии вай пахта расонда наметавонидаанд.

Тағоии дигарам, ки Алихон ном дошта аз Қурбонниёз ва Равшанниёз хурд ва аз Ниёзхон калон буд, бо вучуди дар

хавлии падар зиндагонӣ кардан аз оилаи падар чудо буд. У чойфуруӯши чорбозоргард буд. Дастмояи ӯ як асп, як хӯрчин чой ва як сангу тарозуи хурди чойбаркашӣ буд. У ғайр аз рӯзи чумъа, ҳар рӯз ба бозоре мерафт, дар он ҷо дар суфачае ё айвончае нишаста чои худро мефуруҳт. Ҳар вақт ки чоиш кам монд, ба Ғичдувон ё ба шаҳри Бухоро рафта аз чойфуруӯшони калон чой мехарид.

Дар хона пухтупаз ва хӯрокаш ҳам аз дигар аъзоёни оила чудо буд. Маълум буд, ки ӯ бо занаш чизҳои бомазатар меҳӯрданд, занаш ҳам ба ягон кори оилавӣ иштирок намекард. Ӯ ғичдувонӣ буда, чомаҳои серпахтаи майдалагандаи ғичдувонӣ медӯхт. Назар ба қавли Курбонниёз, даромади Алихон бад набуд. Ва ӯ аз хунари занаш ҳам фоида мебурд. Аммо ханс буд ва ба падару модараш ҳеҷ нигоҳубин намекард.

Модаркалонам гуфт:

— Алихон ҳар рӯз бозор меравад. Аммо ягон бор надидам, ки барои ман ё падараш ягон кулчаи ширмол оварда бошад ва ҳол он, ки меъдаи фартутшудаи мо ин зағораи сабилмондари ҳазм карда наметавонад. Боре падараш ба забон омада: «Барои мо аз бозор як кулчаи ширмол биёр!» гуфт. Аммо наёвард ва «дар бозор кулчаи ширмол набудааст» гуфт. Албатта ин гапи ӯро як бачаи яксола ҳам бовар намекунад.

Вақте ки мо додаронамонро дар хонаи бобо монда Бухоро рафтем, аҳволи танги ин хонавода ба мо маълум буд. Аммо умедвор будем, ки тағои савдогарамон ба ҳамширазодагони худ ёрӣ дода, онҳоро аз мурдан нигоҳдорӣ хоҳад кард. Аз ҳикояи модаркалонам пай бурдам, ки ӯ ба додаронам ҳеҷ ёрӣ надодааст. Бо вучуди ин, барои дурусттар фаҳмидани ин ноодамгарии ӯ ба модаркалонам гуфтам:

— Маълум мешавад, ки Алихон ба додарони ман хуб нигоҳ накардааст. Ва ҳол он, ки ҳамаи умеди мо аз вай буд.

— Хуб нигоҳ накардан он сӯ истад,— гуфт модаркалонам,— ҳеҷ нигоҳ накард. Қиромиддин аз зағорахӯрӣ ба бемории бадҳазмӣ гирифтӣ шуд. Ӯ зағора меҳӯрд ва даррав қай мекард. Баъд аз соате боз нон талаб мекард. Мо аз рӯи буд боз зағора медедем, боз қай мекард. Он бачаи фарбеҳи шудани дар ин беморӣ дар муддати як моҳ гӯё барф буд, ки об шуд ва чорчӯбаи қоқ шуда монд. Як бор аз Алихон ва занаш барои вай як парча нони гандум пурсидем, «надорем» гуфта надоданд. Ва ҳол он, ки ҳар ҳафта як танӯр нони гандум мепухтанд.

Модаркалонам як оҳи дароз кашида, боз давом намуд:

— Ба додаронат нигоҳ кардан он тараф истад, ҳатто ӯ ба шумоён даъво кардан ҳам мехост,— гуфт модаркалонам.

Ман аз ин сухани модаркалонам дар тааҷҷуб афтодам, ки тағоиам ба мо чӣ даъво дошта бошад? Ва ҳол он, ки дар байни мо ва ӯ ва дар байни падару модари мо ва ӯ ҳеҷ муомилаи пулӣ ва моли нагузаштааст, ки ба даъво оид шавад. Нохост мулоҳизаи зерин ба хотирам расид: «Шояд Алихон дар бораи аз мо гирифтани хароҷоти мурдаи модарам ба падару модараш чизе нагуфта бошад ва аз он ваҷҳ моро қарздор нишон дода ва «харчи мурдаи духтаратонро ман кардам» гуфта онҳоро аз худаш миннатдор карда гашта бошад» ва ба ин мулоҳиза ба модаркалонам гуфтам:

— Агар даъвои тағоиам аз ваҷҳи хароҷоти мурдаи модарам бошад, ӯ он хароҷотро аз мо тамоман ва ба ҳисоби мо ҳатто барзиёд рӯёнда гирифта буд. Боз чӣ даъво доштааст?

— Аз он ваҷҳ не!— гуфт модаркалонам.

Бо шунидани ин ҷавоби модаркалонам мулоҳизаи аввалинам хато ва даъвои тағоиам ҷиддӣ баромад. Парешонии сахте дар аҳволам рӯй дод, аз як тараф, барои ин даъвои беасоси номаълум, ки аз тағоии худам — аз додари модарам ба мо шудани будааст, оташин мешудам, ва аз тарафи дигар, аз кадом ваҷҳ будани он даъворо нафаҳмида дар ҳайрат мемонам. Охир бо оҳанги ғазаболуд аз модаркалонам пурсидам:

— Пас, аз кадом ваҷҳ будааст, он «даъвои нони қоқ?»*

Модаркалонам вайрон шудани вазъи ман ва парешон шудани аҳволамо пай бурда аз гапи гуфтагиаш пушаймон шуд ва рӯи он гапро пӯшондан хоста гуфт:

— Алихон аз чорбозоргард шуданаш боз ҳасис ва тангчашм шудааст. Феълу атвори бойҳои калонро таклид карда баваҷҳу беваҷҳ ба ҳар кас даъвогар шудан мегирад. Пир шудаам, майнаам ҳолӣ шудааст, гапамро ҳар замон гум мекунам ва чӣ гуфтаниамро нафаҳмида мемонам, набошад, ба шумохо даъвогар шуданашро нашунидаам ва надониста гуфтаам.

Албатта, ман бо ин «ислоҳкори» бемантиқонаи модаркалонам қаноат накардам ва парешонҳолиам давом кард. Лекин дар рӯзи дуюми ин сӯҳбат ҳақиқати он даъво ба ман равшан гардид.

* * *

Рӯзи якшанбе рӯзи бозори Деҳнави Абдуллоҷон буд. Бозорчо ба деҳаи тағоиҳоям паҳлу ба паҳлу буд. Ман ҳамроҳи тағоии калонам — Қурбонниёз ба бозор рафтам. Мо ба сари дӯкони тағоии чойфурӯшам, ки дар як суфачаи баланд буд,

* Дар Бухоро даъвои беасосро даъвои нони қоқ мегуфтанд.

нишастем. Аз чойхарони шинос ҳам чанде он чо гун шуданд. Сухан бар болои шинохта шудан ё нашудани сифати чои хушк мерафт. Баъзеҳо мегуфтанд: «Чойро то дам карда нанӯшед, шинохтан мумкин нест», баъзе дигарҳо мегуфтанд: «Факат бо дам карда даррав нӯшидан ҳам сифати чой муайян намешавад, балки баъд аз дам кардан чанд дақиқа дам дода мондан даркор аст. Агар дар муддати дароз ранги оби чой барнагардад ва бӯи бегона пайдо накунад, маълум мешавад, ки чои аъло будааст».

Баъзеи дигар мегуфтанд, ки: «бо ранги чои хушк ва бӯи сифати он ва дараҷаи пастиву баландии он маълум мешавад. Ба дам карда монда нӯшидан ҳеҷ эҳтиёҷ нест».

Қурбонниёз ба гап ҳамроҳ шуда гуфт:

— Хоҳ чой бошад, хоҳ орд, хоҳ биринҷ бошад, хоҳ чизи дигар, дар ҳолати хомиашон шинохтан мумкин аст, факат як қадар таҷриба даркор аст. Аммо дар дунёе як чиз ҳаст, ки шинохтани вай ҳеҷ мумкин нест. Агар солҳо таҷриба кунӣ ва шинохта гуфта қарор диҳӣ, ногоҳ маълум мешавад, ки як чои вайро нашинохта будӣ. Ин чизи касношинос — одам аст. Баъзеҳо мегӯянд, ки «одамро аз зоту зуриёташ шинохтан мумкин аст. Агар бобову аҷдод ва падару модари касе нағз бошанд, ӯ ҳам нағз мешавад, агар бад бошанд, бад мешавад». Ин подуруст аст. Ба зот нағзиву бадии ҳайвонотро муайян кардан мумкин аст. Аммо одам — зот *надорад*. Бисёр мешавад, ки аз одами нағз бад мерӯяд ва аз одами бад одами нағз. *Одам безот аст*. Ҳар кадоми одамҳо бо хислати ҷудогона мерӯянд, парвариш меёбанд ва калон мешаванд.

Тағомам чои дар даст доштаашро нӯшида пиёларо ба додараи Алихон дода ва ба ӯ як нигоҳи тезу тунд карда давом намуд:

— На танҳо одамҳои берунаро шинохтан мумкин нест, ҳатто як одами махсусро, масалан, як хеши наздики худатро, умре таҷриба кунӣ, «акнун шинохта» гуфта муқаррар намоӣ, рӯзе як нағма мебарорад, ки он «нағма» пештар ба ту маълум нашуда буд. Ба тариқи мисол: ман бародари худам ҳамин Алихонро нишон медиҳам.

Чашмони аҳли сӯҳбат бо тааҷҷуб ба тарафи Алихон дӯхта шуд ва Алихон бо шубҳа ва ҳайрат ба бародари калонаш диққаткорона менигарист. Ӯ ба як изтиробӣ дарунӣ гирифтор шудагӣ барин менамуд — ӯ бесаброна мунтазири шунидани шарҳи хислатҳои худ аз забони бародараш буд.

Қурбонниёз сухани худро давом дод:

— Ана ҳамин Алихон долари ман мешавад. Мо ҳар ду аз як падару модар рӯидаем. Ман аз ин ҳашт сол калонтар ме-

бошам. Гуфта метавонам, ки ман ўро бардошта калон қардаам. Бинсбар ин мебоист ман ўро дуруст шинонда гирифта бошам. Лекин ҳамин сол фаҳмидам, ки ман то ҳол ўро дуруст нашинохта будаам.

— Чӣ навъ?.. Чӣ навъ?..— Аз ҳар кадоми дар онҳо ҳозир будагон суол афтодан гирифт.

— Ана ин тавр,— гӯён Қурбонниёз ба сухани худ давом кард,— ин (маро нишон дода) қияни мо — писари ҳамшираамон мешавад, ки вай ҳам бо мо аз як падару модар рӯидааст. Ин як бародари калон ҳам дорад, ки бештарини шумоён вайро мешиносед. Инҳо ду додар ҳам доштанд, ки яке аз онҳо ин зинистон мурд. Ҳозир ин қиянҳо се нафаранд. Соли вабо падару модари инҳо мурданд. Ин бачагон дар рӯзи саҳт афтоданд. Бо вучуди ин, ин ва бародари калонаш барои хондан ба Бухоро рафтанд. Ана ҳамин додари савдогарам, ба ҷои ин ки ба инҳо ёрмандӣ кунад, даъвогар шуда баромад.

— Чӣ навъ?.. Чӣ навъ?..

Боз суоли тааҷҷубомези аҳли сӯҳбат такрор ёфт. Дили ман бошад, дар печутоб ва синаам ба нафаскашӣ тангӣ қардан гирифт. Чунки дирӯз боз, аз бозе, ки бо модаркалонам сӯҳбат қардам, чӣ будан ва аз кадом ваҷҳ будани он даъвои беасос дар дили ман як ғудда (гиреҳи гӯштӣ) шуда монда буд ва ман дар бораи аз кадом ваҷҳ будани вай ҳарчанд фикр мекардам, ақлам ба ҷое намерасид. Ақнун вақти он омада буд, ки ман чӣ будан ва аз кадом ваҷҳ будани он даъворо фаҳмам. Аммо дилам то шарҳ додани Қурбонниёз тоқат қарда наметавонист. Ман бесаброна мехостам, ки ӯ чӣ будани он даъворо на бо суҳан, балки монанди як порча санг ё кулӯҳ ба даст гирифта нишон диҳад, то ки ман зудтар фаҳмам ва ғуддаи дилам кушода шавад.

Қурбонниёз давом намуд:

— Дар вақте, ки ҳамшираи моро ба падари инҳо никоҳ мекарданд, аз рӯи одати муқаррарӣ дар маҷлиси никоҳ аз хешовандони домод талаб қардаанд, ки маҳри муаҷҷалро, яъне маҳреро, ки дар вақти барҳам хӯрдани никоҳ — хоҳ бо талок бошад, хоҳ бо марги яке аз зану шавҳар,— дода мешавад, муайян кунанд. Онҳо барои ин маҳри мӯҳлатӣ рӯи даричаи дар деҳаи Соқтаре доштаи язнаамонро таъин қардаанд.

Тааҷҷуби шунавандагон торафт зиёд мешуд ва ҳеҷ кас намефаҳмид, ки ин ҳикоят ба даъво чӣ дахл дошта бошад ва тааҷҷуби ғазаболуди ман аз дигарон зиёдтар боло мегирифт.

Қурбонниёз давом намуд:

— Ин додари савдогарам, намедонам, ин воқеаро аз кӣ шунида будааст, ки баъд аз мурдани падари инҳо аз рӯи шар-

ти никоҳ ҳамон рӯидарича моли ҳамшираи мо мешудааст ва аз ду таноб замин, ки аз падари инҳо мондааст, ба тарикаи мерос низ ҳаштъяк ба ҳамшира мерасидааст, ки чоръяки таноб мешавад. Ин бо чоръяки таноб рӯидарича — ҳамагӣ ним таноб мешудааст. Азбаски ҳамшираамон дар зиндагии падару модараш мурд, аз рӯи шарият шашъяки моли духтарашон, яъне шашъяки ҳамон нимтаноб замин ба падару модарамон мерасидааст. Ана ҳамин додари боямон хост, ки аз ҷониби падару модарамон ба ҷиянҳои дар роҳ мондаамон даъво карда, шашъяки ҳамон нимтаноб заминро гирад.

«Ҳай, ҳай»-ҳо ва сарчунбониҳои афсӯсомез аз тарафи аҳли сӯҳбат сар шуд. Намедонам Алихон шарм дошт ё не. Аммо ман ба сабаби тағоим буданаш аз кори ӯ шарм дошта на ба одамони нигоҳ мекардам ва на ба ӯ.

— Шумо фикр кунед, ки, — гӯён Қурбонниёз давом кард, — ин чӣ қадар пастӣ ва тангчашмист. Ман ҳасисӣ ва тангчашмии додарамро медонистам, на ба хешу таборҳо, ҳатто ба падару модараш ҳам раҳм надоштан ва ғамхӯрӣ накардани ӯро қайҳо фаҳмида будам ва медонистам, ки ин худписанд, худбин ва худхӯрам аст, аммо ба ин дараҷаи пастӣ фурумада рафтани ӯро ҳамин сол фаҳмидам.

Қурбонниёз чон дар даст доштаашро нӯшида боз давом намуд:

— Агар ҳамин даъворо карда, ҳамон шашъяки нимтаноб заминро мегирифт ҳам, ба ӯ чӣ мерасид? Ҳоли хозир чизе ба ӯ намерасид, чунки вай моли падар ва модарамон ҳисоб меёфт. Аммо баъд аз сари онҳо — агар то он вақт ин савдогар зинда монад, дар катори панҷ нафар меросхӯр як саҳм мегирифт, ки ба пули нимча (500 грамм) чой баробар намешуд. Ин ниҳоят дараҷаи пастӣ ва пастназарист. Хар чӣ бошад, падару модарамон ба ин беобрӯӣ ва пастӣ роҳ надоданд ва бе ваколати онҳо ин аз ҷониби онҳо даъво карда наметавонист. Лекин хар рӯз падару модари пири худро азоб медиҳад ва гапҳои саҳт мезанад, ки «чаро ба ӯ барои ин даъво ваколат намедиҳанд?»

Ман баъд аз тамоми шудани ҳикояти Қурбонниёз қадре сабук шуда, сар бардошта ба аҳли маҷлис ниғаристам. Нохост чашмам ба тағоии савдогарам афтод: ӯ дар зерини обу арақи шармандагӣ монда буд, сар ҳам карда менишаст, на ба ман, на ба бародараш ва на ба он касоне, ки дар он ҷо буданд, нигоҳ карда наметавонист. Чойнӯшон ва харидорон барои сабук намудани бори шармандагии ӯ ягон-ягон хеста рафтанд.

Баъд аз танҳо монданами Алихон, бе он, ки сар боло кунад, ба бародараш гуфт:

— Дар пеши мардуми бегонамро шарманда карданат лозим набуд.

— Ман мехостам, ки,— гуфт Курбонниёз,— туро барои ин хислати бадат чазои сахт диҳам. Лекин агар туро зада дасту поятро мешикастам ҳам, чазо мувофиқи гуноҳат намешуд ва ҳеҷ нафъе ҳам надошт. Ба болои ин, даст ба гиребони якдигар шудани мо бародарон сабаби ранчиши падару модар мегардид, ки ин ба назари ту чизе набошад ҳам, ба назари ман гуноҳи азим аст. Ман фикр карда-фикр карда ҳамин чазоро ёфтам, ки туро дар пеши мардум шарманда кунам, то ки ту ин одатҳои бадӣ худро партоӣ. Агар ту бо ҳамин дуруст шавӣ ва ба падару модарат бадмуомилагӣ накуней, ман ин чазоро барои ту басанда ва худро хушбахт мешуморам. Не, агар боз бо роҳи ҳамон одатҳои наст ва бадӣ худ рафтаи гирӣ, ба дидани шармандагии аз ин ҳам бадтар ва сахттар ҳозир бош!

Ман аз ин сӯхбат хеле хурсанд шудам: аввал он, ки ман ҳақиқати даъворо ва бе кӯшиши мо, бародарон, бартараф шудани онро доништа аз шубҳа ва паршонӣ баромадам; дуюм ин, ки тағониҳои худро шинохтам ва инро фаҳмидам, ки тағони савдогарам чӣ қадар бадтинат ва пастназар бошад, тағони пахтакашам ҳамон қадар олиҳиммат ва донишманд будааст. Ва ҳол он ки ҳар дуи онҳо ҳам бесавод, дар як хонадон, дар пеши як падару модари бесавод, дар як деҳа ва дар як муҳит парвариш ёфта калон шуда буданд. Аммо ман дар он вақтҳо намедонистам ва намефаҳмидам, ки ба тағони савдогарам феълӣ атвори савдогарон таъсир карда, ӯ хислати тангҷашмии савдогарӣ пайдо кардааст ва тағони калонам ба замми ин, ки бо меҳнати ҳалол зиндагӣ мекард, дар вай таъсири қозӣ Абдулвоҳиди Сарир буд, ки ӯ шоир ва донишманди замони худ буда, аз ҳамфикрони Аҳмад-Махдуми Қалла буд.

* * *

Курбонниёз барои хабар гирифтани додараш ба чӯл рафтаи хост;

— Агар ба саёҳати чӯл ҳавас дошта бошӣ, туро ҳамроҳи худ мебарам,— гуфт ӯ ба ман.

Ман бо хурсандӣ қабул кардам. Чунки бӯи бадӣ шаҳри Бухороро фақат шамоли чӯл метавонист аз димоғи ман бубарад. Курбонниёз як танӯр зағора пазонда ба хӯрчин андохт. Мо ҳар ду ба ду ҳар савор шуда роҳи чӯлро пеш гирифтем. Баъди аз деҳа баромаданамон қадам ба қадам ҳаво беҳтар мешуд. Чун аз рӯди кӯхнаи Шофирком гузашта аз ободонии ма-

данин дехот баромадем, ҳаво боз ҳам форамтар шуд. Бо вучуди охири баҳорон ва аввали тобистон будан ба сабаби серборони он сол алафҳои худрӯи дашт ханӯз сабзу хуррам буданд, ҳар ҷо-ҳар ҷо парча-парча лолазорҳои гуногунранг ҳам ба назар менамуданд.

Тағоини магар аз хомӯшона рафтан дилтанг шуд, ки аз дидаву шунидаҳояш гап сар кард. Ӯ бештарин аз ахволи қозӣ Абдулвоҳид ва аз хубҳои ӯ гап мезад.

Ман аз ӯ пурсидам:

— Шумо чаро баъди қозигиро партофта рафтани қозӣ Абдулвоҳид ба ягон қозии дигар мулозим нашудед? Магар пахтақашӣ ба шумо душворӣ намекунад?

— Ҳа,— гӯён ӯ дар ҷавоби ман гап сар кард,— вақте ки қозии марҳум қозигии Ғичдувонро партофта Бухоро рафтан хост ва мо чанд нафар мулозимони кадрдонаш кӯчи ӯро то шаҳр бурда ба хонааш фурувардем, ӯ моро дар он ҷо як шаб меҳмон кард. Пагоҳонии он шаб бо вучуди бемориаш маро ҷеғ зада ба пеши худ дароварда пурсид: «Боз ба ягон қозӣ мулозимӣ кардан мехоҳӣ?» Ман, ки дар он вақт ҳаман қозии ҳоро монанди ӯ гумон мекардам, бе ибто «мехоҳам» гуфтам. Ӯ ба фикр фуру рафт ва баъд аз дақиқае сар бардошта: «Ҳаман қозии худобехабар ва золиманд, одам дар дари хонаи онҳо вайрон ва хароб мешавад» гуфт ва боз ба андеша фуру рафт. Баъди андак хомӯшӣ гуфт: «Писари Орифҳои аълам — Порсоҳон дар ҳамин рӯзҳо қозӣ шудааст. Аҷаб нест, ки ханӯз ба зулму бедод одат накарда бошад. Майлат, агар мулозимӣ кардан хоҳӣ, туро ба пеши ӯ мефиристонам. Чанд мулозими кадрони дигарам ҳам ба ҷое барои мулозимӣ фиристоданашонро талаб карда буданд, онҳоро ҳам ҳамон ҷо мефиристонам ва ба ҳамаатон як хат мемиҳам». Мо панҷ нафар будем. Ҳамон рӯз бо мактуби қозӣ Абдулвоҳид ба қозии хонаи Порсоҳон рафтем, ки дар тумани Гаждумак буд. Мо мактубро ба ӯ додем. Вай баъд аз ду рӯз ҳаман моро якҷоя ба пеши худ даровард. Баъд аз пурсидани аҳвол ва чанд сол мулозимӣ кардани ҳар кадоми мо, ӯ гуфт: «Равияи қозӣ Абдулвоҳид, ки шумо дар дари хонаи ӯ тарбия ёфтаед, дигар буд ва қордории мо, ҷавонқозиён, дигар аст, чунон ки қаноби олий ба мо ба андозаи ба давлат ҷӣ гуна хизмат карданамон ва ба хурсандии зоти олий ҷӣ навъ кӯшиданамон баҳо мемиҳанд, мо ҳам ба мулозимони худ ба андозаи қорқунии онҳо баҳо мемиҳем. Мулозими қордон ва қорқун он аст, ки то метавонад аз фуқаро мӯҳронаи қозиро зиёдтар рӯёнад ва аз мувофиқиён ҳаққи хизматро бештар ситонда ва нимаи онро ба соҳибадвали худ (ба қозӣ) супорад. Агар шумоён ҳамин тарз

хизмат карда тавонед, аз шумо ҳам ман розӣ мешавам, ҳам чаноби оӣи хушнуд. Як сар аспӣ худатон ҳам ду сар шуда, ба хушӣ рӯзгор мегузаронед. Вагарна дар паи ягон кори бечорагӣи дигар меравед». Ман бо шунидани ин «насихати» козии ҷавон, бе он, ки аз вай рухсат гирам, ба хонаи худ баргаштам ва аз ҳамон рӯз сар карда дар паи кори пахтакашӣ афтадам.

— Хуб, аз пахтакашӣ зиндагӣ чӣ нав мегузарад? — ман боз пурсидам.

Тағоиам баъд аз қадре хомӯш истодан ҷавоб дод:

— Пахтакашӣ дар асл кори бад нест, касе ки қувват ва сихат дошта бошад, барои ӯ ин кор душворӣ ҳам намекунад ва агар соҳибкорон бо росткорӣ музд диҳанд, зиндагӣ ҳам аз ин кор бад намегузарад. Аммо афсӯс, ки ҳамаи пахтачаллобон, ки хӯҷаинони пахтакашон ҳисоб меёбанд, дузд ва фиребгаранд. Бо дуздин дар баркаш якта нони пахтакашро як бурда карда медиҳанд.

Дар ин ҷо тағоиам мазмуни он чизҳоеро, ки дар бобҳои IX—X ва XII қисми якуми романи «Ғуломон» дар боран аз деҳқонон баркашида гирифтани ғӯза ва ба пахтакашон баркашида додани он дар ҳавлии Абдурахимбой ва дар боран ҷанҷоли бой бо пахтакашон тасвир ёфтааст, ба тафсил ҳикоя карда дар он ҷанҷол ба қозихона кашида шудани худашро ҳам нақл намуд (дар боби XIII қисми якуми романи «Ғуломон» ман образи тағоиамро бо номи «Тӯтибурути Рустам» нишон додаам).

* * *

Мо дар ин вақт ба сари як ҷӯи ботилшуда расидем, ки аз рӯди хушкидарафтаи Ҷилвон дар вақти серобии он об мегирифтааст. Ман номи он ҷӯиро аз тағоиам пурсидам. Ӯ ҷавоб дод:

— Азбаски ин ҷӯӣ дар замони серобиаш Тезгузар ном деҳаро об меодааст, ба вай «ҷӯи Тезгузар» ном додаанд.

Ман, ки дар фаҳмидани маънии калимаҳо ва муносибати номҳо ба соҳибонашон ҳавас доштам, аз ӯ пурсидам:

— Он деҳаро чаро Тезгузар номидаанд?

Ӯ дар ин бора як афсонаи халкиро ҳикоя карда дод. Назар ба нақли ӯ, дар замони пеш дар лаби ҷӯи деҳа бойдухтари соҳибҷамоле меништааст. Ӯ дар даст косае доштааст, ки бо вай аз ҷӯӣ об гирифта менӯшидааст.

Дар ҳамин вақт ҷӯпонписаре аз ҷӯл пиёда бо тарафи дигари ҷӯӣ меомадааст. Чун чашми ҷӯпонписар ба рӯи зебои

духтарак афтодааст, ба хусну ҷамоли ӯ мафтун шуда, ба ӯ нигариста рост истода мондааст.

Духтарак аз вай пурсидааст:

— «Ин чӣ нигоҳи аҷиб!

Рӯяма хӯрдӣ қариб».

Чӯпонписар ҷавоб додааст:

— «Ошиқаму беқарор!»

Духтарак косаи дар даст доштаашро ба тарафи ӯ дароз карда гуфтааст:

— «Косая бар, зар биёр!»

Чӯпонписар ҷавоб додааст:

— «Муфлисаму раҳгузар!»

Бойдухтар ба ӯ мағрурона гуфтааст:

— «...нахӯру тез гузар!»

Ана ба ҳамин муносибат номи он деҳа Тезгузар шуда мондааст.

* * *

Мо аз рӯди Чилвон гузашта ба мазори Чилдухтарон расидем. Ин мазор дар домани ҷӯл буд. Дар он наздикиҳе на деҳа буд, на девор, на дарахте буд, на киштзор. Фақат дар он ҷо буттаҳои алафҳои худрӯ буд, ки саракҳои онҳоро рамаҳои раҳгузар каллак карда хӯрда ба дарунтари ҷӯл гузашта рафта буданд.

Тағоиам дар бораи номи мазори Чилдухтарон афсонае накл кард. Назар ба қавли ӯ, дар замони гузашта дар деҳаҳои Тезгузар ва боғи Афзал ғуломдорӣ бисёр авҷ гирифта будааст. Дар ин ду деҳа аз канизакон чил духтар буданд, ки мирзохошон (соҳибонашон) ба онҳо бисёр зулм мекардаанд.

Чун «қор ба қону қорд ба устухони» он канизакон расидааст, як шаб ҳамашон гапро як ҷо монда, баъд аз хобидани соҳибонашон ба тарафи ҷӯл гурехтаанд.

Баъд аз гурехтани духтарон мирзохошон хабардор шуда, ба миёнашон шофу шамшер баста, бар аспҳои бидав савор шуда, аз паи онҳо баромадаанд ва дар лаби Чилвонрӯд сиёҳии онҳоро дида, аз дунболашон асп давондаанд.

Қаниздухтарон, ки ба худашон наздик расида омадани хӯҷаинхошонро дидаанд, ба худо зурна кардаанд, ки онҳоро дар зери замин ҷо диҳад, то ки онҳо дигарбора ба дасти он золимон афтода гирифтори азобу уқубати тоқатфарсо нашаванд.

«Худо дуои онҳоро қабул карда заминро кафондааст». Он чил духтар аз шикофи кафидагӣ ба зери замин даромадаанд

ва ҷои кафидагӣ боз ба ҳам омада дар зери вай рафтани он чил духтар номаълум шуда мондааст ва ба ҳамин муносибат номи ин ҷо «Чилдухтарон» шудааст.

Мо аз он ҷо гузашта ба Хариз ном ҷое расидем, ки ҷорводорони деҳаҳои тобеи Деҳнави Абдуллоҷон дар он ҷо буда, дуртар аз якдигар хонаҳои сиёҳ зада нишаста буданд. Хизматгорони онҳо гурӯҳи мезаданд, равшан месӯхтанд ва барра бийён мекарданд. Аммо рамаҳоро ҷӯпононашон барои ҷаро ба ҳар тарафи ҷӯл ронда бурда будаанд. Дар қатори онҳо ҷӯпон тағоиам ҳам гӯсфандони ба худаш супурдашударо ба ҷаро бурда будааст (тағоиам дар сабаби номи Хариз вобаста ба афсонаи Чилдухтарон як ҳикоя гуфта буд. Аммо нақли он дар ин ҷо муносиб дида нашуд).

Қурбонниёз маро дар пеши хонаи сиёҳи додараш гузошта, худ ба кофтукови ӯ рафт ва баъд аз соате ӯро ёфта омад. Ниёзхон тағоиам моро ҷурғот зиёфат карда, худ бо ҷуворни сафед оши кашкпазӣ сар кард. (Ман зиндагонии ҷӯпонон ва оши кашкпазии онҳоро дар бобҳои V ва VI қисми сеюми романи «Ғулмон» тасвир кардаам.)

Қурбонниёз ба даруни хонаи сиёҳ даромада ӯхид. Ман оҳиста-оҳиста қадам зада барои гардиш аз он ҷо дур шудам. Дар он ҷоҳои биёбон ӯхонаҳои хурд-хурди реги сурх ва талчаҳои пастак-пастак қатор шуда рафта буданд. Чун аз ду-се хомаву теппа гузаштам, аз тарафе овози ҳазини наи ҷӯпонӣ баромада, маро ба тарафи худ кашид.

Ман боз аз якҷанд хома ва талча гузашта ба теппачае, ки аз болои вай садои най мебаромад, расидам. Дар камари талпачаи пастак гӯсфандон мечариданд. Ман ба болои теппа баромадам. Дар он ҷо пирамарди 80-солае, ки мо ӯро Бобоғулом мегуфтем ва писараш бо акаам ширхӯра буд, раман аз тарафи хӯҷайнаш ба дасташ супурдашударо ба ҷаро сар дода, худ най навохта нишастааст.

Ман ин одамро бинобар ширхӯра будани писараш бо акаам дар хурдсолиам чандин бор дида бошам ҳам, ба аҳволи ӯ диққат накарда будам. Ӯ маро дида шинохт ва найро ба як сӯ гузошта, баъд аз вафоти падару модарамон ҷӣ гуна гузашта истодани зиндагонии моро пурсид.

Ман ба тарзи кӯтоҳ ба ӯ ҷавоб дода хостам, ки саргузашти ӯро доништа гирам. Чунки ғулмон будани ӯро ва дар хурдсоли аз тарафи туркманон тохта оварда фуруш шудани ӯро медонистам ва аз ӯ пурсидам, ки дар ин бора ба ман ҳикоя карда диҳад.

Ӯ ба ман бо тафсил саргузашти худаш ва ҳамдеҳаҳояшро нақл кард. Ин ҳамон Раҳимдод буд, ки аз тарафи ғоратгаро-

ни туркман тохта шуда бо номи Некадам (Неккадам) дар ҳафтсолагиаш ба Абдурахимбой ном маҳаллаи болоӣ фуруш шуда буд. (Саргузашти ин пирамард сюжети асосии қисми якуми романи «Ғуломон»-ро ташкил кардааст.)

Ман дар шунидани саргузашти Бобоғулом чунон фарқ шу-даам, ки тағоихоямро фаромӯш карда бегоҳ шудани рӯзро ҳам нафаҳмида мондаам. Як вақт садое ба ғӯшам расид, ки касе маро ном бурда ҷеғ мезад. Ман ба болои тал рост шуда ба тарафи омади садо чашм дӯхтам: тағои хурдам — Ниёзхон ба болои теппачае рост истода, кафи дасташро ба паҳлуи даҳонаш гирифта ва ба ҳар тараф рӯяшро гардонда маро ҷеғ мезад.

Ман дарҳол бо садо ҷавоб дода пеши ӯ расида омада бо вай ба хонаи сиёҳ даромадем. Қурбонниёз аз ғоиб шунидани ман хеле парешон шуда «мабодо ба чанголи гург наафтада бошад» гуфта тарсида будааст. Баъди хӯрдани кашк ман бо Қурбонниёз аз ҷӯл баргаштем ва баъди се соат аз шаб гузаштан ба хонаи бобо расида омадем.

Дар пеши ман ҳал кардани масъалаи додари зиндамондаам — Сироҷиддин истода буд. Агар ӯ боз дар хонадони бобоям мемонд, мурданаҳ муқаррар менамуд. Бинобар ин дар дили худ қарор додам, ки ӯро ҳамроҳи худ шаҳр барам, «ҳар чӣ шавад, дар пеши назари худамон шавад». Аммо пеш аз он, ки ба шаҳр равам, ба Соктаре, ба хонаи худамон рафта омаданам лозим буд. Дар ҳамин муддат дилам нахост, ки додарамо аз худ ҷудо кунам — ӯро ҳам ҳамроҳи худ ба Соктаре бурдан хостам.

Як рӯзи бозор Қурбонниёз тағоиаи моро то Ғичдувон бурда монд, мо аз он ҷо бо бозорчиёни Соктаре ба деҳаи худ рафтем. Парешонии аҳволи хешу таборон, харобии ҳавлӣ ва рӯндаричаи худамон маро парешонҳол ва дилгир кард: Тӯтапошшо мурдааст ва баъд аз марги ӯ хонааш аз аввалааш ҳам харобтар шуда мондааст. Дар рӯи ҳавлиаш шӯра ва алафҳои бадбӯӣ рӯида хушкида монда буданд. Дари хонааш кушодагӣ, аммо ҳамон пӯстакча, ки ягона палоси хонаи вай буд, бо ҷар бутҳои чиркин дар рӯи хонааш мехобид. Вақте ки ман гӯё «барои ёд кардан ва хурсанд намудани рӯҳи ӯ» ба хонааш даромадам, аз мағзи ҷағбутхояш як гурбаи ёбӣ, ки дар он ҷо хобида будааст, ҷаста хест ва ба тарафи ман ғурроси ваҳшиёна карда аз дар баромада гурехт. Ин буд ягона ҷонишини он кампир.

Аз он ҷо ба тарафи хонаи Султонпошшо, ки занн Иброҳим-хоҷа буд, гузаштам. Ӯ бемор мехобид ва дар паҳлуяш як писарчаи 4-солааш буд, ки вай ҳам бемор буд. Ҳомидхоҷа — хоҳарзодаи шавҳараш бемордорӣ мекард.

Султонпошишо маро дида аҳволпурсӣ кард ва ба ман таъкид намуд, ки ба хонаи Тӯтапошишо нигоҳ накунам, чунки «дар он ҷо деви ҳафтсар хона монда будааст». Магар ин бечоран ҳаёлотӣ ҳамон гурбаи ваҳширо «деви ҳафтсар» гумон кардааст. Шавҳарашро пурсидам:

— Дар сари мазор чилла нишастааст ва як моҳ боз ба хона наёмадааст,— гуфт.

Аз он ҷо ба хонаи Усто амак рафтам. Дар ҷои он одами хушвақти ҷақҷақии боғайрат як одами ба мурдан наздикрасида меҳобид, ки қувваи ғап задан надошт. Ӯ бо садои вингоси магасмонанд аз ман аҳволпурсӣ кард. Баъд, аз сари зимистон боз бемор хобиданашро, кор карда натавоништанашро ва як парча заминашро маҷбур шуда бо нархи арзон ба қозибачаҳо фурухта хӯрданашро ҳикоя кард.

Ман аз ӯ аҳволи писараш Икромхоҷаро пурсидам.

— Аз бозе, ки ман бемор шудаам, ӯро надидам. Бе ҷавоби ман харро савор шуда баромада рафтааст. Меғӯянд, ки «ӯ дар Вобканд дар хонаҳои хешони модараш будааст»,— гуфт дар ҷавоб ва илова кард,— Сайид Акбарро агар дар шаҳр бинӣ, бемории маро ба ӯ фаҳмон ва аз забони ман гӯӣ, ки аз ман хабардор шуда истад ва мурдаи маро гӯронад.

Дар хона, дар атрофи Усто амаки бемор занаш, ду духтарин хурдаш ва як писари навзодаш буданд, ки ранги рӯи онҳо ҳам аз бемори чандинмоҳа беҳтар набуд.

Аҳволи ҳазлӣ ва рӯидаричан худамон ҳам маро дар андӯх андохт. Аммо аҳволи ҷое, ки тамоман бекас монда бошад, аз ин беҳтар нашуданаш табиӣ буд. Дарахтҳои мевадори рӯидарича ва пойни суфа аз об нахӯрдан сархушк шуда мондаанд, ҷои кадуқорӣ ман шӯразор ва хорзор шуда мондааст. Кӯрпаҳоро муш задааст, дар намад куя пайдо шудааст ва ҳоказо.

Заминро акаам ба як деҳқон супурда буд, аз вай хабар гирифтам, назар ба қавли ӯ, як таноб ғӯза кишта будааст, ки вай ҳам пояхушк шудааст, як танобро гандум кишта будааст, ҳосили вай ба харочоти худӣ замин нарасидааст. Дар охири суханаш он деҳқон ба ман таклиф кард, ки заминҳоро ба худӣ ӯ, ё ба қозибачаҳо фурушам. Аммо ман қабул накардам ва «бе ҷавоби акаам ҳеҷ кор карда наметавонам» гуфтам.

Дар пеши ман масъалаи дар тобистон таъмин кардани маишати худам ва додарам истода буд. Бинобар ин ман ба фурухтани асбоби хона даромадам. Аввал кӯрпа ва кӯрпачаҳои мушзадари бо намади куязада ва деғу табақ фурухтам. Баъд аз он дӯқони бофандагии падарро бо абзоли чархтарошиаш

пул кардам. Ба ин восита аҳволи хӯроки мо дар тобистон бад нашуд, рӯи додарам ҳам сурхӣ пайдо кард.

Аз ғайри ин аз он пул мо ҳар ду ду куртаву лозимӣ ҳам карда гирифтём.

Аз ҳамдеҳагони мо — аз он касони солхӯрда ва миёнсол, ки дар соли вабо намурда монда буданд, бештаринашон дар он зимистон мурда ва замини як қисми онҳо дар хароҷоти ғӯру кафанашон ба қозибачаҳо, ки заминдори калони он деҳа буданд, гузаштааст ва фарзандони он мурдагон мардикор ва чорьяккор шуда мондаанд. Дар катори он зимистон мурдагон Лутфулло-Гушпон ҳам буд, ки ба вай дилам биеёр сӯхт.

Ҳар чӣ бошад, деҳаи Соктаре аз деҳаи Махаллаи Боло ба назари ман беҳтар намуд. Чунки аз даруни вай чӯи калон мегузашт ва Зарафшон ҳам наздик буд. Хатто дар он рӯзҳо дар он деҳа як ҳолати навро дидам, ки аз он пеш набуд: аз ошноҳои имом ва хатиби деҳаамон — Мулло Шох ном дарвозӣ он тобистон ба пеши имом омада мондааст. Ӯ муллои ба хатм наздикрасида буда, ба адабиёт ҳам ҳавас доштааст. Он вақтҳо имоми деҳа бештарин бемор буда, камтар берун мебаромад ва муллои меҳмони ӯ — Мулло Шох бо муллобачаҳои мадрасаи он ҷо дар айвони масҷид машғули мекард. Машғули ӯ аз дарсҳои расмӣ зиёдтар бо адабиёт буд. Ӯ талабаҳо ро ба гирди худ ғун намуда бедилхонӣ мекард.

Ман аз ин ҳол хабар ёфтам ва ҳар рӯз дар вақти бедилхонии муллои дарвозӣ рафта, дар ҳалқаи ӯ менишастам. Дар дасти ӯ як девони мунтахаботи дастхати Бедил буд, ки аз вай ғазалҳоро байт-байт хонда ба талабаҳо маънидод ва шарҳ мекард.

Як рӯз як ғазали Бедилро, ки бо байти зерин сар мешавад, ба хондан даромад:

Э, хаёли қоматат охи заифонро асо,
Бар руҳат наззораҳоро лағжиш аз чӯши сафо.

Вақте ки ба байти зерин расид, ба ин тарика хонд:

Нашъаи сад хум шароб аз чашми мастат ғамзае,
Хунбаҳои сад чу ман аз чилваҳоят як адо.

Табиист, ки чӣ навъ хонда буд, ҳамон навъ маънидод кард. Дар ман маънии калимаи «чу ман» ба он байт намечаспидагӣ барин намуд. Охиста ҳам шуда ба китоби дар пеш кушодагӣ нигоҳ кардам, ки дар ҳақиқат дар нусхаи он калима ба шакли «чу ман» навишта шудааст. Аммо дарҳол ба хотирам расид, ки бояд нусха хато бошад ва он калима ба шакли «чаман» бошад (дар ҳақиқат як вақт нусхаи дигарро дидам, ки «чаман»

навишта шудааст) Аммо изҳор кардани ин фикри худро дар пеши калонсолон муносиб надидам.

Бедилхон давом кард ва байти зеринро ба ин тарика хонд:

Теги мижгонат ба оби ноз доман мекашад,
Чашми махмурат ба хуни нок мебандад хино.

Ва ба тарзе, ки ҳенда буд, шарҳ дод ва назар ба шарҳи ӯ, бо-яд даруни нок пурхун бошад.

Мулло Баҳром ном як талаба, ки аз ҳамсоядеҳаи мо буд, ба ин маънидод розӣ нашуд ва «дар хонаи мо як дарахт нок ҳаст, ҳар сол ҳосил медиҳад. Аммо ҳеч гоҳ надидаам, ки даруни меваи вай пурхун ё сурҳи хунмонанд бошад» гуфт.

Аммо Мулло Шох ба ин розӣ нашуд ва гуфт:

— Дар Дарвози мо чунон нокҳо хастанд, ки агар ба думчаи яке аз онҳо корд расонӣ, чунон ки гулӯи хурӯсро бурнда бошӣ, хун ҷӯшида баромада дастонатро хунолуд мекунад.

Ман дар дили худ гуфтам, «хуб аст, ки монанди гулӯи буридашудаи гӯсфанд аз нокҳои Дарвоз хун фаввора зада намебаромадааст. Вагарна дасту даҳону сару рӯи нокхӯрон бо саллаву чомаву кафшу маҳсиҳошон пурхун мешуд».

Аммо ман гумон кардам, ки бояд нусхаи асли «нок» набу-да «ток» бошад ва аз мунозараи Мулло Баҳром часорат пай-до карда ин фикри худро ба домуллои «бедилшинос» изҳор намудам. Аммо ӯ ин дафъа магар зӯъмӣ ва якраҳагӣ карда нишастанро муносиб наид, ки гуфт:

— Мумкин аст, ки дар асл «ток» бошад ва котиби бесавод «нок» навишта моро дар хато андохта бошад.

Мулло Баҳром дар ин мутолиа ҳам баҳс расонда даъво кард, ки «ток» ҳам хун надорад. Аммо домулло бо адабиёт-шиносии анъанавиаш шарҳ дода ӯро қабул кунонид, ва:

— Ба истилоҳи шоирон хуни ток — шароб аст,— гуфт.

Ҳарчанд дар ин гуна бедилхониҳо бо ғалат будани нусха ва хато хондани домулло хеле ғалатфаҳмиҳо ба майдон ме-омад — бо вучуди ин, он кор дар он деҳа як дилхушкунии нав буд. Ман он ҳолро то он вақт на танҳо дар он деҳа, балки дар мадрасаи Мири Араби Бухоро ҳам надида будам.

* * *

Вақти ангурпазӣ расид, мо бо додарам ба деҳаи Маҳаллаи Боло — ба хонаи бобоямон баргаштем. Дар он ҷо — дар боғи бобо чанд рӯз ангурхӯрӣ кардем. Чун моҳи мизон — аввали таҳсили мадрасаҳои Бухоро наздик расид, ки аввалҳои сен-тябрь буд, барои ба шаҳр баргаштан тайёри дидам ва Кур-

бонниёз тағоиям маро бо додарам ба шаҳр бурда монданӣ шуд.

ДАР РОҲИ ШАҲР ВА МАЧИДИ КАҲКАШОНЯ

Курбонниёз тағоиям мо ду бародарро ба як хар савор кард ва худаш ҳам ба як хар савор шуд. Мо ба тарафи шаҳр равона шудем. Харҳо хеле лоғар ва пир будаанд, бинобар ин мо дар роҳ дар чанд ҷой марказҳои худро дам дода ва алаф хӯронда баъд аз як соат аз шаб гузаштан — вақти хуфтан ба Галаосиё расидем, ки аз он ҷо то шаҳр як фарсах (8 километр) рохро таҳ қардан лозим буд ва ҳол он ки дарвозаҳои шаҳр аз сари хуфтан баста шуда, то азони бомдод баромад-даромад ба шаҳр бозмеистод. Акнун дар беруни шаҳр хобидан лозим буд. Аммо тағоиям, шояд аз харчаш гурехта бошад, дар самоворхонаҳои сари бозори Галаосиё хобиданро муносиб надид ва:

— Дар роҳ дар ягон ошхона мехобем, — гуфт.

Мо ним фарсах роҳи дигар тай карда ба деҳаи Қаҳқашон расидем, ки дар адл миёнаи шаҳр ва Галаосиё воқеъ шуда аст.

Тағоиям дар он деҳа ба пеши дарвозае рафта дарро кӯфт. Баъд аз ду-се бор тақ-тақ қардан касе омада дарро кушода, баъд аз салому алек:

— Ба кӣ қор доред? — гуфта пурсид.

— Ҳавлии Мачид ҳамин аст? — тағоиям ба пурсиши ӯ бо ин пурсиш ҷавоб дод.

— Ҳа, ҳамин аст! Чӣ мегӯед? — боз пурсид он кас.

— Мо шаҳр рафта истода будем, дер мондем. Агар мумкин бошад, меҳмон мешудем, — гуфт тағоиям дар ҷавоб.

— Марҳамат! — гуфт ва дарвозаро қалон кушод.

Мо ба хавли даромадем. Боз як кас аз меҳмонхона баромада хар дуяшон ду харро гирифта ба тағи собот бурда бастанд ва моро ба меҳмонхона дароварданд.

Меҳмонхона як хоначаи панҷболор буд. Дар пешгаҳаш як сандалӣ буд, дар ду кодоқаш ду мӯйсафед нишаста ғӯза мекашиданд. Пешҳои кодоқи сандалӣ аз пахтаи кашидашуда ва рӯи вай аз кокула (пӯчоки ғӯза) пур буд. Дар ду тарафи хона — дар зери деворҳо чор ҳаллоҷӣ рӯ ба рӯи ҳам меистод, ки паси онҳо аз пахтаи тозаву пешашон аз пунбадона пур буд ва дар зери тири ҳаллоҷиҳо яктағӣ парда кашидида шуда буд, ки он пардаҳо ба омехтани пахтаи тоза бо пунба роҳ намендоданд. Дар пойни сандалӣ бар рӯи чароғпои баланде чаро-

ғи сиёҳ месӯхт, шакли ин чароғи сафолин ба шакли чароғ-хон одднн яклувча набуда, балки ба шакли киштнча сохта шуда буд, ки аз ду тараф ду лунчи пилтасӯз ва дар миёнҷояш дастгири камонӣ дошт. Чароғ бар рӯи чароғноя дар вазъияте гузошта шуда буд, ки ҳам рӯи сандалӣ — пеши чашми ғӯзакашонро, ҳам поини хона — пеши ҳаллоцикунонро рӯш-ной меод.

Дар пеши ҳаллочин поёнӣ як ҷавони тахминан 20-сола кор мекард, ки бо даромадани мо ӯ аз ҷояш хеста ба мо салом дод ва боз ба сари кораш нишаста кори худро давом кунондан гирифт. Аммо он ду касе, ки моро пешвоз гирифта ба хона дароварда буданд, дар кодоки поини сандалӣ дар наздикии мо нишастанд.

Аз миён фурсате нагузашта аз дар як ҷавони калонсол-таре ба хона даромад. Бо дидани ин ҷавон тағонам аз ҷояш ҷаста хест ва як-ду қадам ба тарафи ӯ давид. Оянда ҳам ҷолокона қадам монда ба тағонам расид ва ҳар ду якдигарро дар бағал кашида вохӯрдӣ карданд ва аз рӯи ҳамдигар бўсиданд. Баъд аз он нишаста ҳар ду аз саломатии якдигар пурсупос карданд. Пас аз он, он ҷавон ду марди мӯйсафедро амакҳоям ва он ду каси моро пешвоз гирифтаро амакбача-хоям ва он ҷавони ҳаллоцикунондаро додарам гӯён ба тағонам шиносонид.

Тағонам гуфт:

— Мо меҳмонони ногуфт (нохонда) шуда омадем, шумо дар хона набудед, бо вучуди ин, беномусӣ карда даромадем.

— Аз беномусӣ худо нигоҳ дорад,— гуфт соҳибхона,— ин хонаи худатон аст, магар ба хонаи худ даромадани як кас беномусии ӯ мешавад. Ин тавр нагӯед, ки ман хафа мешавам!— соҳибхона ба додари худ ҷою дастархон фармуда давом намуд:

— Вакте ки дарвоза тақ-тақ шуд, ман дар ин ҷо будам. «Аҷаб нест, ки барои дастгир кардани ман одамони ҳоким омада бошанд», гуфта берун баромадам ва рӯй пинҳон кардам. Баъд аз ба хона даромада нишастани шумо ман ба пушти дари боло омада, аз тарқиши дар нигоҳ кардам ва дар равшании чароғ шуморо шинохта хотирчамъ шуда ба хона даромадам.

— Бисъёр хуб!— гуфт Қурбонийез,— гӯед кай, зиндагонӣ чӣ навъ гузашта истодааст?

— Агар ба холи худам монанд, бад нест,— гуфт соҳибхона,— ба касе кордор намешавам, бечорагӣ карда зиндагӣ мекунам. Мебинед, ки пахтакашӣ карда истодаам. Ин кори осон нест. Дар ин кор нохунҳои кас менарад ва шонаҳои кас ме-

фурояд. Лекин меҳнати ҳалол аст. Қасе, ки номус ва ғайрат дошта бошад, аз ин гуна меҳнат наметарсад.

— Ман ҳам пахтакашӣ мекунам,— гуфт тағонам,— кори бад нест. Лекин музди кор ба меҳнаташ баробар намеояд. Агар пахтачаллобон дар баркашу дар нағзиву бадии ғӯза фиребгарӣ кунанд-чӣ? Дар он вақт музд нагирифтани он тараф истад, тоvon ҳам медиҳӣ.

— Аввалҳо ба ман ҳам фиребгарӣ карданд,— гуфт соҳибхона,— аммо ман ба фиреби онҳо бо муштам ҷавоб додам. Холо ба ман бо эҳтиёт муомила мекунанд.

Чою дастархон омад, нонхӯрӣ сар шуд. Соҳибхона ҷойро гардонда аввал худ нӯшид ва баъд аз он ба тағонам ҷой кашаида дода суханашро давом кунонид:

— Лекин ҳокимон ба меҳнати ҳалол роҳ намедиханд. Хамин ки фаҳмиданд, ман дар хонаам ҳастам, танам пӯшида шуда, шикамам ҳам қариб сер шуда истодааст, мулозим аз пай мулозим, шогирдпеша аз пай шогирдпеша, шабгард аз пай шабгард омадан мегиранд, хонаро пахш мекунанд, ҳар чӣ ёбанд, мегиранд, маро мечӯянд. Дар он вақт ман маҷбур мешавам, ки боз гуреза шавам, ба ҷоҳои дурдаст равам ва бо рохҳои нодуруст (яъне дуздӣ) шиками худро сер кунам.

Мо баъд аз нӯшидани ҷой ва хӯрдани таом хобидем. Дар торикии рӯз бо соҳибхона «хушбошӣ» карда ба роҳи шаҳр даромадем.

* * *

Ман дар роҳ кӣ будани соҳибхонаро аз тағонам пурсидам. У ба ҷои ҷавоб ҳикоят сар кард:

— «Дар вақтҳое, ки ман,— гуфт ӯ,— дар пеши қозии Ғичдувон мулозим будам, амлоқдори он ҷо ба Бухоро — ба хазинаи амир молиёт (пули аз андозҳои замин ҷамъшуда)-ро фиристод. Аз рӯи одат азбаски молиёт ва пешкаш ҳар вақт бояд пагоҳонӣ — дар вақти саломгирии амир мерасид, амлоқдор кофилаи худро аз Ғичдувон шабона бароварда гусел кардааст.

«Аммо дуздон аз ин кор хабар ёфта ба қорвони амлоқдор дар наздикии деҳаи Розмоз ҳуҷум овардаанд ва ба посбонони амлоқдор ғалаба карда як қисми пешкаш ва пули нақдро тохта бурдаанд.

«Ҳокими Ғичдувон ва Бухоро ва ҳокимони Вобканд, ки ин дуздӣ дар тумани онҳо воқеъ шуда буд, ҳарчанд кофтуков кардад, аз дуздон ва аз моли дуздидашуда асаре наёфтанд.

«Баъд аз чанд гоҳ амир ба воситаи воқеанависони худ (ҷосусони худ) фаҳмидааст, ки як гурӯҳ аз дуздон дар наздикии

Тализарангарӣ, дар як работи холи шабона чамъ шуда манзил мекардаанд ва аз онҳо ба ҳар ҷо тохт меовардаанд.

«Амир бо гирифтани ин ахборот ба қозиву раису амлокдору миршаби Ғичдувон — ба ҷор ҳоким фармон фиристонд, ки шабона дар вақти чамъ шудани дуздон дар он работ, он ҷоро пахш кунанд ва ба қадри имкон дуздонро зинда дастгир карда ба рикоби олии фиристонанд. Ҳокимони Ғичдувон бо гирифтани ин фармон одамони худро яроқдор карда мухайёе шуда истоданд ва шабона ғайр аз қозӣ, ки пириҳои худро сабаб гардонда дар ин сафар иштирок накард, се ҳокими дигар пеш даромада ба он работ ҳучум оварданд ва ман ҳам дар катори мулозимони қозӣ бо онҳо ҳамроҳ будам.

«Одамони ҳокимон машъалхоро даргиронда атрофи он работро ҷароғон карданд. Як қисми одамони яроқдор аз ҳар тарафи работ пахш карда даромаданд ва қисми дигарашон дар гирдогирди работ ҳар ҷо-ҳар ҷо қаровул истоданд. Ман ҳам дар катори қаровулон будам, ки ба даст шамшер гирифта дар пеши рахнае қаровул меистодам. Рахна танг буда, бо як поҳса девор банд карда шудагӣ буд.

Як вақт аз ҳаёти работ як ҷавони савор асп давонда ба тарафи рахна омад, ки аз он ҷо баромада гурезад. Ман мухайёи он шудам, ки нои аспи он ҷавонро бо шамшер қалам карда ғалтонам. Ҷавон ба мақсади ман пай бурда гуфт:

— Э ҷавонмард, ба ҷавонии ман раҳм кун! Маро роҳ деҳ, ки аз ин ҷо баромада халос шавам.

Дидам, ки дар ҳақиқат вай як ҷавони зебоест. Раҳмам омад ва шамшери худро хобондам, ӯ аз рахна баромада ба дар рафт.

Баъд аз қозигиро партофта рафтани қозӣ Абдулвоҳид ман ҳам мулозимиро тарк кардам. Дар зимистони ҳамон сол рӯзе бисъёр барф борид ва сармо сар шуд. Додарам дар ҷӯл буд. Падар аз ман хоҳиш кард, ки ба ӯ либоси гарм ва озука бурда диҳам.

Ман ҳамон шамшери мулозимро, ки ҳанӯз дар дастам буд, ба миён бастам ва аспи мулозимро ҳам, ки ҳанӯз нафурӯхта будам, зин кардам, либос ва озукаро ба хӯрчин андохта аспро савор шуда роҳи ҷӯлро пеш гирифтам.

Баъд аз бурда додани либос ва озука ба додарам чанд пӯсти қароқӯли тақир (норасида)-ро, ки додарам аз шиками ғусфандони худмурда гирифта монда будааст, ба хӯрчин андохта бозгаштам.

Шаб торик шуд. Вақте ки ба Хариз расидам, асп ғӯшҳояшро сик карда хост, ки рамида гурезад. Лекин фурсат наёфт —

аз чилаваш касе маҳкам дошта буд. Ман ба қабзаи шамшер даст бурдам, ӯ ба ман фармон дод:

— Аз асп фуру!

Ман ба ҷои ба ҷо овардани фармони ӯ шамшерро ба тарафи ӯ ҳавола кардам. Чилави асп раҳо шуд ва фахросанон барои гурез ҳаллос зад. Аммо дар хези аввал асп муаллақзانون ғалтид ва ман аз болои вай парида рафтам. Лекин ба қад рост карда аз ҷо хестан фурсат наёфтам: маро се ҷавони тануманд, ки рӯйхошон бо рӯймолҳо бастагӣ буд, паҳш карда гирифтагӣ буданд ва дастони маро дар пушт бастанд. Асп дар замин тапаррос зада меҳобид — пой вайро бо шамшер қалам карда буданд.

Вақте ки маро дастгир карданд, касе, ки аввал чилави аспи маро дошта буд ва панҷаш бо шамшери ман бурида шуда будааст, таклиф кард, ки маро дар ҳамон ҷо бикушанд. Аммо ҳамкоронаш қабул накарданд ва «ин кори мо худсарӣ мешавад. Ба пеши сардор мебарем, ӯ чи ки фармояд, ба ҳамон амал мекунем» гуфтанд ва маро пеш андохта бо шамшеру хӯрчинам дар як пасхамии ҷӯл ба хонаи сиёхе бурданд.

Дар хонаи сиёҳ чанд кас менишаст, ки сару рӯи хамашон бо рӯймолҳо бастагӣ буд, фақат пеши чашмхошон кушодагӣ барин менамуд. Яке аз он касоне, ки маро дастгир карда буданд, мочарои байни худашон ва ман воқеъшударо ба нишастагон ҳикоя кард. Дар ин ҷо ҳам касе, ки панҷаш бо шамшери ман бурида шуда буд, талаб кард, ки фурсат надода маро дарҳол бикушанд.

Аммо касе, ки аз оҳанги гап заданаш сардори онҳо буданаш маълум мешуд, таклифи дарҳол куштанро қабул накарда ва гуфт:

— Албатта, куштан даркор аст ва мекушем, лекин дарҳол не. Мо бояд пеш аз куштанамон донем, ки киро мекушем? — ва аз ман гап пурсид. Ман ҷавоб надодам. Ман фикр мекардам: «Модом ки маро мекуштаанд, ҷӣ мешуд, ки фурсат ёфта пеш аз кушта шуданам яке аз инҳоро мекуштам. То ки хуни худро худ пешакӣ мегирифтам». Аммо дастони баста барои баҷо овардани ин фикр роҳ наметоданд.

Сардор дид, ки ман кӣ будани худро маълум накардам, фармуд, ки нӯкчаи ҷӯбчаи латтаи рағнаи печондашударо даргиронда ба пеши рӯи ман доштанд. Вақте ки рӯи ман ба онҳо намудор шуд, он каси сардормонанд:

— Воҳ, ин дӯсти ман, ин касест, ки маро аз марг ҳалос кардааст,— гуфт ва ба ман часпида аз сару рӯям бўсид ва дастонамро бо дасти худ кушод.

Охир маълум шуд, ин ҳамон ҷавон будааст, ки ман як сол

пеш аз он ходиса, ўро аз дастгир шудан ба чанги ҳокимон, раҳой дода будам. То он вақт ман ўро дигар надида будам ва наменинохтам, аммо ў дар рӯзи равшан чанд бор маро дида ва бо пурсуков шинохта монда будааст. Баъд аз он ходиса мо бо ў дўст шудем».

Баъд аз он ки тағоиам ҳикояташро ба ин ҷо расонид, гуфт: — Ана ҳамин соҳибхона ҳамон ҷавон аст, ки ўро Маҷиди қаҳқашонӣ меноманд. (Ман образи Маҷиди қаҳқашониро дар «Ҷаллодони Бухоро» ном асари худ нишон додам.)

СОЛИ ДУЮМ ДАР МАДРАСАИ МИРИ АРАБ

Мо пагоҳонӣ ба шаҳр даромада ба хучраи акаам фуromaдем, ки аз Қаркӣ омада будааст. Хучраи ў ҳамон хучрае буд дар мадрасаи Мири Араб, ки соли гузашта дар вай зиндагонӣ мекардем. Тағоиам ҳамон рӯз ба саҳро баргашт. Агар ў намерафт, хобидани чор нафар дар он хучра душворӣ мекард. Зоҳиран Қурбонниёз ҳам ҳамин маъниро пай бурд, ки бо вучуди саҳт илтимос қардани мо шабхобиро қабул накард.

Аввал акаам барои ба шаҳр бурдани додарам ба ман изхори норизой қард. Баъд аз он, ки ман аҳволи хонадони бобо ва мурдани додари худамро ҳикоя қардам, розӣ шуд ва «хуб қардӣ, ки овардӣ» гуфт.

Домуллои кунҷакиам — Мулло Абдусалом ва ҳам-ошони ў ҳам омада будаанд. Ман монанди порсола боз ба ҳамонҳо ошпаз шудам. Дарс ханӯз сар нашуда буд. Аз дилтангӣ дарпардаи (тирезаи коғазии) ба тарафи кӯча кушодашавандаи хучраро во қардам, ки роҳгузаронро тамошо қарда нишинам. Аммо аз кӯча як бӯи бади тоқатнопазир омад, ки димоғи касро қариб буд тарконад. Ин як бадбӯии бегонае буд, ки ҳарчанд фикр мекардам, ҷӣ будани вайро намеёфтам.

Зуд дарпардаро пӯшонда аз хучра поин фуromaда ба рӯи саҳни берунии мадраса баромадам ва ба тарафи шимоли саҳн рафта ба болон боми самоворхона ба ҳамон мақсади тамошо қардани кӯчагардон нишастам. Аммо ҳамон бӯи бад дар ин ҷо ҳам меомад. Ночор ба лаби ғарбии саҳн рафта нишастам.

Дар он ҷо он бӯи бад кам буд, аммо ба ҷои вай ғалмағали одамони гӯши касро метарконд, чунки дар он ҷо — дар байни саҳни мадраса ва масҷиди калон (ҷомеъ) як ҷои танги чуқур буд, ки дар он вақтҳо бозори ғӯзай Бухоро дар ҳамон ҷо буд.

Садҳо нафар деҳқонони атрефи шаҳр садҳо ҷувол ва қанор ғӯза оварда борҳошонро дар ғирдогирди тарозуҳои қапонӣ болоиҳам монда мунтазири барқашонда ба ғӯзаҷалло-

бон додан ва дар фикри бесаҳву хато пулашонро аз дасти одамони он ҷаллобон гирифта буданд. Паллабардорон бошанд, гӯё барои ягон деҳқонро «дилмонда накардан» аз даҳ-дувоздаҳ ҷувол якбора баркаш сар мекарданд.

Ман ҳайрон будам, ки он паллабардорон дар айни замон якбора аз чанд деҳқон бор баркашида шумури ҳар кадоми онҳоро ҷудогона ҷи гуна нигоҳ медоранд ва дар шароите, ки бори ҳар тарозуи баркашидашударо ба ҷоши як ҷаллоби дигар мерезанд, бори киро ба кӣ доданашонро ҷи навъ фаромӯш намекунанд. Ман ҳамин қадарашро мешунидам, ки ҳар паллабардор ба пеши ҳар деҳқон, ки ояд, бо овози баланд як шумораро такрор мекард. Масалан, ба пеши як деҳқон «се-се» гуфта равад, ба пеши деҳқони дигар «панҷ-панҷ» гӯён ме-рафт.

Бисъёр мешуд, ки деҳқон он шумораро қабул накарда, масалан «панҷ не, шаш шуд» гуфта фаръёд мекард. Аммо паллабардор ба фаръёди вай гӯш надода кори худро давом медод. Агар деҳқон «нинакшаҳӣ карда» ба даъвои худ саҳт истад ва барои қабул кунондани шуморан худ ба паллабардор аз лаби зағома нигоҳ дорад, паллабардор зағомаро аз дасти вай кашола карда гирифта, гӯзаро ба пеши ҷуволи ӯ ба замин ҷехта, ба пеши як деҳқони дигар, ки ба ӯ нигарон аст, ме-рафт ва то зорӣ карда илтиҷо намудани «деҳқони ҳисобдон» бори ӯро барнамекашид.

Дар вақти пули бори худро гирифтани ҳар деҳқон низ ҳамин гуна ҷанҷол сар мешуд — деҳқон шумораеро, ки гӯзачаллоб мегуфт, қабул намекард ва ҷаллоб бошад, ба гапи худ саҳт меистод. Агар деҳқон паллабардори худро ба шохидӣ ҷег занад, ӯ сари худро як ҷунбонда ба кори худ рафта ме-гирифт ва аз он ишорати вай даъвои деҳқонро тасдиқ ё рад карданаширо ҳеҷ кас намефаҳмид. Дар ин ҷо ҳам агар деҳқон «гарданшаҳӣ карда» ба даъвои худ саҳт истад, ҷаллоб ё одами ӯ ҳисоботи ӯро як сӯ монда ба ҳисоб кардани пули деҳқонони дигар мегузашт, ки албатта онҳо аз даҳ нафар кам набуданд.

* * *

Ман ғарки тамошон ҷанҷоли бозори гӯза будам, ки касе аз паси сарам оҳистекак дошт. Ман сар бардошта нигоҳ кардам, ки Пирак аст. Ман аз саҳро омаданам боз ӯро надида будам, ӯ ҳам бо акааш ҷандрӯза ба саҳроҳои атрофи шаҳр рафта будааст, ки ҳамин рӯз омадааст.

Баъд аз пурсуҷӯи аҳволи якдигар ӯ ба ман гуфт:

— Чаро дар ин занбӯрхона (бозори ғӯза) омада нишастӣ! Магар боми самоворхона аз ин ҷо осудатар нест?

Ман бӯи бади он чоро ба ӯ гуфта чӣ будан ва аз кучо омадани он бӯйро аз ӯ пурсидам.

— Вай бӯи кушишхона аст,— гуфт ӯ дар ҷавоб ва эзоҳ дод,— пештар кушишхонаи қассобии пеши мадрасаи мо дуртар ва дар наздикии бозори ҷӯб буд. Қассобон «он ҷо дури мекунад» гуфта аз раиси калон рухсат гирифта ба ин ҷо оварданд,— Пирак илова кард,— чанд сол боз ин бӯи бад насиби бозоричӯбиҳо буд. Аҳолии мадрасаи Мири Араб ва мардуми атрофи ин ҷо ҳам аз ин «неъмат баҳра баранд» гуфта раис барои ин ҷо овардани кушишхона рухсат додааст.

— Охир, ин «бадбӯихонаро» аз ҷоҳои одамнишин дуртар ва дар беруни шаҳр сохтан даркор буд, на ин ки дар пеши бинӣ ҳазорҳо одамон оварда монанд,— гуфтам ман бо оҳанги таачҷуб ва афсӯс.

— Оҳо! Дирӯз аз саҳро омада ба калони Бухоро, ки худро «нозуктабиатгарини мардуми дунё» мепиндоранд, озодагифурӯшӣ мекуни. Ва ҳол он, ки агар дар пеши мадрасаи мо кушишхона ҳамин сол омада бошад, дар пеши мадрасаи Қӯкалтош, ки калонтарин ва машхуртарини мадрасаҳои Бухорост, солҳо боз кушишхона ҳаст ва касе гап намезанад. Инро ҳам як тараф монем, кушишхонаи қассобии Регистон дар рӯи ба рӯи арк аст ва бӯяш рост ба димоғи ҷаноби олии ва мири кушбегӣ мерасад. Аммо шикоят намекунам.

Пирак ин суханро бо оҳанги пичинг гуфта калони Бухороро масхара медошт, ки ман мақсади ӯро фаҳмидам. Ӯ сухани худро давом дод:

— Дар шаҳри Бухоро ғайр аз қассобии пеши мадрасаи мо боз се қассобии калон ҳаст. Яке аз онҳо қассобии Таги Шӯр аст, ки аз сад дӯкон зиёдтар дорад ва кушишхонаи вай дар ғарбии мадрасаи Қӯкалтош дар паҳлуи масҷиди ҷомеи Шайхшост, ки вай ғайри уламои мадрасаи Қӯкалтош, рӯзҳои ҷумъа димоғи ҳазорон нафар ҷумъахононро ҳам «хушбӯй» мекунад. Дуюм, қассобии Регистон аст, ки дар он ҷо аз дусад зиёдтар дӯкони қассобӣ ҳаст. Кушишхонаи вай дар паҳлуи масҷиди машҳури Болои Ҳавз ва ҷунон ки гуфтам, дар рӯ ба рӯи арки амир аст, сеюм, қассобии растаи Хиёбон аст, ки кушишхонаи вай дар паҳлуи мадрасаи Хиёбон ҷой гирифтааст. Ғайр аз инҳо дар бозори Нав, бозори Хӯча, сари бозори Ғозиён ва дар дигар бозорчаҳо ва ҷорбаққолиҳо қассобон ҳастанд, ки молхонро дар даруни дӯконашон кушта мефурӯшанд.

Пирак хеле шӯрида рафта буд ва дар охир ба тарзи илова гуфт:

— Холо ту барои дар даруни шаҳр будани кушишхонаи ғӯсфандон ва говон изҳори норизои мекуни, ва ҳол он, ки дар даруни шаҳр кушишхонаи одамҳо ҳам ҳаст.

Ман як қад парида пурсидам:

— Вай дар кучост ва чӣ гуна аст?

— Ман як рӯз ба ту нишон медиҳам,— гуфт Пирак ва магар коре дошт, ки аз паҳлуи ман хеста рафт.

Ғал-мағали бозори ғӯза аз аввалинаш ҳам зиёдтар боло гирифта буд. Аммо ба ғӯши ман дигар он ғалоғула намедаромад. Чунки хавоси ман ба кушишхонаи одамҳо банд буд.

* * *

Домуллои кунҷакнам — Мулло Абдусалом қассобро ба ман шиносонда монда буд, ки ман бояд ғӯшти ошро аз вай мегирифтаам, «туро хурдсол гуфта ҳам дар баркаш фиреб медиҳанд ва ҳам серустухон карда медиҳанд. Худам, ки туро нишон дода ва ғӯшти хуб доданашро таъин карда мондам, дигар аз фиреб додан ибто мекунад» гуфта буд.

Ман як рӯз барои ғӯшт пеши қассоб рафтаам, ки ӯ нест, аммо дӯконаш кушодааст. Аз ҳамсоядӯконаш пурсидам, «сабр кун, ҳозир меояд» гуфт. Чанд дақиқа нигарон шудам. Аммо наёмад, «дар кучо бошад?» гуфта аз ҳамсояаш пурсидам. «Дар кушишхона, ҳозир меояд»,— гуфт дар ҷавоб.

— Кушишхона дар кучост?

— Дар ҳамин ҷо наздик аст, дар сари паскӯча,— паскӯчаеро, ки дар наздикии дӯконаш буд, қассоб ба ман нишон дод.

Ман дар дили худ фикр кардам: «Агар қассоб дер ояд, он дер мемонад, ки сабаби ранҷиши хӯрандагон мешавад. Беҳтараш он аст, ки ба кушишхона рафта қассобро ҷеғ зада оям ва дар ин миён манбаи бадбӯиро ҳам дида мемонам ва мефаҳмам, ки кушишхона чаро ин қадар бӯи бад медиҳад».

Ман рафтаам. Дари кушишхона ду табакаи калони говдаро буд. Вақте ки ба он дар наздик расидам, бӯи бад монанди кӯрдуд ба димоғ задан гирифт. Димоғамро бо ангуштонам дошта дарун рафтаам. Он ҷо як хонаи чоркунҷи калони нимторик буд, ки дар чор ҷои сакфаш чор сутун гузошта буданд. Дар атрофи хона қанораҳо дар девор қатор задагӣ буданд, дар қанораҳо нимтанҳои ғӯсфанд овезон менамуданд. Дар миёнаҳои хона як хандаки дарозрӯя буд, ки девораҳои вай бо хишти пухта сохта шуда буд. Дар лаби хандак аз ду тараф ғӯсфандон ва говонро саллохон мекуштанд. Хандак аз хун пур буд, ба болон вай ишқамбаҳои молҳои кушташударо ҳам он ҷо

холї мекардаанд, ки намуда меистод. Аз миёнаҷои шифти кушишхона дар рӯ ба рӯи миёнаҷои хандак як сӯроҳи бодкаш буд, ки вай аз хучраи мо намуда меистод. Маълум шуд, ки он бӯи бад аз ҳама пештар ва бештар ба хучраи мо, ки болохучра буд, мерафтааст.

Ман аз пеши саллохҳо қассоби худро ёфтам, ки вай дар он ҷо дар пеши чашми худ гӯсфандонашро мекушонид. Ман ба ӯ талаби худро гуфтам. Ӯ барои ба ман гӯшт додан ҳамроҳи ман аз кушишхона баромад. Ман дар роҳ ба ӯ гуфтам:

— Хандак аз хун ва ифлосӣ қариб пур шудааст. Баъд аз пур шудан чӣ кор мекунон? Дар он вақт хуни ҳайвоноти кушташуда ба кучо меравад?

— Дар паси он сарои хархонае, ки дар рӯ ба рӯи сахни мадраса бино ёфтааст, як чуқурни калони обгурез ҳаст. Обҳои барфу борони ин кӯча дар ҳамон чуқурӣ меравад. Вақте ки хандак пур шуд, саллохон хунҳои бастаро шабона он ҷо бурда мерезанд, ки сағҳон дайду хӯрда мераванд. Дигар чӣ кор мекардем? — гуфт қассоб бо таачҷуб.

Аз дидани кушишхонаи ҳайвонот дар сари ман хаёли дидани кушишхонаи одамони нафратангезона пайдо шуд ва бо вучуди нафратангез будани он ҷо, азбаски вай ба тақдири одамони дахлдор буд, ноҳида монданаш барои ман мумкин набуд, бинобар ин ман аз Пирак саҳт илтимос кардам, ки ӯ зудтар он ҷоро ба ман нишон диҳад, ӯ ваъда дод, ки фардо пагоҳонӣ бурда нишон медиҳад.

— Агар толеат тозад, худи одамкуширо ҳам тамошо мекунӣ,— гуфт.

ТАМОШОИ РЕГИСТОН — «ДАРИХОНА», 75 ҶУБ. МАШҚИ САРБОЗ ВА КУШИШХОНАИ ОДАМ

Дар торикии рӯз ман ва Пирак ба тарафи Регистон равона шудем. Назар ба қавли Пирак, агар дер монем, дар Регистон барои тамошо ҷои хуб намеёфтаем. Ҳанӯз рӯз сафед нашуда мо ба Регистон, ки майдончае буд дар пеши дарвозаи арки амир, расидем.

Дар он вақтҳо майдони Регистон хеле танг буда, масоҳи тахминан як таноб (чорьяки гектар) заминро ба худ мегирфт. Тарафи шимоли ин майдонро мадрасаи Дорушшифо, ки дар замони пеш мадрасаи тиббӣ будааст ва ҷанубашро девори масҷиди ҷомеи Поянда ихота мекард, дар тарафи шарқи ин майдон арки амир, ки бар болои теппаи баланде бино ёфтааст, воқеъ шуда буд, дарвозаи арк ба миёнаҷои майдон

рост меомад, ки ба вай бо як пул аз нишеб ба фароз баромада мешуд ва ин пулро Тахтапул меномиданд. Дар тарафи шимоли Тахтапул кӯрхонаи (аслиҳахонаи) амир воқеъ шуда буд, ки ин бино аз тарафи ғарб аз мадрасаи Дорушшифо бо як тангкӯча ҷудо мешуд ва аз тарафи шарқ ба теплаи арк мепайваст. Дар тарафи ҷануби Тахтапул як айвони дарозе воқеъ шуда буд, ки пушти вай ба девори шарқии масҷиди Поянда мепайваст ва рӯяш ба тарафи девори арк буда, дар миёнаи айвон ва девори арк як майдончаи дарозрӯяе воқеъ шуда буд. Дар зери ин айвон тӯпҳои амир меистоданд.

Дар зери Тахтапул канахона ном ҳабсхонаи амир буда, берунтар аз вай (берун аз Тахтапул) хоначае пайваста ба вай бино ёфта буд, ки дар он ҷо мирзони аризанавис менишаст. Дар майдони Регистон дар рӯ ба рӯи сари Тахтапул пайваста ба девори масҷиди Поянда дар паҳлуи дари даромади шимоли масҷид якчанд тӯпҳои шохдори қадимӣ гузошта шуда буданд.

Тарафи ғарби майдони Регистон асосан кушодагӣ буда, ба кӯчаи қалон мепайваст ва баъд аз кӯча то бинои Болои Хавз низ майдоне буд, ки дар вай аз шарқ ба ғарб дӯкӯнҷаҳои муваққатии қаппамонанди мевафурушӣ ва умуман хӯрокфурушӣ воқеъ шуда буданд.

Дар вақте ки мо ба Регистон расидем, бомҳои мадрасаи Дорушшифо ва ҷомеи Поянда аз тамошобинҳо пур шуда буд. Дар зери девори масҷиди Поянда ҳам одамон дукатора-секатора менишастанд. Мо бо вучуди барвақт омаданамон аз ҷоҳои боб монда будем ва ба умеди ҷои хубтар ёфта нишастан аз леши қатори одамҳо ба тарафи шарқи майдон рафтем. То пеши тӯпҳои қалон ягон ҷои холӣ набуд. Бо таклифи Пирак мо ба тарафи тӯпҳо гузашта ба болои яке аз онҳо поҳоморо ба замин дароз карда нишастем. Баъзе тамошобинон оҳиста-оҳиста «он ҷо нанишинетон, ба тӯпҳои ҷануби олии беодобӣ мешавад» гуфта бошанд ҳам, сарбози посбон ва пешхизматони амир ва қушбегӣ, ки ба арк даромада-баромада истода буданд, ба ин кори мо ҷизе нагуфтанд. Зоҳиран, онҳо як ҷизи бекора будани он тӯпҳоро медонистанд.

Дар ҷои нишастии мо дарвозаи арк ва болои Тахтапул намуда меистод. Аз беруни дарвозаи арк ба болои Тахтапул як занҷири қалоне кашида шудагӣ буд. Пирак он занҷирро дида гуфт:

— Агар имрӯз «дарихона» мешуда бошад, он занҷирро мепардоранд ва хуб тамошо мешавад ва агар «дарихона» намешуда бошад, он занҷир то пешин ба ҳамин ҳол меистад ва аҳли дарихона ҳам умедашонро қанда аз Регистон гашта мераванд.

Аз миён фурсате нагузашта ду фаррош аз дарвозаи арк давон баромада занҷирро дукаса бардошта дар тарафе гундошта монданд. Баробари ин кор аз тарафи ғарби майдони Регистон — аз тарафи шимол ва ҷануби кӯчаи калон, ҳам аз байни дӯкӯнчаҳои хӯрок ва мевафурӯшӣ саворҳо асп давонда омаданд. Инҳо ҳам сипоҳиёни дарборӣ буда, аз рӯи ҷомаҳои зарбафту шоҳиву атласу адрасашон миёнашон бо камарҳои тиллопулак ё нуқрагин бастагӣ буд. Дар поҳошоп мӯзаҳои амриқӣ ва дар сарашон дасторҳои сафеди шалғамӣ баста шуда буд. Дар миёни баъзеи онҳо шамшерҳои ғилоф-тиллое ё нуқрагин ҳам ҳамонл буд.

Дар ҷилави ҳар кадоми инҳо як ҷавони тануманд ҳам, ки бо либосҳои оддӣ, аммо миёнаш аз рӯй бо фӯта бастагӣ буда, ба сар телпак ва ба пой мӯзаи булғорӣ дошт, медавид ва ҳар кадоми он ҷавонон аспҳои ғайри аспи хӯҷаини худхошонро ба тумшуқаш зада мехостанд, ки аспи хӯҷаини худро пеш гузаронанд ва баъзеи инҳо аз ҷилави аспи хӯҷаинашон гирифта пеш мекашиданд ва агар асп бадраҳӣ ва бадгардӣ карда тӯдаи аспнро дарронда пеш гузаштанро нахоҳад, он ҷавон бо овози баланд «ҳа, фалонӣ, соҳибатро фалон кунам» гӯён як ҳақорати кабеҳи кӯчагии чапанона мекунад. Инро шунида тамошобинон қажқосзанон механдиданд. Аммо ин ҳақорат, ки бевосита ба соҳиби он асп мерасид, ба домони «бузургвории ӯ» ҳеҷ гарде наменишонид. Чунки ҳамаи ҳавос ва диққати ӯ дар ин банд буд, ки аспаш аз аспи дигар ҳампешагонаш гузашта ба дами Тахтапул пештар расад.

Вақте ки саворон аз асп фууромаданд, як каси ҷомаи зарбафтпӯш, ки миёнаш аз рӯй бо камари тиллопулак бастагӣ буда, дар даст асои зарҳалнақши куббатилло дошт ва бар болои остонаи дарвозаи арк ба асояш такъя карда меистод, асояшро, чунон ки як касро мезада бошад, ба ҳаво бардошта ва бо он асо сипоҳиёни аз асп фууромадаро таҳдид карда бо овози ғафс фаръед кашид:

— Ясав (тартиб)-атонро ниғаҳ доред, вагарна адабҷӯб меҳӯред!

Бо шунидани ин овоз сипоҳиёни аз асп фууромада, ки мехостанд дар пиёдагӣ ҳам аз якдигар пеш гузаранд, суст шуданд ва ба тартиб даромаданд: аввал зарбафтпӯшон, аз дунболи онҳо шоҳипӯшон ва баъд аз он атласу адраспӯшон қатор шуда оромона ба арк баромада рафтанд. Он одами асонокро удайҷӣ меномиданд, ки вазири ташрифот гуфтаи аст.

Ҷавонони ҷилавдор баъд аз фууромадани хӯҷаинхошон худхошон ба он аспҳо савор шуда бо тозиёна ба сари аспи якдигар мекуфтанд, ки пеш гузаранд, инҳо бо ҷангу ҷидоли кӯб-

коритозона (бузкашона) ба зери девори мадрасаи Доруши-фо рафтанд, думи аспҳошонро ба девори мадраса ва сарҳои онҳоро ба пеш — ба тарафи майдон карда дар паҳлуи ҳамдигар қатор истоданд ва ҳар ҷавоне, ки чолоктар ва аспаш зӯртар буд, дар аввалтари қатор ба Тахтапул наздиктар ҷо гирифт ва ноҳдабарогарон поинтар — аз арк дуртар рафтанд. Инҳо саис (аспбон)-ҳо буданд ва барои болотар истодан ба ин сабаб чандала мекардаанд, ки дар вақти аз Арк фуромадани хӯчаннашон ӯро пештар аз дигарон ба асп савор карда, аз дигарон пештар аз Регистон баромада раванд.

* * *

Баъд аз ба арк баромада рафтани сипоҳиён бо музыкаи ҳарбӣ аскарони савораи амир аз казармаҳои ба Регистон омаданд. Номии умумии ин аскарони савора «Қафқоз» буда, дӯхти либосҳои умуман ба шакли либосҳои мардуми Доғистон ва Қавкази Шимолӣ буд. Аммо назар ба ранги либосҳои ҳар даста «кубански», «тверски», «турк» барин номҳои ҷудогона мегирифт. Либоси ҳар даста ранги алоҳида дошта, умуман, либосҳои онҳоро аз ҳарбиҳо зиёдтар ба артист ва артисткаҳои цирк монанд карда буд. Инҳо тамоми казарманишин буда, казармаи инҳо, амир дар кучо ки бошад, ба наздикии боргоҳи ӯ тайёр карда мешуд ва ба кӯча ба тарзи хусусӣ баромада гаштани инҳо мумкин набуд.

Дар ҳаёти аскарони «Қафқоз» бачагоне буданд, ки калонтарини онҳоро аз 18-сола болотар тахмин кардан мумкин набуд ва аз ин аскарон синни кадомашон, ки аз 18 гузарад, аз асп фуруварда ба ҳаёти сарбозони пиёда дохил мекарданд. Муддати «хизмати ҳарбии сарбозони пиёда бошад, то охири умрашон, то мурданашон буд.

Аскарони савора баъд аз он, ки бо музыка ба арки амир саломии низомӣ доданд, аз майдони Регистон баромада рафтанд. Пас аз рафтани онҳо ба Регистон сарбозони пиёда даромаданд.

Умуман сарбозони пиёдаи амир ду қисм буда, қисми якуми онҳоро «шанбегӣ» ва дуюмашонро «сешанбегӣ» меномиданд. Шанбегӣҳо ҳар ҳафта дар рӯзҳои шанбе, якшанбе ва душанбе, «сешанбегӣ»-ҳо дар рӯзҳои сешанбе, чоршанбе ва панҷшанбе — ҳар ҳафта серӯзӣ пагоҳонӣ ба ду соат машқ кардан маҷбур буданд, дигар вақтҳои инҳо ба қаровулӣ, ба бегории (хизмати маҷбури) саркарда ва юзбошиҳо ё ин ки ба корҳои хусусии ҳудашон сарф мешуд.

Яроқи шанбегӣҳо милтиқи дунболопури яқтираи русӣ —

берданка буда, онҳо казарманишин буданд, яъне баъд аз машқ ярокхошонро дар казарма монда, касе ки навбати посбонӣ надошта бошад, ба бегорӣ ё ба ҳар ҷо ки хоҳад, мерафт, фақат дар рӯзи машқ ба соати муайян ба расида омадан маҷбур буд.

Яроқи сешанбегихо милтиқи болопури яккатир буд, ки тираш аз даҳонаш бо сунба ҷой карда мешуд. Инҳо казарма надоштанд, инҳо ба тарзи пароканда аз сарое хучраеро иҷора гирифта менишастанд. Милтиқи инҳо дар дасти худхошон буда, ба саришта карда нигоҳ доштани вай худхошон маҷбур буданд.

Сешанбегихо баъд аз машқ бештарин вақтхошонро ба бегорӣ — ба хизмати маҷбурии бемузди саркардаҳо ва юзбоши-хояшон сарф менамуданд. Агар аз ин кор фориғ шаванд, барои таъмини маишати худ мардикорӣ, кӯҳнадӯзӣ ё ягон кори дигари саридастӣ мекарданд.

Либоси рӯи сарбозони пиёда умуман низомимонанд буда, дар тобистон кулӯҷаи (телогрейкаи) сафед ва дар зимистон сиёҳ буд. Дар пояшон шалвори мешӣ ва мӯза буда, ба сар телпакчаи сиёҳ мепӯшиданд. Сарбозони пиёда либосҳои низомиашонро дар вақти машқ аз рӯи либосҳои миллиашон (чома, курта, лозимӣ) мепӯшиданд, ки ба назари кас хеле тануманд ва фарбеҳ менамуданд. Дар вақти фароғаташон аз машқ, дар либоси оддӣ гаштан мегирифтанд.

Сарбозҳо умуман ҳар моҳ 20 танга (3 сӯм) моҳона мегирифтанд. Дигар ба онҳо на хӯрок медоданд ва на пӯшок. Либосҳои низомиашон ҳам ба ҳисоби ҳамон моҳона нарх карда дода мешуданд. Фақат шанбегихо вақте ки дар казарма посбон шаванд, рӯзе як бор ҳар даҳ кас як лаган ярма мехӯрданд (фақат дастаи «Қафқоз» аз ин мустасно буда, либос ва хӯрокашон ба ҳисоби подшоҳӣ дода мешуд).

Дар рӯзе, ки ба Регистон рафтем, навбати машқи бехтарини сарбозони пиёдаи амир — шанбегихо буд. Асбоби музыкаи инҳо монанди дӯхул, най, сурнай ва санҷ (ду лаъличаи ба ҳам задашаванда) — асбоби милли буд. Инҳо баъд аз он, ки бо музыкашон ба рӯ ба рӯи арки амир ҳавои низомӣ навохта саломи низомӣ доданд, дар Регистон саф кашида истоданд.

* * *

Дар ин вақт чор бандиро аз зиндон оварданд, ки дастҳои онҳо ба пушт бастагӣ буданд. Онҳоро шабгардони миришаб, ки либосҳояшон оддӣ буда, дар даст себандҳо (калтакҳои дарози себанддор) доштанд, посбонӣ карда меоманд.

Ман ба ҳаяҷон омада аз Пирак пурсидам:

— Магар инҳоро мекушанд?

— Не,— гуфт ӯ,— инҳоро бо чӯб ҷазо медиханд,— ва ило-ва кард,— дастони кушташавандагонро ба пеш мебанданд на ба пушт.

Бандихоро аз байни сарбозон, ки монанди кӯчабоге кушо-дагӣ дошт, гузаронда, ба Тахтапул бароварданд ва дар охи-ри Тахтапул дар наздикии остонаи дарвозаи арк нигоҳ дош-танд ва ба болон сари онҳо миршаб, ки дар даст табарзин дошт, омада рост истод. Шабгардони себанддор ба тарафи по-ини бандиҳо дар рӯи Тахтапул қаровул истоданд. Мирғазаб-хо (ичроқунандагони ғазабӣ амир) омада ба рӯ ба рӯи мир-шаб аз тарафи дигари бандиҳо саф кашида истоданд. Як мир-ғазабӣ дигар як бағал чӯби якунимгазии илғайро оварда ба пеши назари бандиён партофт ва худ дар катори мирғазаб-и дигар рафта рост истод.

Кушбегӣ (сарвазир), ки дар зери либосҳои расмӣ худ дар суфачаи даруни дарвозаи арк менишаст, аз ҷояш фу-ро-мада омада ба болон остонаи дарвозаи рост истод ва коғазе-ро аз бағали худ бароварда аз назараш гузаронид ва яке аз бандиёнро ба одамони худ ва аҳли дарбор, ки дар дарун ва беруни дарвозаи арк саф кашида рост истода буданд, нишон дода пурсид:

— Ин бандӣ Аҳмад аст ё не?

Ҳамаи он одамҳо бо овози баланд ҷавоб доданд:

— Ин Аҳмад аст ва куштанбоб аст!

Аз тамошобинон як одами миёнсол, ки ба мо наздик ни-шаста буд, пикқос зада оҳиста хандид ва худ ба худ зери лаб гуфт: «Ин одамҳо ин бандии бечораро дар хоби шабашон ҳам надидаанд».

Ман аз он одам оҳиста пурсидам:

— Пас сабаб чист, ки кӣ будани он бандиро аз ин одам-ҳо мепурсанд?

Он одам аз ҷояш режида ба ман наздиктар омад ва оҳис-та ҷавоб дод:

— Баччем, ту холо хурдсол мебошӣ, маънии ин корҳоро намефаҳмӣ, ин корро «ҳикмати подшоҳӣ» мегӯянд, он одам паҳлунишинони худро зери чашм аз назар гузаронида, зохи-ран, баъд аз он ки ба гапи вай диққат накардани дигаронро фаҳмид, давом кард:

— Дар ин гуна мавридҳо бисъёр шудааст, ки кушбегӣ ва миршаб аз амир фармони бо чӯб ҷазо додан ва куштани қа-соро гирифтаанд, баъд аз он, аз он маҳкум пора гирифта ӯро озод карда, ба ҷои вай як бечораи дигарро оварда задаанд

ё куштаанд. Ин пурсиш барои пешгирифтаи аз ҳамин гуна сох-
такориҳост. Ва ҳол он, ки ин одамон на бандиро мешиносанд
ва на чӣ будани гуноҳи ӯро медонанд.

— Пас гуноҳи ин бандиён чӣ бошад? — ман боз пурсидам.

— Гуноҳи инҳо агар ба ҷои гунаҳгори дигар оварда нашу-
да бошанд, маълум аст,— гуфт он одам ва эзоҳ дод,— бояд ин-
ҳо деҳқононе бошанд, ки ба сабаби нобудагӣ молиёти подшо-
ҳиро — андозро дода натавониста бошанд ё ин ки ба ҳокиму
қозихои вилоятҳо саркашӣ карда бошанд ва агар гуноҳашон
бисъёр калон бошад, бояд духтарашонро ба духтаръёбони амир
насурда бошанд ё розӣ нашуда бошанд, ки писарашонро ода-
мони амир оварда ба ӯ пешкаш карда, баъд аз он ба чиркоб-
хонаи сарбозони «Қафқози ӯ» дароварда нигоҳ доранд, дигар
чӣ гуноҳ медоштанд инҳо?

— Аҷаб нест, ки дузд бошанд? — гуфт Пирак.

Он одам зери лаб хандида оҳиста ҷавоб дод:

— Мумкин аст. Аммо бештарин дуздон дар рӯзи дастгир
шуданашон, бисъёр дер монанд, баъд аз ягон моҳ дар зиндон
хобидан ба воситаи ришваву пора халос шуда боз дар паи ко-
ри худ (дузди) рафта мегиранд.

Кушбегӣ, баъд аз «муайян намудани кӣ будани бандӣ» ба
мирғазабон ишорате кард. Онҳо либоси рӯи он бандиро ка-
шиданд. Як мирғзаби қадпасти ғалча ӯро ба пушташ ги-
рифта ҳам шуда истод. Ду мирғзаб аз тарафи пеши банди-
бардор дастҳо ва поҳои он бандиро маҳкам нигоҳ доштанд. Як
мирғзаб куртаи бандиро барзада ба гарданаш оварда монд,
ки тахтапушташ аз паси гардан то зери миён тамоман кушо-
да шуд. Ду мирғзаб ду ҷӯби илғайро ба дасташон гирифта,
дар ду тарафи бандии пуштбараҳна рост истоданд.

Дар ин вақт музыкантҳои сарбозон дар ҳавон яккарез ас-
бобҳои музыкаи миллиро ба навохтан даромаданд, ду мир-
ғзаби ҷӯбдор аз ду тарафи бандӣ ба пушти бараҳнаи ӯ за-
дан гирифтанд. Онҳо бандиро, чунон ки оҳангарон дукаса шу-
да оҳанро бар рӯи сандон бо хонк мекӯфта бошанд, бо нав-
бат саҳт мезаданд ва дар вақти аз пушти бандӣ бардошта
шудани ҷӯби як мирғзаб ҷӯби мирғзаби дигар омада ба ҷои
вай мерасид.

Бандӣ фаръед мекард. Аммо дар зери садои музыкаи сар-
бозӣ чӣ гуфтани ӯ ба тамошобинон маълум намешуд. Тамо-
шобинон ҳаминро медиданд, ки дар вақти бардошта шудани
ҳар ҷӯб пӯстпораҳои пушти бандӣ ба он ҷӯб часпида аз ҷояш
мехест ва аз ҷои ҷароҳат ҷақраҳои хун ба ҳар тараф нош ме-
хӯрданд.

Баъд аз 75 ҷӯб зада шудан бо ишорати кушбегӣ ҷӯбҳо дар

хаво боз истоданд ва бандибардор бандии маҷрӯхшударо ба замин партофт. Ӯ монанди мурда дар пеши пои миршаб ва мирғазабон меҳобид. Ду мирғазаб аз поҳои маҷрӯх кашола карда, ӯро ба тарафи даруни дарвозаи арк бурданд.

— Акнун ӯро дар обхона (зиндони даруни роҳрави арк) андохта ҳаёс мекунам,— гуфт он одами миёнсол, ки ба мо наздик нишаста буд.

Навбати чазо додани се бандии дигар расид, онҳоро ҳам ягон-ягон монанди бандии аввал зада ба обхона бурданд ва навбати машки сарбоз расид.

* * *

Саркардаи сарбозон ба воситаи карнайҷии худ бо карнайҷи фармон дод. Командирҳои майда мувофиқи он фармон ба тӯдаҷаҳои худ забони фармон доданд. Забони командаҷиҳои онҳоро мо намефаҳмидем. Мегуфтанд, ки ба «забони русӣ фармон медиҳанд». Аммо русидонҳо мегуфтанд, ки «забони командаҷиҳои он командирон ба забони русӣ ҳеҷ монандӣ надорад».

Забони командаҷиҳои ҳар чизе, ки бошад, сарбозҳо бо вай ҳаракатҳои гуногун мекарданд. Як тӯдаи ҳаштқаса бо яккакадам аз пеши мо мегузашт. Командир аз пушт бо овози баланд мад кашаида фармон дод:

— «Наме-истӣ!»

Тӯда бо шунидани ин фармон қадами худро тезтар карда рафтани гирифт. Командир оташин шуда давои-давои ба пеши тӯда гузашт ва тӯдаро аз роҳ рафтани боздошта ба рӯи ҳар қадоми онҳо яқторсакиги зад ва ба онҳо гуфт:

— Падарлаънатҳо, як сол аст, ки ёд медиҳам, ёд намегиред,— ва боз мад кашаида, аммо бо овози пасттар гуфт,— вақте ки «наместӣ» гӯям, истетон!

Яке аз тамошобинон ба дигаре гуфт:

— Маълум мешавад, ки маънии забони русӣ чаппаи забони тоҷикӣ будааст, дар мо агар ба касе гӯянд «наместӣ», маъниаш «рафтани гир» гуфтани аст. (Баъдҳо ба ман маълум шуд, ки ин команда дар русӣ «на месте» будааст.)

Баъд аз ба поён расидани машки майдатӯдаҳо карнайҷи бо фармони саркарда як командаи умумӣ дод. Майдакомандирон мувофиқи он фармон ҳама баробар ва якбора ба тӯдаҷаҳои худ фаръёд кашаида фармон доданд:

— Лапле-чу! (ба ҷои «на плечо»).

Ҳамаи тӯдаҳо милтиқхояшонро ба китфашон гирифтанд ва бо як фармони дигар ҷортағӣ қатор шуданд. Музыка ҳа-

вои «марш» навохт ба сарбозҳо ҳам бо команди «марш!» аз майдон баромада ба тарафи майдони машқи беруни шаҳр рафтанд. (Ман тартиби сарбозмашқдихи командирони амиро дар қисми дуоми «Дохунда», дар бобати «Яхудии кӯзакаш» ба тарзи мисол, акс кунандаам.)

* * *

Баъд аз ҳолӣ шудани майдони Регистон аз сарбозон, таомфурушон, ки таомҳои худро дар даст дошта дар он тарафи кӯчаи пеши майдони Регистон дар қатори тамошобинон рост истода буданд, якбора ба тарафи майдони Регистон давиданд, дар дасти баъзе аз онҳо лаганҳои пур аз калла-поча, дар дасти баъзе лаълин пуршаҳлут⁶⁵ ва ҳасиб, дар дасти баъзе дигар дег ва кӯран тухмбаракпазӣ ва монанди инҳо буд. Инҳо якдигарро паҳлу зада пеш медавиданд, ки дар майдон барои худ ҷои хубтар ва соғарро ба даст дароранд.

Дар ҳамин вақт аз раҳрави арк «дарихонаҷиён» намудор шуданд, ки онҳо бо руҳсати «ҷаноби оӣ» ба хонаи худ бармегаштанд. Бо намоён шудани онҳо санҷишҳои аспҳои давонда ва барои пеш гузаштан аз якдигарашон бо ҳам задухӯрд карда ба пеши Тахтапул расиданд. Сипоҳиёни «дарихонаҷӣ» аз якдигар пеш давида ҳар кадоми онҳо кӯшиш мекард, ки аз ҳампешааш пештар ба аспаш савор шуда, аз Регистон пештар барояд. Чунки ин кор дараҷаи қобилияти ҳарбии онҳоро нишон меодааст.

Дигар дар ин вақт, ба фаръед карда «ясаб» (тартиб)-ро нигоҳ дор!» гуфтани удаҷӣ касе гӯш намедод — сипоҳиён ба сари аспи ҳамдигар зада мехостанд, ки ҳампешаи худро пас монанда худ пештар асп давонанд ва дар ин задухӯрд аспҳои онҳо ба баъзе таомфурушон бармехӯрданд, ки лаганҳои онҳо чаппа шуда таомҳои фурушиашон ба замин мерехт. Он гуна таомфурушон бо ғур-ғур он сипоҳиро дашном дода, таоми хок-олуда шудаашонро аз замин гирифта, хокҳои бо нами таомлоӣшударо бо остинашон пок карда дигарбора ба лаган андохта барои хӯрандагон тайёр мекарданд.

То баромада рафтани сипоҳиён аз майдон, таомфурушон он майдонро то пеши тахтапул бо лаган, кӯра ва бо дегу табақи худ пур карданд. Дар он вақт Регистон аз майдони пеши қасри подшоҳӣ зиёдтар ба майдони таомфурушии сайри Файзобод, ки дар атрофи хонақоҳ ташкил меёфт, монанд шуда монд. (Таомфурушии сайри Файзобод дар аввалтари ин қисми «Ёддоштҳо» тасвир ёфтааст.)

Лекин таомфурушон ҳанӯз осуда нашуда буданд, онҳо ак-

нун рӯи кори таомфурӯшии худро рост карда буданд, ки аз тарафи Болои Хавз машқобони арк пайдо шуданд. Ҳар кадоми онҳо ба болои зини васеи ҷӯбини ҳар хари маст ду машқобро бар карда пеш меронданд. Ҳархон маст монанди «дарихоначиён» дар давидан аз якдигар рашқ карда гӯшу гардани якдигарро газида ба ҳамдигар лагад паронда арросзон пеш медавиданд. Ҳархо бо ин ҳаракати худ ба сари таомфурӯшон он балоеро, ки аспҳои сипоҳиён оварда буданд, барзиёд карда меоварданд.

Дар он миён кори як калла-почафурӯш диққати маро ба худ бисёртар кашид: як хӯранда омада ба пеши он калла-почафурӯш нишаста буд, ки хари машқобе лагани ўро лагад зада чаппа кард. Фурӯшанда машқобро нафринкунон бо дасти росташ аз домани харидор маҳкам медошт, ки вай хеста наравад ва бо дасти чапаш почаҳои ба замин пошхӯрдари гундошта лойҳои онро ба лаби лаган молида «пок карда» ба пеши харидор тақдим мекард. Дар қатори машқобро дашном додан «бомаза» будани почаҳои худро ҳам таъриф мекард.

* * *

Мо аз Регистон баромадем. Пирак ба ман гуфт:

— Имрӯз одамкушӣ нашуд. Биё, ки ба ту кушишхонаи одамро нишон диҳам. Агар хоҳӣ, худат ягон вақт омада одамкуширо мебинӣ.

Ман қабул кардам ва мо ҳар ду аз майдоне, ки пайваста ба майдони Регистон буда, дар вай мевафурӯшон дар замин ё дар дӯкончаҳои каппағӣ менишастанд, гузашта ба гӯшаи ғарби шимолии он майдон расидем. Дар он ҷо як чуқурии лойдон буд, ки дар вақтҳои бориш оби барфу борони Регистон ва атрофи он дар вай гун мешудааст. Ҳар вақт ки он чуқурӣ бо лойҳои тағнишини оби барфу борон пур шавад, мардуми он ҷо лои сиёҳи бадбӯи вайро қанда бароварда ба атрофаш мепартофтаанд. Ҳамон рӯзҳо ба тозағӣ қанда будаанд, ки ба бӯи лои сиёҳи пӯсидаи он чуқур ва атрофи он тоқат кардан мумкин набуд ва бадбӯии он ҷо аз бадбӯии кушишхонаи пеши мадрасаи Мири Араб монданӣ надошт.

Аз рӯи эзоҳи Пирак одамонро дар лаби ҳамин чуқурӣ мекуштаанд, ки хунашон ба ҳамин лойдон шорида мерафтааст. Пирак дар ҳамон лаби чуқурӣ истода хонаеро, ки дар баландии арк буда, даричаи шишанокаш ба тарафи майдони Регистон кушода мешуд, нишон дода гуфт:

— Амир пагоҳонӣ дар ҳамон хона, ки «саломхона»-аш менаманд, нишаста, саломи аҳли дарборро қабул мекунад ва аз

хамон дарича ба Регистон нигоҳ карда машки сарбоз, чазо додан ва кушта шудани одамонро тамошо мекунад.

Дар атрофи он чуқур ва андак дуртар аз он ресмон (арғамчин)-фурушон дар замин нишаста молҳошонро ба пешашон паҳн карда мефурухтанд, дар рӯ ба рӯи он чуқурӣ дар девори бинои Болои Хавз ҳам чанд дӯкончаҳо буданд, ки дар онҳо низ ресмон (арғамчин) фурухта мешуд. Пирак онҳоро ба ман нишон дода гуфт:

— Як шоири бекормонда мазмуни дар як чо воқеъ шудани кушишхонаи одам ва бозори ресмонро ба кор бурда шеърӣ зеринро гуфтааст:

Дил бурда аз кафам сапами ресмонфуруш,
Ерон, кунун сари ману бозори ресмон!

(Дар Бухоро «бозори ресмон» киноя аз кушишгоҳи одам буд.)

ҲОҶӢ ЗОКИРБОӢ ҒӢЗАЧАЛЛОБ ВА КАМПИРИ ҲАФТОДСОЛА

Як рӯзи душанбе буд, ман дар лаби ғарбии саҳни берунии мадраси Мири Араб дар рӯ ба рӯи дарвозаи Масҷиди Калон менишастам. Он рӯз бозори ғӯза ором буд. Шояд ба сабаби фардои рӯзи бозори калон буданаш бошад, он рӯз дар он чо на харидор буд, на фурушгор. Фақат чанд қанор ғӯза дар бозор меҳобиданд, ки гӯё мунтазири қашонда бурдани соҳибашон (ягон чаллоб) буданд.

Дар лаби саҳни мадраса, дар наздикии чое, ки ман нишаста будам, қанор паҳн карда се кас ба рӯи вай нишаста чой менӯшиданд ва нон меҳӯрданд. Яке аз онҳо Ҳоҷӣ Зокирбой ном ғӯзаҷаллоби машҳури гулобиёнӣ буд, ки умраш аз шаст гузашта ба 70 наздик расидагӣ барин менамуд. Номи аслии ин одам Зокирбой бошад ҳам, соли гузашта ба сабаби ба зиёрати Макка — ба ҳаҷ рафта омаданаш ба номи ӯ як калимаи «ҳоҷӣ» ҳам ҳамроҳ шуда буд, дуюмӣ аз он се нафар, як ҷавони 22-сола буд, ки акнун мӯйлаб сабз карда буд, номи ин ҷавон Ҳошим буда, аз ҳамсояҳои Ҳоҷӣ Зокирбой мазкур, аз деҳан Гулобиён буд. Ин ҷавон дар бозори ғӯза паллабардорӣ мекард ва дар вақти набудани тарозудор тарозудорӣ ҳам аз дасташ меомад. Ҳоҷӣ Зокир Комилҷон ном писар дошт, ки бо ғичдувониҳои мо ошно буда, ба ҳучраи Мулло Ҳомиди савтӣ рафтуомад мекард ва ҳаваси дарсҳои ҳам дошт, ба ин муносабат ман ба корҳои ӯ як дараҷа ошно шуда будам:

— Гиҷдувориён Ҳоҷӣ Зокирро дар ғӯзаҷаллобӣ «бисъёр ноинсоф буд» мегуфтанд ва илова мекарданд, ки «аммо баъди ба ҳаҷ рафта омаданиаш аз гуноҳхояш тавба карда» шайхҳо барин «худотарс ва парҳезгор шудааст». Ман ҳам монанди гиҷдувориёномадон аз ҳаҷ одами покиза шуда омадани ӯро бовар мекардам.

Сеюмӣ он одамҳо Муроди пахтакаш ном як одами 70-солаи коматхамидаи сафедчеҳраи доғикунчитакдор буда, чинҳои рӯяш пӯсти себи хомхушкро ба назар намоён мекард. Ин одам дар вақти ҷавониаш пахтакашӣ мекардааст ва баъд аз дасту миёнаш аз кор баромадан ба бозори ғӯза ба қаровули даромадааст.

Ҳоҷӣ Зокир дар вақти ҷойнӯшӣ аз сафари худ ба ҳаҷ гап мезад, дар Мадина қабри пайғамбарро ҷӣ гуна зиёрат карданаширо, дар Макка ба хонаи Қабба ҷӣ гуна даромаданаширо ба ҳамсӯхбатони худ ҳикоят мекард, назар ба қавли ӯ, ки аз шайхи арабҳо нақл мекард, «ҳар кас, ки ба хонаи Қабба дарояд, аз ҳамаи гуноҳонаш тамоман пок шуда, аз модар нав сондагӣ барин мешудааст».

Дар ҳамин вақт ба бозори ғӯза як кампир омад, ки ба сар фаранҷии пора-порашуда ва дар даст асое дошт. Ӯ як хари маслухро пеш андохта меомад, ки бар болои вай дар як ҷувол таҳминан се пуд барин ғӯза буд. Кампир ба бозор даромада дар он ҷо касе набуданиро дид ба асояш такья карда ҳайрон шуда монд.

Ҳоҷӣ Зокир ба Ҳошим гуфт:

— Ҳез, ғӯзаи ин кампирро баркашида ба ҷуволи ман андоз. Лекин ҷунон баркаш, ки харчи имрӯза ҷою нон ва пули ғӯшт барояд.

— Агар рост баркаш мегуфтед, ба ҷон хизмат карда меодам, Ҳоҷӣ амак,— гуфт Ҳошим,— лекин...

Ҷавон баъд аз «лекин» ҷизе нагуфт ва ба замин нигоҳ карда монд.

— «Лекин дуздӣ намекунам» гӯй! Ҳамин тавр не? — гуфта Ҳоҷӣ Зокир ба Ҳошим суол дод ва оташинона давом намуд,— кай боз «Шайхи Барсисо»⁶⁶ шудӣ? Дирӯз магар камак дуздӣ кардӣ?

— Дуздӣ кардам ва баъд аз ин ҳам мекунам. Чунки «дили ғӯза сафед ҳам бошад, дили бозориғӯзагӣён сиёҳ аст» — гуфтаанд. Дар миёнаи як тӯда ҷаллобон ва тарозудорони сиёҳдил, албатта, дили ман сафед намонад. Лекин аз ин кампир дуздӣ намекунам,— гуфт ҷавон бо оҳанги андак тунду тез.

— Ҷаро? — суол дод Ҳоҷӣ Зокир тааҷҷубкунон.

— Агар ин кампир кас медошт, ба ҳамин ҳоли афтодагии

худ ба бозор намеомад. Ин кампир чунон бекасе менамояд, ки агар зинда монад, танҳо пули ҳамин ғўза харчи зимистонии ӯ мешавад ва агар мурад, ба харчи ғўру кафанаши меравад. Ман чони чавон дорам. Ман аз дуздидани харчи зимистонии як кампири барҷомонда ва аз дуздидани пули ғўру кафани ӯ метарсам,— гуфт чавон.

— Бисьёр хуб!— Ҳоҷӣ Зокир чомаи рӯяшро кашидан гирифта ва чавонро масҳара дошта давом намуд,— дар воқеъ аз чони чавонат тарсиданат лозим аст. Аҷаб нест, ки аз дуои бади ҳамин кампир дар худи ҳамин шаб мурда монӣ. Аммо пирхо ҷонсаҳт мешаванд...

— Хусусан баъди ҳаҷ карда «аз гуноҳҳо пок шуда омадан»,— гуфт Муродпахтакаш сухани Ҳочиро бурида.

Ҳоҷӣ Зокир баъд аз «баракалло» — гуфта сухани Муродпахтакашро таҳсин кардан сухани аввалии худро давом дод,— «худам ғўзаи ин кампирро мувофиқи табъам баркашида мегирам. Аввалаш ин ки ман аз дуои бади ин кампир наметарсам. Фарз кардем, ки аз дуои бади ҳамин кампир мурам ҳам, имшаб як гӯшти нахарт (гӯшти паҳлуи ғўсфанд) хӯрда ме-мурам».

Ҳоҷӣ Зокир чомаи рӯяшро ба рӯи қанор гузошта аз зинаи саҳн ба бозор фуromaд ва оҳиста-оҳиста пеши кампир рафта ба гап сар кард:

— Ҳамшира! Ин ғўзаатон ала-қарақ (ғўзаи аз кӯраки дар офтоб шукуфта) аст ё ғўзаи покиза? — ғўён пурсид.

— Ғўзаи сунбулагӣ,— гуфт кампир ва илова кард,— ҳоло мохи мизон надаромадааст ва ғўзаҳои бевақтӣ акнун шукуфта истодаанд. Дар ин вақт ала-қарақ аз кучо ёфт мешавад?

— «Аҷаб нест, ки ала-қарақи порсола бошад, гуфтам-дия»,— гуфт Ҳоҷӣ Зокир ва илова кард:— агар иҷозат диҳед, бо-ратонро аз хар фуrowарда бинам.

— Агар фуrowед, дуо мекунам,— гуфт кампир,— аз набудани мадорам фуrowарда натавониста истода будам.

Ҳоҷӣ Зокир ҷуволро аз хар фуrowарда даҳонашро кушода дида гуфт:

— Ғўзаатон бад нест, факат аз ду об монда будааст. Кампахтатар шудааст, санг зер намекунад. Хар чӣ ҳам бошад, чаллобон «ҷон» гуфта мегирифтанд-куя, хайф, ки имрӯз дар бозор харидор нест. Чаро рӯзи бебозор овардед? Агар рӯзи бозор мебуд, ба ягон чаллоб фуrowхта дода ба шумо хизмат мекардам.

Ҳоҷӣ Зокир даҳони ҷуволро дубора баста ба кампир чашм дӯхта истод. Зоҳиран, ӯ ҳавои даҳани кампирро мепоид.

— Ғўр ба сари беодамӣ шавад,— гуфт кампир дар чавоб,—

мардам аз шумо ҳам пиртар буд. Бо вучуди ин бо ҷуфти касона ҳамин баҳор ин ғўзаро кишт, баъди аз каланд баровардан, худо раҳмат кунад, бандагии худро ба ҷо овард (мурд). Ман аз ваҷҳи ғўру кафани вай аз бои деха қарздор шуда мондам, арбоб молиёти замин (андоз)-ро ҳар рӯз талаб мекунад, худам як моҳ боз рӯи дамигармӣ (таоми гарм)-ро надидаам ва аз ҳамсояҳо чанд дона нон қарздор шуда мондам. Ана ҳамаи инҳо ба болои ҳамин ғўза бор шуда монд. Лекин 15 рӯз боз ягон кас ёфт нашуд, ки инро ба бозор оварда фурухта пул карда ба ман диҳад...

Аз сержани кампир магар дили Ҳоҷӣ Зокир таиғ шуд, ки сухани ӯро бурида гуфт:

— Хуб, ғўзаатонро ҳамин рӯз мефурӯшед ё не?

— Харидор бошад, албатта, мефурӯшам.

— Дида истодаед, ки харидор нест. Чаро дар рӯзи бебозор овардед? мегӯям.

— Ман ҳам ба ҳамин гап ҷавоб додан мехостам. Гӯр ба сари пирӣ шавад, гапам дароз шуда рафтааст,— гуфт кампир бо овози узрхоҳона ва давом кард,— охир, ман ин сабилмондари (ғўзаро нишон дода) ба пуштам бардошта оварда на-тавонистам. Ҳар наёфтам. Як ҳамсояи аттори чорбозоргард доштам. Вай фақат дар рӯзи душанбе ба додани хараш розӣ шуд. «Дигар рӯзҳо худам бозор меравам» гуфт. Ночор ана ҳамин рӯз овардам.

— Хуб, имрӯз харидор нест, акнун чӣ кор мекунед? — Ҳоҷӣ Зокирбой аз кампир пурсид.

— Илоҳӣ барака ёбед, арзонтар бошад ҳам, кӯр шавад, ба ягон кас фурухта диҳед. Ман ин сабилмондари ба кучо гардонда мебарам. Агар гардонда барам, албатта, дубора ба бозор оварда наметавонам, гӯр ба сари бекаси ва нобудагӣ шавад.

Акнун вақти «бар рӯи тахта гирифтани кампир расида буд», чунки ӯ худро монанди мурдае, ки ба дасти мурдашӯй афтад, ба дасти Ҳоҷӣ Зокир супурда буд. Ҳоҷӣ ба кампир гуфт:

— Хуб, майлаш, як кори савоб кунам. Одамҳо масҷиду мадраса меандозанд, ман ҳеч набошад, аз худам пул харҷ накарда дили шуморо ба даст гирам...

— Илоҳӣ имонатон ҳамроҳ шавад, тӯи набераву абераҳотонро бинед,— кампир дуокунон сухани Ҳоҷиро бурид. Ҳоҷӣ давом намуд:

— Ман ғўзаатонро арзон нарх намекунам. Баъд аз баркашашро муайян кардан пулашро нақд аз кисаи худам медиҳам. Фардо рӯзи бозор ба ягон ҷаллоб фурухта пули худро

мегирам. Майлаш, пули ман то фардо монанди қарзи ҳасана⁶⁷ ба ғӯзаи шумо банд шавад. Худо аз ҷои дигар мерасонад.

Кампир Ҳоҷиро аз тағи дил дуо мекард, ки Ҳоҷӣ Зокир ғӯзаро аз ҷувол ба зағома гардонда гирифт.

Дар вақте ки Ҳоҷӣ Зокир бо кампир гуфтугӯӣ мекард, Муродпахтакаш ба Ҳошим гуфт:

— Дар деҳаи мо Бозорча — Насими Хархӯр ном як кас буд. Ӯ харбоз буд ва харҳои хуби ҳангӣ нигоҳ дошта, дар миёнаи Бухорову Вобқанд ва Бухорову мазори Баҳоуддин кирокашӣ мекард. Соли гузашта ӯ ба як фалоқат гирифтोर шуд — дуздон як роҳгузарро дошта ба замини ӯ, ки ҷуворӣ кишта буд, дароварда ҳама чизашро гирифта худастро кушта партофтаанд. Аз рӯи шарият ҳар ҷинояте, ки дар замини касе воқеъ шавад, агар қунанди он ҷиноят маълум нашавад, соҳиби замин гунаҳгор мешудааст. Бинобар ин миршаб ӯро дастгир карда, ба зиндони Бухоро андохт. Дар муддати як сол харҳои ӯро, ҳам замини ҷуворӣ киштаашро бародараш фурухта барои халосии додараш ба миршаб хӯронд. Аммо ӯ халос нашуд. Имрӯз шунидам, ки аз амир ҳукми куши ӯ баромадааст. Имрӯз миршаб ба акаи Хархӯр гуфтааст: «Агар ҳамин шаб ду ҳазор танга оварда надиҳӣ, фардо пагоҳонӣ додараат кушта мешавад». Лекин ӯ ду ҳазор танга он сӯ истад, ду ҳазор пули сиёҳ ҳам ёфта наметавонад.

Мурод пахтакаш дар охири ҳикояти худ гуфт:

— Агар ман амир мебудам, ба ҷои Насими Хархӯр Ҳоҷӣ Зокирбойро мекуштам. Ин ҷаллоди бекорд ҳар рӯз хуни чандин деҳқонро мерезад. Охир «моли мӯъмин — хуни мӯъмин» гуфтаанд. Ҳоло меҳоҳад, ки ин кампирро ҳам кушад...

Дар ин вақт фаръеди кампир шунида шуд, — ӯ мегуфт:

— Ман худам ба дастам баркашида оварда будам. Дар тарозуи хурд баркашидам. «Дар бозор кам набарояд, ҳаққи тарозубон ва муштак ҳам барояд» гуфта қасдан вазнин баркашида будам...

— Хуб, гӯӣ ки чӣ қадар буд? — гӯён «ту-ту» гуфта Ҳоҷӣ Зокир ба кампир дӯғ мезад.

— Якта-якта баркашидам. Дар тарозу санги чорьякӣ (дукилогӣ) монда баркашидам. Вақте ки ҳар тарозуро ба ҷувол меандохтам, дар як тараф як дона ғӯза мемондам. Баъд аз баркашида шудани ғӯза, он ғӯзаҳои барои гум нашудани шумур мондагиҳоямро шумурда дидам, ки бистаку чор (24)-та баромад. Ин як бистаку чор чорьяк гуфтаи аст. Охир, шумо 16 чорьяк баровардед.

Ҳоҷӣ Зокир кампирро ҳақоратқунон ғӯзаро ба ҷуволи кампир андохтан гирифт. Ӯ худ ба худ гуфт: «ба хизмат тўҳмат»

гуфтаанд, ки тамоман рост аст ва ба кампир хитоб карда гуфт:
— Магар ман барои туро фиреб додан соли гузашта чор хазор танга харч карда ба ҳаҷ рафта омадаам? Ғузаатро гирифта бар, манчалак? Баъд аз мурданат ба арбоби дехаат фурухта ба ту ғуру кафан мекунад.

Кампир суст шуд:

— Ман гардонда бурда наметавонам. Ҳар чи ки кунед — кунед, ман ба худо месупорам,— гуфт ӯ.

— «Ба худо месупурдааст»,— гуфт Ҳоҷӣ Зокир худ ба худ ва ба кампир нигоҳ карда суханашро давом кунонд,— «Магар худо қори дигар надорад, ки аз паи ба амал овардани супориши ту медавад».

Охир Ҳоҷӣ Зокирбой баъд аз зорӣ ва илтиҷои кампир ғузари ба ҳувули худ андохта, наметавонам, чанд пул бошад, ба кампир дод. Кампир он пулро нашумурда ба нӯги рӯмоли сарбандаш баст. Ҳувули холиро ба болон хар партофта вайро пеш андохта асозанон аз бозор баромадан гирифт. Ман гумон кардам, ки ӯ бе ёрмандии касе ба хар савор шуда наметавонад. Бинобар ин ба пеши ӯ давида рафтам, ки ба хараш савор карда монам.

Аммо ӯ қабул накард:

— Ман пир шудаам, бар болон хар нишаста наметавонам, чашмам сиёҳ меравад ва мегалтам,— гуфт кампир,— илоҳӣ худо ба ин нияти некат туро ба муродат расонад,— ғӯён ӯ маро дуо кард ва дар ҳолате, ки аз чашмони хушкидааш ба рухсори пажмурдааш об мешорид, аз бозор баромада рафт.

Ман аз бозори ғуза баромада рост ба хучраи Пирак рафтам ва ба ӯ гуфтаҳои Муроднахтакашро нақл намуда, ӯро аз эҳтимоли фардо пагоҳонӣ кушта шудани Насими Хархӯри бозорчагӣ хабардор кардам ва аз вай илтимос намудам, ки фардо пагоҳонӣ барои дидани одамқушӣ ҳамроҳи ман ба Регистон равад. Ӯ қабул кард, ман ба хучраи акаам рафтам, хушам дар сар набуд ва ҳаёлам ба кампир банд буд. Шаб хобам набурд, ҳар вақт ки чашмамро мепӯшидам, ҳайкали фартути кампир дар ҳолате, ки гирьякунон ва асозанон аз бозор баромада мерафт, ба назарам намуда менстод.

ОДАМҚУШӢ ВА «БОЙБАҶАҲОӢИ ЧАНОБИ ОЛӢ»

Мо дар торикни рӯз ба Регистон расидем, азбаски ханӯз тамошобинон ғун нашуда буданд, ҷои хуберо ба даст дароварда нишастем. Дар Регистон «тамошо» монанди дафъаи пештара сар шуд. Фақат соат 8 шуда бошад ҳам, занҷири бо-

лои тахтапулро намебардоштан. Маълум буд, ки имрӯз «дарихона» намешуд. «Дарихоначиён» ҳам, ки ба давру пеши Регистон гун шуда нигарони бардошта шудани занҷир буданд, умедашонро барканда ягон-ягон пароканда гардида ба хонаи худшошон баргаштанд.

Ман аз Пирак пурсидам:

— Модом ки ин қадар сипоҳӣ ба даруни арк роҳ наёфта баргашта рафтанд, имрӯз дар арк хизмати инҳоро кӣ адо мекунад?

Пирак хандида ҷавоб дод:

— Инҳо дар арк ҳеҷ хизмате надоранд.

— Пас чаро инҳо ба арк бо он шитоб, чобукӣ ва задухӯрд мебаромаданд? Ё магар дар ҳар бори ба арк баромадан аз амир инъоме мегиранд, ки барои вай медаванд?

— Ҳеҷ кадоми инҳо не!

— Ман намефаҳмам,— гуфтам тааҷҷубкуноӣ,— охир, инҳо дар арк чӣ кор мекунанд ва амир ба инҳо чӣ кор дорад?

Пирак зери лаб хандакунон гуфт:

— Чунон ки он одами миёнсоли ношинос дар он дафъае, ки дар Регистон будем, гуфта буд, «ин корро ҳикмати подшоҳӣ мегӯянд» ва ақли мову ту ба маънии ин гуна «ҳикматҳо» намерасад. Чизе ки ман пурсуков карда фаҳмида гирифтаам, ин аст, ки,— гӯён Пирак ба эзоҳ кардан даромад,— инҳо ба арк мебароянд. Удайчӣ ва шиговул (ноибн удайчӣ) инҳоро мувофиқи амалашон пасу пеш карда, дар роҳрави дарози саломхона то масҷиди арк нигоҳ медорад. Амир, ки ба саломхона даромада дар пеши остонаи дари болои вай нишаст, ба дарбон ишорат мекунад. Дарбони «рамузфаҳм» ҳам маънии ишорати амирро фаҳмида «хӯш, тақсир» гӯён ба тарафи раҳрав мевад ва дар он ҷо ба удайчӣ нигоҳ карда бо овози баланд мегӯяд:

— Салом!

Удайчӣ бо шиговул «дарихоначиён»-ро мувофиқи амалҳои даста-даста карда, бо навбат ба ҳавлии саломхона мебароранд. Дар вақти ба ҳавлии даровардани ҳар даста удайчӣ ба тарафи дастии ростӣ он даста ва шиговул ба тарафи чапаш мераванд. Вақте ки даста ба ҳавлии даромада ба дари хонае, ки амир нишастааст, рӯ ба рӯ шуд, удайчӣ бо овози баланд ном ва амалҳои иштироккунандагони он дастаро як-як гуфта барои салом ва дуо омадани онҳоро изҳор мекунад ва удайчӣ ва шиговул бо дастони худ аз паси сари ақли даста зер карда онҳоро ба таъзим намудан ишорат мекунанд. Ақли даста аввал ҳам шуда ва баъд аз он нишаста чунон ки намоз мехонда бошанд, ба амир арзи эҳтиром мекунанд.

Азбаски ба салони ғулумони худ ҷавоб гардондан ба ша-
раф ва бузургвории амир ҳалал мерасонад, барои ин қор амал-
доре муайян ҳаст. Он амалдор, ки дар вақти салом дар пеши
дари даҳлези саломхона рӯст меистад, аз ҷониби амир бо ово-
зи баланд «Ваалайкумуссалом!» мегӯяд.

Шиғовул аз ҷониби аҳли даста бо овози баланд амиро
дуо мекунад ва ба ӯ «муваффақият ва зафар» металабад. Баъд
аз он удайчӣ ба аҳли даста бо овози баланд хитоб карда:
«Акнун баргаштан гиред!» мегӯяд. Даста аз ҷо хеста пуштно-
кӣ роҳ рафта аз дарвозаи ҳавлии саломхона мебарояд.

Вакте ки ҳамаи дастаҳо ба ҳамин тариқа салом дода ба-
ромаданд, удайчӣ онҳоро ба ҳавлии васеи, ки тахти амир дар
пешгоҳи вай барпо карда шудааст, меғузаронад ва бар рӯи
суфаи ҳиштфарши бепаҷос мувофиқи амалҳои болову по-
ин мешинонад ва фаррошҳо бо табакҳои сафоли бесир оши
палав овардан мегиранд, «дарихоначиён» ба гирифтани он
табакҳои ош аз дастии фаррошон бо якдигар талош мекунанд
ва ҳар кас аз ҷояш нимҳез шуда, аз як лаби табак дошта вай-
ро ба тарафи худ мекашад ва басо мешавад, ки дар он миён
табак шикаста ва ё чаппа шуда ош ба замин мерезад...

— Магар онҳо дар умрашон ош надиданд, ки ин қадар
чашмгуруснагӣ мекунанд? — гуён ман сухани Пиракро бури-
дам.

— Эҳтимол таомҳое, ки ҳар рӯз дар хонаи онҳо пухта ме-
шаванд, аз таомҳои оммавии ошхонаи амир бамазатар бо-
шанд, — гуфт Пирак ва давом кард, — онҳо ин қорро барои ин
мекунанд, ки назар ба қавли онҳо, «оши амир табаррук» бу-
дааст ва ин гуна талош карда гирифтани вай ба амир хуш
меомадааст. Лекин баъд аз ба даст даровардани ин оши «та-
баррук» касе аз вай намехӯрад, қисме аз вай дар вақти та-
лош карда гирифтани «дарихоначиён» ба замин мерезад ва
қисми дигараш ба ошхонаи подшоҳӣ, баргашта рафта дар он
ҷо нобуд мешавад.

Пирак дар охири сухани худ гуфт:

— «Дарихоначиён» баъд аз ошхӯрӣ ба раҳрав баромада
ба лаби суфачаҳои зердевори менишинанд ва агар барфу бо-
рон борад ҳам, дар хестан аз он ҷо ва ба ҷои болопӯшидае
рафтан ҳақ надоранд ва ҳар вақт ки «руҳсати олий шуд», ба
хонаи худ бармегарданд ва басо мешавад, ки ин руҳсат то
қариби вақти шом дер мекашад. Хуб аст, ки бо фуру рафтани
оғтоб дарвозаи арк баста шуда дигар «бе руҳсати махсуси
олий» касе ба арк на даромада метавонад ва на баромада.
Вагарна мумкин буд, ки руҳсати ба хонаи худшошон баргаш-

тани аҳли «дарихона» то нимаҳои шаб, балки то сахар дер мекашид.

* * *

Баъд аз ба Регистон саф кашидани сарбозони пиёда се касро аз раҳрави арк ба дарвоза бароварданд, ки дастони ҳамашон ба пеш бастагӣ буд. Дар байни тамошобинон як ҳаяҷон, як чунбиш ва як шуввосзанӣ сар шуд. Баъзе бо сарчунбонӣ ва бо ним садои комузабонӣ аломати афсӯс нишон меоданд. Баъзеҳо дар ҷои худ бесаброна чунбида, гоҳ ба тарафи арк ва гоҳ ба тарафи бозори ресмон нигоҳ мекарданд, маълум буд, ки инҳо ба як тамошоӣ фавқуллодае мунтазиранд ва зудтар ба вуқӯъ омадани вайро хоҳонанд, баъзе дигарон бо ҳампахлуи худҳо дар бораи пешбандшудагон хунсардона гап мезаданд ва маълум буд, ки он кори шудани дар назари онҳо як кори оддӣ барин менамуд. Аммо ба ҳама ин маълум буд, ки он се нафар дастхошон ба пеш басташуда дар ҳамин 5—6 дақиқаи наздик кушта хоҳанд шуд.

Кушбегӣ бо одати муқаррарии ҷазодихӣ номҳои он се нафарро ягон-ягон ба забон гирифта ва дар ҳақиқат соҳибӣ ҳамон номҳо ҳамон одамҳо буданд аз ҳозиристодагон пурсида ва тасдиқ кунонда ҳукми кушро ба дасти миршаб дод. Миршаб он ҳукминомаро гирифта аввал бӯсид, баъд аз он аз сараш болотар бардошт, пас аз он ба ҷашмонаш молид ва дар охир бӯсида ба бағали худ андохт ва бо ишорат ба одамони худ фармон дод.

Дар пахлуи ҳар як аз кушашавандагон ду ҷаллод гузошт. Ҷаллодон одамони кӯтоҳкомат, кӯтоҳчома буда, миёнашон аз рӯй бастагӣ, дар пояшон мӯзаи оддӣ ва бар сарашон телпакҳои ҷойдорӣ оддӣ буд. Рангу рӯи ин ҷаллодон гуногун бошад ҳам, ҷашмони ҳамашон монанди ҷашмони сағони девсӯла даҳшатангез буд ва гӯё ки дар он ҷашмҳо ба ҷои сафедӣ ва сиёҳӣ хун шӯълаварӣ мекард.

Дар дасти яке аз ҳар ду нафар ҷаллод як калтакчаи сарлӯндаи кӯтоҳдаста буда, дар миёни дигаре корди бо банду ғилофе менамуд.

Атрофи бандиён ва ҷаллодонро шабгардони себанддор ихота карда гирифтанд ва аз ду тарафи ин даста шогирдпешагони шамшердори кӯшбегӣ ва миршаб ва ясавулони ҷӯбдастдори амир саф кашиданд. Миршаб табарзини худро ба даст гирифта ба пеши даста гузошт ва ӯ баъди аз Тахтаул ба майдони Регистон фуromaдан, гӯё ки ба пиёдагардӣ оби шикамаш кам мешуда бошад, ба асп савор шуд. Ва ҳол он ки аз Тахтаул то кушишгоҳ аз сесад қадам зиёдтар роҳ набуд.

Даста аз байни сафи сарбозон — аз ҷое, ки махсусан барои гузаштани вай кушода мондагӣ будааст, равон шуд. Мо аз байни тамошобинон як навъ карда пеш рафтем, то ки чӣ гуна шудани чеҳраи кушташавандагонро дар наздикии марг бинем. Чун ба гузаргоҳи даста наздик расида чашмамон барӯи кушташавандагон афтид, ман ва Пирак қариб буд аз дахшат беҳуш гардида ба замин ғалтем. Зеро яке аз он бандиён, ки пешопеш мебурданд, Мулло Туроб буд, дуҷум Мулло Бозор ном касе буд, ки Пирак ўро мешинохт ва ман ўро шахсан нашиносам ҳам, ки будани ўро аз Пирак шунида будам. Бандии сеюмро, ки аз хама қафотар мебурданд, мо шахсан наметинохтем. Лекин аз ҳикояи дирӯз аз Мурод пахтакаш шунидаам тахмин кардан мумкин буд, ки бандии сеюм Насими Хархӯр аст.

Мулло Туроб ва Мулло Бозор ба тарафи кушишхона мардолавор мерафтанд. Албатта, ранги рӯи онҳо ва феълӣ атворашон оддӣ набуд. Рангашон парида, гунаи хокистарӣ пайдо кардагӣ буд, аммо ҳаракат ва қадаммоншон мағсона менамуд. Онҳо гӯё одамони пурзӯри даръёдаркаш буданд, ки бо нӯшидани шароби бисъёр аз худ нарафта ва нағалтида буданд, аммо бо зӯрии ҳамон шароб аз сар чӣ гузаронида истоданашонро муайян карда наметавонистанд ва ё монанди касоне буданд, ки воқеаҳои дахшатангези дар хоб дидаашонро дар бедорӣ ба ёд меоранд, лекин аз вай наметарсанд, инҳо ҳам воқеаи дахшатангези аз сар гузарониданстодаашонро аранг-аранг мефаҳмиданд, аммо наметарсиданд ё ин ки худро но-тарс нишон додан мехостанд.

Аммо бандии сеюм, ки мо ўро Насими Хархӯри бозорчагӣ гуфта муқаррар карда будем, пештар аз хӯрдани корди чаллод мурда барин шуда буд, ранги ў хокистарии бунафштоб менамуд ва ў қуввати ҳаракат ва рафтор надошт, ўро аз ду паҳлуаш ду чаллод гирифта гӯё бардошта мебурда бошанд, базӯр ҳаракат мекунонданд ва қадамҳояш ба замин гоҳ мерасид ва гоҳ намерасид.

Даста ба кушишгоҳ расид. Одамони миршабу кушбегиву амир гирдогирди лойдони бозори ресмони Регистонро ҳалкавор фаро гирифтанд. Миршаб ба даруни ҳалка даромада савора менестод. Ў фармони ба воситаи кушбегӣ аз амир гирифтаашро аз бағал бароварда, як бори дигар ба сараш бардошта, ба чашмонаш молида, ба лабонаш оварда бўсида боз ба бағалаш андохт. Баъд аз он ба тарафи арк ба он даричае, ки бояд амир дар он ҷо ин манзараро тамошо карда нишаста бошад, нигоҳ карда, як таъзиме кард, ки даҳонаш ба ёли асп расид. Баъд аз он даст бардошта аз бандиён ва аз тамошо-

бишон «дар ҳаққи чаноби олий дуо» талабид. Сарчаллод кафи дастонашро кушода ба ҳаво бардошт, дигар ҷаллодон ва посбонон ҳам дастхошонро ба ҳаво бардоштанд. Сарчаллод бо овози баланд дуо кард. «Илоҳӣ чаноби олий ҷаҳонгир шаванд, теғашон бурро ва сафарашон бехатар шавад, ҳар душмане, ки ба зоти олий қасд кунад, паст шавад, пирхо ёр, чорьёр мадалгор, ҳазрати шоҳи мардон камарашонро банданд, омин» дастбардоштагон «омин» гӯён дастхошонро ба рӯяшон молиданд. Баъд аз он миршаб ба тарафи ҷаллодон ишорат кард. Аввал Мулло Бозорро ба лаби чуқурӣ оварданд. Ҷаллоди калтакчадор пеш гузашта бо калтакчаи худ аз пеш ба соқҳои пой бандӣ чунон саҳт зад, ки шиқиррос зада шикастани устухонҳои по ба ҳозиристодагон шунда шуд. Бандӣ рӯ ба замин ба рӯи лойҳои сиёҳи аз лойдон канда баровардашуда афтид. Ҷаллоди калтакчадор ба шонаи бандӣ савор шуда сари вайро ба лой саҳт зер карда истод. Шабгардони себанддор бо дастони худ аз миён то пой бандӣ зер карда истоданд.

Ҷаллоди дигар аз ғилофи ба миёнаш овехташуда кордро кашида баровард. Корд он қадар қалон набуд, аз гулбанд то нӯғаш як ваҷаб дарозӣ дошт, ҳам камбари дуҷамаи нӯғтез буд. Ҷаллод кордашро ба гулӯғоҳи бандӣ — ба ҷое, ки ба гӯшхонааш наздик буд, ҳалонид ва баъд аз то ба ғулбанд фуру рафтани корд як бор вайро тофт ва кашида бароварда ба ҷомаи бандӣ молида пок карда ба ғилофаш тикконид.

Хун аз гулӯи мактул фавворазанон баромада ба замин рехта ба даруни чуқурии лойдон мешорид.

Ду бандии дигарро ҳам ба ҳамин тариқа куштанд. Фақат аз гулӯи бандии сеюм, ки мо ёро «Насими Хархӯр» меғуфтем, хун камтар баромад ва зуд бозистод.

Миршаб дар ҳаққи «чаноби олий»-аш боз як бори дигар дуо гирифта бо дастаи посбонон ва ҷаллодони худ баргашт. Тамошобинон ба ҷои ҳобидаи кушташудагон наздик шуданд. Ҷасадҳои Мулло Бозор ва Мулло Туроб ханӯз бо шиддат ҷасутухез мекарданд ва танаи Насими Хархӯр суст меҷунбид.

Дар ҳамин вақт аз тарафи ҷануби Регистон — аз тарафи Токи Тиргарон гурӯҳи калбачагон пайдо шуданд, ки дар дастҳои онҳо се дона занбар буд. Сарҳои онҳо чунон қал буданд, ки шуҳҳои сафедашон аз теппа то гирдогирди сархошонро то пеши абру ва паси сар фуру гирифта буданд ва бо таъбири шоири он замон — Музтариб «сари онҳо ҷағбут (пахтакӯҳнаи обшуста) барин менамуд».

Дар тани ин калбачагон куртаву лозимӣ набуд, фақат ба

чои лозимӣ як латтаи чигда-чигда даридаро лӯнгивор ба миёнашон печонда буданд. Дар тани ҳар кадоми онҳо як чомаи пора-пора дарида буд, ки аз рӯи вай миёнашонро бо ресмон баста буданд. Ранги рӯи тамоми баданашон номаълум буд. Азбаски ба бадани онҳо аз нӯги пой то пеши чапм хокистар часпида монда буд, чӣ ранг доштани пӯсташон маълум наместуд. Бо намудор шудани калбачаҳо аз даҳони мардум садо баромадан гирифт:

— Бойбачаҳои ҷаноби олӣ, бойбачаҳои ҷаноби олӣ,— ме-гуфтанд одамони бисъёре.

Онҳо ба лаби лойдони кушишгоҳ расиданд ва то ором гирифтани ҷасади кушташудагон бесаброна нигоҳ карда истоданд ва баъди аз чунбиш бозистодани таная мактулон «бойбачаҳои ҷаноби олӣ» ҳар кадом мурдаро ба занбаре андохта бардошта бурданд.

Ман сабаби «бойбачаҳои ҷаноби олӣ» номида шудани ин калбачагонро аз Пирак пурсидам.

— Сабаб ин аст, ки,— гуфт ӯ,— амири ҳозира Абдулаҳад шоир аст. Ӯ мазмуни аз тарафи калбачагон бо занбар бардошта бурда шудани ҷасади «душманони кушташудааш»-ро дар як байти худ даровардааст ва дар он байт ба калбачагон мурдакеш изҳори муҳаббат карда аз онҳо ёрӣ хостааст. Ба ҳамин муносибат мардуми Бухоро ба ин калбачагон «бойбачаҳои ҷаноби олӣ» ном додаанд.

Пирак сухани худро давом дода гуфт:

— Мардумони Бухоро одамони зираканд, ҳар корро мефаҳманд ва ба ҳар чиз номи муносиб медиҳанд. Айбашон фақат дар ин аст, ки ба муқобили ин зулмҳо ҳаракате намеку-нанд ва ба сабаби бисъёр зулм кашидан ситамкашӣ ба онҳо одат шуда мондааст, чунон ки ба бағқашон ва таръёқашон кашидани ин чизҳои одамхаробкун одат шуда мемонад.

Пирак дар охири суханаш байти мазкури амир Абдулаҳад-ро ба тарзи зерин хонд:

...Ба роҳам гар дучор афтад рақиби шуми бадкирдор,
Сараш аз тан ҷудо гардон, ҷасад болои занбар бар.

(Ин байт дар тазкираи Афзал⁶⁸, ҳам дар тазкираи Садрӣ Зиё⁶⁹ ба номи амир навишта шудааст.)

МАЙДОНИ МАШҚИ САРБОЗ

Мо дар зерӣ бори гарони даҳшатовари манзараи одамқушӣ ва ҷасади ҳақоратдидаи инсон монда будем. Бо маслаҳати Пирак барои қадре сабук шудан беруни шаҳр баромадан-

ро салоҳ дидем. Пирак ба майдони берунишаҳрии машки сарбоз рафтано муносиб дид:

— Дар он ҷо шояд бо дидани машқҳои хандаовар ва аз шунидани «лапле-чу» ба ҷои «на плечо» ва «наме-исти» ба ҷои «на месте» шояд дил кушода шавад,— гуфт ва илова кард,— ҳавои беруни шаҳр аз дарун бояд сабуктар бошад.

То кушта шудани одамон сарбози сешанбей ҳам машки регистонии худро тамом намуда ба майдони берун рафта буд. Мо аз Регистон бо кӯчае, ки ба дарвозаи Имом мбарояд, ба тарафи шимол равон шуда, аз гузари Мирзо Ғафур ба тарафи дасти рост — ба шарқ нигоҳ карда баргаштем. Аз чорбаққоили бозори ҷӯб боз ба тарафи шимол баргашта ба девори қалъа расидем. ... Боз ба тарафи шарқ баргаштем.

Дар ин ҷо акнун ба тарафи дасти чапамон девори фарсудан шаҳр ва дар тарафи ростамон кӯл буд. Ин кӯл чунон бадбӯй буд, ки бе маҳкам гирифтани бинӣ ҳам гузаштан аз пешаш душвор буд. Азбаски он ҷо ҷои чуқуртари шаҳр буд, обҳои барфу борон ва заҳобҳои шаҳр дар он ҷо ғун шуда, дар муддати чандин сол ин обгурез гардида, ранги сабзи сиёҳтоб пайдо кардааст. Ба болон ин мардум сағҳо, гурбаҳо ва харҳои мурдари дар ин ҷо оварда партофтаанд, ки лошаҳои ин ҳайвонот ҳам ранг, ҳам бӯй ва ҳам манзаран он кӯлро нафратовар кардаанд.

Мо ба ҳамаи душвории тоқат карда ба кадри имкон ҷобукона роҳ рафта ба дарвозаи Самарқанд расидем. Ин дарвоза ба тарафи шимоли шаҳр нигоҳ карда кушода мешуд. Аз дарвоза баромадем. Аз он ҷо рост ба тарафи шимол як роҳи калон мерафт, ки бо вай ба Вобқанду Ғичдувон рафтани мумкин буд. Ба тарафи шарқи дарвоза як роҳи калони дигар буд, ки вай равандари ба Файзобод, Дилкушо, Ғурбун ва аз он ҷо ба Самарқанд мерасонид. Майдони Машки Сарбоз дар байни ҳамин ду роҳ воқеъ шуда буд, ки дар тарафи шарқи ин майдон як роҳи хурдтари дехотӣ ва дар тарафи шимолаш чорбағҳои хусусӣ буданд.

Дар се тарафи майдон — дар ғарбу ҷанубу шарқаш заҳкашҳои калон кашида шуда буданд, ки бино бар ботил шуда рафтани обгурезашон дар бадбӯй ва бадрангии обашон аз кӯли даруни дарвозаи Самарқанд мондани надоштанд. Дар тарафи ғарби майдон — баъд аз заҳкаш ва роҳ як ҳавли амир ва дар тарафи шарқаш баъд аз заҳкаш ва роҳ Дилкушо ном чорбағи амир воқеъ шуда буд. «Дилкушо» будани номи ин чорбағ, ки дар ҷунин ҷои бадбӯй воқеъ шуда буд, аҷиб менамуд.

Дар вақте ки мо ба майдон расидем, сарбозҳо панҷ-панҷ, даҳ-даҳ дар ҳар гӯшаи майдон меҳобиданд. Саркарда ва юзбошиҳо дар тарафи шимоли майдон бар рӯи суфае гилем пахн карда дар он ҷо ҷой нӯшида, таом хӯрда, чилим кашида ва ҷақ-ҷақ карда менишастанд. Аммо аз машқ ҳеҷ дарак набуд. Зоҳиран барои ин ки сарбозҳо дар машқи Регистон ва дар роҳ рафтани дар байни Регистон ва майдон хеле монда шуда буданд, саркарда онҳоро ба дамгирӣ озод кардааст.

Мо аз ин фурсат истифода бурда ҷоҳоро, ки сарбозон ёзида хобида буданд, гардиш карда баромадем. Дар ин гардиш диққати моро аз ҳар чиз зиёда ҳаёти ин дастаи сарбозон ба худ кашид — дар ҳаёти сарбозон аз бачагонӣ даҳсола гирифта то пирони ҳафтадсола ёфт мешуданд. Дар байни онҳо пирсолони бемор ҳам буданд, ки милтиқ бардошта наметавонистанд, бинобар ин онҳо сунбаи милтиқпоққуниро ба ҷои милтиқ бардошта ба машқ омада буданд ва дар айни замон он сунба ба он пирони бемор дар роҳ рафтан вазифаи асоиро низ адо менамуд.

Дидем, ки машқ ба зудӣ сар намешавад, мо ҳам ба тарафи шимоли майдон, ки бадбӯнаш камтар буд, ба як девори боғ такя карда саридупо нишаста дам гирифтём.

Баъд аз соате овози карнай баромад ва сарбозон аз ҷо хеста милтиқҳоро ба даст гирифта ба тарафе, ки саркарда ва командирон менишастанд, давиданд, пирон ва беморони сунбавардор ҳам аз дунболи онҳо барои ҷобуктар роҳ рафтан кӯшиш мекарданд. Мо ҳам ба он ҷо наздиктар рафтём.

Командирҳо сафҳои сарбозонро рост карданд ва он сафҳоро аз ҷор тараф рӯ ба рӯи ҳам сохта аз одамон «ҷор девори» ба ҳам пайвастае ороистанд, ки дар натиҷа як майдончаи ҷоркунҷ ба вучуд омад. Дасти музикаи миллии сарбозӣ дар миёнҳои ин майдон қарор гирифт.

Як одами баландқомати фарбеҳи ғафс, ки синнаш аз панҷоҳ болотар буда, риши ғафси зардчаи шоҳи таппамонанд дошт, аз рӯи суфа бархост. Дар тани ин одам кулӯчаи (китель) моҳути сурмагии бисёр аъло, бар болои китфояш пагонҳои тилло, ба сараш теллаки савсори қиматбаҳо ва дар пояш аз рӯи мӯзаи амрикоии локӣ чалвори моҳути сурмагии канораисурхдор буд ва бар тарафи чапи сари синааш «Нишони давлатии доруссалтанаи Бухорои шариф» дурахшон менамуд. Ин одам саркардаи ҳамин дасти шанбегӣ буд.

Саркарда ба тарафи «ҷор девори аз одам сохташуда» равона гардид. Аз паси ӯ гурӯҳи юзбошиён (офицерон), ки ҳама хушлибос ва погондор буданд, ба роҳ даромаданд. Аз дунболи онҳо як гурӯҳ сарбозони бе милтиқи ҷӯбдастдор афто-

данд. Як сарбозбача, ки тахминан 16-сола менамуд, лекин либос-хон озодан юзбошигӣ дошт, як курси (табуретка)-ро гирифта давида аз саркарда пеш гузашта ба даруни «чордевор» даромад ва курсиро дар канортари он майдонча монда, худ аз майдон баромада рафт.

Саркарда ба майдонча даромада болои курсӣ нишаст, юзбошиён дар ду пахлуи ӯ саф кашида рост истоданд, тӯдаи нӯбдастдорон дар паси сари саркарда қатор шуданд.

Дар ин вақт як одами салла-ҷоманоки ришсиёҳи тахминан 40-сола, ки чинҳои рӯяш аз шастсола боло будани ӯро нишон меоданд, аз кучо буд омада, ба майдонча даромада ба наздикии саркарда рост истод. Ин одам хамеша чашмонашро пӯшида, сарашро ба замин ҳам карда меистод. Ҷомаи рӯи ӯ чунон дароз буд, ки ба замин мерасид ва дар вақти роҳ рафтаниш бари ҷома чунон ба поҳояш мепечид, ки бими дар роҳ ғалтида мондани ин одами мурдамонанд пайдо мешуд.

Аз рӯи ҷомаи зерини сатини пахтадори васеъ ва дарози ин одам миёнаш бо фӯтаи сафед бастагӣ буд. Дар зери миёнбанди ин одам як каламдон халондагӣ буда, дар дасташ як коғазӣ лӯла печондагӣ менамуд.

Саркарда ба ин одам нигоҳ карда аз ӯ пурсид:

— Мирзо (котиб), чаро дер мондед?

Он одам бе он ки чашмашро кушояд ва ба тарафи саркарда нигоҳ кунад, баъд аз лабони болову поинашро ду-се бор лесидан гуфт:

— Имрӯз кӯкнорхонаи пеши хавлии мо бастагӣ буд, ман маҷбур шудам, ки ба кӯкнорхонаи гузари мурдашӯён равам. Дар он ҷо аз давлататон мувофиқи табъ бо ҳалқосаи (ҳалқосаи) бомазза як коса оби ҳаётро нӯшида дар ҳаққи шумо ва ҷаноби олий дуо карда омадам. Дар роҳ чунон давидам, ки кайфи он оби ҳаёт аз сар pariда рафт. Баъд аз машқ маҷбурам, ки ба кӯкнорхонаи таги дарвоза даромада боз як воя бардорам. Вагарна барои ба хона баргаштан мадор намерасад. Лекин барои ин,— нимнигоҳи соҳибдавлатам даркор аст.

— Хуб,— гуфт табассумкунон саркарда ба ӯ,— зудтар сар кунед!

Мирзо коғазӣ лӯламонанд печондашудаеро, ки дар даст дошт, кушода ба хондан сар кард:

— Нурбон вағонзегӣ — гуноҳаш ин аст, ки як ҳафта ба машқ наомадааст.

Як юзбошии ҷавон, ки тахминан 25-сола буда, дар тан кулӯҷаи моҳути осмониранг ва аз хамин моҳут ҷалвори кано-раи борикдор пӯшида буд ва дар по мӯзаи локӣ ва бар сар телпаки сарбозии аз пӯсти аълои қароқӯлӣ дӯхташуда дошт

ва дар китфҳояш погони калобатундӯзӣ менамуд, ба як командири худ хитоб карда:

— Ҷевачӣ, Нурбойро ҷег зан,— гуфт.

Ҷевачӣ «хӯш, таксир» гӯён рафта аз қисми худ Нурбой ном сарбозро гирифта овард. Нурбой як одами рангкандаи миёнсол буд, ки қариб панҷоҳсола менамуд ва дар дасташ сунбаи милтиқро дошта ба вай такья карда базӯр роҳ мерафт. У омада дар рӯи ба рӯи саркарда рост истод.

Саркарда чашмонашро калон кушода ва ба Нурбой тез-тез ваҳшиёна нигоҳ карда:

— Падарлаънат! Ҷаро як ҳафта ба машқ набаромадӣ? — гуфт.

— Таксир, балои саратонро гирам. Бемор будам. Ханӯз беморам... Ҷевачӣ кас фиристода буданд. Аз тарс ба омадан маҷбур шудам ва базӯр омадам.

— Бисъёр хуб,— гуфт саркарда бо оҳанги пичинг,— ин баҳонаат мувофиқи зақун. Лекин ба бахти ту ин ҷо мамлақати урусо не, ки ту аз духтур испрафка гирифта аз машқ озод шудан гирӣ. Ин ҷоро «Бухорои шариф» мегӯянд. Дар ин ҷо ҷаноби олий ва шарият ҳукмронанд. Дар ин ҷо испрафкаи духтур ва дурӯғ ба кор намеравад.

— Қаромат карданд, таксир,— гуфт юзбошӣ ба саркарда таъзимқунон ва давом кард,— ин — шӯрапушт (хулиган) дурӯғ мегӯяд. Ҳамсароёнаш «мардикорӣ карда гаштааст» гуфтанд.

Нурбой чашмашро аз саркарда канда ба чашмони юзбошӣ дӯхт. Аммо юзбошӣ ба замин нигоҳ карда монд.

— Ҷони ҷавон доред, худоро ҳозир бинед, юзбошӣ бек,— гуфт Нурбой ба юзбошӣ.— Шумо ҳатто дар қадам сарой нишастани маро намедонед.

Саркарда ба Нурбой нигоҳ карда ба гап даромад:

— Ба ман нигоҳ карда гап зан. Дар қадам сарой менишинӣ...

— Дар сарои Тағи Пушта, дар сарое ки он ҷо гачқубӣ мекунанд,— гуфт Нурбой ва илова кард,— дар он ҷо ғайр аз ман сарбозони дигар ҳам ҳастанд. Агар сухани маро бовар накунад, аз онҳо пурсед.

Дар вақти пурсиши Нурбой дар сафи пас як сарбоз ба сарбози дигар оҳиста мегуфт: «Нурбой рост мегӯяд, бемор буд. Аммо гулӯи юзбошӣ хорид (аз вай як чиз хӯрданӣ шуд). Аммо Нурбой, ки чанд вақт боз бекор буд ва дар охир бемор шуд, ба ӯ чизе дода натавонист. Ба ин сабаб ба сари вай ин балоро овард».

Саркарда ба кӯрчин (адъютанти) худ фармуд, ки аз ҳам-

сароёни Нурбой ду нафарро ёфта орад. Кӯрчӣ он сарбозеро, ки дар наздикии мо суханҳои Нурбойро тасдиқ мекард ва аз қисми дигар боз як сарбози дигарро ёфта пеши саркарда овард. Он ду сарбоз дар ҷавоби пурсиши саркарда гуфтаҳои Нурбойро тасдиқ карданд.

Юзбошӣ гувоҳи он сарбозеро рад карда, ба саркарда гуфт:

— Инҳо гуноҳи якдигарро мепӯшонанд. Имрӯз инҳо Нурбойро бемор нишон диҳанд, фардо, ки инҳо аз машқ гурехтанд, вай инҳоро бемор нишон медиҳад, забони инҳо як аст.

Яке аз он ду гувоҳ ғазаболудона ба саркарда гуфт:

— Агар мо забонамонро як карда дурӯғ гуфта бошем, дар сарои Тағи Пушта ғачқӯбҳо ҳам ҳастанд, онҳо сарбоз нестанд ва бо мо забон як накардаанд. Аз онҳо пурсед, тақсир!

Бар рӯи саркарда оташи ғазаб пайдо шуд, сари худро қадре ҳам карда истод ва баъд аз он ки ба юзбошӣ нигоҳ карда гуфт:

— Дар ин ҷо ғайр аз гуноҳи аз машқ гурехтани Нурбой падарбозор, боз як гуноҳи дигар пайдо шуд, ки бо вай ҳар сеяшон баробар гунаҳгоранд...

— Қаромат карданд, тақсир,— гуфт Юзбошӣ Нурбой, бе он ки гуноҳи нави «гунаҳкорон»-ро фаҳмида бошад. Бо шунидани ин суханҳои Юзбошӣ рӯи саркарда кушода шуда, ба ӯ бо табассум нигоҳ кард ва дарҳол ба рӯяш оташи ғазabi аввалӣ давида суханашро давом дод:

— Ин се нафар забон як карда Юзбошӣ дастаро «дурӯғ-гӯй» гуфтанд ва ба ман беодобона тунду тез шуда гап заданд. Бояд ҳар сеи инҳо баробар ҷазо бинанд. Саркарда баъд аз он, ки «гуноҳи он се нафар сарбозро исбот кард», сари худро пас гардонда ба сарбозони бемилтиқи ҷӯбдастдор ишорат намуд.

Ҷӯбдастдорон давида пеш гузаштанд. Ду нафар аз онҳо аввал либосҳои Нурбойро аз танаш кашиданд. Дар зери либосҳои низомӣ — сарбозӣ, дар тани ӯ як ҷомаи чиркини даридани серпахта ва як куртаи каламӣ буд, ки онҳоро ҳам кашиданд. Баъд аз он ӯро бо шикамаш бар рӯи як духули (дӯли) бочкамонанд, ки дар ҳар ду тарафаш пӯст даркашида шуда буд, хобонда зер карданд.

Ду сарбози ҷӯбдастдор дар ду тарафи Нурбой ҷӯбҳошонро ба задан муҳайё карда рост истоданд. Дирижёри дастаи музика ба навохтан ишора карда, овози наю сурнаю санҷу мақора (духул) ба ҳам ҷӯр шуда баланд шуд. Ҷӯбдастдорон ҳам ба пушти бараҳнаи Нурбой баробари баромадани садои музика ва ба вай ҳамоҳанг шуда задан гирифтанд. Садои му-

зика гоҳо авҷ гирифта фаръеди «вой, дод! Тавба кардам! Ба холи беморам раҳм кунетон!» гуфтаи Нурбойро зер мекард ва гоҳо фаръедҳои вай боз ҳам баландтар шуда садои музикаро зер мекард. Дар ҳар ҳол ин ду садои бо ҳам мухолиф монанди ҳавои «мухолиф» ба ҳам чӯр шуда давом мекарданд ва усули ихоро садои «шартошурт»-и зарбаи чӯбдастдорон нигоҳ медошт.

Ғазаби саркарда паст шудан гирифт ва барои боз ҳам ҷоктар кардани димоғаш бояд бошад ба кӯрчи худ:

— Гӯй, чилим ва ҷой биёранд,— гуфт.

Баъд аз ду дақиқа ҳамон сарбозчаи хушлибоси курсибардор чилим ва як сарбозчаи дигар, ки бо ӯ ҳамқад буд ва дар хушлибосӣ ҳам бо вай баробар меомад, ҷойник ва пиёла бардошта ҳар ду баробар омаданд. Саркарда ва юзбошиҳо чилимкашӣ ва ҷойнӯширо сар карданд.

Садои музика, зарбаҳои пай дар ҳамин чӯбҳо ва фаръеди Нурбой давом мекард, фарқи ҷазодихии майдони Машқи Сарбоз аз ҷазодихии дари арк аввал дар ин буд, ки дар он ҷо агар «гунаҳгор»-ро ба болои одам хобонда зананд, дар ин ҷо бар болои духули музикаи сарбозӣ хобонда мезаданд. Дуюм, агар дар он ҷо мирғазабҳо зарбаҳои худро бо овози баланд «як-ду» гӯён шумурда зананд, дар ин ҷо ношумур мезананд.

Пушти Нурбой хуншор шуд. Аммо ин хуншоршавии пӯшташ ба ӯ фонда дод: вақте ки чӯбдастдор барои боз ҳам сахтар кардани зарбаи худ чӯбро бо шиддат баланд мебардошт, аз нӯги чӯб як ҷаҳра хун парида бар рӯи зонуи саркарда афтод. Саркарда ин ҳолро дида ба занандагон:

— Бас кунед! Хуни ин касофатӣ либосамро аз кор баровард!— гуфт.

Баъд аз Нурбой гувоҳи ӯро ҳам ба ҳамин тартиб заданд. Мувофиқи рӯйхати мирзони кӯкнорӣ боз чанд сарбозро ба тарзи боло ҷазо доданд,— баъзеи онҳо ба сабаби нарафтанишон ба бегории саркарда ё юзбошӣ, баъзеҳашон барои гани сахт заданишон ба саркори саркарда дар вақти иҷрои бегорӣ ва монанди инҳо ҷазо دیدанд.

Дар охир як касро ҷазо доданд, ки «гуноҳи» ӯ диққати маро ба худ бисёртар кашид. Ин Нормурод ном сарбози ҷондорӣ буд, «гуноҳи» ӯ аз рӯи чизе, ки мирзони кӯкнорӣ дар коғази лӯлагии худ навишта монда будааст, он буд, ки ӯ се рӯз дар бегории (мехнати бемузди маҷбурии) саркарда наrafted будааст.

Дар вақти пурсиш Нормурод ҷавоб дод:

— Дуруст аст, ки ман се рӯзи ҳафтаи гузашта ба бегорӣ

нарафтам, чунки навбати ман набуд. Он Нормуроди чондорие, ки ба сабаби нарафтанаш дар бегорӣ дар дафтари мирзо номаш даромада мондааст, Нормуроди чондории дигар аст, ки на ман, гуноҳи ман ин аст, ки ман бо ӯ ҳамном ва хамтуман шудаам.

Саркарда аз мирзои кӯкнорӣ пурсид:

— Ба бегорӣ нарафтагӣ ин Нормуроди чондорӣ аст ё он?

Мирзо аввал ду-се бор сабук-сабук сурфа кард ва баъд аз он бо дастанаи гиребони чомаашро дуруст карда истода бо ҳамон вазъияти одатиаи чаҳмонашро пӯшида сарашро ба замин хам карда ҷавоб дод:

— Ман на ин Нормуродро мешиносам ва на онро, саркори чорбоғи шумо туфт, ки «Нормуроди чондорӣ ном сарбоз ба бегорӣ се рӯз наомад», ман хам аз забони ӯ навишта мондам.

— Вай Нормуроди чондорӣ дар кучост? — фаръёд кард саркарда дар ҳолате, ки ин пурсишро ба кӣ доданаи маълум набуд.

Юзбошии қисм пеш омада ба саркарда ҷавоб дод:

— Ман он Нормуроди чондориро ба сабаби як «узри шаръӣ» (қонунӣ)-аш дар ҳафтаи гузашта 15-рӯза барои ба хонааш рафта омадан ҷавоб дода будам.

Дар сафи пас, сарбозе вақте ки аз забони юзбошӣ «узри шаръӣ»-ро шунид, ба сарбози ҳампахлуи худ гуфт: «юзбошӣ агар пора гирифта ҷавоб додам» мегуфт, гапаш рост мешуд.

Саркарда ба Нормурод гуфт:

— Модом, ки ҳамномат бо рухсати юзбошиаш ба хонааш рафта будааст, он Нормуроде, ки «бе узри шаръӣ» ба бегорӣ нарафтааст, худат хастӣ — ва ба ҷӯбдастон ишора кард, ки ҷазо диҳанд.

Ҷӯбдастон либосҳои Нормуродро мекашиданд ва ӯ фаръёд мекард, ки «Ман нестам, вай Нормурод дигар аст, номи падари ман Нуриддин аст, номи падари ӯ Шермуҳаммад аст. Агар номи тумани мо фарқ накунад ҳам, аз номи падархома каси дигар будани ҳар кадоми мо маълум аст». Аммо касе ба фаръёдҳои ӯ надида ва ӯро надида ва ҷазо некро шуд. (Дар дафтари подшоҳии Бухоро номи ҳар касро бе номи падараш ва бо кайд кардани туман (район)-и таваллуд ёфтааш менавиштанд.)

«Машқи сарбоз» бо ҳамин ҷазодиҳӣ тамом шуд. Мо хам роҳи шаҳро пеш гирифтём. (Ман манзараи сарбоз ҷазодиҳии саркардагони амирро дар қисми дуҷуми «Дохунда, дар боби «Муסיқан навбаромад» акс кунондаам.) Пирак дар роҳ гуфт:

— «Ман омадам ба дилхушӣ, аз пешам баромад ғӯзакашӣ» мегӯянд, ки бисёр дуруст аст. Мо барои ин ба майдони Машқи Сарбоз омада будем, ки дар ин ҷо дилхушӣ кунем. Хайфо, ки ғаму кулфати ин ҷо ба болои ғаму кулфате, ки аз «бозори ресмон» гирифта будем, «болои мурда сад чӯб» шуд.

ОДАМИ БАДБАШАРА

Мо дар бозгаштан ба шаҳр бо роҳи дарвозаи Самарканд, ки аз болои кӯли бадбӯй гузаштанамон даркор мешуд, нарафта бо роҳи дарвозаи Имом рафтагор шудем. Бинобар ин мо аз пешгоҳи тарафи шимолии майдони Машқи Сарбоз — аз пеши чорбоғи Ашӯрихонаи эронӣҳои Бухоро гузашта, ба роҳи калони ғарбии майдон даромадем ва аз он ҷо бо он роҳ рӯ ба шимоли ғарбӣ рафтем, ки ба роҳи калони дарвозаи Имом ҳамроҳ мешуд. Чун ба наздики Галаҷӯй расида ба он роҳи калон баромадем, аз он ҷо ба тарафи шаҳр — ба тарафи чануб пас гаштем.

Дар ин роҳ тарафи даси ростамон — тарафи ғарби роҳ, аз роҳ тахминан якуним метр баландӣ дошта, он ҷоҳо киштзор ва бештаринаш заминҳои сабзавоткорӣ буд, тарафи даси чапамон аз роҳ ним метр чуқуртар буда, дар он ҷо захкаши бадбӯе ва пайваста ба захкаш кӯли лойдоне ҷо гирифта буд, ки дар ҳар ҷо-ҳар ҷои он кӯл найҳои қадласти сербарге рӯида буданд ва дар байни бехҳои найҳо ғуқҳо (қурбоққаҳо) хона монда буданд, ки дар обҳои чалчики кӯл «варак-қосзанон» шино мекарданд.

Чун чанд дақиқаи дигар роҳ рафтем, он кӯл ба ҳавлие пайваст, ки байни онҳоро асари як девори поҳсаи нав, ки ба он наздикиҳо фуру ғалтида будааст, чудо мекард. Аммо дар ҳақиқат ва аз ҷиҳати хусусияти замин он ҳавлӣ давоми он кӯл менамуд. Фақат фарқ дар ин ҷо буд, ки ба сабаби бисёртар ҳаракат кардани одам дар ҳавлӣ дар байни чалчиқҳо ва кӯлмақҳо пайраҳоҳо пайдо шуда, нақши қадамҳои одамро нишон меоданд.

Байни захкаши канори роҳ ва ҳавлиро ҳам ҳамон гуна асари як девори поҳсаи нави ба тозагӣ аз по афта аз ҳам чудо мекард, дар ин ҷо ҳам чиркобҳои захкаш аз тарафи ҳавлӣ захида рафтагӣ буданд ва рӯи он чиркобҳо ва кӯлмақҳои ҳавлиро монанди захкаш ғнӯҳҳои обии сабзранг, ки мардум «чули қурбоққа»-аш меномиданд, фуру гирифтагӣ буданд.

Баъд аз чанд қадами дигар роҳ рафтанимон ба ҷое расидем, ки ҳавлиро аз захкаш баъзе биноҳо ва деворҳои чӯбкорӣ ба дарун ё беруи ҳамхӯрдаистода чудо мекарданд ва он

биноҳо ва деворҳои ҷӯбкорино тиргакҳои боқувват, ки ба ҷои ҳамхурдашон гузошта шуда буданд, муваққатан аз ғалтидан нигоҳ медоштанд. Бо вучуди ин, дар байн баъзе рахнаҳо буданд, ки онҳо аз фуру ғалтидани як қисм биноҳо ва деворҳо пайдо шуда буданд ва аз он рахнаҳо рӯи ҳавлӣ ба равандагон роҳ тамоман намуда меистод.

Чун пештар рафтем, ба рахнаи дарозе вохӯрдём, ки вай то дарвозаи даромади он ҳавлӣ давом мекард ва дар он рахна тақкурсии девори поҳсае ба тозагӣ кашида шуда буд, ки аз лаби заҳкаш як газ баландӣ дошт.

Дар рӯ ба рӯи ин рахнаи дароз аввал як қатор аспҳои гуногунранг намудор шуданд ва онҳо ба яккамехҳои баланди ҷӯбин, ки дар рӯи ҳавлӣ кӯфта шуда буданд, бастагӣ буданд ва ба он аспҳо ду одами пирсоли побараҳнаи чомадарида, ки аз бемадорӣ базӯр роҳ мерафтанд, нигоҳубин мекарданд. Дар ин ҷо дар рӯи ҳавлӣ кӯлмак ва чиркоб наменамуд, аммо ба ҷои онҳо чиркоб ва саргини аспон рӯи ҳавлиро олуида карда буданд. Баъд аз қатори аспон боз як қатор яккамехҳо намудор шуданд, ки дар онҳо ба ҷои асп одамҳо баста шуда буданд. Дастони ин одамҳо ба пушт бо ресмонҳо бастагӣ буда, гарданҳои онҳо бо занҷир ба мех бастагӣ буданд.

Ду нафар аз ин одамҳо туркман буда, синнашон наздик ба панҷоҳ менамуд. Дар тани инҳо чомаи сурхи майдалагандан кӯҳнаи туркманӣ ва бар сарашон телпақҳои калони деғмонанди сиёҳи пӯстигӯсфандӣ буд.

Дигари онҳо шаш нафар буда, одамони сарупобараҳнаи дехотӣ — сахрони бухорӣ буданд, ки синни онҳоро аз 30-сола то 45-сола тахмин кардан мумкин буд.

Дар охири он рахна дарвозаи ҳавлӣ буда, тарафи ба рахна пайваستاи дарвозагона ба ду тиргаки зӯр, ки аз даруну берун, муқобили ҳамдигар гузошта шуда буданд, банд шуда меистод ва тарафи дигари дарвозагона ба девори поҳсагии баланде такя мекард ва он девор дар давоми худ қисми дарунии (ҳарамсарои) ин ҳавлиро ихота менамуд.

Дар рӯ ба рӯи охири рахна ва дарвозагона як суфаи дароз менамуд, ки аз рӯи ҳавлӣ ним метр баландӣ дошта бо се поғунда зина бар рӯи вай баромада мешуд. Дар тарафи ҷануби суфа ва пайваста ба вай як хонаи рӯй ба боло⁷⁰ буд, ки дарҳояш ба рӯи суфа кушода мешуданд.

Бар рӯи суфа як қоллини дарози сербар, ки ҳама ҷои он суфаро мегирифт, паҳн буда, бар рӯи вай — дар миёни суфа, бар болои се қабат кӯрпачаи шохӣ як одами аҷиб рӯ ба дарвозагона менишаст. Дар пеши ин одам дастархон паҳн буда, бар рӯи дастархон як табақи калони пур аз гӯшти яхнӣ

ва якчанд дона нони калони тафтон меистод ва он одам бо як дасташ як парча нонро дошта ва бо дасти дигараш як бурда гӯштро гирифта, он гӯштро дар он нон печонда ба даҳонаш мезад ва дар вақти хоидани он бо дастҳояш боз ба шикастани нон ва пора кардани гӯшт машғул мешуд. Дар охири суфа — дар пеши зина ва дар рӯ ба рӯи он одам як ҷавони 16—17-сола менамуд, ки миёнаш аз рӯи яқтақ бо фӯтаи сафед бастагӣ ва дар сар саллачаи хурде дошт, ки ҷашаш халондагӣ буд. Дар паҳлуи ин ҷавон, ки дузону менишаст, як ҷойник ҷой ва бар рӯи як лаълича як пиёла буд. Ин ҷавон ҷашмашро аз он одами гӯштхӯр ҳеҷ намеканд ва гӯё мунтазири он буд, ки агар он одам бо ишора ҷой талаб кунад ё гӯшт дар гулӯяш банд шавад, дар пиёла ҷой кашида ҷобукона бурда бо лаълича пеши ӯ хоҳад гузошт.

Аҷобати он одам танҳо дар тарзи хӯрокхӯриаш набуда, афту башара ва либосаш зиёдтар тааҷҷубовар буданд — қомати ин одам аз миёна пасттар, рангаш сиёҳча, биниаш нӯгпаст ва паҳн, ҷашмонаш танги бемижгон, аммо сиёҳ, сараш он қадар қалон не, аммо дарозрӯятар, пешонааш дунг ва ноҳамвор, рӯяш борик, аммо ду устухони ду ҷоғи болонаш берун дамида баромадагӣ буда, онҳо бо дӯнгии пешонааш намуди се меҳи ҷӯбини қалладори ба шакли секунҷа дар замин то гулӯ кӯфташударо ба назари бинанда намоён мекарданд.

Аз ҳама зиёдтар тарафи даҳон ва зери бинии ӯ аҷиб буд: ҷоғи зерини ӯ гӯё, ки нӯг надошт, ё он қисми ҷоғашро, ки манаҳ ва дар забони адабӣ «занаҳ» меноманд, гӯё аз пеши лаби зеринаш тамоман бурида гирифта ба ҷои буридашуда як порча ҷарми сиёҳеро дӯхта ё ҷашпонда монда буданд. Он ҷарми сиёҳ ҳам аз пӯсти буз буда, гӯё дар вақти ош дода ҷарм пухтан як чанд тора пашм боқӣ монда будааст, ки он торҳо дар ин одам ба ҷои риш хизмат мекард.

Ба сари ин одам як арақчини сафед, дар пояш як эзори васеи суф буд. Аммо куртаи надошт ва аз рӯи як яқтақ (ҷомаи беостар), ки аз ҷити тунук (гардӣ) дӯхта шуда буд, пӯшида менишаст. Ӯ ҷорзону нишаста буд ва аз тағи гулӯяш бо сари сина ва шикамаш то зери ноғаш — ҳама ҷои аъзои пешинааш ба назар намоён буданд, хусусан шикамаш, ки ба сабаби қалоннаш аз барҳои яқтақ берун баромада ба сари зонҳояш овезон шуда меистод, ба назар хеле баднамо менамуд.

Азбаски қисми пешинаи ба назар намоёни баданаш монанди бадани ҳайвонот бо пашми ҷингилаи мӯймонанд пӯшида шуда буд, ҷӣ ранг доштани пӯсти баданаш ба қас маълум намешуд.

Синну соли ин одамро ҳам тахмин қардан мумкин набуд —

нону гӯштро бо як ҳирси сагона тез-тез ва мӯл хӯрданаш, ҳам кам будани торҳои сафеди мӯи баданаш далолат мекард, ки он одам миёнсол аст, аммо аз чинҳои рӯяш ва аз бенурии чашмаш ўро аз ҳафтод боло тахмин кардан ҳам мумкин буд.

Дар ҳар ҳол — хоҳ пир бошад, хоҳ миёнсол, қиёфати ин одам ба назари кас он қадар дилкаш наменамуд ва аз бепарвоёна нишаста ва хотирчамёона таом хӯрдани ў, дар вазъияте, ки дар пеши назараш одамон монанди ҳайвонот ба яккамех бастагӣ меистоданд, хеле хислатҳои нафратовар доштани ўро тахмин кардан ҳам мумкин буд.

Ман кӣ будани он одам ва чӣ будани он аҳволро аз Пирак пурсидам. Ў ҷавоб дод:

— Ин одамро Ҳайдаркул-Чўчка мегўянд, ки аз ҳамқабилагони амир ва як одами бисёри мўтабарӣ ў мебошад ва дар дарбори амир дигар касе нест, ки дар мартаба ва эътибор ба вай баробар ояд. Ў дар замони амир Музаффар ба сабаби «корнома нишон доданаш» дар ҷанҳои Хўканд, аз амир ярлиги тархонӣ⁷¹ гирифта будааст. Ў мувофиқи он ярлиг аз ҳар гуна бозхостҳо озод аст. Ў ҳар коре кунад, ҳатто одамонро кушад ҳам, на амир, на вазир, на қозикалон ба ў чизе гуфта наметавонидаанд. Ў дар Қаршӣ, дар атрофи Бухоро ва дар туманҳо бисёри деҳаҳо ба тарзи танҳо соҳиб аст, ки молиёти он деҳаҳо бо дилхоҳи ҳудаш худ ғундошта мегирифтааст.

Пирак баъд аз гуфтани аҳволи таърихӣ ва мансаби Ҳайдаркул-Чўчка дар бораи одамони дар пеши ў ба яккамех басташуда илова карда гуфт:

— Ман шунида будам, ки «Агар Ҳайдаркул-Чўчка одамонро дар иморати худ ва ё дар ягон қорӣ дигари худ қор фармояд, музд намедихад ва агар онҳо музд талаб карда «нинакшахӣ» намоянд, аз хонааш зада пеш мекунад ва агар бо задан ҳам нараванд, дар яккамех баста монда чанд рӯз гурусна даст мегирад, ки дар он вақт ҳуди онҳо «хушу хурсандона» аз даъвои муздгирӣ гузашта ҳалос шуда мерафтаанд», аммо намедонам, ки ин одамҳо ба чӣ сабаб баста монда бошад.

Ман ҳарчанд он рӯз яқум бор Ҳайдаркул-Чўчка ва хавлини ўро дида бошам ҳам, хоҳ дар шаҳр бошад, хоҳ дар саҳро дар бораи ў бисёри чизҳо шунида будам. Ман дар ин ҷо он чизҳои ҳудам шунидаро ҳулоса карда ба маълумоти аз Пирак гирифтаам илова мекунам, то ки тарҷимаи ҳоли он одам як дараҷа пурратар шавад:

Аз рӯи шунидаам, падари Ҳайдаркул-Чўчка аз Қаршӣ, аз қабилаи манғит буда, чунон ки Пирак гуфт, ба амирони Бухоро ҳамқабил будааст. Ў (яъне падари Ҳайдаркул-Чўчка)

чорводори бисъёр калон буда, чорвои ӯ дар айёми тобистон дар байни Қаршӣ ва Шаҳри Сабз, дар канорҳои Қашқадарьё, дар захкашҳо, кӯлҳо ва умуман дар чоҳон серобу алаф ме-чаридааст. Аъзои оилаи ӯ ҳам бо одати қадимии чорводорӣ аз паси галаву рамаи худ кӯчида гашта, дар канори захкашҳо ва кӯлҳо манзил мекардаанд.

Ҳайдаркул-Чӯчка ана дар хамин оила таваллуд ёфта, дар ҳамон зиндагонии «кӯлниниинӣ» одат карда ба воя расидааст. Аммо аз он ҷо, ки ӯ аз ҳамон вақти ҷавониаш сар карда бадмуомила, вайронкор ва харобкунандаи зироатҳои мардум бо чорвоҳои худ будааст, ҳамкабилагони худаш лақаби «хуки»-ро ба ӯ муносиб дида, дар забони худ ӯро «Ҳайдаркул-Чӯчка» гуфтаанд, ки «Ҳайдаркули Хук» гуфтаи аст.

Ҳайдаркул-Чӯчка баъд аз ба камол расондани бадкирдориҳои худ ба дарбори амир ҷалб гардида, ба сафарҳои ҳарбии Хӯқанд иштирок кунонда шудааст. Дар он сафарҳои ҳарбӣ, назар ба кавли баъзеҳо (чунон ки аз Пирак нақл шуд), «қорномаҳо нишон дода» ва назар ба ақидаи баъзе ҳақиқатбинон, кирдорҳои хуқонаи ӯ ба амир Музаффар хуш омада, ӯро бо ярлиғи тархонӣ сарфароз кардааст.

Чун дар истикомати Бухоро маҷбур шудааст, одати пештараи кӯлниниини худро тарк карда натавонида барои бошишгоҳи доимии худ ҳамон кӯҳи беруни дарвозаи Имомро интихоб намуда, дар он ҷо барои худ «қасре» бино кардааст. Азбаски он ҷо кӯл ва заминаш сусти обчилоқ аст, иморати он ҷо дер намеронадааст. Аммо аз он ҷо, ки Ҳайдаркул-Чӯчка ба устуву мардикорон музд надода қор мефармудааст, аз ваҷҳи зуд-зуд хароб шудани иморатҳояш ғам намехӯрдааст.

Мо аз пеши ҳавлии Ҳайдаркул-Чӯчка гузашта ба бозори аспи Бухоро, ки дар беруни дарвозаи Имом ва дар ҳамон роҳи калон буд, расидем. Азбаски мо пагоҳонӣ дар ҳуҷраамон ҷи-зе нахӯрда ба «тамошо» баромада будем, мадори роҳ рафтаи дар мо намонда буд. Бинобар ин ман дар он ҷо дуто нон харидам ва пули як ҷойник ҷойро Пирак мутасаддӣ шуд — мо ҳар ду дар самоворхонаи бозори асп барои ҷойнӯшӣ нишастем.

Дар вақти ҷойнӯшӣ ҳам сухани мо бар болои Ҳайдаркул-Чӯчка мерафт. Вақте ки ман дар бораи сабаби барои ҳавлӣ бино кардан кӯлзаминро интихоб намудани ӯ, ба тарзи дар боло навишташуда фикри худро гуфтам, самоворчӣ ба гап ҳамроҳ шуда:

— Мумкин аст, ки,— гуфт,— сабабаш дар одати ӯ бошад, лекин, ба фаҳми ман, барои кӯли дарвозаи Имомро хоста гирифтаи танҳо одати ӯ сабаб шуда наметавонад. Зеро дар бе-

руни ҳар дарвозаи Бухоро кӯлҳои аз ин қалонтар ва обҳои-шон аз захкаши ин ҷо фаровонтар ҳастанд. Ҳатто дар даруни шаҳр ҳамкӯл ва лойдон бисёр аст. Махсусан кӯли ин ҷо ро хоста гирифтани ӯ сабаби дигар ҳам дорад (ин захкаш-ҳо ва кӯлҳои вараҷа ва риштахона баъд аз инқилоби Бухоро кофта ва хушконида шуданд ва дар натиҷа вараҷаву ришта ҳам аз Бухоро бархам хӯрд).

— Пас он сабаб кадом аст?

— Сабаб ин аст, ки,— гӯён самоворчӣ ба эзоҳ додан, сар кард,— ӯ ба аспҷаллобӣ ҳавас дорад ва аз ин кор бисёр фонда ҳам мебарад. Азбаски ӯ «одами қалон аст», даллолон ба ӯ аспҳои берунаро арзон харида дода, аспи ӯро ба харидорҳои беруна аз арзишашон зиёдтар мефурӯшанд. Аз ғайри ин, савдои аспҳои дуздӣ ва то вақти фурӯш бошишгоҳи он гуна аспҳо ҳам дар хонаи ӯст. Маълум аст, ки фурӯхта пул кардани аспони дуздӣ бисёр душвор аст ва ҳар замон ба даст афтодани фурӯшгори он гуна аспҳо мумкин аст. Аммо аспи дуздию, ки дар ҳавлии Ҳайдарқул-Чӯчка бошад ва дар он ҷо савдо шавад, агар соҳибаш ба болои савдо бошад ҳам, коре карда наметавонад. Ҳатто «ин асп аз он ман буд» гуфта лаб кушода ҳам наметавонад. Кадом соҳиби аспии асп, ки ин гуна «беэҳтиётӣ кунад», ҷазои вай дар яккамех баста то як ҳафта гурусна даст гирифта, ё ба зиндони амир фиристодан аст. Дар ин гуна савдоҳо, албатта, нимаи пули асп ба Ҳайдарқул-Чӯчка мерасад. Ба ҷаллобу даллоли аспидузди-фурӯш ҳам ин кор фонданок аст, нимаи пули асп аз дасташон равад ҳам, аз дастгир шудан эмин мебошад.

Ман дидам, ки самоворчӣ аз сирҳои дарунии Ҳайдарқул-Чӯчка хабардор аст, аз вай дар бораи он одамҳое, ки он рӯз дар яккамехҳои вай бастагӣ буданд, маълумот пурсидам:

— Шояд инҳо ҳам устою мардикороне бошанд, ки дар вай кор карда аз вай музд талаб карда бошанд,— гуфта фикр баён намудам.

Самоворчӣ гуфт:

— Дуруст аст, ки инҳо ҳам аз ҷумлаи ҳамон қасоне мебошанд, ки дар вай кор кардаанд. Лекин инҳо на аз барои музд талаб карданишон баста шудаанд, чунки онҳо аз музди кори худ кайҳо гузаштаанд. Балки Ҳайдарқул-Чӯчка аз инҳо товони деворҳои поҳсаи харобшудаашро металабад ва онҳо дода наметавонанд. Бинобар ин як ҳафта боз дар яккамех баста шуда хобиданд.

— Магар он деворҳои харобшударо онҳо ғалтондаанд? — ман тааҷҷубкунон пурсидам.

— Не,— гуфт самоворчй ва эзоҳ дод,— он ду нафар туркман устон деворзан мебошанд, ки устоҳои туркман дар похсазанӣ машхуранд. Он шаш нафар мардикорони сахроианд, ки ҳамин тобистони озод бо он устоҳо дар деворзаниҳои деҳқонони атрофи шаҳр кор кардаанд. Ин устою мардикоронро кадом «бахти бад» роҳбарӣ кардааст, ки дар охир ба дасти ин золим афтодаанд. Онҳо дар мобайни кӯл ва ҳавлии ӯ се похса девор зада додаанд ва дар байни ҳавлӣ ва заҳкаш ҳам як похса девор кашидаанд. Азбаски девори похса ба ҷои заҳкашида шудааст, таҳкурсияш нам кашида сусти гардида бори вазнини болои худро бардошта натавониста ғалтидааст. Соҳибкор дар вақти ин кор аз он бадбахтон фаҳмида гирифта будааст, ки ин тобистон ҳар кадоми онҳо аз меҳнати сиёҳи худ сад танга-дусат танга ёфтаанд. Ӯ дар фикри он афтодааст, ки он пулро аз дасти инҳо гирифта сар диҳад. Вақте ки девор ғалтидааст, барои ба даст даровардани пули кори онҳо баҳонаи хубе пайдо шудааст. Ҳайдаркул-Чӯчка барои девори ғалтида онҳоро «айбдор» карда то вон талабидааст, чун онҳо надодаанд, ба яккамехашон баста мондааст. Ҳар рӯз ду бор онҳоро камчинкорӣ ҳам мекунад.

Самоворчй дар охири суханаш гуфт:

— Бояд он бадбахтон пули кори яксолашонро аз ҷое, ки барои харҷи зимистониашон захира карда мондаанд, ёфта ба ӯ дода аз дасти ӯ раҳой ёбанд, ё ин ки дар пеши яккамехи ӯ, ё дар зиндони амираш бимиранд. Гайр аз ин ду кор чоран дигаре надоранд.

КАФАНГАДОИИ «БОЙБАЧАҲОИ ҶАНОБИ ОЛӢ»

Мо аз бозори асп гузашта аз дарвозаи Имом ба шаҳр даромадем ва рост ба тарафи ҷануб равон шуда аз Регистон ва Токи Тиргарон гузашта ба растан Наддофӣ расидем. Дар он ҷо аз дур гурӯҳи одамонро дидем, ки дар пеши ҳаммоми тўқумдўзӣ, дар кўчаи калон ғун шуда буданд ва бо ҳам низоъ, муноқиша ва ҷанҷол мекарданд.

Мо қадами худро ҷобуктар гузошта ба он гурӯҳ наздик шумед. Дар он ҷо «бойбачагони ҷаноби олӣ» аз ду тараф кўчаро банд карда буданд ва ҳар яке аз онҳо бо як дасти худ аз домани яке аз роҳгузарон печонда гирифта буд ва дасти дигарашро ба сари кали барахнааш зада гирифта ба ҷомаву дасту гардани он роҳгузар молида истода фаръёд мекард:

— Зуд бош, барои се мурда се танга кафанпулӣ бидеҳ! Вагарна ҳамин дастамро ба даҳонат меандозам.

Раванда агар пул дошта бошад, дарҳол талаби он калбачаро ба ҷо меовард, агар пулаш кам бошад, бо талошу ҷанҷоли бисъёр бо ду танга, ё як танга ва ҳеҷ набошад, бо ним танга ўро розӣ карда аз дасти ў раҳой меёфт. Агар раванда дар ҷайби худ ҳеҷ пул надошта бошад, «бойбача» дасти худро боз як бори дигар ба сари худ саҳт зада он дастро ба лабу даҳони раванда мемолд ва пас аз он ўро сар медод ва мунтазири омадани равандаи нав шуда меистод.

Мо ба он гурӯҳ наздик расида аз байни одамон ба майдончае, ки «бойбачаҳои ҷаноби оӣ» ду тарафи кӯчаро бо сафи худ баста дар пеши гӯлаҳ (гулхан)-и ҳаммом ба вучуд оварда буданд, ҷашм андохтем. Дар он ҷо бар рӯи се занбар се мурдаи хунолуд меҳобид. Инҳо мурдаҳои Мулло Бозор, Мулло Туроб ва Насими Хархӯр буданд, ки ҳамин пагоҳ дар бозори Ҷисмонӣ Регистон барои «саломатии зоти оӣ» кушта шуда буданд.

Мо дигар дар он ҷо зиёд истоданро ва низ аз он кӯча аз пеши ҳаммом гузаштанро барои худ салоҳ надидем ва ба дасти чап — ба тарафи шарқ ба паскӯчае гашта аз он ҷо ба гузари Кӯчаи Сангин баромада ба воситаи гузарҳои Хоҷа Зайниддин, Ҳаммоми Кунҷак, Сиддиқийн ва Тағи Манор рафта ба Мадрасаи Мири Араб даромадем.

Аз рӯи эзоҳе, ки Пирак дар роҳ ба ман дод, «бойбачаҳои ҷаноби оӣ» ба тариқи доимӣ дар гӯлаҳи ҳаммоми тӯкумдӯзӣ дар байни хокистарҳо зиндагонӣ мекардаанд. Ҳар касе, ки аз тарафи амир дар бозори Ҷисмонӣ кушта шавад, мурдаи ўро бо занбар бардошта дар пеши бошишгоҳи худ дар кӯча мегузоштаанд. Ва аз мардум ба баҳонаи гӯрондани вай пул мегирифтаанд. Агар он мурда соҳиб ва ҳешовандон дошта бошад, онҳо омада ба он «бойбачагон» пули бисъёре дода мурдаи худро харида гирифта бурда меғуронидаанд. Аммо агар он кушташуда бесоҳиб бошад, то ду-се рӯз — то аз ҳад зиёд бӯй пайдо кардан, воситаи торочгарии «бойбачаҳои ҷаноби оӣ» шуда дар он ҷо мемондааст ва баъд аз он «бойбачаҳо» он мурдаро бардошта бурда аз шаҳр бароварда дар ягон кӯли найзор ё чуқури партофта аз назари шаҳриён дур мекардаанд.

БА ҶОИ ЯК БЕЧОРА БЕЧОРАИ ДИГАР

Маро, бо вучуди он ҳама мондагӣ, на рӯзона ва на шабона ҳеҷ хоб набурд ва манзараҳои даҳшатангези онрӯза аз назарам ҳаргиз дур намешуданд. Дар рӯи саҳн — дар ҳавои ку-

шода гузаронидани шабро муносиб дида ба он чо баромадам. Дар он чо ба лаби ғарбии сахн рафта дар рӯ ба рӯи дарвозаи Масҷиди Қалон нишастам:

Аз болои қанорҳои пургӯза аввал садои сурфаи касе баромад ва баъд аз он овози он кас шунида шуд:

— Қист дар он чо? — ин овози қаровул буд.

— Ман! Ошно! Муллобачаи хамин мадраса, — гуфтам дар ҷавоб ва илова намудам, — Бобомурод, ин чо биёед, чорта гап занем.

Мурод пахтакаши бозорчагӣ чӯбдасти қаровули худро ба ҷои асо қор фармуда ба заминро зинапоя тӯк-тӯкзанон ба сахн баромада пеши ман омад. Дар дасташ як пӯстакчаи пӯстибузӣ буд, ки вайро дар паҳлуи ман ба лаби сахн паҳн карда бар рӯи вай нишаст ва гуфт:

— Пир шудаам, сардии сангу нами замин ба миёнам зуд таъсир мекунад ва дардаш зиёд мешавад. Ба хамин сабаб хар чо нишинам, бар рӯи хамин пӯстакчаам менишинам.

Ман баъд аз пурсупоси аҳволи ӯ пурсидам:

— Барои охири бор дидани ҳамдеҳаатон — Насими Хархӯр ва видоҳ қардан бо ӯ чаро ин пагоҳ ба Регистон нарафтед?

— Магар ту рафта будӣ?

— Рафта будам!

— Қушта шудани ӯро дидӣ?

— Дидам!

— Магар ӯро мешинохтӣ? — пирақӣ суолҳои охирини худро ба ман бо ҳаяҷон меод.

— Не, намешинохтам. Аммо дирӯз вақте ки шумо дар боғи қушташуданӣ будани Насими Хархӯр ном ҳамдеҳаатон ба Хошим паллабардор гап мезадед, ман шунида будам. Имрӯз, ки дар Регистон қушта шудани як одами ношиносро дидам, «ин ҳамон Насим бояд бошад» гуфта дар дили худ муқаррар кардам.

Ҳаяҷони мӯйсафед як андоза паст шуд ва нафасашро рост гирифта бо оҳанги оҳистатар гуфт:

— Он каси ношинос, ки ту қушта шудани ӯро дидӣ, Насими Хархӯр набуда, як бечораи дигари ношинос аст, ки ба ҷои Насим қушта шуд...

Пирақиро сурфа гирифта суханаш бурида шуд ва баъд аз ором гирифтани сурфа боз сухани худро давом дод:

— Чунон ки дирӯз ба Хошим гуфта будам, миршаб барои аз қуштан ҳалос қардани Насими Хархӯр аз бародари ӯ ду ҳазор тангаи нақд талаб қардааст. Ӯ зуд ба деҳа рафта хавлӣ, замин ҷуфти гов ва гови ҷӯшоинашро бо ҳамаи асбо-

би хонааш, ки ҳама якҷоя камаш ба даҳ ҳазор танга меарзиданд, ба бои деҳа ба ду ҳазор тангаи нақд фурӯхта оварда ба миршаб додааст. Миршаб ба ӯ гуфтааст: «хукми Насим аз тарафи ҷануби олий мӯҳр шуда ба дасти мири кушбегӣ расид. Акнун ӯро рӯйрост сар додан мумкин нест. Ман имрӯз мефармоям, ки рӯзона ягон бандии кӯҳнаи бекасро ба ҷои ӯ ва бо номи ӯ аз зиндон ба обхона барои кушта шудан фиристонанд ва ту баъд аз шом пеши зиндон рав. Зиндонбон дар торикӣ додартро бароварда ба дасти ту медиҳад ва саломат гирифта ба хонаат бар». Миршаб баъд аз он ба бародари Насим таъкид кардааст, ки озод шудани Насим дар миёнаи мардум овоза наштавад, то шаш моҳ ӯ рӯй пинҳон карда гардад. Баъд аз кӯҳна шудани ин воқеа рӯйрост гардад, зарар надорад. Дар он вақт ҳеҷ кас аз паси вай кофтуков карда намегардад».

Муроди пахтакаш дар охири суханаш гуфт:

— Ҳамин тарз шуда Насим аз куштан ҳалос шуд. Аммо афсӯс, ки дар ҷои вай як бечораи бекаси дигар кушта шуд. Ман орзу доштам, ки ба ҷои вай Ҳоҷӣ Зокирбон ғӯзаҷаллоб кушта шавад.

Ман аз мӯйсафед ба Ҳоҷӣ Зокирбой ҷӣ душманӣ доштани навро пурсидам. Ӯ ӯҳе кашида замонҳои пахтакашӣ кардани худашро, аз дасти Зокирбой ва дигар пахтаҷаллобон ҷӣ азобҳо кашидани навро, охир дар бозори ғӯза қаровул шуда мондани навро, дар ин ҷо ҳам дар ҳаққи одамҳо бадқирдорӣ карда гаштани Зокирбойро ягон-ягон ҳикоя кард.

Ҳикояҳои Мурод пахтакаш дар бораи пахтакашии худ ва пахтаҷаллобон такрори он воқеаҳои буд, ки ман дар деҳаи Маҳаллаи Боло қисман худ дида будам ва қисми дигарашро аз тағонӣ пахтакашии худ — аз Курбонниёз шунида будам. Инҳо тафсили ҳамон ҳикоятҳо буданд, ки мухтасари онҳо аз тарафи нависандаи ин сатрҳо дар бобҳои 9—10 ва 12 қисми якуми романи «Ғуломон» тасвир ёфтаанд.

САБАБИ ҚУШТА ШУДАНИ МУЛЛО БОЗОР ВА МУЛЛО ТУРОБ

Дар аввалҳои соли 1891 дар мадрасаи Қӯқалтош Қорӣ Зоҳид ном касе аз тарафи як кас ё касони номаълум кушта шуда буд, ки ин ба ҳама маълум буд.

Аз рӯи қавли мардум Қорӣ Зоҳид аз ҷумлаи хучраҷаллобон ва судхӯрони машхури он мадраса буда, бошишгоҳи доимии ӯ ҳам дар он ҷо будааст. Ӯ дар Бухоро ҳавлӣ дошта бо-

шад ҳам, хонадор нашуда умри худро мучаррадона дар мадраса гузарониданро беҳтар медонистааст.

Инчунин мардум ўро аз бераҳмтарин хучрачаллобон ва судхўрон медонистанд ва мегуфтанд, ки «ў бисъер муллобачагон осудаҳоли хучрадорро бо ҳилаву найраиғ қарздор карда, хучраи онҳоро ба дасти худ дароварда, онҳоро дар ба дар карда мондааст»...

Мардум дар боран ахлоқи шахсии Қорӣ Зоҳид ҳам ҳикоятҳои нафратовар нақл мекарданд ва мегуфтанд: «Ҳеч шабе нест, ки дār хучраи ў ягон ҳодисаи бадбахлоқӣ нашавад».

Мардум сабаби кушта шудани Қорӣ Зоҳидро ҳам дар ҳамин ду хислати ў медонистанд: «Ё бояд ўро ягон қарздори хонавайроншудааш кушта бошад ё ягон рақиби бадахлоқаш» мегуфтанд.

Вақте ки Қорӣ Зоҳид кушта шуд, бинобар вориси надоштаниаш, ё ягон вориси дур дошта бошад ҳам, ба сабаби исбот карда натавонишаниаш ҳешии худро ба ў, ҳаман мулку асбоби ў аз тарафи қозикалон подшоҳӣ карда шуд. Барои ёфтани қарздори ў ва рӯнда гирифтани қарзҳои ў аз он қарздорон, ҳаман дафтар ва коғазпороҳояш аз хучрааш ба қозихона кашонда шуданд.

Барои хароҷоти тӯру кафани ў аз тарафи қозикалон фақат 20 танга дода шуд, ки бақияи харҷро аҳоли мадраса аз байни худ ба тариқи садақа чамъ карда ўро гӯрониданд.

Азбаски ў вориси наздик ва муддаие надошт, ҳукумат барои ёфтани кушандаи ў кӯшише накард. Гуё Қорӣ Зоҳид барои пул чамъ карда ба қозикалон додан ба дунё омада буд ва ў ин вазифаи худро ба хубӣ адо карду рафт. Дигар касеро ба ў ва барои ў чӣ кор?

* * *

Мулло Бозор аз тумани Зандане ва аз ҳамдеҳаҳои Мулло Туроб буда чандин сол ба Қорӣ Зоҳид ошпазӣ карда будааст. Мулло Туроб бошад, баъд аз гурехтаниаш аз мадрасаи Кӯкалтӯш, аз мадрасаи Чинон як хучра гирифта дар он ҷо мардумгурезона зиндагӣ мекардааст ва ғайр аз он, ки дар ҳар сари чанд гоҳ ба Самарқанд рафта ояд, дигар ба ҷое намерафтааст ва ба кӯча ҳам намебаромадааст.

Мулло Бозор, ки бе хучра будааст ва дар вақтҳои охир аз хизмати Қорӣ Зоҳид баромада бе бошишгоҳ мондааст, ба муносибати ҳамдеҳагӣ ба хучраи Мулло Туроб рафта, бо ў якҷоя зиндагонӣ сар кардааст.

Қозикалон барои ёфтани қарздорони Қорӣ Зоҳид дафтар ва рӯйхатҳои ӯро зиёда бо диққат мутолиа мекардааст. Дар ин миён дар байни дафтарҳои номгӯи қарздорон дафтари дигаре ба назари қозикалон вохӯрдааст, ки дар вай қорҳои хусусӣ ва харҷҳои хусусии Қорӣ Зоҳид навишта шуда будааст.

Дар миёнаи он рӯйхатҳои харҷҳо ва қорҳои хусусии Қорӣ Зоҳид як воқеа диққати қозикалонро бештар ба худ ҷалб карда сабаби ташвиши ӯ шудааст. Ин воқеаи бо Қорӣ Зоҳид махфиёна рафтуоӣ карда гаштани писари калонии ӯ будааст. Дар вақти хурдсолӣ худ Қорӣ Зоҳид, ки ба навишта мондани қорҳои бадахлоқии худ ҳавас доштааст, ҳодисаҳои бо писари қозикалон аз сар гузарондаашро бо тафсил ва таъбирҳои шармовар навишта монда будааст.

Қозикалон, ки он воқеаро дар дафтари Қорӣ Зоҳид хондааст, ҳуш аз сараш паридаст ва ӯ дар дили худ фикр кардааст: «агар ин воқеа дар байни мардум овоза шавад, на танҳо писарам, балки худӣ ман ҳам беобрӯӣ мешавам. Ва ҳол он ки ман умедвор будам, ки ин писарам баъд аз сари ман қозикалон хоҳад шуд».

Қозикалон аз ин вачҳ хотирчамъ буд, ки Қорӣ Зоҳид кушта шуд ва дафтарҳои ӯ ҳам ба дасти худаш афтид. Агар ин воқеаро дар дафтари Қорӣ Зоҳид тарақачии қозихона, ки ин чизҳоро аз ҳуҷраи вай оварда буд, хонда дида бошад ҳам, барои қозикалон он қадар ҷои ҳавф набуд. Зеро бастанӣ даҳони одамони худ, ки «обрӯи соҳибдавлати худро мехоҳанд», осон аст. Аммо қасони дигар, ки бо Қорӣ Зоҳид ошно бошанд ва аз ин сир хабар дошта бошанд, ва ягон вақт он сирро дар байни мардум овоза кунанд — дар он сурат ҳоли ӯ ва ҳоли писари ӯ чӣ мешавад?

Қозикалон ин мулоҳизаро ба хотир оварда ба худ ларзидаст ва дар паи ёфтани қасоне, ки дар вақтҳои рафтуоӣ қардани писараш бо Қорӣ Зоҳид, бо вай рафтуомад дошта бошанд — афтодааст. То ки онҳоро нест карда ба ин восита он сирри шармоварро ҳам ба тарзи абадӣ дар зерӣ хок пинҳон кунад.

Баъд аз тафтиши махфиёна ба қозикалон маълум шудааст, ки дар солҳои рафтуоӣ доштани писараш бо Қорӣ Зоҳид, Мулло Бозор ном як муллобачаи занданегӣ дар вай ошпаз буда, бо ӯ сирдон ва хобу хезаш ҳам дар ҳуҷраи ӯ будааст.

Баъд аз пурсукови дар қучо будани Мулло Бозор, дар мадрасаи хиёбон бо Мулло Туроб ном ҳамдеҳаи худ истиқомат қардани ӯ маълум шудааст.

Қозикалон бо гирифтани ин маълумот фикр кардааст, ки агар Мулло Бозор ин сирҳоро ба ҳамхучраи худ гуфта бошад, бо нест кардани ӯ мақсад ба даст намендараояд. Дурбинӣ ва дурандешӣ ҳаминро талаб мекунад, ки ҳар дуи онҳо якҷоя ва якбора нест карда шаванд, то ки ин «пай абадулобод гум шавад».

Ана, воқеа, ин гуна будааст, ки Мулло Бозор ва Мулло Туроб дар як ҷо ва якбора дастгир карда шуда, «ба сифати кушандагони Қорӣ Зоҳид ва дуздандагони пулҳои нақди ӯ, ки баъд аз сари вай ба сабаби беворисиаш ба хазинаи чаноби олий оид мешуд», дар се рӯз ҳукми куши онҳо аз амир гирифта шуда, ба тарзе, ки дар боби боло дида шуд, ба куштан дода шудаанд.

ДАР РҶЗҲОИ ОХИРИНЕ КИ ДАР МАДРАСАИ МИРИ АРАБ БУДАМ

Таҳсили соли 1891—1892 сар шуд. Дар рӯзҳои аввали саршудани дарсҳо домоллои кунҷакиам — Мулло Абдусалом қорни ҷамоати худ Шарифҷон-Махдумро бо баъзе шарикдарсонии дигараш, ки бо Махдуми мазкур ошно ва қўрчбуро буданд, ба меҳмонӣ хабар кард. Ошпаз ва ходими он зиёфат, албатта, ман будам.

Ҳучраи Мулло Абдусалом аз ҳучраҳои хуби он мадраса буда, қадре васеътар ва яккаравок бошад ҳам, монанди аксарии ҳучраҳои мадрасаҳои Бухоро ҷои ошпазӣ ва дастурӯйшӯнаш дар пойгаҳаш буд.

Бинобар ин меҳмонон, соҳиби ҳучра ва ман, ки ошпаз будам, дар як ҷо ва ба ҳам наздик будем ва ман дар вақти ошпазӣ ҳам, самовормонӣ ҳам, яке аз иштироккунандагони он сўҳбат ва шунавандаи ҷақ-ҷақҳои аҳли маҷлис будам.

Шарифҷон-Махдум вақте ки бо гурӯҳи худ омад, маро дида шинохт ва аз Мулло Абдусалом:

— Ин ҳамон бача нест, ки дар ҳавлии шумо маҳмаддонои маро (Мирзо Абдулвоҳидро) дар байтбарак банд карда буд, — гуфта пурсид.

— Ҳамон аст! — гуфт домолло дар ҷавоб.

— Хуб шудааст, ки барои хондан омадааст, — гуфт Махдум.

Ман аз ин зиёфат бисёр хурсанд шудам. Чунки дар он маҷлис бисёртар сухан бар болои шеърӯ адабиёт мерафт ва бештарин меҳмонон ё шоир буданд, ё шеършинос. Агар баъзеашон аз адабиёт хабардор набошанд ҳам, хушгап, ширин-

сухан, зариф ва бамавкєъгӯй буданд, ки дар рафти сӯхбат латифаҳои ширин мегуфтанд ва мувофиқи мақом воқеаҳои намакин нақл менамуданд: шоирон ба тарзи муошира ва бадеа мисраъҳои ногаҳонӣ гуфта мисраъҳои якдигарро тазмин мекарданд, шеършиносон аз шеърҳои гузаштагон ба тарзи мисол байтҳои баланд мехонданд ва тақлиди бемуваффақиятонаи он мазмунҳо будани шеърҳои шоирони замони худашонро исбот карда танқид менамуданд; гоҳо мешуд, ки ин муошираҳо ва шеърхониҳо ба ҳаҷв ё мадҳи якдигар, ё ба масҳара кардани қасони ғоиб оид мешуд.

Дар миёнаи аҳли маҷлис Мулло Назруллои саҳҳофи Лутфӣ⁷² ном касе буд, ки диққати маро ба худ бештар ҷалб намуд. Назар ба маълумоте, ки ман баъд аз чанд гоҳ гирифтам, ӯ дар замони хурдсолиаш саҳҳоф (муковасоз) буда, баъд аз он ба дарсҳои даромадааст ва аз дарсҳои расмӣ зиёдтар ба адабиёт шугл кардааст. Дар он вақте, ки ман ӯро дидам, вай тахминан 27—28-сола буда, давраҳои охири аӣёми таҳсилӣ мадрасагии худро мегузаронид. ӯ чунон ки пурмаъно менамуд, сару сурати зебӯе ҳам дошт: ӯ сурхҷарӯӣ, мешҷашм, хурмоириш, баландабрӯ ва дарозмиғсон буд; қомати аз миёна баландтар, бадани миёнгӯшт, дасту пой озодаи ба он қомату бадан мутаносиб — қиёфаи ӯро ба назари бинанда ба шакли як шеъри мавзун ҷилва мекунонданд.

Лутфӣ хушхат ва хушнавис буда, бесаводон ҳам, чунон, ки як лавҳаи расоомони санҷаткоронаро тамошо мекарда бошанд, ё дидани хати ӯ лаззат мебурданд. Мадори маишати Лутфӣ он вақтҳо аз китобат ва нухабардории китобҳо буд.

Шеърҳои Лутфӣ оддӣ ва мазмунҳои онҳо обшуста буданд. Аммо ӯ маҷлисоро, гапзан (оратор), суҳанвар, ҳозирҷавоб, ширинсуҳан ва хандонрӯ буда — ин сифатҳояш ӯро ба шакли як шеъри мучассамаи пурмаъно ораста буданд.

Лутфӣ дар гап задан бештар суҳанҳои думаънидорро қор мефармуд, ки маънии яқуми онҳо мақсуди аввали ва зоҳирии ғӯянда буда, аз маънии дуҷумашон ҳаҷв ё мадҳи касе мебаромад. ӯ аз суҳанони ҳамсӯхбатонаш ҳам он гуна маъниҳоро ёфта мебаровард, ки онҳо мутлақан ба хотири ғӯянда нагузашта буданд.

Яке аз иштироккунандагони он маҷлисро Мулло Раҳмати сартарош меномиданд. ӯ дар хурдсолиаш ба пешаи сартарошӣ машғули кардааст. Дарсҳои ибтидоии мадрасагиро ҳам дар зимни сартарошӣ хондааст ва баъд аз пешқадамтар шудан (баъди соли таҳсилаш болотар рафт) ӯ аз дӯкони сартарошӣ ба мадраса кӯчида дарсҳои худро давом кунондааст. ӯ

барои таъмини майшат дар айёми таътил (тобистонҳо) ба баъзе бойҳо мирзӯй (рӯйхатнависӣ) мекард.

Мулло Раҳмат тахминан 30-сола буда, аз шарикдарсони Лутфӣ ва Шарифҷон-Махдум буд. Ӯ дар дарсҳои расмӣ мадраса миёна ва дар дарсҳои ғайрирасмӣ ва адабиёт шуғл надоштааст. Аммо ӯ одами нармуомила буда, дағдағии муллоӣ надошт. Ӯ шайх ва эшонхоро бисёр бад медид ва «оши далав пири ман аст» мегуфт ва дар гирдогирди табақи налав давра нишаста хӯрдани онро ба ҳалқаи шайхони хонакоҳӣ муқобил мегузошт.

Мулло Раҳмат ба ҳар ҷо, ки дар айёми тобистон барои хизмат ё саёҳат равад, воқеаҳои аҷибу ғариб ёфта, ё аз сари худ гузаронида омада, он воқеахоро ба дӯстон ва шарикдарсони худ нақл карда онхоро механдонд. Шарифҷон-Махдум баъзе воқеаҳои ӯ нақл кардари ба дурӯғӣ ҳамл карда, ба ӯ «шарик, шумо аз сартарошӣ ва воқеатарошӣ гузаштаед» мегуфт.

Дар он маҷлис Мулло Оқил ном касе буд, ки Мулло Назруллои Лутфӣ ӯро «дар миёнаи мурдаҳо шахид» меномид (Лутфӣ оммаи шарикдарсонашро, аз ин ҷумла домуллои кундакии ман ва ҳам-ошони ӯро «мурдаҳо» мешумурд). Мулло Оқил кӯрсавод буда, аз чизҳои илмӣ ва адабӣ чизеро намефаҳмид ва ҳатто аз суханҳои оддӣ ширин ҳам ҳеҷ лаззат намебурд. Ягона фазилати ӯ ин буд, ки ӯ одами содда, мулоимгаи, хандонрӯй ва гапбардор буд ва агар шариконаш ӯро дар рӯяш ҳақорат кунанд ҳам, хандида меистод ва мутлақан қаҳраш намеомад. Гапбардорӣ ва оташиннашавии ӯро шариконаш ба кундфаҳмии ӯ ҳамл мекарданд, «азбаски маънии гапҳои саҳт ва ҳақоратомезро намефаҳмад, намеранҷад ва мебардорад» мегуфтанд. Ба фаҳми ман ӯ асбоби бозии аҳли маҷлис буд, ки ба ӯ ҳар гуна гапҳо зада дилашонро хуш мекарданд.

Яке аз иштироккунандагони он маҷлис Мулло Бурҳон ном кӯлобӣ буд. Синни ӯ тахминан 30-сола буда, қомати баланд, бадани ғафс, рӯи гандумгуни сафедчатоби калони пурра дошт, риши ӯ сиёҳ ва калон буда тамоми рӯяшро фуру гирифтагӣ буд. Чашмонаш шӯълавар буда, нигоҳаш дар вақтҳои оддӣ ҳам оташинона менамуд. Ӯ хушгап ва ҳикоябоф буда, дурушт-муомилагии кӯҳистонигиро бо ширинсухани бухорогӣ дар худ ғун карда буд.

Шеърҳои Мулло Бурҳон оддӣ буда, пештар Муштоқӣ таҳаллус мекардааст. Аммо вақте ки Назруллои Лутфӣ таҳаллуси ӯро бо таҳриф хонда ва бо маънии ҳаҷвӣ ӯро «муши тоқӣ» (муши кӯҳӣ) гуфтааст, ӯ он таҳаллусро партофта кали-

ман «бисмил»-ро ба худ тахаллус қарор додааст. У «ман бисмили (кушташудаи) захми забони Лутфиам» мегуфт.

У ду сол дарсхониро тарк карда ба кӯхистон рафта будааст, ки боз ҳамин сол омада ба шарикдарсони пештарааш ҳамроҳ шуда хондани худро давом додааст. (Чунон ки дар боло қайд карда шуда буд, дар мадрасаҳои Бухоро аздарсонӣ чанд сола ҳам, ки бошад, сабаби пасмонии аз ҳамдарсон намешуд.)

Мулло Бурҳон сабаби ду сол дар кӯхистон мондани худро дар зимни саргузаштҳои романмонанди худ ҳикоя кард. Маи дар ин ҷо он воқеахоро аз тарафи худ сарлавҳа гузошта аз забони ӯ, аммо бо тахрири худам, нақл мекунам:

«КАФШПЕШМОНИИ ҲАЗРАТИ ХОЧА ЁБОН»

Мулло Бурҳон гуфт: «Ман боре дар айёми тобистон хостам, ки ба ҷое рафта «чилла нишаста» (аз одамон алоқаи худро канда) дарсҳои гузаштаи худро дубора аз назар гузаронам ва дарсҳои ояндаамро тайёр намоям. Барои ман ҷое лозим буд, ки дар он ҷо ошу нони муфт ҳам бошад. Бар ман дар ин бора сари мазори Хоҷа Ёбонро «ҷои муносиб» гӯён нишон доданд.

«Ба ҳамаи шумоён маълум аст, ки мазори Хоҷа Ёбон дар тарафи ғарби шимолии шаҳри Бухоро буда, 5 фарсах (40 километр) дуртар аз шаҳр ва дар даруни ҷўлистони регзор мебошад. Нимаи ин роҳро дар ободонӣ рафта, нимаи дигарашро дар биёбони регзоре бе обу алаф тай кардан лозим аст. Ба қадом душворие, ки бошад, ман ба он мазор рафта расидам. Дар он ҷо на об буд, на алаф, на дех буд, на дарахт. Аз биноҳо дар он ҷо як мазор буд, ки дар дохили вай ғайр аз қабри Хоҷа Ёбон як хучра буд, ки чиллаҳонааш меномиданд, як ҷоҳи чуқур буд, ки оби вай шӯр буда, фақат барои давои бемориҳои гуногун, хусусан, ба беморони пис (барасшуда) қор мефармуданд. Оби нӯшоиро аз ободонии дур бо машку кӯзаҳо ба воситаи хару асп мекашонданд. Дар беруни мазор як хонақоҳ барои намозхонӣ, як айвони он хонақоҳ ва як меҳмонхонаи умумии ошхӯрӣ, ки вайро «Меҳмонхонаи ҳазрати бузургвор» меномиданд, бино ёфта буд. Дар тарафи шимоли он мазор ва хонақоҳ як работи бисёр қалони деворбаланд сохта шуда буд, ки вай ба мутаваллий⁷³ он даргоҳ таллуқ дошт.

«Мутаваллий як одами қадпасти тахминан 70-сола буда, бадаи ғафси фарбех, рӯи рафидамонанди сергӯшти монанди

рӯи мурғи дутазой суп-сурх, риши калони сафед ва гардани ғафси ўғуршақл дошт. Ин одам ба замми мутаваллиғ ҳам имом, ҳам шайх, ҳам хатиби он мазор ва хонақоҳ ба шумор рафта, хама корҳои он ҷо дар дасти вай буд. Дар он ҷо якчанд хизматгори мардина ҳам буданд, ки онҳоро фаррош (рӯфтурубкунанда) меномиданд.

«Ғайр аз биноҳои мазкур дар он давру пеш ҳеҷ як нишонаи ободӣ набуд. Хамаи атрофро хонаҳои кӯҳмонанди реги сурх фуру гирифта буданд. Як тарафи ин регзор ба Чорҷӯй, тарафи дигараш ба Хоразм ва тарафи шимолаш ба дашти Қизил рафта мепайваст.

«Аммо дар он ҷо хӯрокворӣ хеле фаровон буда, меҳмонхонаи умумӣ субҳу шом бо таомҳои болаззат пур буд. Он хӯрокворихоро зиёратчиён ва беморон, ки онҳо ҳам ихлосманди бузургвор ва ҳам муриди мутаваллиғ буданд, меоварданд.

«Меғуфтанд, ки аз он назрҳо, ҳадьяҳо ва садақаҳои бепоён анбори мутаваллиғ пур аз орду гандуми биринҷу ҷав, хумҳояш пур аз раған буда, чарогоҳҳо пур аз ғалаву рамаи ў мебошанд. Ғайр аз инҳо, мутаваллиғ аз заминҳои ободони атроф замини бисёреро ба дасти худ даровардааст, ки даҳҳо муридони ў дар он заминҳо бе музд кор мекунанд.

«Ман он неъматҳои алвонро дида худро дар миёнаи ҷаннатате ҳис кардам, ки дар даруни дӯзах бино ёфта бошад. Аммо сонитар фаҳмидам, ки ҳеҷ мусофир, ҳеҷ ғариб ва ҳеҷ гадодар он «ҷаннат» аз се рӯз зиёдтар истода натавониста, дар ҳолате, ки чашмаш ба он таомҳои лазиз тофта, даҳонаш об кушода, дилаш ба онҳо кашол мемондааст, монанди ҳазрати Одам ва шайтон маҷбур мешудааст, ки аз он ҷо биравад. Сабаби ин, нахостани бузургвор он мусофир, ғариб ва гадобно будааст. Аммо деҳқони назриён ва ҳадьядеҳ, ки ихлосманди он даргоҳ мебошанд, ба сабаби одамони корнок буданашон дар он ҷо зиёда истода наметавонистанд — бештари инҳо онро назру ҳадьяҳои худро супурда ва аз он «чоҳи шифо» чанд шиша ё чанд кӯза оби шӯр бардошта дар ҳамон рӯзи омадагиашон мерафтаанд. Баъзеҳошон бинобар гаронии бемориашон як шаб хобида, «сабук шуда» (хар ҷӣ дар чайби худ дошта бошанд, дар он ҷо партофта) аз паи кори бечорагии худ мерафтаанд.

«Ман ба хостан ва нахостани ҳазрати бузургвор аҳамият надодам, дар он ҷо 40 рӯз монданро дар дили худ қарор додам ва дар ҳучраи чиллахона, ки дар даруни мазор буд, «чилла нишастам»: фақат рӯзе се бор аз чиллахона баромада ба меҳмонхонаи умумӣ рафта дар катори муридон ва мусофирон нишаста аз он неъматҳои фаровон баҳраёб мешудам.

«Дар шаби сеюм, ки сахарӣ аз хоб хеста баромадам, дидам, ки кафши ман дар пешти остонаи дари чиллаҳона пеш гузошта (муҳайёи пӯшидан карда ниҳода) шудааст. Ман дар бори аввал ба ин кор аҳамият надодам ва инро яке аз эҳтиромҳои ба ман нишондодаи фарроши он ҷо донистам. Чун чанд бори дигар ин кор такрор ёфт, худ ба худ ҳиҷолатманд шудам ва фаррошро дида ба ӯ гуфтам:

— Бародар, ту ҳам монанди ман як одам мебошӣ ва ба муносибати қорӯбкаиши ин даргоҳ буданат эҳтимол шараф ва ҳурмати ту аз ман зиёдтар бошад. Баъд аз ин кафши маро пеш намон, ки ман шарм медорам.

Ман кафши шуморо пеш намондаам,— гуфт он фаррош.

— Пас кӣ пеш мондааст? — гӯён ман тааҷҷубкунон пурсидам.

— Бузургвор! — гуфт фаррош дар ҷавоб.

— Қадом бузургвор? — боз тааҷҷуби ман зиёдтар шуд.

— Ҳазрати Хоҷа Убон, ки дар ин мазор хобидаанд! — гуфт фаррош бо қатъияте, ки гӯё кафши маро пеш мондани он «бузургвор»-ро ба чашми худ дида бошад».

Аз ин ҷавоб тааҷҷуби ман боз ҳам зиёдтар шуда дар ин кор як сир буданро пай бурдам. Аммо барои дуруст фаҳмида гирифтани он «сир» нахандида ва ҷиддиёна аз фаррош пурсидам:

— Ҳазрати бузургвор чаро кафши маро пеш мондаанд? Магар дар ҳаққи ман ягон илтифоти алоҳида доранд?

— Ин қори ҳазрати бузургвор барои илтифоти ҷудогона ба одамони ҷудогона набуда, балки аломати норизии он кас аст! — гуфт фаррош ва эзоҳ дод: — Агар ҳазрати Хоҷа дар ин ҷо будани касеро нахоҳанд, кафши ӯро пеш мемонанд, ки ин «зудтар аз ин ҷо дур шав!» гуфтани он кас аст. Ин яке аз қароматҳои Хоҷа мебошад, ки дар ҳаққи бисёр шаккокони зоҳир мешавад.

— Агар ягон шаккок бо кафшпешмонии ҳазрат аз ин ҷо наравад-чӣ?

— Дар он вақт он одами шаккок пес (барас) мешавад, — гуфт фаррош бо оҳанге, ки гӯё пес шудани ин гуна шаккокони ба чашми худ чандин бор дида бошад.

«Ман сирри «кафшпешмонии» Хоҷа Убонро фаҳмидам ва сабаби аз се рӯз зиёдтар дар ин ҷо монда натавонишани мусофирон ва гадоёнро ҳам дониста тирифтам ва дарун-дарун хандида дар дили худ гуфтам: «Ман аҳмақ нестам, ки бо ин гуна хилаҳон аҳмақона ин ҳама неъматҳои алвонро партофта равам ва то ба воситаи фаррошонаш мутаваллӣ маро аз ин ҷо зада пеш накунад, нахоҳам рафт» ва дар фикри мас-

хара кардани ин «каромот» афтодам ва ҳамон шаб баъд аз нимаи шаб — баъд аз ин, ки хама мурда барин хобиданд, берун баромада хамаи кафшҳои меҳмонон ва ихлосмандони назр овардари, ки дар айвони хонакоҳ, дар суфаи меҳмонхона ва дар ҳар гӯшаву қаҳор хобида буданд, пеш мондам ва худ ба чиллахона омада бо оромӣ хобидам.

«Чун субҳ — баъд аз сафед шудани рӯз аз хоб хеста берун баромадам, хамаи он меҳмонон ва муриду мухлисони баромадан омодагӣ медиданд ва чеҳраи хамашонро ғаму андӯх монанди як пардаи сиёҳ пӯшонда буд. Чунки ҳазрати бузургвор дар он ҷо будани онҳоро нахоста буданд, кӣ медонад «баъд аз он бар сари онҳо чӣ балоҳо меомада бошад».

«Ман ин корро ҳар шаб кардан гирифтам. Қор ба ҷое расид, ки ғайр аз мутаваллӣ, фаррошон ва ман, «хамаи одамхоро нахостани Хоча Ёбон» дар ободони атроф овоза шуд ва пой назрдеҳон ва ҳадьябиёрон гӯё аз мазор тамоман канда гардид.

«Дар он миён рӯзе мутаваллӣ ба пеши ман — ба чиллахона даромад. Рӯи ӯ аз аввали ҳам сурхтар ва чашмонаш бечо буд. Ман гумон кардам, ки ҳозир ӯ маро аз ин ҷо хоҳад ронд ва агар наравам, ба воситаи фаррошон маро бо зӯрӣ дур хоҳад кард, ман бо эҳтироми мунофиқона аз ҷо ҷаста хестам. Ё бо дастонаш маро ба нишастан ишора карда худ ҷобуқона пеш омад ва маро бо зӯрии тамом дар ҷои аввалиам шинонд ва худ монанди муридоне, ки дар пеши пиронашон нишинанд, бо эҳтироми тамом дар пеши ман зону ба зону дузону нишаст ва гӯё ки ягон сухани махфири ба ман мегуфта бошад, сарашро пеш оварда ба гап даромад. Аз даҳони ӯ бӯе омад, ки то он вақт ман он гуна бӯйхоро дар он гуна даргоҳхо бегона медонистам — ин бӯи шароб буд. Ман пай бурдам, ки пири ҳафтадсолан ман монанди баъзе муллоҳои пирсоли Бухоро «барои дар тоати илоҳӣ қувват ёфтан» мусалласи шаръӣ — маи дастӣ менӯшидааст. Аммо маълум буд, ки дар он вақт он пирсол он шаробро на барои «дар тоати илоҳӣ қувват ёфтан», балки барои омадан дар пеши ман барин одами худонотарс ҷуръат ёфтан нӯшидааст.

«Мутаваллӣ ба гап сар кард:

— Маълум мешавад, ки шумо аз «кафшпешмони ҳазрати бузургвор» наметарсидаед?

— Албатта! — гуфтам ман бо шиддат ва ғазаболудона, бо нияти ин ки, агар маро бо зӯрӣ рондан хоҳад, сирри ӯро ба рӯи ӯ, дар пеши фаррошони ӯ ва дар байни муриду мухлисони ӯ кушода дода, баъд аз он хоҳам рафт. Аммо мутаваллӣ бо оҳанги дигар ба ман ҷавоб дод:

— Агар ин тавр бошад, ин ҷо даргоҳи бузургвор не, балки хонаи худи шумост. Фақат аз шумо илтимос он, ки хизмати кафшпешмониро аз дасти бузургвор гирифта ба ояндаву равандагон ва ба муриду мухлисони ин даргоҳ халал нарасонед ва илтимоси дигар он, ки ин сирро фош накунед, чунки «сирри мардон пӯшида бех» гуфтаанд.

Аз ин гуфтаҳои мутаваллӣ маълум буд, ки бо ман бозӣ карданро салоҳи қори худ надониста, балки ҳамқорӣ карданро лозим шумурдааст, бинобар ин ӯ баъд аз баёни илтимосҳои худ, аз кисааш як қоғазпеч бароварда пеши ман гузошта:

— Ин «аз нӯги хамир фатир» барин ҳаққи қадами шумост. То вақти ба шаҳр баргаштанатон аз ҷониби ин дуоғӯӣ барои шумо сару по (ҷомаву салла) ҳам тайёр карда мешавад,— гуфт ва зуд аз пеши ман баромада рафт. Баъд аз рафтани ӯ ман қоғазпечро кушода шумурдам, ки сад тангаи бухорӣ (15 сӯм) будааст.

«Баъд аз ин мулоқот барои таомхӯрӣ ба дастархони умумӣ рафтани ман лозим нашуд: таомҳои гуногуни болаззат аз ҳама пештар ба чиллаҳона, ба пеши ман меомадагӣ шуданд, ба оммаи меҳмонон нони хонагӣ мевода бошанд, ба ман кулчаи ширмоли дубеза (ордаш ду бор бехташуда) меоварданд, духтархона (хизматгордухтар) ҳар вақт омада либосҳои маро бурда шуста меовард. Ман дар он ҷо на меҳмон, балки як аъзои оилаи мутаваллӣ барин шуда мондам. Ҳамаи фаррошон ва хизматгори маро ҳурмат мекарданд. Агар кӯтоҳ карда гӯям, ман дар он ҷо «гурги хонадон» шуда будам ва баъзе воқеаҳои ишқиро ҳам аз сар гузаронидам».

Мулло Бурҳон дар ин ҷои суҳанаш бо духтари мутаваллӣ алоқа бастанашро ва оқибати пурфочиаи он духтарро ҳикоя кард, ки ман ин саргузашти вайро ҳам бо унвони «Духтари ноком» аз забони ӯ, аммо бо таҳрири худам нақл намуданро муносиб дидам.

ДУХТАРИ НОКОМ

«Дар вақтҳое, ки мутаваллӣ ба ҷое мерафт, ҳамроҳи духтархона як духтари баландқомати дигар ҳам меомадагӣ шуд. Ин духтар ба сари худ фаранҷии шоҳии паритовусӣ гирифта (дар Бухоро духтарони давлатмандон пеш аз ба шавҳар рафтанишон, дар вақти дӯшизагиашон ба сарашон фаранҷии шоҳии паритовусӣ ва духтарони одамони оддӣ фаранҷии ресмонии сурхи оддӣ мегирифтанд), ба рӯяш ба ҷои чашмбанд як латтаи докаи сафед партофта меомад. Аз хишир-хишир кар-

дани либоси ин духтар бар тан куртаи шоҳии бухорин оҳорӣ доштанаш ҳам маълум мешуд ва аз либоси он духтар бӯи хушк атри аъло вазида димоғи маро ҷоқ ва диламро бетоқат мекард.

«Дар вақте, ки духтархона ба чиллаҳона даромада, масалан ба ман либосҳои шуста овардаашро меод, ё ин ки ҷомашӯиҳои ношустаамро мегирифт, он духтари хушлибоси хушбӯӣ аз тағи докан рӯйбанди худ ба ман менигарист. Аммо ман на рӯи ӯро ва на мӯи ӯро — дида наметавонистам. Дар вақтҳои дар сари мазор набудани мутавалли ин ҳол рӯзе чанд бор такрор меёфт, ман дар ҳар бор аз бори аввал бетоқаттар мешудам, аммо ба гап партофтаи, хусусан дар пеши духтархона, ҷасорат намекардам.

«Рӯзе духтархона ба чиллаҳона даромада ҷомашӯиҳои шусташудани маро дар пешам гузошт ва духтари ношинос монанди пештара дар беруни дар меистод. Духтархона ба ман гуфт: — Пошшоҳоним шундаанд, ки шумо бисъёр ғазал медонистаед, барои он кас ягон байт навишта дихед будааст.

«Духтари ношинос дар зери фаранҷӣ киккос зада хандид ва ба духтархона хитоб кард:

— Ситораи ҷавонимарг. Ман ба ту ҳеҷ чиз нагуфта будам. Ту аз забони ман як гапи дурӯғ зада маро дар пеши акамулло шарм дорондӣ!

«Ман бо шунидани овози он духтар қариб буд мадхуш гардам. Меғӯянд, ки овози булбул бисъёр хуб аст! Оре, овози булбул хуб аст! Ман дар кӯҳистон овози булбулро бисъёр шундаам. Дар ҳақиқат ҳам он овоз ба ман бисъёр таъсир мекард. Аммо вақте ки ман овози он духтари ношиносро шундам, дар пеши овози вай овози булбул ба дараҷаи овози зоғ фурумада монд.

«Ин овоз ҳарчанд маро ба беҳушӣ наздик карда бошад ҳам, ба ман як рӯҳи тоза ва як ҷасорати беандоза ҳам дод, ки гуфтам:

— Э ҷони азиз! Агар ман пештар бо қалам ва бар рӯи қоғаз шеър менавишта бошам, акнун барои ту бо миҷғонам ва дар пардаи ҷашмонам менависам. Агар ту, офтоби оламтоби ман, бегоҳонӣ Ситораатро пеши ман фиристонӣ, он навиштаи маро ба хоки поят, барон пойандозат мебарад.

«Бо шунидани ин суҳанони ман он духтар як ҳамбӯза кашаида ва боз киккосзанон хандид ва хандаашро бо зӯрӣ нигоҳ дошта бо оҳанги итоб:

— Ситора, зудтар баро, меравем, маро расво кардӣ! — гуфт.

Аммо ман пай бурдам, ки он суҳанони ман ба он духтар

ри ҷавон ҷунон форида, ки молиши даруни ҳаммом ба пируни солхӯрдаи коркӯфта ба ин дараҷа намефорал.

«Ҳар ду духтар бо ҳам рафтанд. Ман ҳам аз паси онҳо аз чиллаҳона баромада ба дари партави мазор рафтам, ки аз он дар баромада ба работи мутаваллӣ рафта мешуд ва дар дами он дар истода аз он ҷо рафтори он духтарро тамошо кардам. Ҳамон рӯз шамол аз тарафи шимол мевазид. Намедонам, худаш дастони худро бо бозӣ ҷунбише дода дар даруни фаранҷӣ баланд мекард, ё бод фаранҷии паритовусии ӯро ба хаво мебардошт, дар ҳар ҳол ӯ дар он вақт монанди товусе ба назар ҷилва менамуд, ки болҳои рангоранги худро чодир карда мехромиида бошад...

«Ман ҳанӯз аз лаззати ин тамошо сер нашуда будам, ки духтар нохост ба қафо нигоҳ кард ва дид, ки ман дар пеши дари партав истода рафтори ӯро тамошо мекунам, намедонам, аз ноз бошад ё аз шарм, монанди охуи рамида рафтори худро ҷобуктар гардонид. Дар он вақт ман байти зерини Хисрави Дехлавиро мувофиқи мақом замзама кардан гирифтаам:

Рафтаи ба ҷӣ монад? Ба ҳиромидани товус!
Баргашта нигоҳ карданаш охуи рамида!

«У рафта ба работ даромад. Ман дар ҳолате, ки масти мустағрақи он рафтору қомат шуда будам, баргашта ба чиллаҳона омадам ва ба навиштани ғазали супориши даромадам ва дар он ғазал «ба офтоби оламтоб» сарлавҳа гузоштам».

Мулло Бурҳон дар он маҷлис он шеърро, ки ба ҳамон духтар бахшида навишта будааст, хонда буд. Аммо он шеър ба сабаби он, ки аз ҷиҳати шеърият паст буд, дар ёди ман намондааст ва дар он вақт навишта гирифтани он шеърро ҳам лозим надида будам. Бинобар ин дар ин ҷо мазмуни он шеърро аз забони шоири мазкур ба тарзи мансур бо таҳрири худам менависам:

«БА ОФТОБИ ОЛАМТОБ»

«Э офтоби оламтоб. Агар офтоби олам дуру дароз рӯи худро нанамояд, ҳамаи мавҷудоти ҷондор афсурда шуда мемиранд. Ту, ки офтоби ман мебошӣ, чаро рӯи худро аз ман меинишӣ? Магар мехоҳӣ, ки ман аз фироқи ту афсурда шуда бимирам? Ман гумон намекунам, ки ту ин қадарҳо сардмехр ва номехрубон бошӣ! Ман ба хоки пайи ту сар монда аз ту мепурсам, ки ҳеҷ набошад, ягон бор ба ин «муштоқи» «бисмил»-

шудаат чамоли чахонороятре бинамой. Агар ҳамин шаб баъд аз фурӯ рафтани офтоб ту, ки офтоби ман мебошӣ, ба ман рух нанамой, ман худро дар чохи бобоят (дар чохи мазори Хоҷа Убон) партофта ҳалок мекунам. Дар он вақт хуни ман ба гардани ҷавони ту мемонад.»

Мулло Бурҳон гуфт: «Ман дар поёни ин ғазали худ як байтеро, ки гӯяндааш маълум набуда, дар охири мактубҳои ошиқона навиштани он дар байни ишқбозони Бухоро одат шуда буд, навиштам ва он байт ин аст:

Раво мадор ҷавоне бимирад аз ғами ту,
Ту ҳам ҷавонию аз худ умедҳо дорӣ!

* * *

Мулло Бурҳон гуфт: «Ҳамон рӯз дар наздикии фурӯ рафтани офтоб Ситора омад. Ман аз вай пурсидам:

— Хату савод дорӣ?

— Не,— гуфт духтархона.

«Ман аз беҳату савод будани ӯ хушҳол ва як дараҷа хотирҷамъ шудам, чунки метарсидам, мабодо сирри мо ба воқеаи ин духтарак фош гардад. Модом, ки хату савод надоштааст, ғазали маро хонда наметавонад, то ки аз мазмуни он ғазал ба воқеаи ишқбозии мо воқиф шуда фош кунад. Албатта, назар ба ақидаи ман як духтараки 12-солаи сахрой на дили маро ва на дили духтари зеборо хонда наметавонист. То ин ки бо ин роҳ рози дили моро фаҳмида ошкоро намояд.

«Ман аз он духтарак пурсидам:

— Пошшоҳонат хату савод дорад?

— Доранд!— гуфт ӯ дар ҷавоб,— гоҳо хат менависанд ва бисёр китоб мехонанд.

«Ман ғазали худро ба Ситора супурда истода, барои эҳтиёт ба ӯ таъкид намудам:

— Ин ғазали маро ба касе нишон надеҳ ва ба пеши ман омада аз ман ба пошшоҳон хат бурданатро ба касе нагӯй!

— Аз шумо пештар ин гапҳоро ба ман пошшоҳонам таъин кардаанд,— гуфт ӯ табассумкунон.

— Ту ба пошшоҳонат ваъда додӣ, ки ба касе нахоҳӣ гуфт ва нахоҳӣ фаҳмонд?

— Бе ваъда додан ҳам ман ягон гапи он касро ва ягон кори он касро ба касе намегӯям,— гуфт духтарак бо қатъияти тамоми илова кард:— пошшоҳонам маро бисёр дӯст медоранд, дӯстдорӣ мекунанд ва шабҳо дар як ҷогоҳ мехобем, ман ҳам он касро бисёр дӯст медорам ва аз гапашон намебароям.

«Ситора коғази маро гирифта бурд. Ман дар дили худ гуфт:

там: «О-хо! Ин духтараки 12-солаи сахрой ҳам «ба шарофати даргоҳи Хоҷа Ёбон» бӯи бағалро шамида будааст. Мо бошем, бо вучуди хагу савод доштан ва шоир будан бехуда дар мадраса хок лесиди хобида будем».

«Магар дили духтари соҳибчамол (ман ўро нодида соҳибчамол тасаввур мекардам) аз дили ман ҳам зиёдтар бетоқат будааст, ки аз миёна даҳ дақиқа гузашта нагузашта Ситора боз омад ва аз табассумкунон омадани ў пай бурдан мумкин буд, ки вай барои ман як хабари хуш меорад. Ман ба чиллаҳона омада даромадани ўро мунтазир нашуда беихтиёр ба дари хучра давидам, то ки он хабари хушро зудтар фаҳмам. Аммо духтарҳона сари дастони нозуки худро ба сари синаам ниҳода маро нарм-нарм ба пас — ба даруни чиллаҳона тела дод:

— Бесабрӣ накунед, дарун дароед, касе пай набарад! — гуфт.

«Ман дар хичолат монда дар дили худ мегуфтам: «Охо, ин духтараки сахрони соддадил дар ишқбозӣ аз ман донотар будааст ва ман аз вай бехабар мондаам. Ҳайф аз он умри 20-рӯза, ки ба сабаби бечуръатӣ ва нодони ман дар даруни чиллаҳона дар танҳой бо хуни дилхӯрӣ гузашт». Ман рафта дар ҷои худ нишастам ва шарм медоштам, ки ба рӯи духтарҳонае, ки муаллимаи ишқи ман шуда буд, сар бардошта нигоҳ кунам. Ё коғазро аз даруни остини худ бароварда ба тарафи ман дароз кард ва ман, бе он ки сар бардорам, он коғазро аз дасти ӯ гирифтам. Ё ба хонда дидани ман он коғазро нигарон нашуда бо овози паст:

— Баъд аз торик шудани шаб ба тағи дари партави мазор бароед. Ман омада шуморо гирифта ба ҷое мебарам, — гуфт ва зуд баромада рафт.

«Ман дастхати ёри меҳрубони худро, чунон ки козикалон ба дастхати амир мекунад, аввал аз сарам болотар бардоштам, баъд фуруварда ба чашмонам молидам, баъд аз он ба лабонам оварда то тар шудани коғаз бӯсидам ва пас аз он кушода хондам. Он ёри меҳрубон дар он коғаз навишта буд: «Акамулло! Хати ман бадхон аст, бинобар ин хамаи гапҳоро нанавиштам. Айб нафармоед! Ва ҳар чизе, ки Ситора гӯяд, ба ҳамон амал намоед!»

«Ман торик шудани ҳаворо мунтазир ношуда (чунки аз бетоқатӣ дар даруни хучра нишаста наметавонистам), ба дари партави мазор баромадам ва дар дами дар ин сӯ-он сӯ қадам зада гаштам. Баъд аз тамоман торик шудани шаб Ситора омад, дар он вақт осмон ҳам пур аз ситора шуда буд. Ман ўро аз дур диди ба тарафи ў рафтаи хоста қадам партофтам.

Аммо ӯ бо дасти худ ба истоданам ишора кард ва худ ба пешам расида омада:

— Бесабрӣ накунед!— гуфт.

«Бо шунидани ин сухан аз тарсу ноумедӣ қариб буд дилам таркад, зеро ман «магар ваъда ба вақти дигар мондааст ва Ситора барои хабар додан омадааст», гуфта пиндоштам. Аммо ӯ сухани худро давом дода гуфт:

— Ман рафта мегирам, шумо 20 кадам пастар аз ман биёед!

«Ман дубора шарманда шудам. Зеро аз сухани охири духтархона маълум шуд, ки ин бесабрии ман ҳам монанди он бесабрии будааст, ки як соат пештар дар пеши ҳамин духтарак карда аз вай танбеҳ дида будам. Боз ҳамон ҳаракати сазовори танбеҳ аз ман сар зад.

«Духтархона рафта гирифт, ман кадамҳои ӯро ягон-ягон бо диққат шумурда истодам. Вақте ки ӯ кадами 21-умро аз замин бардошт, ман ҳам кадами якуми худро бардошта баробари ӯ бар замин ниҳодам ва эҳтиёт мекардам, ки кадамҳои ман аз кадамҳои ӯ зиёду кам, тангу васеъ нашаванд ва баробар аз замин бардошта шуда баробар бар замин гузошта шаванд. Дар ин гуна роҳравӣ ман ба сарбозони амир монанд шуда будам, ки онҳо дар вақти машқ ба кадампартоии сардори худ нигоҳ карда роҳ мерафтанд».

«Ман гумон доштам, ки ороми чони ман чаро дар хонаи худ меҳмон хоҳад кард. Аммо Ситора ба тарафи дари даромади муқаррарии работи мутавалли нарафта ва он дарро дар тарафи дасти чапи худ гузошта шарқрӯя роҳ рафта дар паси работ гузашт ва аз он ҷо тамоман ба тарафи шарқ рӯ оварда, дар миёнаи хомаҳои рег рафта гирифт. Ман ҳам аз пай ӯ. Гоҳо хомаҳои рег ӯро аз ман панаҳ мекарданд ва ман кадамгузори ӯро надида мемондам. Дар он гуна вақтҳо аз тарс дар баданам ларза меафтод, ки мабодо ба вай наздик нарафта, ё ин ки аз вай дур намонда бошам, ки сеюмбора сазовори танбеҳ шавам.

«Охир ӯ ба як пасхамӣ расида истод. Ман ҳам дар ҷои будаам баробари ӯ истодам. Ӯ ин кори маро дида ба пеш рафта нам ишора кард. Ман монанди гунҷишки риштабарпое, ки ногаҳонӣ банди вай кушода шуда бошад, ба парвоз омадам ва хотирчамъона аз шунидани таънаи «бесабрӣ» дар як сония ба ӯ расида гирифтам.

Ӯ ба ман охистекак:

— Шумо дар ин ҷо — дар пасхамии хомаи рег дароз кашиде хобед, ки ҳеҷ равандаву оянда пай набарад ва пошшоҳонам ҳамин ҷо меоянд,— гуфт ва худ зуд баргашта рафт.

«Ситора дар ду сония аз назари ман пинхон шуд, баробари аз назар ғойб шудани ӯ ситораҳои осмон ҳам кам шудан гирифтанд. Чунки аз тарафи шарқ монанди алангаи аз дур намояндаи сӯхтор як рӯшноӣ пайдо гардид ва ин рӯшноӣ кам-кам паҳнтар, баландтар ва камрангтар шудан гирифт. Аз паси он рӯшноӣ аз ҳамои тараф як лаълии миси сандалигии калон барин, ки дар оташаш тафсонда сурх карда бошанд — як чиз намудор гардид. Ин моҳи 18 ё 19-рӯза буд, ки тулӯ мекард. Баъд аз дақиқае моҳ ранги лаъличаи нуқрагини дурахшонро пайдо кард. Дар ин вақт рӯи реғи сурх ба шакли хомқаймоки сахтбаста ба назар акс андохт. Акнун фазои биёбон ҳам як баҳри пуршир барин менамуд.

«Моҳ баланд мешуд, аммо аз офтоби ман ханӯз дарак набуд. Ман дилтанг шудам, ҳазор гуна васвасаҳо дар дилам пайдо шудан гирифт. Эҳтимол падараш аз шаҳр ногаҳонӣ омала бошад, эҳтимол дар хонааш ягон меҳмони ноҳондаи шумкадам омада монда бошад, худо накарда, эҳтимол дар вай ягон бемории ногаҳонӣ рӯй дода бошад, ҳарчанд аз ақл дур бошад ҳам, эҳтимол, монанди баъзе духтарони ҳилагаре, ки дар афсонаҳо ҳикоя мекунанд, маро бозӣ дода худ духтархонаашро дар бағал кашида, «орзуи дӯғро дар моҳтоб шикаста», хандакунон маро масҳара дошта, баҳузур дар ҷойгоҳаш хобиди бошад ва ман дар ин ҷо «орзуи офтобро бо моҳтоб шикаста» то рӯз ситора шуморӣ кунам ва монанди инҳо...

«Ман, бе он ки қад рост кунам, гаваккашон аз пасхамӣ худро бар болои хомаи реғ гирифтам. Дар он ҷо девори работи мутаваллиро аз назар гузаронидам — девор ҳам бо партави ширмаҳтоб шир барин менамуд. Диккат кардам, ки дар он ҷо як дари хурдак менамояд. Ман дар дил муқаррар кардам, ки «вай дари партави раборт аст ва дари умеди ман ҳам бояд ҳамин дар бошад», бинобар ин монанди гурбае, ки чашми худро аз дари мушхона намеканад, ман ҳам мижа низада чашмонамро ба он дари умед дӯхтам.

«Намедонам, боз ним соат ё чанд соат гузашт (дар ҳар ҳол ба ман шаби ялдо барин дароз менамуд), ногоҳ дари умеддам кушода шуд, дили ман ҳам сахт-сахт задан гирифт — дил тақозо мекард, ки синаро даричавор шикоятга аз он ҷо баромада ба тарафи он дар давад ва ороми ҷони худашро пешвоз гирад. Аммо ҳамаи умедҳои ману дил барбод рафт — ноумедона дидам, ки каси аз дар бароянда як каси қадпаст буд, ва ҳол он ки ороми ҷону дили ман «болобаланду ишвагару сарви ноз» буд. Хуб диккат кардам: он бароянда Ситора барин намуд ва ҳол он, ки ман нигарони баромадани «офтоб» будам. Ман дар дили худ гуфтам: «ана омад он духтари содданамои

дарундор, ки имрӯзу имшаб бо дурӯғҳои худ маро фиреб до-
да дар азоби интизорӣ гузошта буд. Боз мехоҳад бо ягон ба-
ҳонаи дурӯғ маро гӯл зада дар оташи ноумеднам гузорад. Дар
он сурат... дар он сурат барои ман худро сарнагун дар чоҳи
мазор андохтан беҳтар аз он аст, ки ноумедона сар ҳам кар-
да ба чиллаҳона равам.

«Аммо духтархона ба тарафи ман наомад, балки тағ-тағи
девори рабоб ба тарафи ҷануб — ба тарафе, ки маро оварда
буд, рафт ва дар гӯшаи шарқи ҷанубии рабоб истода ба та-
рафи дари партави мазор, ки ман аз он дар баромада будам
ва ба тарафи дари даромади расмии рабоб бо диққат нига-
рист ва баъд аз он бо ҳамон тағ-тағи девори рабоб ба тара-
фи шимол пас гашт ва аз пеши дари партави рабоб гузашта
ҳамчунон роҳи худро ба тарафи шимол давом дод. Вакте ки
ба гӯшаи шарқи шимолии рабоб расид, дар он чо истода ҳар
тарафро бодиккатона аз назар гузаронида бозгашт ва ба да-
ри партави рабоб расида аз вай дарун даромада ғоиб шуд.

«Ман умедвор будам, ки баробари ғоиб шудани Ситора аз
он дар «офтобам» мебарояд ва ман ўро дар зери фаранҷии
шоҳии паритовусӣ ва бо рӯбанди докаи сафед тасаввур ме-
кардам. Аммо аз он чо ба ҷои «офтобам» як нури сафед на-
моён шуд, ки аз замин ба тарафи осмон қад кашида буд ва
ин нури равон пеш-пеш ба тарафи ман омадан гирифт. Чун
наздиктар расид, фаҳмидам, ки он одам аст — он одамест, ки
дар зери либоси сафед ҳамранги ширмаҳтоб шудааст ва агар
касе монанди ман мунтазири омадани касе набошад, одам бу-
дани ўро пай намебарад, балки ўро парчае аз ширмаҳтоб гу-
мон мекунад.

«Чун он нури равон боз ҳам наздиктар расид, дар ман ҳеҷ
шак намонд, ки ин ҳамон «болобаланду ишвагару сарви нози
ман» будааст. Қомати он сарви ноз дар роҳ рафтани ба нав-
нихолони нозуктани баландқад монанд буд, ки дар зери бод
ба ҳар тараф майл мекарда бошанд, ё як гулбуни пургуле буд,
ки шоҳҳои вай аз ғояти хушборӣ ба ҳар тараф ҳам меҳӯрданд,
ё ў аз шароби ғурури ҳусн ё ин ки аз бодаи шодмонӣ маст
шуда буд, ки мастона қадам мениҳод.

«Чун он маҳбубаи дилором наздик расид, ман аз сари хо-
маи рег шорида фуromaда дар пасҳамие, ки Ситора ба ман
нишон дода буд (бояд Ситора ҳам он чоро ба ман бо нишон-
доди он офтоб таъин карда бошад) дароз кашидам. Аммо бисъ-
ёр дер накашид, ки он офтоби оламтоб бар сари болини ин-
тизорӣ расид ва гӯё бахти баланд ба ман мегуфт, ки «эй,
бар сарат офтоб омад, барҳез». Ман фармони бахти баланд-

ро рад накарда, беихтиёр аз ҷоям часта хестам ва дар рӯ ба рӯи ӯ рост истодам.

«Дар тани он сарви ноз куртаи шоҳии сафед буда, вай на монанди куртаи духтарони дӯшиза пешбаста, балки ба тарзи куртаҳои занони тифлдор пешкушода буд ва аз он ҷо сафҳаи синаи булӯринаш дар партави моҳтоб монанди сафҳаи сафеди дурахшоне дар назари ман меофт — дар ҳақиқат он бахтӣ сафеди ман буд, ки пешаш кушода менамуд, остинҳои куртааш то болотар аз оринҷояш барзадагӣ буда, соидҳои сафедаш дар фазои моҳтобӣ монанди ширмоҳии зиндае, ки даруни об бошад, дилбарона ҷунбиш намуда, гӯе «мо барои бӯсаи ту омадаем» гӯён хаваси касро оҳанрабовор ба тарафи худ мекашиданд. Бар сари он сарви сарандоз як сарандози шоҳии сафед буд, ки мӯи сиёҳи дарози диловези ӯро сар то по мепӯшид ва маълум буд, ки ӯ ин гуна сарандозро барои ҳамранг кардани тамоми баданаш бо маҳтоб ва пинҳон доштани худ аз рақиби нохалафи эҳтимолӣ ба сар гирифта буд. Аз тағи ду тарафи пеши он сарандози сафед ду милла мӯи сиёҳи ӯбофтаи зулфмонанд намудор буд, ки он духтари худурои ишвагиро онҳоро аз ду баногӯшаш ба рӯи рухсорааш гузаронида ба наздикиҳои гӯшаҳои даҳони худ оварда қач карда гузошта буд ва ин вазъият ҳайати ӯро боз ҳам дилработар ва хушнамотар карда буд.

«Ман намедонам, ки рӯи сафеди гулобитоби ӯро ба чӣ монанд намоям? Ман он рӯйро офтоб гӯям ҳам, намешавад, моҳ гӯям ҳам, намешавад, гул гӯям ҳам, намешавад, оина гӯям ҳам, намешавад! Зеро инҳо чизҳоеанд, ки ҳар кас ҳар рӯз ҳар кадоми онҳоро мебинанд ва шояд ба сабаби бисъёр дидан бошад, бинанда ба онҳо ягон аҳамияти ғавқуллодае ҳам намедиҳад. Охир, он рӯеро, ки одам ба як диданаш то нисор кардани ҷони худ тайёр аст, чӣ гуна ва бо кадом инсоф ба ин чизҳои оддӣ монанд мекунад?..

«Ман ҳамин қадар гуфта метавонам, ки он рӯи зебо бо он бинии латифи дилрабо, бо он чашмони сиёҳи муҳаббатнигоҳи меҳрафзо, бо он миҷгонҳои дарози дилнавози шавқангез, бо он абрӯвони мушқинмӯи нӯгтез, бо он пешонаи меҳрубони нишонаи лутфомез — бисъёр шинам, бисъёр дилқаш ва бисъёр хушнамо афтада буд, ки одам аз диданаш сер намешуд.

«Ман меларзидам, ӯ мастона қадам монда ба ман наздик расид. Ман беихтиёрон ба ду дастам аз банди ду дасти булӯринаш гирифтам. Ӯ бе ҳеҷ ибто ва бе ҳеҷ гуна нозу истиғно ба ман наздиктар омад. Аз ӯ дар зимни бӯи хуши дилқашии атр як бӯи бегона ҳам омад. Ин бӯи шароб буд, ки аз тарафи даҳони ӯ меомад. Ман дарҳол пай бурдам: аз он му-

салласи шаръӣ, ки падараш барои «дар тоат қувват» ҳар субҳу шом, балки аладдавом менӯшид, ӯ имшаб барои часорат пайдо кардан дар мулокоти ошиқона ва беибо кушода партофта тавонистани дафтари ишқбозии худ дар пеши як ошиқи нав-гирифтори бегона — ду-се пиёла нӯшида баромадааст.

«Дар тасвири ин ҳолат ва хайрати ӯ, дар зери он пирохани пешкушода ва остинҳои барзада, се байти Соибн исфаҳонӣ ба хотири ман расид ва он байтҳо инҳо буданд, ки дарун-дарун замзама кардам:

Он маҳлиқо баромад аз хона май кашида,
Моил ба ӯфтодан чун меван расида
Нози баҳонаҷӯро дар як тараф ниҳода,
Шарми ситезахӯро дар хоку хун кашида,
Молида остинро то бўсагоҳи соид,
То ноф пираҳанро чун субҳидам дарида.

«Пошшоҳони ман ҳақиқатан ҳам як меван расидае буд, ки он шаб ба дасти ман афтода буд — ӯ монанди шафтолуи шалили обдор буд, ки аз сар то пой баданаш оби латофат ва тароват мечакид.

«Бандҳои дастони латифи ӯ ҳанӯз дар дастонам буданд, дастони ман меларзиданд ва дастони нарм ва нозуки ӯ ҳам аз дастони ман камтар намеларзиданд. Ман дастони мулоими ӯро нарм-нармак мемолидам. Аммо сухане намеёфтам, ки ба ӯ гӯям. Ӯ якбора дастони худро аз дастонам кашида гирифт ва он дастонро дар ду тараф ёзонда, сари сини софашро берун дамонда ҳамбёрае кашид ва бо оҳанги часуруна:

— Охир, дар як ҷо бинишинем! — гуфт.

«Дар оҳанги ӯ аломате буд, ки гӯё барои бечасоратнам бо он оҳанг ба ман таъна мезад.

— Ба-чашм, — гуфтам ман дар ҷавоби ӯ.

«Ӯ дар ҳамон ҷое, ки истода буд, нишаст ва ман ҳам ба ӯ пайравӣ карда дар рӯ ба рӯи ӯ ҷой гирифтам. Дар миёнаи ману ӯ аз ду ваҷаб зиёдтар фосила набуд. Ман ҳанӯз сухане намеёфтам, ки ба ӯ бигӯям, ё ин ки монанди гунгу лол суханҳои дар дил доштаамро ба ӯ гуфта наметавонистам. Боз ӯ ба гап даромада пурсид:

— Шуморо чаро «Бисмил» мегӯянд ва маънии ин сухан чист?

— Маънии бисмил — кушташуда мебошад, ман, ки кушташудаи ишқ мебошам, ба ҳамин муносибат маро «Бисмил» номиданд, — гуфтам дар ҷавоб бо ҷасорате, ки ӯ ба ман бо пурсиши худ дода буд.

— Ишқи кадом маъшуқаи номехрубон шумо барин як ҷа-

вони меҳрубони дилкашро куштааст,— гӯён боз пурсид он маъшукаи меҳрубон.

— Аз гуфтани номи он маъшукаи меҳрубон ва ба кавли ту «номеҳрубон» метарсам,— гуфтам ман дар ҷавоб тарсону ларзон.

— Магар кушташудаи ишкро давое нест, ки ба вай дубора зинда шавад? Агар бошад, он даво кадом аст ва аз кучо ёфтани он мумкин аст?

«Ин пурсишҳои сарпеч, ки ҳақиқатан калиди рози дили сарбасти ман буданд, маро чунон бетоқат карданд, ки дигар дар ман на бечасоратӣ монд ва на шарму ҳаё:

— Ҳаст!— гӯён пештари он маҳбубаи меҳрубон гежида рафтаам ва дастонамро бар замин ниҳода ва ба онҳо такъя карда худро росттар гирифта лабонамро ба лабони ӯ наздик бурда истода:

— Бӯсаи ана ҳамин лабони ҳаётбахш давои зиндакунандаи куштагони ишқ аст!— гӯён лабони ларзони худро ба лабони тафсонаи ӯ часпондам. Дидам, ки ӯ аз ин ҳаракати ман нарамид, боз ҳам часуртар шуда дастонамро аз зери бағалаш гузаронида, хостам дар оғушаш танг кашам. Аммо он духтари часур дар ҳолате, ки ман пай мебурдам, хуни ҷавониаш дар ғалаён омадааст, бо як ҳаракати саркашона ду дасти худро ба сари синаи ман тир карда маро бо шиддат паснокӣ тела дод ва худро аз ҷои нишастагиаш як қадам пас кашида, бо ҳамон вазъияти аввалиаш — дар рӯ ба рӯи ман нишаста сар ҳам кард ва салои «пик-пик»-кунон гиристан аз вай шунида мешуд.

«Аланган оташи даргирифтаистодаи бадани ман якбора паст шуд. Сар то поям ҳанӯз ҳам месӯхт, аммо монанди ҳезуми тари нимсӯхта, ки аз ҳезуми хушки шӯълавар дур афтода бошад, кӯрдудкунон месӯхт ва дуди ин сӯзиш дар димоғам зада мағзи сарамро метарконид.

«Духтар ором намегирифт ва гиръяи гулӯгирашро давом медод. Сурур ба ғам, сур ба мотам бадал ёфт. Ман, ки ўро дӯст дошта будам ва мақсади ман аз ҳар чӣ пештар хурсандӣ ва ризомандии ӯ буд, ба ин ҳолати ӯ тоқат қардан аз иқтидори ман берун буд: пештараш рафтаам ва дар макоми узр гуфтам:

— Э ҷони азиз! Ман ба меҳрубониҳои ту фирефта шуда, ба як ҳаракати густохона ният кардам. Ту саркашона маро танбеҳ карда ҷодаамро ба ман нишон додӣ. Ман аз ин чиҳат аз ту миннатдорам. Аммо аз он ҷо, ки ман сабаби ғаму андӯҳи ту шудаам ва ба ҷои он, ки туро хандонам, гиръендам, худро гунаҳгор мешуморам ва аз ту бахшоиш металабам ва низ

аз ту мепурсам, ки гӯй чӣ кунам, ки сабаби хурсандии ту шавад ва ин ғаму андӯхи туро бартараф намоям.

«Гиръеи духтар камтар шуд ва пайдо шудани камтар оромиро дар вай ҳис намудам. Аммо ба пурсишҳои ман ҷавоб намедод ва ҳамчунон дар зер бори ғам сарашро ба замин ҳам карда менишаст, ман дубора ба сухан даромадам:

— Э маъсумай покдомани ман! Агар хурсандии ту бо нест шудани ман муяссар мешуда бошад, ман тайёрам, ки дарҳол худро халок намуда нест кунам, ҳеч набошад, ҳамин ҳоли ҳозир сарамро гирифта аз ин чоҳо ғоиб шавам. ба тарзе, ки баъд аз ин ҳеч кас ному нишони маро аз ин чоҳо наёбад ва агар мурда хок шавам, гарди ман ба домони ноки ту нанишинад...

«Ман хомӯш монда таъсири ин суҳанони худро ба ӯ мулоҳиза намудам: ӯ худро аз гирья боздошта буд. Аммо сар ҳамкунон дар андеша фуру рафта бо сарангуштони челонмонанди худ бар рӯи реги сурх хат мекашид. Ман сухани худро давом додам:

— Охир, ман туро дӯст медорам, барои ту, бар зарари худ ба бардоштани ҳар гуна азобу укубатҳо тайёрам ва ҳар навъ бало, казо, андӯху алам, ки аз ишқи ту ва аз тарафи ту ба сарам ояд, миннатдорона мебардорам. Аммо ба андӯхгин шудани ту, ба дилгир гардидани ту, хусусан, ки ин андӯх ва дилгирӣ ба сабаби ман пайдо шуда бошад, токат надорам...

«Ман боз хомӯш мондам ва чашмони худро ба умеди ҷавоб ба ӯ дӯхта истодам. Духтари ботамкин баъд аз фурсате бе он ки сарашро рост кунад ва ба тарафи ман нигарад, ба сухан даромад:

— Ин хафагӣ, ғамгинӣ ва гирьяи ман аз шумо ва ба сабаби ҳаракати густохонаи шумо нест,— гуфт ӯ ва илова кард, — албатта, ҳаракати густохонаи шумо ба ман нафорид ва худро аз дасти шумо раҳонидам. Аммо он гуна ҳаракате, ки халос шудан аз вай дар дасти худам бошад ва ман иқтидор дошта бошам, ки дар ҳар гуна маврид хушдорӣ карда тавонам — он гуна ҳаракатҳо чаро сабаби андӯхи ман шаванд... Агар ҳаракати густохонаи шумо ба гирьяи ман сабаб мешуд ҳам, ман шуморо дар он ҳаракат айбдор намекардам ва ба айбдор кардан ҳақ ҳам надоштам. Чунки шуморо то ба ин андоза худам далер карда будам. Сабаби ҳақиқии андӯху алам ва гирьяю ғами ман бахти сиёҳи ман аст, ки маро ба ҳамин дараҷа бебок ва беибо кардааст ва дар шароите, ки шарият ва муллоҳо ҳатто овози зан ва духтарро номаҳрам мешуморанд, ман шабона бо як марди бегона дар хилват бо рӯи кушода сӯхбат менамоям.

«Духтар кадре хомӯш монда дар андеша фуру рафт ва

баъд аз сонияе якбора сарашро баланд карда ва ба ман чашм дӯхта истода пурсид:

— Шумо маро чандсола тахмин мекунед?

«Ман ба ин пурсиши ӯ ба зудӣ ҷавоб надодам. Ман ӯро 21—22-сола тахмин мекардам. Аммо азбаски занон ва духтарон калонсол шуданро ва калонсол гуфтанро бад мебинанд, ман дар изҳори тахмини ҳақиқии худ андешаманд мондам ва барои хурсанд намудани ӯ хурдсолтар нишон додани ӯро лозим дониста:

— Ман туро 17 ё 18-сола тахмин мекунам,— гуфтам.

«У нимхандае карда:

— Шумо маро бо гапи дурӯғ хурсанд кардан мехоҳед,— гуфт ва илова кард:— Ман дар ҳақиқат 28 солавро пур кардаам...

«Дар гуфтани ин суҳан он шукуфтагӣ, ки дар рӯи вай ба сабаби тахмини бардурӯғи ман пайдо шуда буд, барҳам хӯрд ва авзон ӯро дубора пардаи сиёҳи андӯху алам печонда гирифт ва баъд аз лаҳзае хомӯш мондан давом намуд:

— Ман 28-солаам. Аммо ҳанӯз духтар мебошам. Бахти сиёҳи ман асосан ҳамин аст! Аммо сабаби ба ин бахти сиёҳ гирифтор шуда мондани ман дуру дароз аст. Агар шумо бо шунидани дарду алами ҷонгудоз токат дошта бошед, ман ба нақли саргузашти сиёҳбахтии худ тайёрам!

— Ба ҷон миннат дорам ва ҳама тан гӯш гардида мешунавам,— гуфтам ман дар ҷавоби он духтари ноком.

САРГУЗАШТИ САРОСАР ДАРДУ АЛАМИ ДУХТАРИ НОКОМ

— Ман аз модар 18-сола мондам,— гӯён гап сар кард духтари ноком,— ман дар хонадони падару модарам фарзанди ягона мебошам. Модарам хату савод дошт, маро худ хонанда хату саводнок кард. Аз ғайри ин, пухтупазу дарзу дӯз барин хамаи хунарҳоро, ки дар хонадории як духтар лозим бошад, ба ман ёд дод. Баъд аз 16-сола шуданам ӯ мехост маро ба шавҳар дода тӯю тамошо кунад ва ба ин восита орзуву ҳаваси ягонаи худро, ки дар бораи фарзанди ягонааш дорад, шиканад. У дар интизори ягон ҷавони домодшаванда ду соли охири умри худро гузаронид. Аммо домодшаванде набаромад.— Духтарак дар ин ҷои суҳанаш аз ман пурсид:

— Оё медонед, ки сабаби ин чист?

— Не, намедонам ва аз кучо медонистам? — гуфтам ман дар ҷавоб.

— Албатта, шумо наредонед ва доништанатон ҳам мумкин набуд,— гӯён духтар ҷавоби маро тасдиқ намуд ва худ ба ҷавоби пурсиши худ давом кард.

— Хоҷагон ва аз ин ҷумла хоҷагони Хоҷа Ёбонӣ духтархошонро ба занӣ ба ғайр аз ҳамнаҷодони худ ба каси дигар наредиданд, аммо аз хешовандон ҷавоне ёфт нашуд, ки ба ман кас монад. Ана ба ҳамин сабаб модари меҳрубонам орзуҳои худро ба хок бурд.

— Баъд аз оши соли модарам падарам зани дигар гирифт,— гӯён духтари аламдида мусибатномаи худро давом дод,— ман дар вафоти модари пуршафкатам чӣ қадар сӯхта бошам ҳам, мусибати ҳақиқии тоқатнопазир баъд аз зани нав гирифтани падарам ба сарам омад,— гирия гулӯи духтарро гирифта хомӯш монд. Аммо ӯ сарашро баланд карда баъд аз як дами сарди дароз кашида роҳи шушу гулӯяшро бозкардан, боз суханашро давом дод.

— Мусибат саҳт ва ҷонгудоз буд: дар он вақт дар хонадони падарам ду хизматгорзан буд. Аммо модари ӯгай ҳамаи корҳои саҳт ва чиркини хонаро ба ман мефармуд: ман хона мерӯфтам, ман рӯи хавлӣ мерӯфтам ва ман ҳатто ҷоҳои ногуфтаниро, ки рӯзе ду бор рӯфтани он ҷоҳо лозим аст, тоза мекардам. Хизматгорзанон танҳо ба ошпазиву нонпазӣ машғул мешуданд. Ҷомашӯиро бошад, ман бо онҳо ҳамроҳ мекардам. Дар таом бошад, хӯрокҳои бадтарин ва дилнокаштаринро ба ман меод ва баъзан саркути хизматгори, ки онҳо ҳам он қадар чизи бомаза наредиданд, насиби ман мешуд. Агар дид, ки ман аз корҳо фориг шуда дар гӯшае нишаста китоб хонда истодаам, баъд аз он, ки маро «духтари китобхон вайрон ва котабоз мешавад» гӯён ҳақорат мекард, маҳз барои дур кардани ман аз китобхонӣ, як кор ёфта ба ман мефармуд. Ба болои инҳо ман шабона аз паси дар мешунидам, ки ба падарам аз ман шикоят карда: «духтаратон ғазалҳои бешармиро бисёр меҳонад, ӯ вайрон мешавад, саробашро гиред, ӯро нагузоред, ки китоб хонад ва зуд ба шавҳар дода аз ман дур кунед, ки ман ба дидани як духтари сабукпо тоқат надорам» мегуфт. Падарам аз хешовандонаш домодшаванда ёфт нашуданаширо сабаби кушода нашудани бахти ман нишон дода ба ӯ узр мегуфт...

Духтар баъд аз хомӯш мондани кӯтоҳе боз давом кард:

— Ман ҳам меҳостам, ки агар марди ҳафтодсола бошад ҳам, маро зудтар ба шавҳар диҳанд, то ин ки аз шиканҷаи ин модари ӯгай ҷавони нобакор халос шавам. Аммо илоҳӣ зоту зурьети (зуррияти) ин хоҷагон хушқида равад, аз инҳо ягон домодшавандае ёфт намешуд. Намедонам, инҳо чӣ бало

доранд, ки дар авлодашон аз писар дида духтар зиёд аст. Писаронашон бошанд, ба болои ин, ки аз хешовандони худашон зан мегиранд, духтарони муриду мухлисхашонро ҳам, ки назр гӯён дар катори гову гӯсфандони назрӣ оварда мешаванд, ҳамхобан худ мекунад. Дар ин шароит ба мани сиёҳбахт, ки дар як биёбони регзор нишастаам, аз хешони худ шавҳар аз кучо ёфт мешуд...

«Бо шунидани киссаҳои пурдарди ин духтари сиёҳбахт муҳаббати бо раҳм омехтаам нисбат ба ӯ чӣ андозае, ки зиёд шавад, нисбат ба он модари ӯгаи бадкирдор ҳамон қадар ҳам оташи ғазабам боло мегирифт. Ман дар дили худ мегуфтам: «Даст ёбам, ки он золимаро баста сарнагун ба чоҳи мазор андозам» ва аз шиддати ғазаб сухани он духтари мазлумаро бурида аз ӯ пурсидам:

— Ҳоло он модари ӯгаят хаст?

— Не!— гуфт ӯ дар ҷавоб ва давом кард,— баъд аз чор соли бо падарам зиндагонӣ кардан бо бемории ҳасба (сипной тиф) вафот кард. Баъд аз панҷ моҳи вафоти ӯ падарам боз зани дигар гирифт. Аммо ин зан аз аввали ҳам бадтар баромад. Ӯ дар қор фармудани ман дар қорҳои паст, дар хӯрок ва дар манъ кардан аз китобхонӣ ва дар ҳақорат кардани ман бо вайронӣ аз модари ӯгаи пештараам бадтар ва саҳттар ба ман муомила мекард. Ба болои инҳо ӯ на танҳо аз бозор кӯртаворӣ оварда ба ман додани падарамро манъ мекард, ҳатто барои фонда бурдани ман аз либосҳои модари марҳумаам ҳам роҳ наметод: «Мероси зан аз он зан мешавад, на аз он духтар» гӯён пӯшоқиҳои аз модарам мондари сандуқаш андохта кулф зада монд — ва барои ман пӯшоқиҳои мурдашӯии кӯҳнаро, наметоднам, аз кучо ёфта оварда маро ба пӯшидани он чизҳои дилнокаш маҷбур мекард ва ҳол он, ки дар замони модари ӯгаи аввалиам аз либосҳои модарам фонда мебурдам,— духтарак ба куртаи сафедаи пешкушоди занонаи худ ишора карда илова намуд,— ана ҳамин курта аз он модари маҳрумаам мебошад...

— Ин золима ҳоло дар кучост? — гӯён ман боз сухани ӯро буридам.

— Ҳоло дар кучо будани ӯро наметоднам. Аммо ҳамин қадараш ба ман маълум аст, ки ӯ чизҳои хонаи падарамро дузда ба хонаи хешовандони худ бурдан гирифт. Падарам, ки бисёр молдӯст аст, ба ин қорӣ ӯ тоқат карда натавониста аз вай чудо шуд ва ӯро аз хонааш бароварда пеш кард ва ман ягона «бонуи хона» шуда мондам. Қорҳои хонаро ду хизматгорзан мекунад. Ман барои дастбӯрии худ Ситораро, ки мешиносед, вай дар он вақтҳо 9-сола ва бе падару модар буд,

ёфтам. Ман ўро монанди хоҳарам дўст медорам. Ҳоло ягона махрами рози ман ва ёри дилнавози ман ўст.

— Маълум мешавад, ки ҳоло зиндағониат ба хубӣ мегузарад,— гуфтам ман бо оҳанги суол.

— Зоҳиран ба хубӣ мегузарад,— гуфт дар ҷавоб ва оҳе кашида давом намуд,— ман умри ҷавони худро — умреро, ки дар он вақт ҷавонон, умуман, ва духтарон, хусусан, аз ғалаёни хуну орзуҳои ҷавонӣ девона барин мешаванд, дар зери шиканҷаи модарони ўгай гузаронда дилмурда шуда будам. Баъд аз он, ки худ бонуи хона шудам, гоҳе дар дилам мегузашт, ки «акнун ман ба шавҳар равам, бад намешавад, чунки падарам пир шудааст ва ҳеҷ кас дар дунё абадӣ зинда наместонад. Агар ман аз он шавҳари мавҳумӣ фарзанд, ё ҳеҷ набошад, ягон фарзанд ёбам, баъд аз сари падарам танҳо ва бекас наместонам», ин фикри ман на ба хоҳиши орзуи ҷавонӣ (зеро чунон ки гуфта гузаштам, он гуна хоҳишҳои ман кайҳо мурда буданд), балки барои тадбири зиндағонии ояндаам буд. Дар ин сурат, албатта, кӣ будани он шавҳар ба ман фарқ нашофт. Аммо як воқеа рӯй дод, ки ба ин хоҳиши ман ҳам роҳ наводани бахти сиёҳи худро донистам.

«Духтари бечора як хомӯш монда нафасашро рост гирифта, боз давом кард: ин воқеа ба ин тариқа рӯй дод: аз хоҷағубониҳои шаҳри Бухоро як ҷаси 50-сола ҳаст, ки зани ў мурда буд. У маро талаб карда хостгор фиристод. Ман дар паси дар истода ҷавоби ба хостгор додаи падарамро шунидам. Падарам дар ҷавоби талаби ў гуфт: «Ман пир шудаам, фарзанди дигар надорам ва зан ҳам надорам. Ин духтар ягона фарзанди ман аст, ки саровонии хонаи маро мекунад. Ман ўро ба касе медиҳам, ки ба ман хонадомод шавад». Хостгор барои саровонии хона зан гирифтавро ба падарам маслиҳат дод. Падарам аз бадкирдорӣ ва дуздии занони сайиба (бева) шикоятҳо карда:

— Агар ягон духтари хурдсоли чашм нокушода, масалан, 12-сола ёфт мешуд, мегирифтам,— гуфт ва илова кард,— дар он сурат ҳам духтарамро ба шавҳар дода аз хона дур карда наметавонистам,— падарам дар охири суханаш ба хостгор катъӣ карда гуфт:— шартӣ якуми ман, ба домодшаванда қабули хонадомодӣ аст.

«Духтар баъд аз накли суханони ба хостгор гуфтаи падараш давом намуда гуфт:

— Албатта, он домодшаванда, ки дар шаҳр хавлӣ дорад, дастгоҳи эшонӣ ва девонахонӣ дорад ва фарзандони баркамол ҳам дорад, хонадомодиро қабул накард. Баъд аз ин воқеа ба ман маълум шуд, ки ман аз дунё дар танҳои ва бе-

каси хоҳам гузашт. Зеро аз хоҷаубониҳо каси дигаре ҳам нест, ки шаҳро гузошта ба ин биёбони регзор омада ба дари хонаи падари хасиси искити ман хонадомод шуда нишинад.

«Духтари сиёҳбаҳти ноком суханони охиринашро, хусусан он калимаҳоро, ки «аз дунё дар танҳои ва бекаси гузаштани ҳуда»-ро ифода мекарданд, дар зери бори ғаму андӯхи гарон мегуфт. Баъд аз тамомияти суханаш ҳам ӯ ба офтобе монанд менамуд, ки дар зери абри сиёҳ монда бошад.

«Аммо баъд аз фурсате дар чехраи духтар осори шодмонӣ пайдо шуд ва табассумкунон аз нав гап сар кард:

— Ман дар умри худ, ягон бор бошад ҳам, на танҳо ба назари муҳаббат, ҳатто ба назари оддӣ ҳам ба рӯи марде нигоҳ накарда будам,— гуфт духтар ва эзоҳ дод,— зеро чунон ки дар саргузашти худ гуфтам, дилмурда шуда будам ва, чунончи, мардум меғоянд «давуча нашуда ғулунг шуда будам»,— духтар қадре хомӯш монд ва тобиши шӯълаи шодӣ дар чехрааш зиёдтар шудан гирифта давом намуд:

— Аммо дар ин миён коре шуд, ки ман ба як мард муҳаббат пайдо кардам. Рӯзе касе пайдо шуд, ки ба баъзе одатҳои анъанавии хоҷаубониҳо муқобил баромад. Ман, ки қурбони одатҳои хонадонии худ будам, дар дилам нисбат ба он қаҳрамон як муҳаббати ғойбона бедор шуд ва орзуи дидани ӯ дар дилам гузашт. Ман ин орзуи худро аз паси дару девор ба ҷо овардам ва дидам, ки он мард як ҷавони зебост, муҳаббати ман ба ӯ зиёдтар шуд. Баъд аз он кӯшиш кардам, ки ӯро аз наздиктар бинам ва овози ӯро шунавам. Хушбахтона, ин орзуям на як бор, балки чандин бор ба вукӯъ омад ва дар ҳар боре, ки ӯро медидам, муҳаббатам нисбат ба ӯ аз пештара зиёдтар мешуд. Охир рафта-рафта ин муҳаббат ба дараҷае расид, ки вайро шоирон «ишқ» меноманд ва аз дасти сӯзу гудози вай чун моргазида меноланд...

«Духтари моҳпайкар андаке хомӯш монд. Зохиран ёдоварии пайдо шудани ишқи аввалинаш дили ӯро ба ҳаяҷон оварда буд, ки ду қабл дасти худро аз ду тараф ба зери бағалаш бурда ба паҳлӯҳои худ гузошт ва саҳт молиш дод, ба сари сандукаи синаи худ оварда ба ҳам пайванд дод, баъд аз он қаблҳои дастонашро ба панҷаҳои бо ҳам печонда, як-ду бор фишори саҳт дода ба сухани худ давом кард:

— Муҳаббат,— гуфт ӯ,— ба фаҳми ман, дар дили ҳар ҷавон ҳаст. Аммо вай монанди оби пешбаста дар паси дамма афтада ором менегад. Маълум аст, ки ин гуна об ба тарафе майл кунанд ва роҳи ҳаракати худро ёбад, аввал кам-кам ҷорӣ мешавад ва рафта-рафта ҷараёни ӯ ба дараҷае мерасад, ки касе дубора пеши вайро баста наметавонад ва ӯ ҳамаи

бандҳо ва монеаҳо бардошта мепартояд. Ҳамчунин муҳаб-
бати ман низ ба он ҷавон аввал як майли одди қалбӣ бошад
ҳам, кам-кам ва бо диданҳои пай дар пай ба дараҷаи камол
расид ва рафта-рафта ба андозаи бардошта партофта таво-
нистани ҳамаи монеаҳо қувват гирифт...

«Духтари рӯҳшинос хомӯш монд ва ин хомӯшии ӯ дароз
кашид, аммо монанди он, ки ба ман чизе гуфта аз ман нига-
рони ҷавоб бошад, ҷашмони худро ба ман дӯхта меистод. Ман
ба ин мулоҳизаи ӯ пай бурда, дар мақоми ҷавоб аз ӯ нурси-
дам:

— Он марди хушбахт кӣ буд?

«Духтар ба ҳамон вазъияти аввалиаш ба ман ҷашм дӯх-
та истода ва табассуми дандоннамое карда гуфт:

— Агар то ҳол аз ҳаракатҳои ман ва аз суҳанони дар ин
ҷо гуфтаам кӣ будани он ҷавонмардро нафаҳмида бошед, ман
ошкоро мегӯям, ки он шумо будед! Шумо будед, ки ҳилаҳои
кафшмониҳои хоҷаубониҳои моро кушода, бо ҷасорати тамои
ба падарам маълум карда, ӯро масҳара намуда, дар доми худ
кашидед, ин кори шумо буд, ки маро дар бораи ба воситаи
шумо имконияти вайрон карда шудани баъзе анъанаҳои ди-
ғари хоҷаубониҳо умедвор кард ва ба ин сабаб ман ба шумо
муҳаббат пайдо кардам ва рафта-рафта ин муҳаббат ба да-
раҷаи камол расид; ин шумо будед, ки маро дубора зинда-
дил карда, дубора дар дили ман орзуҳои ҷавониро бедор гар-
донидед! Ин шумо будед, ки мани 28-соларо дубора ба 18-
солагӣ овардед, хулоса ин шумо будед, ки ишқатон маро ба
вайрон кардан ва аз пеш бардошта партофтани ҳамаи монеа-
ҳо водор кард, ниҳоят, ин шумо будед, ки ман аз ғалаёни ху-
ни ҷавонӣ маҷбур шудам, ки дар пеши шумо сари ризову тас-
лим ҳам кунам...

«Бо шунидани ин суҳанҳои меҳрангез ишқи ман ба он дух-
тари волоназар яке бар сад афзуда ҳаяҷони қалби маро ба
ҷодае расонда буд, ки ҷӣ карданамо ва ҷӣ гуфтанамо на-
медонистам ва ман ҳаминро медонистам, ки ман ӯро девона-
вор дӯст дошта будам ва аз ғалаёни сӯзиши ишқ ва шавқ чун
муи оташдида ба худ мепечидам. Дар ин вақт он духтари мох-
симо ба назари ман на он духтар буд, ки дар аввали мулоқот
ман девонавор майл доштам, ки ҳар ҷӣ зудтар ман ба ӯ
наздиқ шавам ва бо бӯсаю канор оташи дили сӯзони худро
таскин диҳам. Ростӣ гап ин аст, ки ман дар аввали мулоқот
ӯро як духтари сабукҳои ҳарҷой гумон карда будам, ки он
шаб насиби ман шудааст. Дар ин вақт он духтар ба назари
ман як ҳусни муҷассама менамуд, ки дар зимни зебоии сурат
камали маънавиро дар бар гирифта буд. Агар хулоса карда

гӯям, муҳаббати ман нисбат ба ӯ дар аввали мулоқот ишки хайвонӣ бошад, ҳозир ба дараҷаи ишки инсонӣ боло рафта буд...

«Духтар дар андеша фуру рафта, маро гирифтори ҳаяҷон ва ошуфтагӣ дида, боз худаш ба суҳан даромад:

— Оре, ишки шумо маро маҷбур кард, ки ман сари таслиму ризо ба пеши шумо ҳам кунам,— гуфт ӯ ва давом кард,— лекин маънии таслиму ризои ман он нест, ки ман холи ҳозир ба ҳар гуна ҳаракатҳои густохонаи шумо бардошт кунам. Ин кори духтарони ҳарҷоии сабукпой аст. Ман мехоҳам, ки агар тақдир рафта бошад, ман бо шумо бо никоҳи расмӣ рӯирост зиндагонӣ намоям, вагарна ман дар танҳои дар зери ғаму кулфату андӯх ҳалок шавам ҳам, ба он гуна ҳаракатҳои беномусонаи сабукпоёна тан нахоҳам дод.

— Ман на танҳо розӣ, балки аз ҷону дил ва девонавор роғиб мебошам, ки муҳаббати қалби мо бо ҳам, дар зоҳир ҳам бо риштаи никоҳ баста шуда, мо бо ҳам инсонвор зиндагонӣ намоем,— гуфтам ман дар ҷавоб ва илова кардам:— Аммо ин корро назар ба фикри ту бо ин падари якҷаҳаи ту чӣ гуна ба вукӯъ меорем?

— Як роҳ ҳаст,— гуфт ӯ,— аммо бо он роҳ рафтан ва падарамро ба он роҳ даровардан вобаста ба кӯшиши ҷиддиёнаи шумо мебошад.

— Қадам роҳ аст он? — гӯён ман бо ҳаяҷон пурсидам. Зеро назар ба фикри ман ягон роҳе ба назарам наменамуд, ки ман бо вай рафта ба хоҷаубониҳо домод шуда тавонам ва илова кардам:— ман тайёрам, ки дар ин роҳ бо сарам равам ва агар сарам равад ҳам, аз он роҳ барнагардам!

«Духтар табассум карда гуфт:

— Агар он роҳ роҳе бошад, ки дар вай эҳтимоли рафтани сари шумо бошад, пас он роҳ барои ман ҷӣ даркорӣ дорад. Охир, сари шумо дар пеши ман на танҳо аз хоҳишҳоям, аз ҷонам, аз дилам ва аз ҳамаи ҳастии худам ҳам азизтар аст. Роҳе ки ман фикр кардам, роҳи оддӣ аст. Аммо падарамро ба он роҳ даровардан қадре душворӣ дорад, ки он ба кӯшиши шумо вобастааст. Духтар дар эзоҳи он роҳ гуфт:

— Ман шунидаам, ки баъзе хоҷагони шахрӣ, вақте ки аз ҳешовандони худхошон домодшаванда ёфт нашавад, духтархошонро ба муллоҳо меводаанд ва муллоҳоро дар шараф баробари хоҷагон мешуморидаанд. Шумо ягон касро ёфтани даркор аст, ки ин роҳро ба падарам маъқул кунонад ва шуморо барои хонадомодӣ тақдим намояд.

«У хомӯш монда мунтазири ҷавоби ман шуд. Ман дар андеша афтада будам, ки қадам рӯбохро ёфта ба пеши ин гурги

пир фиристонам, то ки ўро ба ин роҳ дароварда тавонад. Духтар аз фикр карда мондани ман пиндошт, ки ман дар андешаи баъзе мулоҳизаҳои баъд аз никоҳ афтодам, ў он мулоҳизаро ба тарзи эҳтимол баён карда, дар роҳи бартараф кардани онҳо гуфт:

— Эҳтимол, шумо ба хонадомод шудан ва ба ин ҷо омада дар ин биёбони регзор зиндагонӣ намудан розӣ набошед. Лекин шумо ин шартро то никоҳ қабул карда истед, басандааст. Баъд аз никоҳ ман канизаки шумо мешавам, дар он вақт ихтиёри ман мувофиқи шарият ба дасти шумо мешавад — хоҳед, ин ҷо менишинед, хоҳед, аз ягон ҷой ягон кулба ёфта маро он ҷо мебаред.

«Ман даҳан рост карда мехостам ҷавоб диҳам, аммо ў бо дасти худ маро ба хомӯш истодан ишора карда дар паи баёни як мулоҳизаи эҳтимолӣ ман ва дафъи он афтода давом намуд:

— Аҷаб нест, ки дар хотири шумо мулоҳизаи душвории рӯзгор афтода дар фикр фуру рафта бошед. Аммо ман дар ин бора пешакӣ гуфта мемоман, ки агар шумо маро ба шаҳр баред, ҳеҷ гуна вазнинии ман ба шумо намеафтад. Чунки ман дар муддати ин даҳсола танҳо то фурсат ёфтам, китоб хонда саводи худро баланд кардам ва ҳар гоҳ, ки китобхонӣ дилгирам кард, ба дарздӯзӣ машғул шуда, ин хунарро ҳам ба камол расондам. Ман дар шаҳр метавонам, ки духтарони одамонро хононда, ё ин ки дарздӯзии касона карда як лаб нон ёбам.

«Ҳарчанд ман дар розӣ шудани падари ў шак дошта бошам ҳам, ба ў боварӣ дорам, ки падарашро ба роҳ дароварда метавонам: аввал худ дидароӣ карда дили ўро ба даст мегирам ва баъд аз он одами соҳибнуфузе ёфта ба ў хостгори мефиристонам.

«Дар ин вақт, ки моҳ аз болои сари мо гузашта ба тарафи гарб майл карда буд, дар тарафи шарк сафедии манора монанде акси худро ба осмони кабуд андохта вайро сафедчатоб мекард. Духтар аз ҷои худ хеста истода гуфт:

— Шумо маро дубора зиндадил карда орзуҳои ҷавониро дар дили ман бедор намудед. Ман дубора ба зиндагонии хушбахтона умедвор шудам. Баъд аз ин дар ин умед зинда мондани ман дар дасти шумост. Чунон ки дар як баёз хонда будам:

То чӣ хоҳад кард бо ман даври гетӣ з-ин ду қор:
Дасти ту дар гарданам, ё хуни ман дар гарданат.

«Ман, ки баробари ў аз ҷо хеста дар рӯ ба рӯиаш рост ис-

тода будам, дастони ларзонӣ худро ба гардани латифи атласи сафедмонанди ӯ андохтам, ӯ дастони тафсонӣ худро аз бағалам гузаронида маро пеш кашид. Лабони тафсон монанди ду сими электрикӣ чунон ба ҳам сахт часпида буданд, ки аз ҳам чудо шудани онҳо душвор менамуд. Дар ин вақт рӯшноии рӯз чун бахти сафеди мо ба сари мо партав афганда буд. Аммо бахти моро сиёҳ кардани ин рӯшноӣ ҳам мумкин буд. Бояд ба ҳамин мулоҳиза бошад, духтар:

— Вой! Расвой наздик расид,— гӯён маро сар дод ва гурехт. Ман як вақт аз худ хабардор шудам, ки монанди як хайкали бечон шах шуда мондаам. Акнун сафедии рӯз ба дараҷае расида буд, ки аз сад қадам дуртар одам одамро шинохта метавонист. Ман бе он ки ба работ наздик шавам, аз тарафи ҷанубтари вай аз пасхамиҳои хомаҳои рег гузашта ба мазор расидам ва ба чиллаҳонаи худ даромада дарро ба рӯи ошнову бегона бастам ва дар он кулбаи эҳзон бо хаёли ҷоннон розу ниёз карда нишастам.

* * *

«Рӯзи дигар мутаваллӣ аз шаҳр омад. Аз ҳама пештар ба зӣёрати ӯ ман рафтам, ба ӯ бо хушомадгӯиҳои мунофиқона дидадарониҳо кардам ва барои дар вақти монда шуда омадани ӯро зиёда ташвиш надодан аз пеши ӯ зуд баргаштам. Баъд аз он ба ҳар муносибате пеши ӯ мебаромадам ва дар сӯхбат, дар рафти сухан гапро дар бораи аҳволи хусусӣ ва оилавии ӯ оварда кунҷковиҳо мекардам. Аммо дар ҳар бор он рӯбоҳи пир ба пурсишҳои ман ҷавоби кӯтоҳ дода, аҳволи хонаводагии худро намекушод, ки ман ба ӯ «маслаҳатҳо» диҳам.

Вақт мегузашт. Аммо дар кори ман кушоише наменамуд. Ситора зуд-зуд пеши ман омада аз офтобам салом мерасонд ва аз чигунагии аҳволи ман мепурсид. Маълум буд, ки он моҳи меҳрубон ба рафти кӯшишҳои ман ва натиҷаи он бесаброна нигарон аст. Аммо он пираки ба ҷое намерафт, ки ман ба дилоромии худ вохӯрда бо суханҳои рост ё дурӯғ дили ӯро ором диҳам...

«Охир воқеае рӯй дод, ки он гурги пир беихтиёрона аҳволи оилавии худро, лекин бо ҳилагарии рӯбоҳона, дар пеши ман кушода партофт: рӯзе аз хоҷагони баҳоуддинӣ — аз як хоҷаи 60-солаи занмурда ба духтари ӯ хостгор омад. Ӯ талаби он хостгорро рад карда фиристод. Ман аз ин воқеа фонда бурдан хоста ба пеши ӯ даромада худро аз рад шудани талаби он хостгор беҳабар нишон дода, ӯро бо тӯи духтараш муборакбод гуфтам. Ӯ дар ҷавоб рад шудани талаби хостгорро

ба ман нақл карда, дар бораи сабаби рад карданаш гуфт:

— Аҷдоди мо ба ҳазрати Усмон, ки ёри сеюми пайғамбаранд, мерасанд. Хоҷагони баҳоуддинӣ бошанд, номи хоҷагирро баъд аз Баҳоуддини Накшбанд⁷⁴ ба худ бастаанд. Аммо киҳо будани бобоҳои Баҳоуддин номаълум аст. Аҷаб нест, ки силсилаи насаби Баҳоуддин ба оташпарастони пеш аз исломи Бухоро рафта расад. Дар ин сурат баҳоуддинҳо дар шараф чӣ гуна бо мо баробар шуда метавонанд, ки мо ба онҳо духтар диҳем!..

— Аз рӯи шуниди ман,— гуфтам ба ӯ,— синни каримаи мастура (духтар)-ашон хеле калон шудааст. Аз рӯи шариат яке аз ҳақҳои духтар ба падар он аст, ки баъд аз ба балоғат расиданаш зуд ӯро ба шавҳар диҳад. Ҳар чӣ зудтар он азизаро ба шавҳар меоданд, бехтар буд.

— Мо дар мадраса кам хонда бошем ҳам, шариятро меодонем,— гуфт мутаваллӣ,— шарият ҳамеша дар вақтҳои зарурат аз қоидаҳои худ истисно мекунад. Чунончи, дар «Чорки-тоб»⁷⁵ дар мавриде гуфта шудааст, ки «гар зарурат бувад, раво бошад».

«Мутаваллӣ дар бораи «зарурате», ки тӯи духтарашро дер монандааст, аввал ёфт нашудани домоди «баробаршараф»-ро (баъд аз он аҳволи оилавино, ки ман аз пошшоҳонаш шунда будам, бо тафсилоти дуздӣ зани охиринаш ягон-ягон гуфта, дар охири суханаш:

— Мо хоҳиш дорем, ки агар аз хоҷагоне, ки ба мо дар шараф баробар мебошанд, домодшавандае ёфт шавад, очизаамонро ба ӯ дода, ӯро хонадомод кунем. Аммо ҳамин гуна домодшаванда ёфт нашуда истодааст. Ҳама кор ба тақдире насиба вобаста мебошад,— гуфт ва қадре хомӯш монда давом кард:— синни очизаро ба шумо магар бисёр калон нишон додаанд. Аммо ӯ дар ҳақиқат акнун ба 18 даромадааст. Дуруст аст, ки аз рӯи шариат духтаронро дар 9-солагиашон ба шавҳар додан мумкин аст ва барои бастани чашми духтарон аз номаҳрамон ин як тадбири калон аст, аммо ба сабабҳои, ки арз карда шуд, бахти ҳамшираатон ба зудӣ кушода нашуда истодааст.

— Аз рӯи шариат,— гуфтам ман,— муллоҳо ҳам дар шараф бо хоҷагон баробаранд. Модом, ки аз хоҷагон домодшаванда ёфт намешудааст, ягон муллои боб ёфта хонадомод кунанд ҳам, мешавад.

«Ман як дам хомӯш монда, кӯшиш кардам, ки ба ӯ чӣ гуна таъсир кардани сухани охиринаш худро дар чеҳраи ӯ мушоҳида кунам. Бадбахтона дар чеҳрааш равшан дидам, ки ало-

мати норизоии ғазаболуде пайдо шуда буд. Бо вучуди ин сухани худро давом додам:

— Аммо ба ҳар мулло бовар кардан дуруст нест, бояд муллои ба ҷанобашон хонадомодшаванда дар ин хонадон ғуломвор хизмат кунад, ӯ бояд мусофир бошад, дар шаҳр ҳавлӣ надошта бошад, то ки дар истикомати ин даргоҳ собиткадам монад. Ба болои ин, бояд он муллои хонадомодшаванда аз сирри кашфу каромоти ин даргоҳ хабардор бошад, ки дар «изҳори каромот» ба ҷанобашон ёрӣ расонад. Агар ҷанобашон илтифот кунанд, он навъ муллое, ки ин сифатхоро доро бошад, ба осонӣ ёфт мешавад. Албатта, ҷанобашон ба давлатманд будани домодшаванда мӯҳтоҷ нестанд. Давлати худашон, ҳудо зиёда кунад, басандааст. Хонадомоди қашшоке, ки ба сифатҳои мазкур доро бошад, ба зиёда шудани ин давлати худодод сабаб ҳам мешавад.

«Албатта, ман бо ин суханони охиринам худро ба хонадомодӣ такдим карда будам. Чунки ҳамаи шартҳо ба худам рост меомаданд. Ман мусофири кӯлобӣ будам, дар Бухоро ҳавлӣ надоштам, аз сирри кашфпешмонӣ ҳам, ки аз ҷумлаи «кармомоти» он даргоҳ буд, хабардор будам. Ба болои инҳо кашшоқ ҳам будам. Ҳарифи ҳилағар ҳам мақсади маро фаҳмида аз ҷеҳрааш он аломати норизоии ғазаболудро дарҳол барҳам дода, ниқоби шодмонии сохтаро ба рӯи худ кашид. Аммо дар зери он ниқоби сохта ҳанӯз нуҳуфта будани норизоии ғазаболуд аз ҷашмони кунҷкови ман пӯшида намонд. Бо ҳамаи ин ки он гурги борондида «ман» будани он домоди шартиро фаҳмида буд, худро ба нодонӣ зада бо оҳанги ҳамон шодмонии сохта ҷавоб дод:

— Қошқӣ, тақдир рафта бошаду ҳамин гуна ягон мулло ёфт шавад. Мо тайёрем, ки дарҳол аз кисаи худ тӯи калон карда очизаи худро ба ӯ дода, як фарзанди худро ду намоём,— гуфт ӯ ва илова кард:— дар ин ҷо бо муллоҳо мулоқот кам меафтад. Ҷӣ мешавад, ки шумо дар ин кор ба мо ёрмандӣ расонед ва зудтар шаҳр рафта ягон муллоеро, ки сифатҳои мазкур дар вай рост ояд, ёфта дар назари мардум аз ҷониби ӯ ба фиристодани ягон одами машҳури мӯътабар барои хостгорӣ сабаб шавед.

«Сар то сари ин гуфтаҳои ин гурги солхӯрда пур аз ҳилаву найранг буда, мақсади ҳақиқии ӯ аз ғайри ранҷондани ман зудтар рондани ман аз хонадонаш буд. Чунки ӯ будани як ҷавони занхоҳро дар наздикии як духтари калонсоли шавҳар талаб таҳлуқанок медонист. Барои хостгорӣ талаб кардан як одами «машҳури мӯътабар» барои ин буд, ки назар ба урфу одат ҳеҷ як одами «машҳури мӯътабар» барои як муллоба-

чаи қашшоқи пойлуч хостгори ро қабул намекард ва ба ин сабаб талаби ман ба ӯ нарасида муаллақ мемонд.

«Ман баъд аз ин сӯҳбат дар душвории сахте монда будам: ман мебоист «барои ба ӯ домони боб ёфтани» зудтар ба шаҳр мерафтам. Ва ҳол он, ки ман натиҷаи кӯшиши худро ба дилоромии ноқомии худ нафаҳмонда чӣ гуна рафта метавонистам. Пири сиёҳзамир бошад, ҳеҷ аз хона дур намешуд, ки ман бо духтараш фурсати мулоқот ёбам...

«Охир, рӯзе мутаваллӣ ба тумани Чондор барои тӯи яке аз муридонаш рафт. Ман мунтазири омадани Ситора шуда аз чиллаҳона набаромада нишастам. Ситора маро бисъёр нигарон накарда омад ва гуфт:

— Пошшоҳонам ба шумо салом доранд. Мутаваллибобом имрӯз тӯи рафтанд, шабона меомадаанд. Пошшоҳонам таъин карданд, ки дар аввали торик будани шаб шумо ба пеши дари партави рабоб равед будааст. Худашон дар паси он дар ба шумо нигарон шуда меистодаанд.

«Ситораи саодатшарора хабари хушро ба ман расонда рафт. Аммо ман дар миёнаи ҳисҳо ва ҳаяҷонҳо монда чӣ кор кардани худро наметавонистам: яқум он ки ман баъд аз гузаштани муддати дароз аз мулоқоти аввалӣ боз имшаб дар торикӣ бо он моҳи тобон мулоқот мекардам. Ин лаззате буд, ки маро аз ҳаяҷон ба нишимангоҳҳои ҷаннати хушбахтӣ мебаровард, дуюм, ман медонистам, ки ин мулоқот мулоқоти охирини мо хоҳад шуд. Тасаввур кардани ин бадбахтӣ маро ба дӯзахи ноумедӣ ва маҳрумӣ меандохт, сеюм, ман мебоист дар ин мулоқот дили беоромии маҳбубаи дилоромии худро бо суҳанҳои дурӯғ ором меодам, дар сурате ки ман медонистам падараш талаби маро рад хоҳад кард, сахттарин душвории ин буд, ки агар духтар рӯзе фаҳмад, ки падараш талаби маро рад кардааст, саломатии ӯ, ҳатто зиндагиаш, дар зерӣ хавф мемонад. Бо тасавури ин ҳол ман метарсидам, ки имшаб дар вақти мулоқот дар пеши ӯ худдорӣ карда натавонам. Бо ин мулоҳизаҳо ман он шаб дертар омадани торикии шабро хоҳон будам. Аммо бадбахтона он торикӣ монанди бахти сиёҳи ман ва он духтар зуд омад ва ман ҳам оҳиста-оҳиста, таг-таги девори рабоб ба тарафи ваъдагоҳ равон шудам.

«Ман дар пеши дари партави рабоб расида будам, ки он дар кушода шуда аз он ҷо як парие, ки ман тасвири он гуна парихоро дар китобҳои афсонавӣ бисъёр хонда будам, баромад. Ин оромии ҷони ман, балки ҳуди ҷони ман буд, ки ба шакл ва киёфаи париеи афсонавӣ зоҳир шуда буд: дар тан куртаи атсали сиёҳтоб дошт, ки ӯро бо торикии шаб ҳамранг меошод, бар сараш на қаллапӯш буд, на сарандоз, ба ҷои он-

хо мӯйҳои сиёҳи мушкинфои навбофтааш аз гирдогирди сараш ба давродаври камараш парешон гузошта шуда буданд, ки нӯғҳои он мӯҳои диловези овезон аз хамгашти зонуҳояш поин гузашта ба боло ҳам хӯрда, ҳалқаҳои қатори домҳои мӯинро ба назар намоён мекарданд. Ҳақиқатан ҳам он ҳалқаҳо домҳое буданд, ки мурғи дили бинанда гайр аз гирифташ шудан ба онҳо чорае надошт. Як қисми он мӯҳои маъгуладори пуршикан аз ду тарафи рӯи он парисимо ба канораш фуру афтада, симои ӯро ҳақиқатан ҳам ба парии афсонавӣ монанд карда буданд. Маълум буд, ки ӯ сарашро шуста мӯҳояшро шона зада, аммо ба бофтаи фурсат наёфта ба пеши ман баромада буд, ё қасдан набофта баромадааст, ки бо нишон додани он зулфони парешон дар ҳолати табиашон, маро зиёфати видой намояд.

«Он парисимо бо як чобукии «парие́на» аз дар баромад ва пеш аз он, ки ман дастони ӯро дошта бибӯсам, ӯ аз банди дастонам гирифта маро дар зери девори работ кашид. Мо ҳар ду монанди сурати девор — беҳаракат рӯ ба рӯи ҳам истодем. Ӯ маро бо як ҳаяҷони шодмонӣ табрик намуда:

— Шунидам, ҳамаашро аз паси дар шунидам, шумо ба падарам ачаб моҳирона гап задед. Ман пай бурдам, ки ӯ мақсади шуморо фаҳмида дар дили худ розӣ ҳам шуд. Аммо аз шармаш худро ба нодонӣ зада зимнан ба воситаи хостгор пешниҳод кардани матлабатонро талаб кард. Ин мӯйсафеди пурдида дар фаҳмидани замири дили одамон той надорад. Худ кай шаҳр меравед, кай хостгоршавандаатонро ёфта мефиристонед? То ҳол чаро нарафтед? Агар дар рӯзи дуюми он сӯхбате, ки бо падарам кардед, мерафтед, кайҳо хостгоратон омада корро пухта мерафт. Қори хайро дер мондан дурӯст нест, «дар таъхир офатхост» гуфтаанд.

«Аз тарзи гуфтори ӯ маълум буд, ки вай суханони ба ман гуфтаи падарашро тамоман бовар кардааст. Ӯ бесаброна меҳост, ки ман зудтар шаҳр рафта хостгор фиристода корро пазонам. Назар ба ақидаи вай, «қори хайр» (никоҳ) фақат ба омада рафтани хостгор нигоҳ карда монда буд. Хамин ки хостгор омада рафт, даррав тӯю никоҳ шуда мо рӯи рост бо ҳам мепайвастем».

«Ман ба ҳамаи пурсишҳои ӯ ҷавоб надода, танҳо барои зуд ба шаҳр нарафтани ман сабаб нишон доданро муносиб дидам ва гуфтам:

— Ман меҳостам, ки зудтар рафта хостгор фиристонам. Аммо тӯро надида, аз ту иҷозат нагирифта, видоӣ накарда чӣ гуна рафта метавонистам?..

— Хуб, акнун маро дидед, иҷозат ҳам мегиред, видоӣ ҳам

мекунед. Баъд аз он кай меравед? — гӯён сухани маро бурида пурсиши аввалини худро такрор кард.

— Падарат ки омад, аз вай рухсат гирифта ба раҳ мебароям!

— Падарам ҳозир меоянд. Ман Ситораро дар раҳрави берун мондам, ки ҳар вақт падарам аз дарвоза дарояд, ӯ давида омада ба ин дар наздик шуда сулфа кунад, то ки пеш аз ба ҳавлии дарун даромадани он кас ман худро дар даруни работ гирифта дарро аз дарун бандам,— гуфт ва илова кард:— ҳоло як хабари хуши дигарро ман ба шумо нагуфтаам: падарам барои шумо як чомаи рӯйпӯшии нав дӯзонда як каллапӯшу як саллаи нав ҳам тайёр карда мондаанд. Маълум мешавад, ки мӯйсафеди дурандеш домодшавандашро ба пеши хостгоршаванда рост карда (ороста) фиристоданро лозим донистааст.

«Маълум мешуд, ки маҳбубаи содадили ман барои ман сарупо (либос) тайёр кардани падарашро «барои оростани домодшаванда» пиндошта, он ҳодисаро як «хабари хуш» гӯён ба ман мерасонад. Ва ҳол он ки он сарупо барои бастани даҳони ман аз фoš кардани «сири кафшпешмонӣ» буд, ки ӯро падараш дар рӯзҳои аввали омаданам ба ман ваъда карда буд. Аммо ман ҳам барои беқувват накардани далелҳои умедвориҳои ӯ он хабарро як «хабари хуш» шумурдам ва барои ба ман расондани ба ӯ ташаккур баён намудам ва дар бораи ҷавоби суоли охиринаш:

— Агар падарат имшаб ояд, ман ҳам фардо пагоҳонӣ аз вай рухсат гирифта ба шаҳр меравам,— гуфтам ва дар ҳолате ки дар ҷашмонам об ҷарх мезад, дастонамро, ки ханӯз дар дастони ӯ буданд, кашидан хостам, ки пеш аз гулӯгир шудани ғирьяам, аз вай дур шавам, то ки бо ҳолати парешони худ ӯро дар ташвиш ва шубҳа наандозам. Аммо ӯ дастони маро сар надода боло бардошта ба ман наздиктар шуд. Табиист, ки ман ҳам ба ӯ наздик рафта худро ба ӯ часпондам; дастони боло бардошташуда аз ҳам ҷудо гардида аз гарданҳо ва бағалҳо гузаштанд. Аммо ғирьяи ман шиддат карда оби дидаҳо шорида фуromaда рӯю ришамро тар кардан гирифт ва садои хиккасзани гулӯи гирифтаам ба духтар шунида шуд. Ӯ бо оҳанги тааҷҷуб гуфт:

— Охир, чаро ғирья мекунед? Вақти ғирьяи мо гузашт, замони хандаву шодмонии умриамон наздик расид. Магар дар ин вақт ғирья муносиб аст?

— Ман чаро ғирья накунам, ки,— гуфтам ман,— аз ту ҷудо шуда дур рафта истодаам! Дар вақтҳои, ки ман ин ҷо бу-

дам, аз ту дур бошам ҳам, ба дарат наздик будам. Акнун ман бояд ба ҷо биравам, ки аз дари ту панҷ фарсах дур аст.

«Албатта, ин сабабе, ки ман ба гирьяи худ нишон додам, барои пинҳон доштани сабаби ҳақиқии гирьяам буд, аз он дилбари дилнавози соддадил. Аммо дар ҳақиқат ман барои он мегиристам, ки назар ба дарёёфти худам, аз вай ба тарзи абадӣ ҷудо шуда истода будам. Аз ин ҳам зиёдтар маро ахволи ояндаи ӯ дар ташвиш андохта буд, зеро агар ӯ ба рад шудани талаби ман яқин пайдо кунад, ба фикри ман, дар тахлука мондани ҳаёташ муқаррар буд. Ин мулоҳизаҳо маро ба ҷо расонда буд, ки барои зудтар халос шудан аз ин азоб ба ҳалокати худ толиб будам.

«Ороми ҷони ман бо меҳрубонии тамом рӯю мӯи худро ба чашму рӯи тарам молида истода меҳандид ва дид, ки хандаш маро аз гирья бознамедорад, ҷиддиёна гуфт:

— Охир, бас кунед! Шумо бачаи хурдсол нестед. Дар дур рафтани шумо гирья кардан ҳаққи ман буд. Лекин ман ба умеди ояндаи хандон аз ҳамин вақт сар карда хандида истодаам. Ман шуморо ба ин дараҷа бесабр намепиндоштам. Дурӯст аст, ки дарди ҳиҷрон зӯр аст. Аммо зӯрии вай аз шумо зиёдтар ба гардани ман афтада истодааст. Бо вучуди ин ман ин бори вазнини муваққатиرو бо ёрии қувваи умеди ояндаи дурахшон бардошта истодаам. Шумо, ки мард мебошед, мардона шавед.

«Чун ӯ дид, ки ман бо он гуна тасаллидиҳиҳо тасаллиёб намешавам, аз ҷиддигӣ ба ҳазлу шӯҳӣ гузашта ишвабозиро сар кард ва бо овози гирьяи сохта:

— Агар ором нагиред, ман ҳам гирья мекунам. Ана гирьяам омад. Бинам кай ба гирьяи ман чӣ навъ тоб меоред? — гуфт ва маро танг ба бағал кашид. Дар ҳамин вақт садои сурфай Ситора баромад, духтари меҳрубон музтарибона болои ҳам бар рӯям ду-се бӯса зада дилкашолона маро партофта:

— Хайр, то дидан дар паноҳи худо бошед! Маро фаромӯш накунед! Хостгорро зудтар фиристонед! Аз пай вай худатон ҳам зудтар биёед! — Ғуён ба рабоб даромада дарро баст ва ман ба девор такья карда хушқида мондам. Барои ман ҳама ҷиз тамом шуда буд... Баъд аз фурсате оҳиста-оҳиста, тағпағги девор рафта ба мазор даромада худро базӯр ба чиллаҳона гирифтаам ва дар он ҷо, бе он ки овоз барорам, ба дилхоҳи худ дарун-дарун то рӯз гиристам. Баъд аз рӯз шудан ба сафари шаҳр тайёри дидам.

«Ман баъди ба шаҳр омаданам, бо вучуди ин ки медонистам талаби ман аз Ҷарафи он пирсаг рад хоҳад шуд, дар паи хостгорфиристонӣ афтадам. Чунки агар хостгор намефиристодам, духтар муқаррар мекард, ки ман ўро фиреб дода гузаштаам. Дар он сурат аз ин алам ғуссамарг шудани ў мумкин буд. Ба болои ин, ман дар назди ў як фиребгари бевиҷдон шуда мемонам. Бинобар ин мулоҳизаҳо «ҳар чӣ бодобод!» гӯён хостгор фиристоданро лозим донистам.

«Хостгоршаванда ҳам ёфт шуд. Ин як хоҷае буд аз хоҷагони шайхрангрэзӣ, ки ду хоҷари худро ба сабаби аз хоҷагон домод ёфт нашудан ба ду мулло дода ҳар дуи онҳоро ҳам хонадомод карда буд. Яке аз ин муллоҳо домуллон дарسخонагии ман буда, дигаре аз онҳо домуллои кунҷакиам буд. Ман ба хонаи домуллоҳоям барои дарسخонӣ ва дигар корҳо бисёр рафтаи муқаррам ва ба ин муносибат бо он хоҷа ҳам ошноӣ пайдо карда будам. Ман бо маслиҳати домуллоҳои худ ва бо ёрмандии онҳо ана ҳамин хоҷаро, ки «одами машхур ва муътабар» буда, ба талаби мутаваллӣ мувофиқ меомад, ба хостгорӣ фиристодам.

«Хоҷаи хостгор рӯзи дуҷуми рафтани худ ба сари мазори Хоҷа Ўбон баргашта омад. Аммо ў монанди ғови ба фурӯш нарафтае, ки аз бозор гашта меояд, бисёр лакот шуда омада буд, лакотии ў танҳо ба сабаби мондагии роҳ набуда, мутаваллӣ ўро бо ҷавоби ҳақоратомези худ шалпар карда гардонда будааст. Назар ба қавли хостгор, вақте ки ў дар сӯхбати бо мутаваллӣ кардааш дар даромади сухан ба тарзи мисол ду муллоро хонадомод кардани худаширо нақл намуда, баъд аз он маро ба хонадомодии ў тақдим карда ўро ба тақлид кардани ба худаш даъват намудааст, мутаваллӣ дар ҷавоб «на бурда, на оварда» (бе ҳеч муқаддима):

— Ман ин гуна корҳои аҳмақонаро намекунам ва ба шумо афсӯс меҳӯрам, ки ба ҳамин навъ кори аҳмақона миёнаравӣ карданро ба гардан гирифта номи хоҷагиро ба... задаед,— гуфтааст ва илова намудааст:— ба ман хонадомоде даркор аст, ки як ҳафта ба атроф тӯй дода обрӯи маро дар миёнаи мардум бардорад.

«Ман аз рад шудани талаби худ он қадар дигаргун нашудам. Чунки ҳамин тарз шудани корро пешакӣ медонистам. Аммо дар натиҷаи ин рад ба сари он духтари ноком чӣ ба лоҳо омаданро ба ёд оварда, дар оташи ғаму алами ҷонгудо аз афтадам. Чунки ман медонистам, ў дар паси дар истода ҷа-

воби падарашро тамоман мешунавад ва дар он ҳол, баъд аз он ҳама умедвориҳои ширини ҳаёт дар навмеди марговар афтоданаи муқаррар буд. Ба ин мулоҳиза бо шунидани ин хабар шум базӯр ба ҳучраи худ рафта тавонистам ва дар он ҷо дар бистари беморӣ афтодам.

«Ин беморӣ панҷ моҳ дароз кашид. Баъд аз он кадре қувват ёфта ба кӯча баромадам. Дар кӯча аввалин кори ман бо хоҷаубониҳои шаҳрӣ алоқа бастан шуд, то ки аз оқибати кори он духтари сиёҳбаҳт хабаре ёбам. Ёфтани он гуна хабар марговар бисёр дер нақшид. Назар ба қавли хоҷаубониҳо, духтари мутаваллӣ дар охириҳои тобистони гузашта баногоҳ девона шудааст, дар ҳамон шаби аввали девонагиаш дар даҳлезии хонаи худ худро овехта куштааст. Мутаваллӣ, ки ягон духтари хурдсолро ёфта ба худ зан кардан мехостааст, баъд аз худкушии духтараш Ситора ном духтархонаи 12-солаи ўро ба зерини чашм гирифтааст ва баъд аз гузаронидани маросими чили духтараш он духтархонаро ба худ никоҳ кардааст. Духтархона дар шаби никоҳи худ девона шуда, пошхоҳонакам, маро аз дасти мутаваллӣ бобом халос кунед» гӯён фаръед мекардааст, ў ҳам дар рӯзи сеюми никоҳи худ ҳамон ҷое, ки духтари мутаваллӣ худро кушта будааст, худро овехта куштааст.

«Бо шунидани ин хабар ҳалокатасар дигар дар ман тоқати ҳаёт намонд ва зуд худро ба ҳучраи кашида, «омад ба сарам ҳар он ҷӣ метарсидам» гӯён фаръед мекардам. Дурӯст аст, ки ман баъд аз рад шудани талабам аз тарафи мутаваллӣ, ба сари духтар омадани ягон фалокати гаронро ҳамеша нигарон будам. Аммо дили умедворам, бо ҳамаи навмедии, умедҳои сохта бароварда худро тасаллӣ мекардам.

Шояд ба коре машғул шуда рад шудани талаби маро на шунида монда бошад ва ҳанӯз мунтазири хостгори ман буда, бо умеди ояндаи дурахшони ҳаёли худро шодмон меодошта бошад, агар рад шудани талаби маро шунида бошад ҳам, шояд ин ҳодиса ба ў, чунон ки ман гумон мекунам, он қадар гарон наафтада бошад ва инро ҳам монанди рад шудани талабҳои домодшавандагони пештара як қизи оддӣ мешуморад, агар ин ҳодиса ба андозае, ки ман мепиндорам, ба ў гарон омада бошад ҳам, шояд фақат ўро монанди пештара «дилмурда» кунад ва ў монанди пештара зиндагони маъюсонаи ҷисмонии худро давом диҳад...

«Аммо имрӯз фоҷиани тоқатнолазире дар пеши назари ман монанди як ҳақиқати мучассам бо қамоли даҳшат ба ман теф кашида нигоҳ карда меистод, ин фоҷиа монанди қӯҳи қалони сангине бо ҳамаи гарониҳои худ маро зер мекард, фоҷиани Си-

тора — фоҷиан он духтари заковатпешаи софдили хурдсоли маъсум — ба болои бори он кӯҳи гарон ба гардани мани аламзада сарборӣ буд.

«Ман иш дафъа, чунон ки дар шунидани рад шудани талаби худ шуда будам, бемор нашудам. Аммо мехостам саруло бараҳна дар кӯчаҳо баромада маҷнунвор навҳақунон гардам. Ин сарахбори девонагӣ буд. Ман он гоҳ ақли худро ба кор андохтам: «Барои маҷнунвор гаштан кӯчаҳои Бухоро тангӣ мекарданд» гуфтам, барои озодона фаръед кашида гаштан кӯҳистони худамонро муносибтар дидам ва зуд ба он ҷо рафтам, дар он ҷо дар як сол ба ифоқа омада, дар соли дуҷум кувват ёфтам. Ин аст, ки боз ба Бухоро омада ба ҷамоаи (синфи) худамон дар катори шумоён даромадам».

Мулло Бурҳон дар охири саргузашти худ гуфт: «Ҳанӯз як тарафи дили ман ба регзори Хоҷа Ёбон банд аст. Бинобар ин аз ҳар каси он ҷо рафта омада, аз аҳволи он тарафҳо мепурсам. Баъд аз ба Бухоро омаданам аз касе шунидам, ки соли гузашта работи мутаваллиро дуздон зер карда, ҳамаи чизҳои пуркимат ва нақдинашро бурдаанд. Ё ба ин алам тоб наёварда ғуссамарг шуда мурдааст, бақияи молу ашёаш, «бинобар бе ворис буданаш, аз тарафи қозии он туман подшоҳӣ карда шудааст ва ба ҷои ӯ як хоҷаубонии дигар мутавалли шуда, пешаи «кафшпешмонӣ»-ро ба сифати «каромоти бузургор» давом кунандааст».

Дар натиҷаи шунидани охири ҳикояти Мулло Бурҳон аҳли маҷлисро гаронии мусибатмонанде ғуру гирифт. Мулло Раҳмати сартарош ба сухан даромада гуфт:

— Ман як воқеаи обнорасидаи ҳаңдаоваър дорам, ки имсол тобистон аз сари худ гузаронидаам. Ман мехоҳам барои сабук намудани гароние, ки аз саргузашти Бисмил пайдо шуд, он воқеаро нақл намоям.

Мулло Раҳмат бо талаби аҳли сӯҳбат он воқеаро нақл кард ва ман дар ин ҷо ба он воқеа аз тарафи худ сарлавҳа монда аз забони муллои сартароши мазкур бо таҳрири худ кӯчондани вайро муносиб дидам.

«ЗАНИ МАРДГАРДИДА»

«Маро, — гуфт Мулло Раҳмат, — ин тобистон яке аз бойҳои Бухоро, ки барои пиллахарӣ ба Марғелон мерафт, ба худ мирзо (рӯйхатнавис) карда ҳамроҳи худ бурд. Корхонаи пиллахушккунии ҳӯҷаини ман дар шаҳри Марғелон, дар канори як ҷӯи обшоре воқеъ шуда буд. Дар даромади корхона хона, ай-

вон ва болохонае буд, ки мо дар онҳо хобухез мекардем. Дигар таърифҳои корхонаро бӯғхонаи пиллабӯғдихӣ, анборҳои пиллагузорӣ барин биноҳо фаро гирифта буданд. Дар миёнаҳои корхона рафчаҳои болоиҳам, ки дар забони онҳо вайро «сӯпчак» меноманд, бино ёфт буд. Дар он рафчаҳо пиллаҳои бӯғдорро барои хушконидаи паҳн мекарданд.

«Дар он корхона як ҷавони бухорӣ дигар буд, ки шабу рӯз дар онҳо — дар болои пиллаҳои хушку тар посбонӣ мекард. Ғайр аз ману он ҷавони посбон дигар ҳаман коркунон ва коргарони он корхона марғелонӣ буда, бештарин коргарон (мардикорон)-ро занон, духтарон ва писарбачагони хурдсол ташкил мекарданд. Коргармардон дар пиллабӯғдихӣ ва боркашонӣ машғул буда, занон, духтарон ва писарбачагони хурдсол аз субҳ то шом дар зеру болои рафчаҳо кор карда, пиллаҳоро ба хелҳо ҷудо мекарданд ва пиллаҳои офатзадаро аз аз миёни пиллаҳои дуруст ҷида мегирифтанд.

«Дар вақтҳои гармии қор аз Бухоро як бой, ки бо хӯҷанинҳо мо ошно будааст, ба Мерғелон рафта дар корхонаи мо манзил кард. У рӯзҳои бозори Марғелон бозор рафта аз онҳо шохӣ, атлас ва бекасабҳои боби Бухоро харид мекард ва дигар вақтҳо ҳамеша бо мо буд. Хӯҷанинҳо мо бошад, дар корхона ҳафтае аз як шаб бештар намеҳобид ва ӯ ҳар рӯз ба бозорҳои атрофи Фарғона барои хариди пилла рафта шабона ҳам дар ҳамон бозорҳо меҳобид. Дар корхона ман, ҷавони посбон ва он бой меҳмон ҳамеша дар як ҷо будем.

«Коргарзанон ва духтарони калонсолтар барои қор аз хонашон бо фаранҷӣ оянд ҳам, дар вақти қор фаранҷиҳошонро ба меҳҳои сутунҳои рафчаҳо овехта мемонданд ва ба сарашон як сарандоз гирифта қор мекарданд. Албатта, ин сарандоз рӯи онҳоро тамоман намепӯшид, дар рафти қор аз сари коргарзан ба гарданаш мефуромад, ки диққаткунанда рӯи он занро тамом дида метавонист.

«Бой меҳмон ҳар рӯз дар болохона нишаста аз онҳо рӯи он занҳоро аз назар мегузаронид ва ин қори худро ба мо «шӯҳихҳои пирона» гуфта тавсиф мекард. Зоҳиран ҷамоли яке аз он занон диққати он пирамарди 60-соларо ба тарафи худ зиёда кашадааст, ки кам-кам «шӯҳихҳои пиронаи» ӯ ба ҷиддиятҳои ҷавонона бадал ёфт ва ӯ аз болохона поин фуномада дар наздиктари рафчаҳо барои худ нишастгоҳ сохта, аз онҳо он занро дар зери чашми худ гирифт.

«Як бегоҳонӣ — баъд аз қор, вақте ки мо се нафар дар як ҷо нишаста ош меҳурдем, пири «ҷавонгардида» оби даҳонашро ҷақонда-ҷақонда хусну ҷамоли он занро тавсиф кард ва дар рафти сухани худ гуфт:

— Рӯи зебо ва чашмони сиёҳи пурхумори он зани чавон маро дубора чавони 25-сола гардонд. Акнун касе даркор аст, ки миёнаравӣ намуда, арзи мухаббати маро ба ӯ расонад ва ӯро розӣ кунад, ки ҳеҷ набошад, ягон шаб тани худро дар оғӯши ман андозад.

«Ман ба ин орзуи он пири солхӯрда муқобил баромада гуфтам:

— Қадом зани чавон (ҳарчанд вай ҳарҷоӣ ва сабукпой бошад ҳам) тани гарми худро дар оғӯши сарди шумо меандозад?

— Ин занон ва духтарон дар ин қорхона аз сафед шудани рӯз то торик шудани шаб қор қарда 7 тин музд мегиранд, ки аз ним тангаи Бухоро ҳам камтар аст. Агар ба онҳо панҷоҳ ё сад тангари нишон диҳед, оғӯши сарди ман он сӯ истад, дар яхбурҷа ҳам мебароянд,— гуфт ӯ дар ҷавоби ман ва илова кард:— фақат миёнарави хунарманде даркор аст, ки ин маъниро ба он зани соҳибҷамол расонад,— мӯйсафед хомӯш монда ба фикр фуру рафт ва ногаҳонӣ сарашро бардошта ба чавони посбон рӯй оварда:

— Додар! Ту аз ҷониби ман ба ҳамин зан як гап партофта бин-ҷӣ? — гуфт.

— Ман магар ба шумо даллагӣ кунам?..— гуфт чавони посбон оташинона.

«Ман дарҳол пой он чавонро, ки дар паҳлуи ман нишаста буд, ба ишорати «ором исто!» зер қарда, худ ба сифати ислоҳқунандаи байни он пиру чавон ба гап даромада:

— Далла касеро меғӯянд, ки дар миёнаи занон ва мардонии вайрон миёнаравӣ қарда музд мегирифта бошад ва ин қори пастро «қасби ҳамешагии худ» қарда гирифта бошад,— гуфтам ва баъд аз он ба чавон рӯ оварда давом намудам:— ту, ки аз ҷониби ин мӯйсафеди падармонандат ба он зан гап мепартоӣ, ҳеҷ гоҳ «далла» шуморида намешавӣ. Чунки ту аз ин падар ба муқобили ин қорат музд намегириӣ ва инчунин ин қорро ба худ қасб қарда ҳам намегириӣ. Ниҳоят ту ин қорро яқ бор ба хотири мӯи сафеди ин қас мекуни. Агар ин қас аз ин қори ту хурсанд шаванд, дар ҳаққи ту дуо мекунанду бас, дигар чизе намедиҳанд.

«Чавон заҳрхандае қарда хомӯш меистод. Мӯйсафед сухани маро тасдиқ қарда, дар бораи ман гуфт:

— «Қурбони одами доно шав» меғӯянд, ки ин тамоман дурӯст аст. Мулло Раҳмати мо аз сартарошхона баромада бошанд ҳам, ба шарофати мадраса донишманди гузаро ва кадр-шиноси пирсолон шуда рафтаанд,— мӯйсафед ба чавони посбон рӯ оварда, бародар, ту насихати ақамуллотро ба гӯшат гирифта дуои ин пири ғуломро гир. Агар аз ҷониби ман ба он

зан як гап паргофта бинӣ, корат пеш наравад ҳам, то зиндаам, дар ҳаққи ту дуо мекунам!— гуфт.

«Чавон монанди он, ки ўро кждуме неш зада бошад, печуб меҳўрд, аммо бо ишорати ман худдорӣ мекард ва захиранда менамуд. Ман баъди он сўхбат чавони посбонро дар хилват дида ба ў таълим додам, ки худро ба он мўйсафеди дилсиёҳ ба миёнаравӣ розӣ барин карда нишон диҳад, аммо ба он зан чизе нагуфта ва гап назада аз номи ў бо ин пирсаг савдо карда, як маблағ пули ўро ба даст дарорад ва баъд аз он ман боз роҳи чӣ кор карданро нишон медиҳам.

«Дар рўзи дуоим он чавон «барои он зан» аз он мард сад танга рўенид. Ман ба он чавон нишон додам, ки аз он пул як фаранҷии бахмали нав, як чашмбанди нав, як курта-ложимии занонаи атласи навро бо як кафшу маҳсии занонаи калонпоя нав, аз кучо бошад, барои як шаб киро (ичора) карда гирифта биёрад, як шишача атри хуб ҳам бихарад.

Чавон он чизҳоро ёфта овард. Мо ин ашёро дар як хонаи поёни пинҳон карда мондем. Чавон бо таълимоти ман ба мўйсафед дар ҳамон шаб «омадани шудани зан»-ро хабар дод. Бой он шаб аз пули худ барои зиёфати он зан таомҳои гуногун фармуд. Аз бозор курсу қанфит ҳам харида оварда дастархонро оро дод ва як шиша шароби хуб ҳам харида оварда монд. Вакте ки рўз ба бегоҳӣ наздик расид, ман ба мўйсафед гуфтам:

— Ман имшаб ба мадраса рафта мехобам, то ки ба айши шумо халал нарасад. Ин чавон ба шумо хизмат мекунад ва азбаски ў миёнарав аст, зан аз вай намерамад. Ман, ки бегонаам ва ба болон ин қиёфани муллоӣ дорам, аз ман рамида ни ў муқаррар аст.

«Пиракӣ боз ба таҳсину офарини ман лаб кушод:

— «Қурбони одами улфат шав» гуфтаанд, ки рост,— гуфт ў ва дар ҳаққи ман ҳам дуо кард.

«Ман дуои ўро гирифта», аз болохона поин фуномадам ва дар он хона, ки либосҳои занонаро пинҳон карда будем, даромада худам ҳам пинҳон шудам. Ба чавон ҳам дар бораи он шаб чизо карданаш таълимоти лозимаро додам.

«Шаб шуд, торикӣ ҳама чоро фуру гирифт. «Зан ҳанўз намеомад», мўйсафед бетоқатӣ мекард. Чавон ўро тасалли меод, ки «зан шавҳарашро ба ягон чо гусел карда баъд аз он хоҳад омад», мўйсафед барои таскини димоғсўзии худ, ки аз дер мондани зан пайдо шуда буд, ҳар замон як пиёла шароб менўшид. Бухори шароб ба димоғаш зада бетоқатии ўро боз ҳам зиёдтар мекард.

«Чун бетоқатии мўйсафед аз ҳад гузашт, ба ҳоли табоҳи

ӯ раҳмам омад, зуд либоси занонаро дар бар карда худро ба шакли як зани ҷавони фаранҷидор сохтам. Атрро ҳам сар то ба поям зада худро хушбӯй ҳам кардам, фаранҷиро ба сар гирифта чашмбандро бар рӯи кашида, бо ҳазор гуна «нозу карашма» аз зина боло баромадан гирифтам. Садои ғарҷ-ғарҷи кафшу маҳсии қазониам бояд дили мӯйсафедро бетоқат карда бошад, ки аз ҷояш ҷаста хеста ба шабғаҳи болохона баромад. Домани куртаи атласам, ки дароз будааст, аз зери домони фаранҷии ҷавононаам берун баромада заминро рӯфта ме-рафт. Магар ин ҳол ҳаваси пири солхӯрдаи занбозро дуболо кард, ки оби даҳони ба лабонаш шорида фурумадаро лаззат-гириона бо лабони худ лесид ва макида мегирифт.

«Зохиран бӯи шуши атри домонам аз худам пештар ба мӯйсафед расида ӯро ба тарафи худ кашида буд, ки ӯ беихти-ёрона ба тарафи ман пеш давид. Аммо ҷавони посбон ӯро бо ишорат ба ором истодан фармон дод. Ман ба болохона даромада ба гӯшае рафта дар канори дастархон ҳамчунон дар зе-ри фаранҷӣ нишастам. «Ошики дилсӯхта»-ам маро гашта-бар-гашта ба таомхӯрӣ таклиф намуда истода даст дароз кард, ки рӯи маро кушояд. Аммо ман бо дастонам аз дарун фаран-ҷӣ ва чашмбандамро маҳкам печонда гирифта ба кушодани рӯ-ям роҳ надодам.

«Ҷавон аз рӯи шабғаҳ ба ёрмандии ман расида мӯйсафеди бетоқатшударо бо ишорат берун талабида бароварда ба ӯ гуфт:

— Чизе, ки шумо ба ӯ пешакӣ додед, ҳаққи қадами ӯ буд, бо омадани ӯ он пули шумо тамоm шуд. Акнун бояд бо рӯй-намоӣ ӯро розӣ карда, баъд аз он фаранҷиашро аз сараш ги-ред. Кори занбозӣ бо зӯрӣ намешавад. Дар ин кор зар даркор аст, зар! Хар чӣ гуна зани саркаш бошад ҳам, бо дидани зар ром мешавад, «зар бар сари фӯлод ниҳӣ, нарм шавад» гуф-таанд.

«Ман аз паси чашмбанд медидам, ки мӯйсафед дастони худро ба сари синааш ниҳода, дар ҷавоби фармоишҳои ҷавон «ба чашм, ба чашм» гӯён ба болохона даромад ва дар паҳлуи ман нишаста, аз кисааш панҷ сӯм бароварда, бо одо-би тамоm ба пеши ман гузошта илтимос кард, ки иҷозат ди-хам, то ки рӯямро кушояд. Ман «бо нозу истиғнои мағруро-на» дастамро ба фаранҷӣ печонда, он пулро ба дур тела до-дам. Ҷавон ба мӯйсафед ба зиёда кардани маблағ ишора кард. Мӯйсафед боз 5 сӯм зам карда даҳ сӯмро пеши ман гузошт. Ман ҳамчунон то ба 25 сӯм расидани он маблағ пулро рад кардан гирифтам. Чун дидам дар хар боре ки аз кисааш пул мебарояд, ҷонаш ҳам аз даҳонаш баромадан мехоҳад, ба аф-

ту башаран пуризитироби мӯйсафед «рахмам» омада 25 сӯм-ро рад накарда ором истодам. Мӯйсафед дид, ки «зани саркаш ром шудааст», дастони худро дароз карда бетокатона фаранҷӣ ва чашмбандро аз сарам бардошт, ки аз ҳама ҷои ман пештар чашмонаш ба ришам афтод. Мӯйсафед якбора:

— Вой, ин ҷӣ ҳол? Ман дар умри худ бори якум «зани мард гардида»-ро дида истодам, «гӯён худро пас кашид. Хандаи ман ва ҷавони посбон баланд гардид. Мӯйсафед ҳам аввал бо мо ҳамроҳ шуда хандид ва баъд аз он дар гирья даромада:

— Шайтон маро расво кард. Лаънати худо бод ба шайтон!— гуфт.

— Инчунин лаънати худо ба касе ҳам бод, ки ба игвои шайтон мебарояд,— гӯён ман сухани ӯро пурра кардам.

«Баъд аз ором ёфтани хандаи мо ва гирьяи мӯйсафед, ӯ ба сухан даромада:

— Ҳар ҷизе ки ман то ҳол ба шумоён додам, ҳаққи ҳалолӣ шумоён бод. Боз ба шумоён 25 сӯм «мӯҳрона» медиҳам, ки даҳони худро мӯҳр карда ин сирро ба касе накушоетон ва расвотар шудани мани пирсолро раво набинетон,— гуфт ва худ ба ғундоштану бастанӣ чизу чораҳояш даромад ва сахари барвакт ба мо боз 25 сӯми дигар дода роҳи Бухоро пеш гирифт».

Мулло Раҳмат, дар охири ҳикояти худ гуфт: «Баъд аз тасмӯм шудани мавсими пиллағундорӣ ман ба шаҳр омадам, ки ӯ дар Бухоро нест ва дили мӯйсафеди дарунсиёҳ ба ваъдаи мо, ки дар бораи фаш накардани рози худ аз мо гирифта буд, пур нашуда, аз Бухоро ба Самарқанд кӯчида рафтааст».

(Ман дар он вақт ҳикояи Мулло Раҳматро бовар накарда будам. Лекин дар соли 1912 худам дар Марғелон дар ҳамон заводи пилла, ки Мулло Раҳмат ҳикоя карда буд, монанди ҳамин як воқеаро дидам, баъд аз он суханони Мулло Раҳматро бовар кардам ва дар вақти таҳрир камбудҳои ҳикояи ӯро бо ҷизҳое, ки худам дида будам, пурра кардам).

Ин маҷлис то соати дуи баъди ними шаб дароз кашид. Ман дар Бухоро бори якум сӯхбати одамони зиндадил ва адабиётдӯстро дида истода будам, ки аз ҳаёти то он вақт дар он мадраса дидаам бисёр фарқ дошт. Домуллои кунҷакнам ва ҳам-ошони ӯ дар пеши инҳо ба назари ман мурда барин менамуданд. Дуруст аст, ки онҳо ҳам дар қатори меҳмонони худ дар мавридҳои ханда меҳандиданд. Аммо хандаи онҳо монанди хандаи «Хирси Бобозода» бе ҳис кардани сабаби ханда буд. (Ман ҳикояти «Хирси Бобозода»-ро дар қисми ояндаи ёддоштом накл хоҳам кард)⁷⁶. Оре дар байни меҳмонон ҳам Мулло Оқил барин касе, ки «миёни мурдаҳо шахид»

номида шудааст, ёфт мешуд. Аммо ӯ ҳам ба сабаби «шаҳид» буданаш аз дигар мурдаҳо фарқ дошт.

Вақте ки меҳмонон барои рафтан аз ҷояшон хестанд, Шарифҷон-Махдум ба ман ишора карда ба домуллоям гуфт:

— Агар ин бача дар пеши бародараш танг шавад, ба ҳавлии мо бурда монед. Дар он ҷо хизмат карда дарс хонда мегардад.

— Хуб!— гуфт домуллоям дар ҷавоб ва ман дар рӯзи дуюми он зиёфат ба ҳавлии Шарифҷон-Махдум ба хизмат даромадам. «Ёддоштҳои ҳавлии Шарифҷон-Махдум дар аввали қисми сеюми «Ёддоштҳои медалароянд.»*

* Эзоҳотро дар ҷилди дуюм нигаред.

